

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

На правах рукопису

БАРАБАШ ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА

УДК 94 (477.6) «1920/1930»

**ІНФРАСТРУКТУРА ДОНБАСУ У 20-Х РР. ХХ СТ.:
ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧІЙ СФЕРІ**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Довжук Ігор Володимирович,
доктор історичних наук, професор

Сєверодонецьк – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження	11
1.1. Історіографія дослідження	11
1.2. Джерельна база дослідження	24
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	34
РОЗДІЛ 2	
Продовольче і товарне постачання та надання фінансово-кредитних послуг населенню Донбасу	47
2.1. Продовольче забезпечення в регіоні	47
2.2. Система громадського харчування	75
2.3. Особливості розвитку фінансово-кредитної системи і торгівлі	110
РОЗДІЛ 3	
Надання споживчих послуг населенню Донбасу	153
3.1. Проблеми забезпечення населення житлом	153
3.2. Комунально-побутове господарство	179
3.3. Становлення та розвиток місцевого транспорту і зв'язку	212
РОЗДІЛ 4	
Соціально-виробничі гарантії робітничого населення Донбасу	239
4.1. Професійно-технічна освіта і підготовка кваліфікованих кадрів	239
4.2. Умови праці на виробництвах регіону: досягнення та прорахунки	266
4.3. Санаторно-курортне лікування та фармацевтичне забезпечення населення ліками	300
РОЗДІЛ 5	
Повсякденні реалії та потреби населення Донбасу в духовному розвитку	328
5.1. Дозвілля населення та формування нового способу життя	328
5.2. Соціальні аномалії та девіантна поведінка жителів регіону	352
ВИСНОВКИ	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	395

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне цивілізоване суспільство потребує максимального задоволення благами всіх його прошарків. Необхідним інструментом досягнення цієї мети є соціально-виробнича інфраструктура, що сприяє створенню умов та забезпеченню потреб людини у матеріальній та нематеріальній сферах життєдіяльності. Рівень розвитку основних елементів інфраструктури є індикатором зростання економіки, її спрямованості на задоволення потреб населення, показником досягнень соціальної політики держави та технології виробництва.

Сьогодні найважливішим соціально-економічним завданням, що постало перед українським суспільством, є створення всіх необхідних умов для реалізації владою своєї політики щодо розвитку соціально-виробничої сфери, особливо у промислових регіонах. Умови, що склалися на Донбасі, супроводжувані суспільно-політичним та військовим протистоянням, соціальною та фінансово-економічною кризою, що позбавили можливості реформування певних соціальних (системи освіти, охорони здоров'я), виробничих галузей (транспорту, електроенергетики), суттєво ускладнюють стабільний розвиток цілісної країни. У таких умовах відсутність можливості асигнувань у виробничо-технічну сферу та на задоволення елементарних потреб працівників на виробництві, складність у забезпеченні соціальними благами жителів Донбасу (особливо переселенців) на іншій території країни (проблеми житлові та харчування) в цілому детонують у політичну сферу та впливають на настрої населення.

Актуальність дослідження зумовлена й недостатнім дослідженням змін у соціально-виробничій інфраструктурі Донбасу періоду 1920-х рр. в українській історіографії. Більш глибокого вивчення слід приділити фінансовим аспектам економічного розвитку Донбасу. Уваги заслуговує аналіз процесів створення засобів зв'язку, розвиток комунальної сфери в

регіоні у зазначений період. Сучасна історична наука вимагає нових підходів щодо аналізу умов праці на виробництвах з урахуванням соціальних чинників, людських інтересів. Для відображення суспільного життя важливо розкрити вплив радянської ідеології на населення, перебудову його соціального і духовного середовища на радянський лад.

Період незалежності України створив нові перспективи розвитку соціогуманітарних наук. Поява методологічної парадигми, що ставить у центр дослідження людину, її настрої, індивідуальні інтереси, потреби, смаки, бажання тощо, сприяла формуванню дещо нового підходу до ретроспективи соціального історичного поля. Тобто розгляд соціально-економічної історії вже не уявляється можливим без аналізу соціально-виробничих процесів у взаємозв'язку з повсякденними реаліями – життєвим середовищем людини, споживчою сферою, задоволенням матеріальних та духовних потреб, пов'язаних з цим традицій, звичаїв, форм поведінки, уяви та пізнання.

Дослідження розвитку інфраструктури Донбасу 1920-х рр. та змін у соціально-виробничій сфері досі не було предметом окремої наукової праці, що додатково актуалізує тему.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося в рамках комплексної програми історичних кафедр Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Людина у повсякденному житті Радянської України у 1920–1930-і роки» (державний реєстраційний номер 0109U000087).

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Донбасу у 1920-х рр.

Предметом вивчення є формування соціально-виробничої інфраструктури Донецького регіону у 20-ті рр. ХХ ст. та її вплив на умови життя, рівень забезпечення потреб населення регіону, надання йому матеріальних і нематеріальних послуг.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20-ті рр. ХХ ст. Розгляд проблеми в хронологічних межах від 1920–1930 рр. дозволив простежити передумови та необхідність реформування соціальної сфери Донецького регіону станом на 1920 р., в період непу, який сприяв розвитку особливих соціально-економічних відносин (запровадження елементів ринкової економіки та політики соціального партнерства до сфери регулювання трудових відносин), а також визначити зміни після його згорання та наслідки розвитку інфраструктури у відповідний відрізок часу.

Територіальні рамки дослідження охоплюють терени сучасного Донбасу (Донецька та Луганська області). Це пояснюється тим, що Донбас, як один з найбільш промислово розвинених регіонів України був осередком організації закладів соціально-виробничої інфраструктури. У 1920-х рр. на території регіону було створено систему закладів технічної освіти, власну курортну базу, аптечну мережу, закладено фундамент розвитку пожежної сфери, розповсюджено радіо, телефонний, поштовий зв'язок та електричну мережу, побудовано низку культурних закладів. Першочерговість відбудови та будівництва установ інфраструктури була характерною для індустріального Донбасу, куди з'їжджалося робітниче населення у пошуках роботи та кращого життя з усього Радянського Союзу.

Мета дослідження – розкрити процес формування соціально-виробничої інфраструктури Донбасу у 1920-ті рр. та проаналізувати рівень забезпечення потреб населення усіма необхідними послугами.

Для реалізації поставленої мети окреслені такі *завдання дослідження*:

- з'ясувати ступінь наукового опрацювання означеної теми та глибину її наукового осмислення;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження;

- проаналізувати процес розвитку соціально-виробничої інфраструктури Донбасу, визначити тенденції, закономірності й особливості її функціонування;

- дослідити територіальну специфіку формування соціально-виробничої структури Донбасу;

- визначити вплив змін у соціально-виробничій інфраструктурі на економічний розвиток регіону;

- висвітлити роботу соціально-побутових та освітніх закладів у Донбасі;

- розкрити вплив соціально-економічних умов життя на формування соціальної психології мас та їх поведінку.

Методологічна основа обумовлена характером теми, поставленою метою та особливостями джерельної бази. Головним принципом дослідження є принцип історизму. Його реалізація знайшла продовження в обраних методах – загальнонаукових і спеціально-історичних. Серед спеціально-історичних методів головний наголос зроблено на конкретно-історичному, порівняльно-історичному, історичного опису, системно-структурному аналізу. Методологія базується й на принципах об'єктивності, комплексності та багатофакторності. Застосовано конвенціоналістські та фальсифікаціоністські підходи в аналізі елементів соціально-виробничої інфраструктури.

Принцип трансдисциплінарності допоміг використати пізнавальний методологічний підхід, під яким розуміється використання міждисциплінарних ідей у якості метода. Сучасне формування методологічних підходів щодо визначення інфраструктури на трансдисциплінарному рівні неможливе без розгляду історичного досвіду функціонування її елементів, аби сформувати структурно-логічне розуміння процесу змін у соціально-виробничій сфері. При цьому, окрім розгляду галузевого складу соціальної та виробничої інфраструктури, слід враховувати, що вони також мають територіальну структуру: державний,

регіональний та місцевий рівні. У даній роботі застосовано аналіз регіональної соціально-виробничої інфраструктури на прикладі Донецького басейну.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що на основі відомих, а також значної кількості раніше не опублікованих документів здійснено комплексний аналіз соціально-виробничої інфраструктури Донбасу у 20-х рр. ХХ ст. Критичний розгляд використаних документів дозволив автору дійти висновку щодо розвитку основних елементів інфраструктури, а саме:

Уперше:

- систематизовано основні теоретичні положення проблеми та визначено понятійний апарат дослідження, проаналізовано поняття «інфраструктура» у міждисциплінарному вимірі та його трактування в історичній науці;

- розглянуто регіональні особливості розвитку соціальної інфраструктури Донбасу в загальнореспубліканському та загальносоюзному контекстах;

- визначено зміни, що відбувались у соціально-економічному житті регіону впродовж досліджуваного періоду;

- з'ясовано ефективність діяльності закладів та підприємств соціальної інфраструктури щодо задоволення матеріальних і культурних потреб населення Донбасу;

- введено до наукового обігу нові статистичні дані, зокрема щодо цінової політики влади, задоволення культурних потреб населення регіону та ефективності заходів боротьби з соціальними аномаліями, а також матеріали щодо наслідків здійснення продовольчої політики, продовольчого забезпечення населення під час голоду та в період відмови від непу.

- виявлено причини прорахунків центральної та місцевої влади (зважаючи на дослідження проблеми в межах регіону) у здійсненні власної політики щодо соціально-економічного розвитку;

- виокремлено чинники соціальної політики, які спричинили зміни у соціальній психології жителів регіону;

- визначено методи вирішення соціальних проблем, з якими працівники зіштовхнулися на виробництві;

- проаналізовано діяльність виробничих галузей Донбасу щодо забезпечення населення регіону цивілізаційними благами: транспортними послугами, телефонним зв'язком, електропостачанням, кредитуванням з боку державних та кооперативних фінансових установ.

Подальшого розвитку дістали:

- комплексне висвітлення соціально-економічного становища Донбасу у 20-х рр. XX ст.;

- дослідження історії робітництва в регіональному вимірі.

Науково-теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що його фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки можуть бути використані при розробці узагальнюючих праць як з історії України, так і у краєзнавчих студіях. Зібрані й проаналізовані історичні відомості можуть використовуватися при розробці як нормативних, так і спеціальних підручників та курсів, а також навчальних посібників з історії України.

Особистий внесок дисертантки полягає в самостійній постановці та розв'язанні важливої наукової проблеми, цілісній системній розробці всіх її складових, у власному обґрунтуванні й узагальненні результатів дослідження.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедр архівознавства та суспільно-правових наук й історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, а також знайшли відображення у доповідях на наукових конференціях різного рівня, а саме: Міжнародній науковій конференції «Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу» (Луганськ, 29–30 листопада 2005 р.); Другій

Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Луганськ, 29 квітня 2009 р.); Краєзнавчі студії з вітчизняної історії як елемент духовного розвитку студентської молоді: XVI науково-практична конференція «Університет і регіон: проблеми сучасної освіти» (27–28 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Болонський процес і перебудова навчальної роботи; методологічний і психологічний ресурс простору вищої освіти; педагогічні науки, духовність студентської особистості: методологія, теорія і практика; інноваційні технології у навчанні, дистанційна освіта, самостійна робота студентів; окремі методики проведення навчальних занять; управління інноваційним розвитком вищого навчального закладу та інших компонентів соціально-економічної системи регіону в умовах глобалізації та економіки знань» (Луганськ, 25 вересня 2010 р.); методологічному семінарі «Сучасні проблеми історії України» (Луганськ, 19 жовтня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання» (Луганськ, 25–26 квітня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Шлях Суверенної держави»: до 20-річчя проголошення незалежності України» (Луганськ, 16 вересня 2011 р.); Семінар «Маловідомі сторінки історії України: пошуки, роздуми, факти» (Луганськ, 24 жовтня 2011 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 12 квітня 2012 року); V Міжнародній науково-практичній конференції «Дні науки історичного факультету 2012» (Київ, 12–13 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання» (Луганськ, 25–26 квітня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика» (Переяслав-Хмельницький, 5–6 жовтня 2012 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції, присвяченій 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я» (Харків, 4-11 листопада 2013 р.); Круглому столі кафедри

архівознавства та суспільно-правових наук СНУ ім. В. Даля «Маловідомі сторінки вітчизняної історії (архівні розвідки)» (Луганськ, 28 лютого – 1 березня 2014 р.).

Публікації. Результати дисертаційної роботи викладені автором у наукових публікаціях: монографії «Розвиток соціально-виробничої інфраструктури Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.» (20 друк. арк.), 24 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України, а також зарубіжних публікаціях загальним обсягом 15,1 др. арк.

Структура дисертації зумовлена її метою та визначеними завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (14 підрозділів) основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (791 позиція на 77 сторінках). Загальний обсяг тексту дисертації становить 473 сторінки, із них основного тексту – 394 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

У науковому просторі дослідження соціально-економічних проблем періоду 20-х років минулого століття у стратегічному промисловому центрі – Донбасі становить значний інтерес. Проблеми регіональної політики минулого набирають особливої актуальності у сучасній історичній науці. При цьому акцент робиться і на розумінні психологічної та соціальної природи історичного джерела, що є вкрай важливим при дослідженні людинознавчої історії в ареалі інтерпретації проблем повсякденності. Але поки що не підготовлено жодної праці, яка б об'єктивно та всебічно розглядала розвиток соціально-виробничої інфраструктури в Донбасі у 1920-х рр., акумулюючи рецепцію методів радянської епохи (дихотомія підходів за тематичним чи хронологічним розподілом історіографічних праць) та сучасних наукових підходів з урахуванням дослідження елементів повсякдення у відображенні життя українського суспільства в умовах радянської влади. Такий свого роду симбіоз сприяє появі нових досягнень у контексті висвітлення соціокультурного виміру життєдіяльності народу на фоні економіко-політичного портрету регіону.

В історії вивчення інфраструктури Донбасу на прикладі змін у соціально-виробничій сфері періоду 1920-х рр. доцільно виділяти два етапи:

Перший – радянська історіографія: 1930-1950-ті роки – перший підперіод характеризується появою праць, присвячених окремим елементам соціально-виробничого розвитку. Перші спроби дослідників проаналізувати

підвалини формування соціально-виробничої сфери позбавлені комплексного підходу в аналізі досліджуваної проблеми.

1960-1980-ті роки – другий підперіод радянської історіографії позначився однобічністю підходів та ідеологічною запрограмованістю висновків щодо ідеалізованої ролі партії у економічному та соціальному розвитку країни в цілому та її окремих регіонів.

Третій – сучасна вітчизняна історіографія – відрізняється різноманітністю праць (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.), автори яких звертаються до проблем соціально-економічного розвитку Донбасу, визначивши якісно нові погляди на досліджувану проблему.

Аналізуючи історіографію першого підперіоду *першого періоду (1930-1950-ті рр.)* слід підкреслити, що саме на зламі 1930-1940-х рр. повністю склалася система партійно-державного управління країною, в якій найважливішою умовою стала політична цензура. Саме посилення цензури спричинило лімітовану кількість поодиноких праць, які частково аналізували ті чи інші проблеми соціального характеру на фоні здійснення п'ятирічок у руслі ідеологічної машини, за кермом якої була партійна еліта. Так, у 1941 р. світ побачило видання з історії появи та діяльності Донецького індустріального інституту [573], яке є цінним доробком при аналізі питань розвитку професійної освіти в регіоні. І лише у 1950-х рр. розпочалося формування певного базису для наукового охоплення вченими й інших сфер соціального та економічного життя в країні та найголовніших промислових центрах.

Так, проблеми розвитку кооперації зазначено в історичному нарисі Я.А. Кістанова «Потребительская кооперация СССР (исторический очерк)» [601]. Однак автор звертається до загального аналізу споживчої кооперації в СРСР, відводячи незначне місце показникам по Донбасу. Житлово-побутові проблеми відбито у працях О. Куницького [620], К.К. Шияна [731], Г.Д. Бакулєва [500]. У них переважає гучне відображення досягнень влади у сфері житлового будівництва, що свідчить про однобокність праць, адже не у всіх

показано витоки неуспіху того чи іншого аспекту будівництва житла. Повсякденні реалії та потреби у духовному розвитку населення знайшли своє відображення у невеликій кількості праць. Так, питання, пов'язані з культурними трансформаціями в державі першої половини 20-х рр. ХХ ст., підкреслено дослідником І.Д. Золотоверхим [753]. А О.Б. Слущкий [699] дослідив культурне будівництво в державі у другій половині досліджуваного періоду. Але ці наукові доробки позбавляють можливості максимально розгорнути дослідження соціальної сфери розвитку в Донбасі, адже обмежуються, головним чином, відображенням історичних фактів, не враховуючи психологічні фактори як наслідок ідеологічної політики влади, які сприяли певним змінам у сфері соціальної інфраструктури.

Інтерес до соціально-економічної історії значно підвищився починаючи з 1960-х рр. Треба зазначити, що під час формування історіографії другого підперіоду (*60-80-ті рр. ХХ ст.*) тенденція трактування інформаційного поля з досліджуваної проблематики була усталеною, усе ж та інформаційна складова допомогла підкреслити нові дані, поєднання яких із сьогоденними історіографічними доробками поглиблює та збільшує індекс актуальних для нашого дослідження аспектів. Зокрема, у російських та українських виданнях показано заходи влади, спрямовані на реалізацію соціально-економічної політики періоду 20-х років. У першу чергу слід підкреслити універсальні видання, які висвітлюють регіональну історію, серед яких 2 томи «Історія міст і сіл Української РСР» (Луганська та Донецька області) [593]. Це видання становить неабияку цінність при аналізі змін у соціально-виробничій сфері регіону, адже у ньому висвітлено факти і події в локальній площині. Дуже цінною є «История технического развития угольной промышленности Донбасса», в якій відображено проблеми комунального характеру, освіти, охорони здоров'я [587]. Певні видання 1960-х рр. на рівні монографій, нарисів стосувалися освітніх питань [638]. Однак через ідеологічну спрямованість вказані праці позбавлені об'єктивної оцінки діяльності влади, у тому числі місцевої, у її соціальній та виробничій політиці.

А.Н. Малафеев у своїй праці «История ценообразования в СССР (1917-1963 гг.)» торкнувся питання ціноутворення [642], що допомогло провести паралель цінової політики в загальномасштабному визначенні, на рівні республіки, аби звернутися до аналізу показників, наявних у Донбасі.

Культурний розвиток країни частково представлений у дослідженні «Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч. (1917-1967 рр.)» [551] у працях О.О. Михайлова «Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941)» [653] та Г.М. Шевчука «Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках» [730].

Умови праці на виробництві досліджували російські й українські вчені: Б.М. Бабій [499], М.А. Гінзбург [746], А.А. Матюгін [649], І.Д. Хорош [787]. Але працям зазначених авторів бракує комплексності у відтворенні широкого кола потреб населення та їх реалізації владою у нелегкі 20-ті роки. Як бачимо, для праць 1960-х рр. усе ще притаманний занадто однобічний підхід у визначенні нагальних питань дослідження. Більш того, характер та настрої інформації занадто ідеологічно забарвлені.

Для 1970-1980-х рр. характерний пік появи видань з історії робітничого класу, в яких почали відтворювати історію повсякдення робітництва. Серед українських праць з робітничої тематики, підкреслимо цікавих для нашого дослідження авторів: В.Є. Лобурця [636], С. Кульчицького та Л. Ткачової [618], П.П. Гудзенко [565], А.Б. Слуцького [698], Л.І. Валуйської [549], З.Г. Лихолобової [635], в яких відображено актуальну проблему продовольчої політики. Аспекти громадського харчування зображені вченими В.М. Довгополом [571], Г.А. Гетьманом [559], А.І. Епштейном [734] та у праці «Історія народного господарства Української РСР» [595]. Вони також торкаються і нагальних питань фінансового розвитку Донбасу. Праця М. Мальцева «Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки» присвячена дослідженню житлово-комунальних проблем [644]. Автор надає розгорнутий аналіз змін у житлобудівництві регіону, звертаючись і до характеристики негативних моментів, однак кроки

Радянського уряду відображає лише як позитивні, що позбавляє працю об'єктивного підходу.

Значний науковий інтерес становлять дослідження з проблем електрифікації в Донбасі та в країні в цілому, а саме праці: Т.А. Беспечного «Штэровская ГРЭС им. Ф. Дзержинского. Очерк» [539], В.С. Сидоренко «Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення» [696] та ін. Однак автори аналізують висвітлення надзвичайно важливого процесу електробудівництва того часу відповідно до наукових принципів історичного пізнання, коли основний акцент робився на вивченні керівної ролі партійних та радянських органів.

Серед видань 70-80-х років цінними є праці з історії культурного розвитку – Є.А. Курдюмова [621], В.І. Ястребова [738] та регіональне видання С.Ф. Поважного «Донецк: историко-краеведческий очерк» [572]. Цю базу підсилюють праці російських авторів: С.Л. Гапоненка [554], С.Г. Струмліна [707], В.Ю. Стеклова [701]. У них відведена увага проблемам громадського харчування, питанням електрифікації в країні та Донбасі зокрема, аспектам виробничих гарантій та проблемам оплати праці й безробіття. Крім того, 1970-1980-і рр. були часом появи низки російських видань, які дозволили, наприклад, відтворити загальну картину соціальних аномалій 20-х років, адже українські дослідники не зверталися до її характеристики. Зокрема, С.Г. Струмлін [707], Г.А. Бордюгов [544], І.П. Лановенко [693] та інші підкреслили паразитизм алкоголізму та пияцтва, звернувшись і до аналізу проблем проституції в неординарні 1920-ті рр.

Але майже всі праці як українських, так і російських учених періодично стосуються або 1917-1920 рр., або відбудовного періоду, та окремо часів першої п'ятирічки, тобто позбавлені головної часової лінії довжиною у 10 років. Отже, перша хронологічна група допомагає з'ясувати соціально-економічний стан на 1920-й рік, а друга і третя становлять розгляд окремих періодів, а не в цілому 1920-х рр. Та взагалі ж, усі праці радянського періоду, незважаючи на ідеологічне забарвлення, містять досить важливі дані

про історію розвитку соціально-виробничої інфраструктури в Донбасі. Окремі роботи того часу вже аналізували як позитивні, так і негативні сторони розвитку соціально-економічного життя регіону. Але в жодній з праць не ставилося завдання проаналізувати проблему та навести можливу модель розвитку, розглядаючи порівняльні складові на прикладі декількох історичних етапів, періодів. До того ж більшість видань висвітлювали окремо елементи інфраструктури, звертаючись до аналізу змін у соціальній та виробничій сферах регіону з точки зору гіперболізації дій радянського керівництва.

Аналізуючи *сучасну історіографію*, слід поділити її на декілька підперіодів, а саме: 1990-ті рр. і праці з початку XXI ст. і до сьогодні. 1990-ті рр. були дещо складними для української історіографії, адже до розгляду історії робітничого класу України дещо зник науковий інтерес. Однак регіональні праці мали місце у науковій площині. Зокрема, у 1990-му році з'явився науково-популярний нарис істориків з Донбасу «Возвращаясь к истокам: Науч.-попул. очерки» [553], в якому зображена продовольча політика в регіоні. Серед краєзнавчих видань першої половини 1990-х слід згадати й працю Б. Локотоша «Очерки истории Луганска» [637]. Серед українських авторів, що висвітлювали історію робітництва, були доробки Н.К. Бойка [541], та «Сторінки історії радянського суспільства» [706]. Але такий масив видань є незначним.

Після здобуття Україною *незалежності* ситуація в українській історичній науці почала змінюватися. З'явилися праці українських авторів, які об'єктивно, використовуючи нові методологічні підходи, аналізують етапи становлення соціально-економічної системи радянського Донбасу 1920-х років. Уже із середини 90-х років розпочалося стрімке зростання дисертаційних доробків, присвячених історії робітництва з урахуванням їхніх повсякденних потреб, однак знову ж таки праці не охоплювали суто десятирічного проміжку часу 20-х рр. XX ст.

Вважаємо доречним розподілити праці того часу за проблемним характером. Деякі цікаві моменти, пов'язані з історією продовольчої політики в країні, знайшли своє відображення у працях П.В. Слотюка [782], Б.І. Хорошуна [788], С.В. Корновенка [758]. Автори не ставили окремим завданням розгляд продовольчої політики в окремих регіонах, але у рамках комплексного дослідження зверталися й до питань продовольчого забезпечення Донбасу. Система громадського харчування в Донбасі підкреслена науковцем Т. Ніколаюк у праці «Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.)» [772]. Але вказана праця є корисною для розгляду лише 1929 р., що допомагає нам провести аналіз змін у системі громадського харчування наприкінці досліджуваного періоду.

Розвиток фінансово-кредитної системи і торгівлі трансформувалися в доробках К.В. Лобач «Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект)» [767], А.О. Маслової «Внутрішня торгівля України в період НЕПу (1921-1929 рр.)» [768], В.В. Лантуха «Торгівля в Україні в 1921-1932 рр.» [766], С.Г. Бабенка «Історія кооперативного руху» [498], М.В. Алімана «Історія споживчої кооперації України» [496], О.А.Піріг «Ринок і торгівля України (історичний аспект)» [680]. Знову ж таки праці не мають регіонального напрямку, адже спрямовані на загальне визначення проблем та змін у фінансовій площині держави, звертаючись частково до показників по Донбасу.

Аспекти розвитку професійної освіти підкреслено у працях В.І. Прилуцького «Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928-1933)» [687], С.А. Куглера «Проблемы подготовки рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины в 1921-1941 гг.: (На материалах партийных и общественных организаций Украины)» [763], А.М. Михненка «Соціальні та культурні процеси в Донбасі у 1920-30-х роках» [657]. Праця науковця А. Михненка надає розгорнутий аналіз щодо прогалин у розвитку соціальної сфери, звертаючись до аналізу стану охорони здоров'я у регіоні.

Автор влучно звертається і до питань розвитку культурної сфери (освіта, культура, мистецтво), надаючи можливість знов підкреслити цим невід'ємний зв'язок зазначених елементів соціальної інфраструктури.

Узагалі, виробничі гарантії робітничого населення, його культурного розвитку та повсякденних потреб уже мали місце в наукових працях другої половини 1990-х рр., коли автори робили перші кроки у використанні підходів висвітлення регіональної історії з елементами повсякдення. Зокрема, соціальний та економічний розвиток країни досліджували науковці: Ю.М. Краснонос [762], О.І. Кокорська [757], Т.А. Ніколаюк [772], Н.І. Коцур [759], О.М. Трубенюк [786] та ін. У працях відтворено розвиток торговельної, продовольчої і фінансово-кредитної політики держави в Україні, де безпосередньо достатньо місця відведено й показникам по Донбасу. Автори звертаються і до питань надання споживчих послуг населенню регіону та забезпечення духовного розвитку, звертаючись певним чином і до характеристики наявних соціальних відхилень.

Неабияку цінність становить доробок О.В. Гребеннікової «Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.)» [750], який стосується аналізу діяльності місцевих органів влади Донецької губернії у першій половині 20-х років. У цьому контексті автор звернулася й до аналізу соціальної політики в регіоні у відбудовний період. Робота насичена низкою статистичних показників та фактичних даних, що характеризують елементи розвитку соціальної інфраструктури у Донбасі, однак не супроводжується метою їх комплексного висвітлення.

І лише у 2000 р. з'являється перша праця «Соціально-побутова інфраструктура українського села», що стосується розвитку соціально-побутової інфраструктури, але в українському селі. І хоча праця не відображає соціальний розвиток українського міста, її автор І.В. Рибак максимально охарактеризував основні елементи соціально-побутової сфери сільських жителів, звертаючись і до показників по Донбасу [694].

У 2000-і рр. пошуки науковців продовжилися, збагатився масив праць з раніше не досліджуваних аспектів повсякденної історії. Особливу увагу стали приділяти повсякденню різних верств населення як за соціальним, так і віковим складом. Завдяки колективу авторів Інституту історії НАН України, універсальність у відтворенні картини буденного життя усіх прошарків наявна у першій монографії «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» (2009 р.) [664]. Дуже цінною працею є монографія О.М. Мовчан «Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.», в якій уперше, після довгого часу перерви, у повноцінному та універсальному дослідженні історії робітництва підкреслено актуальні питання розвитку головного класового прошарку періоду 1920-х рр. з урахуванням методологічних підходів відображення соціально-економічної історії з елементами повсякдення саме у 1920-ті рр. [662]. Автор звертається до аналізу способів пристосування робітників до нових умов життя у перше десятиріччя радянської влади, аналізуючи протестні дії робітництва як відповідь на політику нової влади. Використаний О.М. Мовчан підхід у відображенні настроїв привілейованого населення допоміг з'ясувати нові дані й щодо психології мас Донецького регіону, де переважала робітнича більшість. Ця фундаментальна праця є орієнтиром у дослідженні низки елементів соціально-виробничої інфраструктури Донецького басейну, адже насичена численними показниками та даними про історичні умови життя населення в регіоні.

За останні роки з'являється все більше праць, присвячених окремим сторонам соціально-виробничої інфраструктури. Ґрунтовною працею з використанням даних, що висвітлюють нагальні та болючі питання робітництва і непогані умови життя керівної верхівки, слід вважати видання Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки» [622]. Автор вказаного дослідження на основі архівних матеріалів, періодичних видань та наукових, публіцистичних праць максимально відтворив історичні сюжети, пов'язані з проблемами

голоду, безробіття, жалюгідним станом охорони здоров'я, житлових умов та антисанітарії у регіоні. На нашу думку, цю працю можна вважати незалежним об'єктивним дослідженням, бо вона написана та видана іноземним дослідником.

Висвітлення соціально-економічних проблем у регіоні притаманне і науковцю А.М. Михненку [769]. Глибинний аналіз усіх сфер життя на протязі другої половини ХІХ та першої половини ХХ ст. охоплює і 1920-і рр., де автор звернувся до найбільш головних проблем соціально-економічного розвитку регіону на прикладі аналізу аспектів охорони здоров'я, культурного життя, споживчих послуг та ін., однак, враховуючи масштаб дослідження, особливо хронологічний проміжок, слід підкреслити, що деякі елементи інфраструктури на прикладі соціально-виробничої сфери не знайшли достатньо глибинного аналізу, зокрема історія розвитку транспорту та зв'язку у регіоні.

Автори монографії «Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921-1928 рр.)» І.О. Дмитрик і В.М. Нікольський [569] досліджували у тому числі й проблему, пов'язану з житлово-комунальним господарством та охороною здоров'я. Аналіз останніх у рамках соціальної політики держави дозволив підкреслити авторський погляд на інтерпретацію вказаних елементів соціальної інфраструктури, адже функціонування соціально-побутової сфери зображено з точки зору впровадження державної соціальної політики в Донбасі, що, безумовно дозволило звернути увагу й на зміни у даній площині. Видання цих вчених є сучасними, супроводжувані новими пошуками у відображенні певних елементів соціальної інфраструктури.

Продовженням курсу О.В. Гребеннікової на розгляд діяльності місцевих органів влади Донбасу, але хронологічно вже у другій половині 20-х – 30-х рр. ХХ сторіччя стало дослідження С.М. Волкової «Діяльність місцевих органів влади Донбасу в другій половині 20-х – 30-х роках ХХ сторіччя» [743]. Автор вказаного доробку звертається до висвітлення

основних напрямків господарської діяльності Рад та проблем соціально-економічного розвитку Донбасу, у тому числі з розвитку соціально-культурної сфери. С.М. Волкова підкреслює наявність проблем фінансового характеру, які перешкоджали вирішенню складних ситуацій в охороні здоров'я, у сфері культури й народної освіти. Слід погодитися з підкресленням автором зображення проблем соціально-побутової сфери та невирішеністю таких остаточно через можливість використання радянським керівництвом адміністративного методу та трудового ентузіазму.

Враховуючи інтерес сучасних авторів до повсякденної історії, вперше досліджено радянську сім'ю у 1920-1930-ті роки: державна політика і повсякденна практика (на матеріалах Донбасу) (2013 р.) [784]. На прикладі повсякденних реалій, що мали відбиток на сімейному колі, автор показує соціальну роль дружини, чоловіка та дітей. При цьому наголошує, що певні зміни у гендерному розподілі праці у регіоні у 1920-х рр. були швидше відлунням встановлення жіночого рівноправ'я в Москві, Петрограді, Харкові, Києві, звертаючи увагу на те, що перша хвиля гендерного фемінізму Донбасу не торкнулася. Ця думка є важливою при розгляді умов праці на виробництвах регіону, де використовувалася й жіноча праця, а також при розгляді питання розвитку громадського харчування у Донбасі з акцентуванням уваги на звільненні жінок на кухні у зв'язку з необхідністю залучення більшої кількості робочих рук на виробництві.

У 2011 р. побачило світ історико-економічне дослідження «Економічна історія України» [578]. Працю можна вважати новим форматом сучасності, в якій уперше за період незалежності України, враховуючи нові методологічні принципи та підходи, по-новому відображена економічна складова розвитку цивілізаційної піраміди нашої держави за всю історію.

У 2013 р. друком вийшли історичні нариси «Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст» [552], на сторінках яких аналізується та узагальнюється з точки зору сучасної методології досвід взаємодії радянського суспільства з державним апаратом. Вказана праця є дуже цінною

при розгляді соціально-виробничої сфери Донбасу в 1920-х рр., бо в регіоні пролетарська складова була найбільшою, порівняно з іншим соціальним прошарком. Важливо, що автори праці підкреслюють існуючу на той час ілюзію народовладдя, яку партія В. Леніна створювала у руслі тогочасної ідеології. Саме ця думка сприяє відкриттю завіси, що нависла над виданнями радянського часу, супроводжуваних тезами про «владу народу», особливо пролетарського класу [529]. У нарисах також проаналізована кампанія українізації в УСРР.

Цікавими та інформативними є праці регіонального характеру, написані вченими Донбасу, адже відображають майже усі проблеми, що нас цікавлять. Серед них краєзнавчі видання А.О. Климова [603], В.П. Стьопкіна [702], Є. Ясенова [737], З.Г. Лихолобової [634] та ін. [537]. Автори відтворили раніше маловідому історію поштового зв'язку, місцевого транспорту, соціальних відхилень та ін. у Донбасі, звертаючи увагу на менталітет жителів регіону, зображаючи настрої жителів в умовах пануючої ідеології.

Загальні історичні процеси, що стосуються розвитку соціально-виробничої інфраструктури та її складових як в Україні в цілому, так і в Донбасі зокрема проаналізовано у працях відомих істориків В.М. Литвина [633], О.П. Реєнта [779], С.В. Кульчицького [619] та ін.

До окремої групи праць слід віднести *видання іноземного походження*. Серед них праці таких авторів: Hiroaki Kuromiya [491], Theodore H. Friedgut [493], Edward Hallet Carr and R.W.Davies [490], V.Dmytryshyn [489], R.Sullivant [492]. Ці науковці у своїх роботах торкалися соціально-економічних проблем в Україні, у тому числі й Донбасі періоду 20-х років, вдаючись до висвітлення питань продовольчої і економічної політики, житлово-побутового стану та умов праці на виробництвах регіону. Вони підсилюють об'єктивність аналізу, адже дозволяють врахувати незалежну точку зору в науковому ареалі висвітлення соціально-виробничих проблем Донбасу 20-х років.

Слід звернути увагу на монографію російського автора М.Г. Меєровича «Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы)» [650]. У цій праці розкрито зміст і механізми реалізації радянської житлової політики, зокрема у 1920-х рр. Автор вдається до нового підходу висвітлення головної мети радянської житлової політики, пов'язаної з одержавленням житла з метою використання його як засобу управління людьми. Висвітлено питання використання житла як способу прикріплення до місця роботи. Зокрема, на прикладі Донбасу показано рівень прояву неконтрольованих міграцій з міста в село та вплив цієї ситуації на порушення роботи виробництва. У монографії проаналізовано боротьбу влади зі вказаною проблемою, яка здійснювалася за допомогою житла, чим вирішувалося питання повернення робітників з села у місто та вселення там останніх через ущільнення житлових площ, що було неконтрольованим прибуттям трудових контингентів у міста. Як зазначив автор, житло відіграло роль батога і пряника в організаційно-управлінській стратегії влади. Праця є корисною при розгляді питання з проблем забезпечення населення Донбасу житлом.

Отже, у дисертації вперше здійснено спробу використати нові можливості поєднання історичних традиційних підходів дослідження соціально-економічної історії та історії повсякденності в системі регіонаознавства, враховуючи пріоритетність та специфічність Донбасу в радянському минулому (особливості економічно-промислового визначення), ментальність та настрої населення (підкреслюючи ідеологічний поділ за класовістю, масовий вектор утілення ідеї колективу, проблему самовизначення та конфлікт такого в рамках діалогу влади та донбасівців). Міждисциплінарна реалізація виокремлення історіографічних видань, крізь які можна дослідити технології формування іміджу радянської влади, соціальний портрет населення промислових регіонів на прикладі Донбасу, враховуючи специфіку праць аналітико-статистичного, історичного, політично-економічного характеру, допомогла підкреслити необхідність

узагальнення рівня дослідження проблем інфраструктури на прикладі змін у соціально-виробничій сфері. Навіть у сучасних працях й досі слабо дослідженими залишаються проблеми девіантної поведінки населення регіону як прояв настроїв унаслідок політики радянської влади, зовсім відсутні окремі праці з розвитку фармацевтичного забезпечення регіону та фінансово-кредитної системи. Недостатньо висвітленими у працях сучасних дослідників є й питання становлення і розвитку місцевого транспорту та зв'язку. Дискусійними й досі залишаються питання дійсного рівня привілейованості пролетарських родин, робітничого населення та умов праці різних верств населення регіону.

1.2. Джерельна база дослідження

Зі здобуттям Україною незалежності в історичній науці розпочався процес пошуку нових напрямків дослідження соціально-економічної історії. Людиноцентристські позиції підкреслили необхідність з'ясування головних векторів роботи з джерельною базою, аутентифікацію останньої з урахуванням концептуальних змін у сучасній соціогуманітаристиці, окреслення позицій, які відповідають вимогам часу. Тому тема дослідження обумовила вибір джерел, які традиційно осмислюються у межах будь-якого історико-соціального дослідження, і тих, які в рамках застосування нових методів міждисциплінарності становили інтерес щодо дослідження повсякденної історії людини на тлі соціально-економічних змін періоду 20-х років минулого століття. Ці джерела, у рамках сучасних змін світоглядних уявлень та побудови нової парадигми інтерпретації історії, набули особливої актуальності під час вивчення нами цієї теми.

Для класифікації джерельної бази дослідження використано загальновизнаний принцип розподілу джерел на групи, застосування якого ґрунтовно проаналізовано в роботі колективу авторів «Джерелознавство

історії УРСР» [570]. Джерельна база роботи репрезентована такими категоріями джерел: неопубліковані (архівні матеріали) та опубліковані, періодичні видання 1920-х рр. офіційні документи радянських органів влади; документи радянських виконавчих органів влади; обліково-статистична група джерел, а також матеріали періодичної преси.

Перша група джерел (неопубліковані) включає документи офіційного походження – законодавчі акти, декрети КП(б)У, Радянського уряду, НКВС, циркуляри, положення, інструкції, документи і матеріали громадських організацій, творчих і професійних спілок. У комплексі законодавчих джерел найбільш актуальними для нашої роботи виявилися партійно-державні документи і нормативно-правові акти. Основна частина неопублікованих документів уперше уведена нами до наукового обігу. Це документи, що характеризують розвиток соціальної інфраструктури та виробничої сфери [16; 37; 50; 56; 62; 91; 108].

Політика радянської влади щодо соціально-виробничої інфраструктури відображена у низці фондів Центрального державного архіву вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО України). У фондах Президії Верховної Ради УРСР (ф. 1), Ради Міністрів УРСР (ф. 2) та Народного Комісаріату внутрішніх справ (ф. 5.) міститься великий масив матеріалів діловодства державних установ та громадських організацій, тобто документація офіційного характеру. Зокрема, документи ф.1 відображають дані, винесені на засіданнях організаційних нарад окрвиконкомів Донецького регіону, що стосувалися проблем громадського харчування в Донбасі [3; 6], питань фінансово-кредитної системи і торгівлі [1], аспектів електробудівництва [8], розвитку місцевого зв'язку і транспорту [2; 4], становлення професійної технічної освіти [10], умов праці на виробництвах Донбасу [2; 7; 9; 11] та ін. Ф. 2. дає уявлення про тогочасну продовольчу політику Уряду, глибоку кризу, що мала особливо негативний прояв у Донбасі [12-13], документи насичені інформацією засідань Раднаркому УРСР і Президії Донецького губвиконкому, адміністративно-фінансової комісії при

РНК УРСР, ВУЦВК про відкриття банків у регіоні та відпуск ними коштів на житлове будівництво [16-17]. У вказаному фонді знаходимо достатньо інформації з проблем повсякденних потреб жителів регіону [14-15; 18]. Документи ф. 5 багаті на звіти, доповіді та матеріали про житлово-комунальний стан та будівельні роботи в Донецькому регіоні [27; 29]. Особливу групу становлять документи фонду про розвиток пожежної справи [20-21; 23].

Цінними є матеріали про боротьбу з алкоголізмом та пияцтвом [22; 24]. Однак при розробці питання соціальних відхилень у рамках теми, що нас цікавить, зазначені матеріали виявилися малоінформативними стосовно Донецького басейну. Крім того, виявилася безліч невідповідностей щодо статистичних даних під час зіставлення показників із цифрами, що фігурують у періодичних виданнях.

Під час роботи з архівними джерелами опрацьовано фонди декількох Комісаріатів, зокрема ф. 30 «Народний комісаріат фінансів УРСР», документи якого висвітлювали аспекти фінансово-економічного розвитку. Однак дані в основному стосуються загальних показників по Україні, наприклад діяльність банків щодо надання кредитів населенню, що позбавляє автора можливості інтерпретувати питання в конкретно регіональному вимірі. У цьому випадку «регіонознавчий» аспект складно підкреслити, що робить неминучим звертання до інших джерел та методів їх опрацювання. Так, вивчення джерел ф. 2605 «Ради професійних спілок України» дозволяє не тільки проаналізувати механізми керівництва фінансово-кредитною системою, а й торгівлею, зокрема регулюванням, тобто зміною та рухом цін на товари першої необхідності. Значну частину фонду становлять джерела, що формують уявлення про політику влади щодо умов праці на виробництві та відведену роль для цього профспілкам.

Продовольча криза того часу також не лишилася поза нашим дослідженням, і у ф. 34 «Высший Совет народного хозяйства УССР (г. Харьков, г. Киев)», ф. 340 «Народний Комісаріат продовольства» та ф. 539

«Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції» вдалося знайти цінні дані стосовно постачання робітництва продовольством у часи кризи досліджуваного періоду та коливання ринкових цін на продовольство у регіоні та країні в цілому. Дані подібного характеру містяться також у ф. 423 «Народний комісаріат торгівлі УСРР», в якому знаходимо перш за все контент з проблем розвитку фінансово-кредитної системи і торгівлі.

У фондах ЦДАВО України як джерела долучалися постанови та розпорядження Управління головного уповноваженого Наркомздор'я РРФСР у справах курортів України (у ф. 45) та Міністерства охорони здоров'я УРСР (1919-1933) (Р-342). Вони дають уявлення не лише про функціонування мережі фармацевтичних та курортних закладів у регіоні, але й про проблеми курортної справи, якість підготовки фармацевтичних кадрів та їхню кількість у Донбасі. Аналіз становлення і розвитку професійно-технічної освіти черпаємо у даних ф. 166 «Народний Комісаріат освіти Української РСР».

Доцільним було опрацювання ф. 582 «Державний комітет статистики України», дані якого допомогли відобразити певні досягнення та прорахунки у забезпеченні населення регіону соціальними благами, побудові виробничої інфраструктури. Статистичні дані вказаного фонду найбільшого значення у дослідженні додали під час інтерпретації проблем комунального розвитку та комунікаційних досягнень. Задля вивчення вказаних проблем у дисертації також залучено документи фонду ф. 337 «Українська державна загальнопланова комісія при Українській економічній нараді (Укрдержплан) 28 вересня 1921 р. – 10 квітня 1925 р».

Окрім указаних вище фондів були вивчені документи ф. 2623 «Народний комісаріат праці УСРР», що є найбільш інформативним у сенсі висвітлення умов праці на виробництвах Донбасу, при цьому включаючи питання соціально-економічних та виробничих потреб пролетаріату. Аналіз цих документів допомагає відтворити об'єктивну картину певних соціально-економічних процесів, що відбувалися у нашій країні у 1920-х рр.

Основою для законодавчої бази радянського суспільства були Постанови ЦК КПРС, ЦК КПУ, матеріали пленумів, виступи лідерів Комуністичної партії. Названі види документів знаходимо у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Загалом у роботі присутні документи 2-х фондів: ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» та ф. 8 «Центральний комітет Української комуністичної партії (УКП) та її губернські комітети 1920-1925 рр.». Вони дають уявлення не лише про соціально-економічний розвиток у країні в цілому, а й відображають показники розвитку соціально-виробничої інфраструктури в Донбасі. Найбільш інформативними є справи зі звітами про комунально-побутовий розвиток у губернії та реалізацію дій влади щодо радянської системи громадського харчування. Але менше даних містять архівні матеріали, що стосуються проблем алкоголізму та пияцтва в регіоні. Значним недоліком є відсутність статистичних показників зі вживання спиртних напоїв та наслідків зазначених дій.

У той же час слід підкреслити, що саме дані про роботу губкому партії, діяльність ревкому, політичний та економічний стан губернії допомагають дослідити аспекти культурно-побутового, повсякденного життя, підкреслюючи здобутки та прорахунки влади як у глобальній площині, на яку тоді робилася головна ставка (виробничо-промислова), так і на ґрунті другорядних проектів влади у практичній складовій (людські потреби), хоча й голосно проголошуваних в ідеологічному руслі. Цю хвилю питань знаходимо у справах, що відображають фінансово-економічні, комунально-побутові, виробничі та культурно-освітні проблеми.

Значний обсяг інформації було отримано в архівах Донецької та Луганської областей. Це документи радянських виконавчих органів влади, які впроваджувалися в життя місцевими відділами управління згідно з урядовими постановами та наказами. Теоретичне осмислення проблем соціально-виробничої інфраструктури Донецького басейну періоду 1920-х рр. сягнуло фондів Державного архіву Донецької області, залучені документи

якого представлені інформаційним спектром матеріалів, які свідчать про динамічні зміни та негативи у межах реалізації владою власної політики.

При вивченні проблем становлення та розвитку зв'язку в регіоні залучалися матеріали, що зберігаються у ф. Р-1146 «Донецкий губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. г. Артемовск, Донецкой губернии» та ф. Р-837 «Юзовский окружной Совет профессиональных Союзов «Окрпрофсовет» г. Сталино, Сталинского округа». Автором використано матеріали для аналізу кадрової політики у сфері зв'язку. У фонді представлена цікава інформація щодо виробничої поведінки працівників, умови праці та проблеми залучення кваліфікованих кадрів через низку фінансових труднощів.

В останньому фонді також містяться документи, що стосуються питань курортної справи та забезпечення населення регіону фармпрепаратами, дозвілля в регіоні та ін. Глибше зрозуміти проблеми курортної справи допомогли документи ф. 288 «Сталинский окружной отдел здравоохранения Сталинского окружного исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов г. Сталино, Сталинского округа Донецкой губернии» та ф. 57 «Юзівський окружний комітет незаможних селян «КНС» м. Юзівка, Юзівського округу, Донецької губернії».

Певну кількість необхідних та корисних даних і фактів з історії будівництва радянської системи громадського харчування отримано з Ф. Р-401 «Сталинский окружной Комитет профессионального Союза работников народного питания «Окрнарпит» г. Сталино, Сталинского округа». Документи фонду підсилили аналіз свідченнями про пожежний стан на підприємствах нархарчу.

Проблема соціальних відхилень, що відображена у нашому дослідженні, відбита в документах фондів Р-1145 «Донецкое губернское управление рабоче-крестьянской советской милиции губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. г. Бахмут, Донецкой губернии», Р-1146

«Донецкий губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. г. Артемовск, Донецкой губернии» та Р-1147 «Управление Славянской уездной рабоче-крестьянской милиции, г. Славянск, Славянского уезда, Донецкой губернии». Вивчені матеріали (накази, інструкції Донецького губвідділу) допомагають дати аналіз девіантної поведінки різних верств населення Донбасу, звернути увагу на заходи та міри по боротьбі з останніми.

Досить численна кількість документів Державного архіву Луганської області є свідомством ретельного керування вищими органами влади питань розподілення коштів, фінансових аспектів розвитку всіх життєво необхідних сфер діяльності суспільства, створення умов пріоритетного розвитку пролетаріату та у той же час неможливості на всьому цьому фоні подолати критичну ситуацію. Це певним чином відбито у фондах П-34 «Луганський окружний комітет КП(б)України» та П-190 «Луганський Райпарком КП(б)України». Інформаційні звіти фондів віддзеркалюють господарський стан округи, економічний стан губернії. Робота з цими документами потребує обов'язкового зіставлення директивних даних зі звітними, які знаходимо у фондах Держархіву Луганської області.

Зокрема, залучено дані таких фондів ДАЛО: ф. Р-242 «Луганський уездный комитет Совета рабочих, крестьянских красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии» та ф. Р-243 «Луганський окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окриполком, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии)». У дослідженні фонди виявилися цінними через наявність інформації з проблем продовольчої політики та розвитку громадського харчування в регіоні; питання становлення і розвитку місцевого зв'язку та забезпечення населення регіону медикаментами.

Діяльність продовольчих, торговельних і фінансово-кредитних установ Луганської округи та Донбасу в цілому відображені у ф. Р-530 «Луганський повітовий продовольчий комітет Донецького губернського продовольчого

комітету»; ф. Р-553 «Луганское окружное паевое товарищество общественного питания, г. Луганск, Луганского округа»; ф. Р-576 «Правление Луганского уездного Единого потребительского общества; г. Луанск, Луганского уезда, Донецкой губернии» [188]; ф. Р-597: Відділ місцевого господарства Луганського окружного Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; ф. Р-611 «Уповноважений Українського пайового товариства народного харчування по Луганському округу»; ф. Р-678 «Луганское окружное отделение Всеукраинского паевого товарищества государственно-розничной торговли «Ларек» г. Луганск, Луганского округа»; ф. Р-734. «Луганский окружной отдел торговли «Окрторг» Окружного Исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа Донецкой губернии. Спецотдел». Документи фондів допомогли глибше зрозуміти рівень продовольчого постачання регіону та стан харчування, долучити нові дані щодо діяльності товариства ЛАРЬОК та ін.

Висвітлення питань надання споживчих послуг населенню потребувало залучення ф. Р-617 «Луганський повітовий транспортно-матеріальний відділ («Утрамот»)), в якому містяться документи, що стосуються комунального розвитку в окрузі. Стан та проблеми житлового будівництва відображені у ф. Р-597. Група джерел ф. Р-258 «Луганский Окружной дорожно-автомобильный отдел при окрисполкоме г. Луганск Луганского округа» стосуються звітів, доповідей Луганського Окружного дорожньо-автомобільного відділу при окрвиконкомі. Ці документи дозволили з'ясувати питання становлення транспортної інфраструктури в Луганській окрузі, організації у той час форм управління шляхами місцевого значення, здійснення на них ремонтних робіт та ін.

Важливими для дослідження духовної сфери життя населення Донбасу були документи фондів П-34 «Луганський окружний комітет КП(б)України», Р-597 «Відділ місцевого господарства Луганського окружного Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», Р-

401 «Луганская окружная инспектура народного образования окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии», Р-405 «Луганский уездный отдел Народного образования уездного исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии», Р-411 «Луганский вечерний рабочий техникум Луганского уездного отдела народного образования, г. Луганск, Луганского уезда Донецкой губернии, с 1923 г. – Луганский Вечерний Рабочий техникум окружного отдела Народного образования г. Луганск Луганского округа, Донецкой губернии (с 1925 г. Луганского округа); (с 1931 г. – Луганского района; с 1932 г. – Донецкой области)»; Р-580 «Луганское санитарное Управление санитарной части Донбасса»; Р-589 «Луганская окружная инспектура здравоохранения Окружного Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа»; Р-690 «Луганское окружное аптекоуправление окружной инспектуры здравоохранения, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии; с 1925 г. – г. Луганск Луганского округа (1923-1930)». Вони представлені документами, що свідчать про потреби населення у культурному розвитку та відпочинку на курортах, рівень забезпечення ліками та відсоток забезпечення путівками до санаторіїв та баз відпочинку. Група архівних джерел указаних фондів дозволила дослідити деякі аспекти розвитку охорони праці й техніки безпеки на виробництві. Таким чином, вдалося висвітлити позитивні та негативні сторони діяльності місцевих органів влади щодо створення соціально-виробничих гарантій населенню Донбасу.

До *другої групи джерел* віднесено опубліковані документи радянських органів влади. Корисними з точки зору дослідження дисертації є археографічні публікації 20-х рр. ХХ ст. та статистичні дані, що фактично відображають процес розвитку інфраструктури Донбасу у досліджуваний

період. Опрацьовано статистичні матеріали про стан і перспективи розвитку регіону в соціальному напрямку та з розвитку виробництва, реалізацію та нехтування законодавством з охорони праці, статистику праці та ін. Статистичні довідники з народного господарства України відбивають економічні показники, важливі для дослідження загального економічного стану регіону. Використано звіти Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу, що надали можливість провести аналіз реалізації житлової політики, продовольчого постачання краю та ін.

Іншу групу джерел становлять *матеріали періодичних видань*. Між ними центральні, республіканські, обласні та районні газети й журнали: «Вісті ВУЦВК», «Вісник профруху України», «Забой ВКП(б)», «Горный журнал», «Диктатура труда», «Красный Донбасс», «Всероссийская кочегарка», «Луганська правда», «Приазовская правда», «Бахмутская правда», «Наша правда», «Кочегарка», «Донецкий профессионалист», «Кочегарка на Горловском руднике», «Голос рабочего» та ін.

Тут друкувалася різноманітна інформація, яка репрезентує буденні проблеми населення регіону, відображаючи їхню ментальність та настрої, відкриваючи широкі можливості для вивчення Донецького регіону як частини України з притаманною йому специфічністю розвитку. Регіональний аспект соціально-виробничих проблем особливо дозволив максимально дослідити ще не вивчену проблематику соціальних відхилень, які проявлялися у Донбасі через пияцтво, небувалий в історії алкоголізм та ігрову пошесть. На шпальтах газет і журналів досліджуваного часу поміж рядків читаємо, що радянська людина доби соціалізму так і залишилася поза увагою керманців, а ЗМІ були свого роду інструментом діалогу між владою та народом, де у 20-х роках усі наболілі питання висвітлювалися у вільній формі, відображали саркастично-гумористичні настрої, часто не позбавлені суб'єктивних проявів образ. Особливо цікавим є відображення випадків пияцтва серед духовенства, чим, безумовно, користувалася антирелігійна політика влади. Тому треба зазначити, що, незважаючи на свою глибоку

змістовність, ці джерела потребують критичного аналізу й оцінки з урахуванням профільного спрямування надрукованих у них статей, що потребує підсилення та залучення історичних методів у дослідженні з використанням відповідних історичних видань.

Використані в дисертації документи висвітлюють різноманітні аспекти практичної діяльності органів влади щодо розвитку інфраструктури Донбасу та зміни в соціально-виробничій сфері регіону. Із документів губвиконкомів та виконкомів вдалося підкреслити важливі дані, які розкрили механізм і тонкощі взаємовідносин керівних органів та населення регіону у низці напрямків соціальної та економічної політики. Автора, перш за все, цікавили зміни в соціально-виробничій сфері регіону, до яких привели зазначені взаємовідносини. У рамках їхнього аналізу враховувався психологічний та ідеологічний фактор досліджуваного періоду. Оцінюючи використані матеріали вказаних центральних та обласних архівів, можна констатувати, що вони незамінні джерела для вивчення соціально-виробничої інфраструктури, адже допомагають у достатній мірі висвітлити поставлені в дослідженні проблеми та вирішити необхідні завдання.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологія – це точка зору, ракурс погляду, власне погляд, яким історик дивиться на джерела, події, конструкції. Останнім часом у вимірі історичних досліджень відбувається «методологічна революція», результат якої, на нашу думку, можна відобразити такою *формулою*: «традиційні методи і принципи, історія повсякдення, регіоналістика». Ми не претендуємо на категоричне введення зазначеного кліше у науковий простір, але візьмемо його за теорему в нашому дослідженні. Таким чином, методологія обраної теми визначається декількома критеріями вирішення методів дослідження,

що підкреслюються характером теми, метою та особливостями джерельної бази, яка покладена в основу дисертації.

Треба визнати, що сучасний вектор пошуку нових обріїв в історичній науці, де поряд з традиційними напрямками дослідження соціально-економічного характеру, актуального методологічного підходу – історії повсякденності, має місце його футурологічна реалізація. Мабуть ще не існує єдиного наукового терміну, який би влучно увібрав у себе визначення соціально-виробничих історичних мініатюр та повсякденний характер приватного життя різних соціальних верств у рамках регіоналізму. Тому робимо спробу створення фундаментальної історіографічної бази з даного напрямку розвідки.

Основою дослідження стало усвідомлення особливостей розвитку соціально-виробничої інфраструктури в її конкретно-історичному вимірі. Від латинського *infra* – «нижче», «під» та лат. – *structura* – «будівля, розташування». Уперше поняття «інфраструктура» було вжито наприкінці 1940-х рр. у військовій науці, однак воно повністю відрізнялося від сучасних трактовок його економістами, соціологами, географами. Тлумачний словник української мови наводить таке визначення інфраструктури – *сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальну і професійну освіту, охорону здоров'я тощо)*. До різновидів інфраструктури відносять: соціальну, виробничу, ринкову, транспортну та ін.

На жаль, в історичній науці майже відсутні праці істориків, які б безпосередньо зверталися до розгляду інфраструктури в історичному вимірі (досліджували лише Ю. Барабаш [741] та І. Рибак [694]). Наприклад, певні її елементи, пов'язані із соціально-економічним розвитком Донбасу досліджуваного десятиліття, в основному розглядалися у рамках вивчення

соціальної політики в регіоні [569; 743], але не мали мети розгляду та трактування інфраструктури як окремої проблеми.

Соціологи об'єктом соціальної політики визначають соціальну сферу суспільства, яка охоплює соціальну структуру, умови праці й життя, соціальні відносини, соціальні норми й соціальні інститути, що регулюють процес постійного виробництва цих складових [736]. Однак у цьому визначенні домінуючою є державна політика. Нас здебільшого цікавить характер змін у соціально-виробничому середовищі регіону крізь настрої, потреби, бажання його жителів на фоні «діалогу» з владою щодо її соціально-економічної політики, досягнення та прорахунки останньої.

Слід підкреслити, що соціально-виробнича сфера є предметом міждисциплінарного дослідження, яке являє собою спосіб організації дослідницької роботи, що передбачає взаємодію у вивченні одного й того ж об'єкта представників різних дисциплін, у даному випадку, таких як економіка, соціологія, демографія, економічна географія, історична психологія та ін. Але, зважаючи на таку кількість напрямків, які підсилюють запозичення їх методологічних принципів, вважаємо доречним вживати термін «трансдисциплінарність». Останній є принципом організації наукового знання, що відкриває широкі можливості взаємодії багатьох дисциплін при рішенні комплексних проблем природи і суспільства [726], у тому числі аналізу проблем з історії виробничо-соціальної сфери та повсякденних потреб суспільства у регіоні Донбас. Принцип трансдисциплінарності допоміг використати в дисертації понятійний апарат: «інфраструктура», «соціальна інфраструктура», «виробнича інфраструктура», офіційно виходячи за рамки своєї дисципліни, та подолати стійкі міждисциплінарні бар'єри в історичній науці.

Терміни «соціальна інфраструктура» та «виробнича інфраструктура» є найбільш вживаними в економічній науці та соціології, хоча представники вказаних напрямків і досі не визначилися з його єдиною дефініцією. Так, економіст Н.В. Іванова, аналізуючи наукові підходи до визначення категорії

«інфраструктура», окрім географічного, економічного, хронологічного, генеалогічного та інших вказує й історичний [590].

Але, перш ніж звернутися до розгляду елементів «інфраструктури», вважаємо, що слід розпочати з поняття «виробництво», яке характерне й для історичних розвідок. Воно являє собою процес взаємодії людини з природою з метою створення матеріальних благ та послуг, які потрібні для існування та розвитку суспільства. За характером економічної діяльності людей суспільне виробництво поділяють на три великі сфери, або блоки галузей: основне виробництво, виробнича та соціальна інфраструктура. Основне виробництво включає промисловість, сільське і лісове господарство, будівництво. Предметом же нашого дослідження є: інфраструктура Донбасу на прикладі розвитку соціально-виробничої сфери у 1920-х рр. та зміни, які були характерні для вказаного періоду. Тому логічною є необхідність звернутися до визначення «*виробнича інфраструктура*» – це галузі, які обслуговують основне виробництво та забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві та в народному господарстві в цілому. До них належать: транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові галузі. *Соціальна інфраструктура* – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства та надаються нематеріальні послуги, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових та фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня. Сфера соціальної інфраструктури включає: охорону здоров'я та фізичну культуру, освіту, побутове обслуговування, громадський транспорт і зв'язок, культуру, мистецтво та ін. У сукупності виробництво матеріальних послуг (виробнича інфраструктура) і нематеріальних послуг (соціальна інфраструктура) становлять сферу послуг.

Отже, використовуючи пізнавальний методологічний підхід, під яким науковці розуміють використання міждисциплінарних ідей у якості метода, слід наголосити, що сучасне формування методологічних підходів щодо визначення соціально-виробничої інфраструктури на трансдисциплінарному

рівні неможливе без розгляду історичного досвіду функціонування її елементів, аби сформуванню структурно-логічне розуміння того процесу. При цьому, окрім розгляду галузевого складу соціальної та виробничої інфраструктури, слід враховувати, що вони також мають територіальну структуру: державний, регіональний та місцевий рівні. У даній роботі застосовано аналіз регіональної соціально-виробничої інфраструктури на прикладі Донецького басейну.

Звертаючи увагу на визначення соціально-виробничої інфраструктури в рамках дослідження поняття представниками різних наукових напрямків, врахуємо й те, що поділ соціальної інфраструктури на певні функціональні блоки у низки авторів дещо відрізняється. Зокрема, В.Єременко у праці «Соціальна економіка» виокремлює такі блоки: освітній (дошкільні заклади – шкільна освіта – подальша освіта – наука); оздоровчий (охорона здоров'я – спорт – туризм – охорона навколишнього середовища); побутовий (житлове господарство – комунальне господарство – побутове обслуговування); торговельний (оптова торгівля – роздрібна торгівля – громадське харчування); комунікативний (міські комунікації – громадський транспорт – зв'язок – реклама – громадська інформація) [579]. Автор комплексної праці «Соціально-економічна географія України» О. Шаблій наводить такі поняття, як «соціальна інфраструктура» та «невиробнича сфера», звертаючи увагу на те, що перше є ширшим за друге [729]. Дослідниця виробничої інфраструктури в умовах ринку Т. Сидорченко наводить галузевий склад елементів виробничої інфраструктури таким: зв'язок (інформаційні комунікації), транспорт (транспортні комунікації), гуртова торгівля, матеріально-технічне забезпечення, енергогосподарство (енергетичні комунікації), водопостачання та каналізація, фінансова інфраструктура (банки та інші фінансово-кредитні установи) [697].

У дисертації використано наведені підходи економістів для поєднання блоків соціальної та виробничої інфраструктури з метою їх репрезентації на прикладі Донбасу періоду 20-х рр. ХХ ст. Поєднано соціальні послуги за

прикладом В. Єременка щодо торговельного блоку, до якого віднесено розвиток торгівлі та громадського харчування. До вказаного блоку включено фінансову інфраструктуру за Т. Сидорченко. Третій розділ дисертації включає споживчі послуги населення в регіоні, до яких В. Єременко відносить побутовий блок, який підсилено розглядом таких елементів виробничої інфраструктури, як транспорт і зв'язок, енергогосподарство, водопостачання та каналізація. Підкреслимо, що останні два елементи – предмет розгляду і соціальної інфраструктури, тому їх поєднання є логічним. Розділ 4 є комплексним поєднанням соціально-виробничих гарантій робітничого населення регіону, до якого увійшли питання професійно-технічної і інженерної освіти та оздоровчого блоку (санаторно-курортне лікування та забезпечення населення медикаментами). Розгляд вказаних блоків був би неповним без аналізу умов праці на виробництвах регіону.

З точки зору соціології, соціальна інфраструктура обслуговує не окремі сторони, а всю сукупність діяльності людей. У такому розрізі питання соціологи схиляються до думки, що соціальну інфраструктуру не можна розглядати у відриві від установок, ціннісних орієнтацій населення, окремих його груп та об'єднань [639]. Аналіз смаку, бажань, потреб та спрямованості людей слід обов'язково враховувати, адже вони є елементом удосконалення соціальної інфраструктури [719].

Тому в дисертації звертаємося до аналізу повсякденних реалій у Донбасі у 1920-х рр. Розглянуто дозвілля населення на прикладі розвитку театрального та кіномистецтва, здійснення культурної революції та ін., у контрасті чого представлено рівень девіантної поведінки населення в умовах тогочасного життя, що дозволило виявити ступінь розвитку соціальної інфраструктури на прикладі розгляду зазначеного елемента.

Зважаючи на вищевикладене, можемо констатувати, що поряд з таким предметом дослідження, як факти і події, не менш актуальним є також дослідження психологізму повсякденних реалій. Методологія повсякдення звертає нашу увагу на аспекти психологізації щоденного буття, тобто

важливість використання інструментарію історичної психології, як на важливий підхід у вивченні щоденних поведінкових моделей. У дисертації, зокрема, на цьому зроблено наголос при дослідженні девіантної поведінки населення, робочого процесу на виробництві та настроїв представників різних верств суспільства щодо негативних умов праці та життя (харчування, комунальні послуги і т.ін.), які, як результат, і були наслідком соціальних відхилень у регіоні.

Однак настрої пересічної людини майже не бралися до уваги історичної науки радянськими істориками. Справа в тому, що у процесі еволюції методології повсякдення, історики, які вдавалися до розгляду соціальної політики, не вдавалися до зображення внутрішнього світу людини. Їхні праці в основному базувалися на загальних проблемах суспільства, тобто підкреслювали рівень турботи радянської влади про своїх громадян в усіх сферах праці та побуту, наголошуючи на перевагах тогочасної ідеологічної системи. Видання, присвячені проблемам соціальної та виробничої сфери, були позбавлені «мікроскопічного» аналізу – потреб та настроїв людини, задоволення їх розвитком виробничої та невиробничої галузей.

Тому залучення методології повсякдення є важливим задля вирішення вищезначених наукових прогалин. На думку О. Колястрок, така методологія сприяє висвітленню взаємодії повсякденності як мікроісторичного рівня життя з макроісторією (економіка, політика, рівень розвитку техніки та ін.) [606], що є наслідком інтеграційного підходу у дослідженні людинознавчої історії будь-якого регіону. Науковець О. Удод влучно підкреслює, що історія виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо [720].

При дослідженні психологізму людини періоду 20-х рр. ХХ ст. на фоні змін у соціально-виробничій сфері, необхідно відмітити, що у даному сенсі важливу роль відіграє регіональний аспект. У зазначений період Донбас

зосереджував на своїх теренах велику кількість населення, яке приїжджало з метою пошуку роботи, кращих умов життя. Але в основному досягти забезпечення відповідним рівнем життя було складно, що обурювало жителів регіону. Наслідками невдоволення часто були соціальні відхилення, що негативно впливало на процес виробництва (прогули, невиходи на роботу), сімейні відносини, відносини у суспільстві (стосунки з колегами, владою та ін.). Такий стан був характерним не лише для Донбасу, але для останнього особливо важливим був результат промислового рівня розвитку, що мало актуальність для усієї республіки.

Фахівець з методології регіонознавства Я. Верменич підкреслює, що саме республіканські ознаки були предметом розгляду історії в СРСР, де роль регіонів, власне, відігравали республіки, а термін регіоналізм асоціювався із відцентровими тенденціями. Науковець пропонує власне визначення терміну «регіональна історія», під яким розуміє зразок історичного синтезу на середньому – регіональному рівні, з концентрацією уваги саме на специфічних особливостях того чи іншого регіонального соціуму [550]. У радянські часи з історії Донбасу, у тому числі 1920-х рр., вийшла низка праць, які зосереджували увагу на соціально-економічному розвитку регіону. Хоча робітнича історія була предметом розгляду історичних праць, вона була позбавлена аналізу психологізму населення з урахуванням регіонального мезорівня дослідження, використовуючи комбінацію інструментів мікро- і макроаналізу. Це вдалося здійснити завдяки порівнянню конкретних даних з розвитку соціально-виробничої сфери Донбасу із загальними показниками по Україні.

Застосування нової методології повсякденності та регіонознавства дозволило підкреслити сучасні погляди істориків на соціальну історію, проблематика якої помітно змінилася, бо, як стверджують російські історики, на перший план вийшла соціально-культурна практика та соціальна мотивація поведінки людини [684]. Тому під час написання даної праці з історії інфраструктури Донбасу на прикладі аналізу змін у соціально-

виробничій сфері у 1920-х рр. ми звернули увагу й на актуальність розгляду буденної історії.

Серед *спеціальних методів* доцільним було використання соціологічного підходу при з'ясуванні впливу соціальної структури на процес розвитку соціальної сфери та виробничої ланки. Саме поєднання попередніх і нових історичних методів допомагає побороти стереотипи радянської історичної науки та відкрити завісу на думки та погляди, настрої та бажання людини епохи 1920-х рр.

Загалом праця базується на діалектичних принципах пізнання історичного процесу, критичному аналізі документального матеріалу, а також на важливих у концептуальному плані розробках тих учених, теоретичні висновки й узагальнення яких сприяли усвідомленню та формуванню принципів положень дисертації.

Визначальний принцип *конкретно-історичного методу* полягає у розумінні історії як процесу. Історія, по-суті, це розповідь про минуле, про людей та події минулого, які в ту чи іншу історичну епоху щось створювали, примножували чи зруйновували. При цьому ми керуємося методами інтерпретації загальної картини соціально-економічного розвитку Донбасу періоду 1920-х рр. на фоні розвитку соціальних, політичних, економічних аспектів розвитку соціалістичної держави з новою ідеологією, звертаючись і до повсякденних аспектів життя населення.

Проблема пошуку критеріїв історичного аналізу полягає в необхідності порівняння історичних об'єктів у просторі й часі та у виявленні схожості й відмінності між ними. *Історико-системний метод* допомагає систематизувати системні елементи, тобто розглядати дану проблему в рамках розвитку системи соціально-економічного розвитку регіону досліджуваного періоду. Принцип історичного контексту вимагає глибокого розуміння конкретно-історичної обстановки, враховуючи економічні та політичні обставини, а також особливості розвитку соціальної системи, господарського життя. Даний метод застосований автором під час аналізу

розвитку виробничої сфери та створення соціальних гарантій робітничому населенню Донбасу у 20-х роках минулого століття.

Серед методів, застосованих при написанні наукового дослідження, було використано *історико-порівняльний* метод, за допомогою якого вдалося відтворити картину соціально-виробничого розвитку та повсякденних проблем станом на 1920-й рік та станом на 1930-й рік, підсумувавши досягнення та прорахунки нової влади у найважливішому центрі розвитку важкої промисловості. Автором також проведена паралель між тогочасною моделлю розвитку духовного життя та сьогоднішньою, звернувши увагу на певні досягнення у формуванні радянського колективізму, ідеї об'єднання суспільства, чого бракує в сучасних масштабах розвитку «електронного будинку» з підсвідомим пропагуванням самотності та відокремленості. Усе ж, принцип різниці стосується не тільки соціально-економічних і політичних умов життя, він, насамперед, торкається символічного світу, ментальності пересічної людини: у попередніх поколінь були інші цінності, пріоритети, уподобання, смаки, тривоги, ризики та сподівання. Такий когнітивний дисонанс можливо зрозуміти лише за допомогою залучення побічних джерел, а саме нетрадиційних – анекдоти, частівки, пісні, листи до місцевих газет, які, до речі, у 1920-ті рр. слабо контролювалися зверху і інтерпретували сутнісні враження, бажання та настрої селян і городян, колег та сусідів, простого люду та керівників держави і партії. Такі відверті замітки становлять особливу цінність для нашого дослідження при аналізі питань надання споживчих послуг населенню, коли воно виражало радощі з приводу появи електрики у хатах та на вулицях, першому місцевому транспорту, у той же час встигало поскаржитися на погані дороги, неможливість отримати відповідне житло ближче до роботи, антисанітарний стан вулиць, виробництв та критерій занедбаності у вирішенні нагальних проблем провладними структурами. Замітки на шпальтах тогочасної преси допомогли відтворити проблему алкоголізму та пияцтва Донбасу, який випереджав у даній справі навіть ленінградівців та ін.

Застосування *діалектичного методу* полягає у висвітленні подій, явищ та їхніх наслідків у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин того часу.

Доцільним виявилось застосувати *проблемно-хронологічний* метод, без використання якого робота б не мала чітко окресленого завдання при дослідженні часової послідовності. Він обумовив технологічні аспекти дослідження та його структуру. Поєднання принципу хронології та аналітично-логічного методу дозволяє викласти фактичний матеріал у чіткій послідовності та логічній (за задумом автора) завершеності, простежити певну еволюцію об'єкта та предмета дослідження у контексті їхнього взаємовпливу. Прояв аналітичності спостерігається при аналітичному аналізі джерельної бази. У такому разі виявилася можливість з'ясувати причини прояву недоліків у соціально-виробничій сфері, всебічно аргументуючи соціально-побутові проблеми, пов'язані з бідністю, голодом, відсутністю належних умов життя. Зосередження уваги на людях, які зазнали подібних соціально-економічних проблем допомагає відтворити цілісну історичну картину повсякденних та соціально-виробничих аспектів розвитку Донецького регіону.

Статистичний метод виявився доцільним при обробці кількісних показників стосовно забезпечення населення регіону продовольством, відкриття установ громадського харчування та фінансово-кредитних установ. Також удалося проаналізувати статистичні показники житлово-комунального розвитку, поштового та шляхового зв'язку, проблем виробничого травматизму, аспектів розвитку професійної освіти (кількість навчальних закладів та студентів і викладачів) та культурних установ.

Згідно з метою та основними завданнями дисертаційного дослідження, важливого значення набув *метод контекст-аналізу*, за допомогою якого здійснено систематизацію публікацій та поглиблено вивчення вказаної проблеми.

Метод *комплексного підходу* полягає в поєднанні різних засобів історичного дослідження, використанні методів інших галузей гуманітарного знання, міждисциплінарних зв'язків, специфічності при доборі та аналізі джерел, що має запобігти однобокості у висвітленні проблеми. У даному дослідженні застосування даного методу проявляється в залученні наукових видань та праць істориків медицини, економістів, статистиків, юристів, істориків права, соціологів. Метод *раціональної реконструкції* також допоміг структурувати та типологізувати сучасні методологічні дослідження для виявлення змін у соціально-виробничій інфраструктурі Донбасу 20-х рр. ХХ ст.

Серед недескриптивних методологічних підходів, які використано до вивчення інфраструктури Донбасу у зазначений період відносяться конвенціоналістські та фальсифікаціоністські. *Конвенціоналістська* методологія допомогла підкреслити перехід від описової до «розуміючої» моделі історичного процесу 20-х років, у результаті чого було доповнено та розширено знання з інфраструктури в історичному аспекті.

Оскільки розгляд соціальної інфраструктури неможливий без аналізу духовної сфери, підкреслено принципи конвенціоналізму, який представлений методологіями соціокультурного аналізу історичного процесу, у межах яких закономірності історичного розвитку корелюють із загальними закономірностями розвитку духовної культури. Як підкреслює філософ С.В. Руденко, конвенціоналізм обґрунтовує цінність не тільки інноваційних елементів певного вчення, напряду (у нашому випадку – уведення нового для історичної науки терміну «інфраструктура», підкреслення трандисциплінарного підходу та методології повсякдення і регіоналістики), але й суперечливих, проблемних моментів [780], зокрема, переосмислення поглядів радянських істориків на робітничу історію, адже тогочасні праці гіперболізували постать пролетарія, виносячи історію людини не з робітничого середовища поза критерій інтерпретаційної актуальності.

Під час роботи над дисертацією було залучено *фальсифікаціоністські* принципи, елементами яких постає метод «іманентної критики», його використання під час наукового аналізу достовірності та повноти досліджень із проблем історії інфраструктури Донбасу на прикладі соціально-виробничого розвитку регіону у 20-х роках минулого століття.

Отже, пошуки нової наукової методології в українській історичній науці тривають, коли йде хоч і не просте, але виразне освоєння сучасного методологічного арсеналу, запозиченого зі світової скарбниці. На це потрібно звертати увагу при дослідженні історико-соціальних та виробничих процесів періоду 1920-х рр., особливо на рівні регіональної історії, адже вона є основою для створення універсальних історіографічних баз з вітчизняної історії та глобальної світової історії. Визначаючи методологію дослідження обраної проблеми – інфраструктура Донбасу у 1920-х рр.: зміни у соціально-виробничій сфері, ми врахували декілька суттєвих моментів. По-перше, загальний, конкретно-історичний характер самого дослідження. По-друге, принципи поєднання міждисциплінарних підходів і методів, запозичених із різних соціогуманітарних дисциплін (філософія, соціологія, економіка, психологія (методи психоаналізу, психоісторія) та ін.), чого позбавлена радянська історіографія. Тогочасний партійний контроль усіх сфер життєдіяльності суспільства не дозволяв тодішній плеяді істориків відтворювати аспекти свідомості радянських людей, їхні настрої та можливості прогнозувати нові стратегії у соціальній політиці, адже були спрямовані на реальне втілення ідеологічних догм, цікавих у першу чергу для керівників, а не рядових членів соціуму. Тому, по-третє, використано методологію повсякдення. По-четверте, проблемно-хронологічний та історико-системний методи, метод контекст-аналізу, статистичний метод та ін. По-п'яте, підхід щодо підкреслення локального (на мезорівні) виміру дослідження (регіонознавство), який має неабияку цінність для загальнодержавної чи глобальної історії.

РОЗДІЛ 2

ПРОДОВОЛЬЧЕ І ТОВАРНЕ ПОСТАЧАННЯ ТА НАДАННЯ ФІНАНСОВО-КРЕДИТНИХ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ ДОНБАСУ

2.1. Продовольче забезпечення в регіоні

Глобалізаційні проблеми, підкріплені вестернізаційними процесами у країнах незахідного типу, стрімко популяризують нові тенденції розвитку усіх структурних складових цивілізаційної «піраміди» – техніко-економічну, соціально-політичну та культурну сфери. Зазначений процес не є новим явищем, а являє собою чітко визначений вектор історичного відображення авангарду соціальних трансформацій, у центрі яких знаходиться людська істота. Однією з найголовніших потреб людини є харчування, тому питання забезпечення продовольством Донецького регіону у 1920-х рр. було дуже актуальним. Окремими періодами голоду цього десятиріччя були – 1921 – початок 1923 р., кінець 1924-1925 рр. та наприкінці 1920-х рр. Він був спричинений не лише неврожаєм, продовольчою кризою, що утворилася внаслідок експорту зерна з України, а й хлібозаготовчою політикою влади та цілеспрямованим вивозом продовольства в сусідні республіки, переважно до Росії – на початку 1920-х рр. Звісно це негативно впливало на розвиток промислової сфери, гальмуючи виробничий процес, бо в першу чергу страждали люди – сподвижники та будівники важкої індустрії.

На думку науковця Ю.В. Чириченко, рушійною силою оновлення парадигм вирішення української продовольчої проблеми завжди були голод та продовольчі кризи [727, с. 45]. Останні у 1920-х рр., характерні як для початку, так і кінця досліджуваного періоду, були доволі гострими, тому негативно позначилися на населенні Донецького басейну. Як звітував голова

губернського революційного комітету про роботу Донецького продовольчого відділу станом на 15.02.1920 р.: «Найбільш складним є продовольче питання. До останнього часу губпродкому¹ не надано ні продовольчу територію для заготівлі, ні право розподілу для робітників по районах. Ця основна функція усякого губпродкому передана позагубернському органу Продонбасу. Віддаленість цього органу від губернії, тяга усіх робітників і організацій до губпродкому створює неможливий стан. Продонбас, незважаючи на становище на місцях, не міг охопити губернії, у той же час фактично маючи усі запаси продовольства для робітників басейну. Губпродком має райпродкоми, які пов'язані на місцях робітничими кооперативами і не мають запасів. У результаті безсистемна продовольча політика і якийсь вольовий імпульс. Робітники голодують і проклинають губпродком. Губпродкому вдалося дечого добитися від армії та задовольнити найнеобхідніші потреби. Губревком вважає, що слід відновити в правах Донецький губпродком і скасувати чи перетворити у підвідділ Продонбас. Продовольчий стан на місцях щодня погіршується. Ціни зростають. Безсистемна реквізиція військових частин пригнічує вкінці продовольчу справу» [112, арк. 8].

Маючи інтереси якомога більше зерна вилучити у селян, більшовицький уряд з початку свого встановлення мріяв про заміну одноосібних селянських господарств колективними. І для цього застосовувалися будь-які заходи, на що дуже гостро реагувало селянство, бо жоден виробник продовольчої продукції на селі не хотів віддавати останню державі. Як пише Я.Й. Малик, «слова і діло більшовиків не збігалися, бо політика і мораль для них були не сумісні». Так, вони, йдучи на «компроміс» на початку 1920-х рр., стали на шлях задоволення вимог селянства... Але термін «комуна» швидко замінили терміном «колективізація», який закріпився на всі десятиріччя радянської влади й визначив долю українського села. Кампанії грабування українського села під назвами «Похід на куркуля»,

¹*Державний продовольчий комітет* (Продком) – колегіальний урядовий орган, на який покладалася розробка загальнодержавного продовольчого плану.

«Продовольчі тижні» у країні були майже протягом усього 1920 р. Вилучення хліба у селян здійснювалося або за цінами у 6-7 разів нижчими за ринкові, або безкоштовно. Невдоволення селян і опір спричинили новий крок влади – брати заручників-багатіїв, відповідальних за збирання усіх надлишків у кожній волості. Так, Донецький губнарком у циркулярній телеграмі, підписаній В. Молотовим і адресованій повітовим і волосним партійним осередкам, вимагав виконувати пропозиції продорганів як бойові накази. Наголошувалося на обов'язковому доведенні продрозкладки до всіх без винятку селянських дворів, незважаючи на рівень їхнього достатку. Так, за 1920 р. продрозкладку в країні силовими методами виконали на 70% [643, с. 81, 83-84].

Взагалі, аспект ідеологічного впливу, що мав психологічне забарвлення, на початку встановлення більшовицької влади був наділений дуже потужною силою. У виданні «Украинские крестьяне и продовольственный вопрос» зазначено, що «селяни праві, коли дають хліб Червоній Армії, але вони тисячу раз неправі, коли вони не хочуть дати хліб робітникам, які повинні звільнити село від зубожіння, відсутності товарів. ... Багато селян заявляли, що вони були охоче готові здати і дати хліб для Червоної Армії, бо остання звільнила їх від влади поміщиків. Селяни, звичайно, глибоко праві, коли вони підходять з цього боку до даного питання. Але вони глибоко не праві, коли думають, що Червона Армія може спокійно їсти хліб, який отримує від селянства, коли навколо Червоної Армії, у містах, де вона проходить, по залізницях, по яких вона проїжджає, вона бачить голод і недоїдання. Червона Армія не може спокійно на це дивитися, знаючи, що у селі є багато хліба» [226, с. 8]. Так тоді намагалися примусити селянина, який відмовлявся здавати зерно державі.

У рамках продовольчої політики влада розумілася на можливому негативному відлунні й у промислово важливих для країни центрах, особливо в Донбасі, бо там зосереджувалося «чорне золото» – вугілля, необхідне для стрімкого техніко-економічного прогресу усієї країни. Тож

Донецький регіон треба було нагодувати як слід, аби видобуток вугілля зростав. Ще в лютому 1920 р. Українська рада трудової армії² постановила: 1. Продонбасу знаходиться у Донецькому басейні при Центральному управлінні кам'яновугільної промисловості. ... Повіти: Старобільський, Ізюмський, Куп'янський, Олександрівський і Павлоградський виділити із Харківської та Катеринославської губерній у продовольчому відношенні й передати у відання Продонбасу ... 9. Дозволити Продонбасу користуватися рудничними паровозами для перевезення продовольчих продуктів і предметів першої необхідності. ... 11. Єдиним розподільчим апаратом продовольчих продуктів і предметів першої необхідності між робітниками та членами їхніх родин у Донецькому басейні мав стати Союздонбасейн [264, с. 9-10].

Робота щодо постачання продовольства в Донбас виявлялася у таких показниках: у Донецькому басейні за перші 2 місяці 1920 р. було отримано хліба 29% від необхідної кількості, олії – 25%, м'яса і риби близько 1% [554, с. 363]. За першу половину 1920 р. потреби регіону були задоволені не повністю: з намічених продуктів отримано: зернового хліба – 50%, ячменю – 30%, крупи – 14%, м'яса – 28%, цукру – 83%, олії – 11% [116, арк. 107].

Постановою РНК «Про Донецький губерніяльний продовольчий комітет» від 20 березня 1920 р. на Донгубпродком покладалися обов'язки: 1) організації радянської продовольчої політики запасання на території Донецької губернії; 2) з'ясування потреб Донецького басейну в харчах і речах першої необхідності, а також вироблення плану постачання; 3) розпаювання харчів і речей першої необхідності і в першу чергу серед робітників Донецького басейну; 4) постачання частин Трудової Армії, які знаходилися в Донецькій губернії та ін [264, с. 120-122].

Що стосується службовців, витяг з протоколу №2 засідання Виконкому від 8.07.1920 р. «Про голодний пайок для радянських службовців» свідчив,

² *Українська рада трудової армії* – орган з управління Українською трудовою армією.

що «через тяжкий продовольчий стан у республіці, радянський службовець як найбільш свідомий елемент має миритися з голодним пайком до тих пір, поки центральні органи не знайдуть можливість його збільшення. Клопотали про збільшення пайка для співробітників Воєнкомата, міліції, родини червоноармійців, які повинні були отримувати пайок по існуючих для них нормах. ...» [114, арк. 22]. Як бачимо, це питання потребувало вирішення, однак ним нехтували у складний час. Тяжко було селянину, тяжко було робітнику промисловості.

Для постачання продуктів у Донбас було дозволено сформувати 2 позапланових маршрути щоденно. Як свідчать архівні документи, у першій половині 1921-го р. РРФСР зробила певні конкретні кроки задля виконання своїх обіцянок: 250 тис. пудів хліба зі станції Микитівка, що направлялися до центру, були переадресовані в Донбас; крім того, було дано розпорядження про регулярну відправку щомісячно по 1 травня 1921 р. по 250 тис. пудів хліба: на грудень і січень дані накази на північний Кавказ на 50 тис. пудів м'яса щоденно, також дано наряд на щомісячну відправку 5000 пудів жиру. На початку листопада з Москви було відправлено 10 тис. пудів олії. Дано наряд на доправку з Петровська великої кількості риби і т.д. [116, арк. 107]. Так, ставлячи Донбас у центр уваги, влада забезпечувала його продовольством, хоча на слабому рівні, про що буде далі.

У 1920 р. головними продовольчими районами Донбасу були: Єнакієвський, Щербинівський, Горлівський кам'яновугільні. На кінець квітня вказаного року там було близько 55 тис. їдоків-робітників з їхніми родинами. Функціонувало 10 кооперативів і близько 15 копалень. Продовольчий стан у районі з березня по квітень був майже незадовільним. У Горлівському районі, наприклад, робітники отримали забезпечення хлібом у розмірі 30% належної норми, у Щербинівському районі – 50%, з них 15% було задоволено ячменем. Інші продукти харчування (жирові) були отримані у досить мінімальному розмірі – близько 10% належної норми. У Єнакієво становище було дещо кращим, адже там завод працював, і його робітники

були забезпечені хлібом повністю, а іншими продуктами у розмірі 20% належної норми [114, арк. 24].

Звичайно, досягти такого результату було дуже нелегко. У подальшому, відповідно до даних звіту про діяльність повітових продкомів Донецького повітопродкомгубу з 1 липня по 1 серпня 1920 р., результати були такими: 1. *По Луганському повітовому продкому*. Загальна робота з виконання хлібної розкладки проходила задовільно. Нормальне виконання її гальмувалося розвиненим у деяких містах району бандитизмом. Належні по районах продукти розкладки по волостях району. За серпень місяць робота проходила задовільно. 2. *По Алчевському повітовому продкому*. Виконання державної розкладки відбувалося доволі слабо. Головною причиною називалося те, що Алчевський район був виключно споживаючим, а не виробляючим, до того ж процвітаючий бандитизм, бездіяльність абсолютної більшості комнезамів і, нарешті, нерозуміння агентами, працюючими з розкладки, твердої продовольчої політики. Незважаючи на ці перепони, виконання розкладки було досягнуто на 32%. 3. *Юзівський повітовий продком*. Усі волості, на відміну від Маріупольського повіту, розкладку виконували успішно, чому дуже сприяли розташовані там військові частини. Найбільш успішно виконувалася у Макіївському підрайоні. У сільській місцевості робота з державної розкладки проходила майже нормально. 4. *По Єнакієвському повітовому продкому* на 25 серпня робота проводилася невідповідно [19, арк. 1-3 зв.].

У звіті робітничо-селянського Уряду України IV Всеукраїнському з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 16-20 травня 1920 р. у розділі «Продовольче питання» зазначалося, що з 5 по 12 червня Народному комісаріату продовольства доручалося організувати продовольчий тиждень, до завдань якого входили: 1) широка агітація у місті й селі про необхідність хлібної розкладки; 2) вербування продовольчих робітників; 3) організація загонів для сприяння завантаженню та розвантаженню хліба; 4) організація підвезення хліба як гужовим, так і

залізничним транспортом; 5) посилене постачання села необхідними, наявними у розпорядженні Наркомпроду чи інших радянських органів предметами, і в першу чергу сіллю. При цьому Президії ЦВК доручалося забезпечити на місцях при губернських господарських органах спеціальні комісії сприяння постачанню села. В обов'язки усіх радянських органів, як громадських, так і військових, й усіх партійних, професійних та інших робітничих органів входило надавати, під страхом відповідальності перед судом Револуційного Трибуналу, усіляке сприяння Наркомпроду для проведення продовольчого тижня [438, с. 33].

У результаті робітники всіх професій Донбасу за червень та липень 1920 р. для Донецької губернії отримали зерна 41,465 пуд. [164, арк. 7], що було позитивним результатом, хоча не забезпечувало робітництво повноцінно продовольством. Тому у вересні було прийнято резолюцію «Про постачання продовольства», в якій прохали Верхопроду прискорити вирішення питання про ввезення до Донбасу 150 тис. пуд. пшениці від Окпродкомканфронту в обмін на таку ж кількість насіння з Донецької губернії, а також про ввезення 150 тис. пудів хліба з Олександрівського повіту як тимчасовий захід для поліпшення продовольчої роботи в губернії [165, арк. 20].

Аби досягнути високого показника розвитку важкої промисловості, відновивши довоєнний результат, робітника треба було якісно та у достатній мірі годувати. Влада, хоча й розуміла це, роботу в цьому напрямку виконувала слабо. У 1920 р. оплата праці робітників проводилася у натуральному виразі (їжею, товарами), що становило від 19 до 32% усього заробітку, а решту грошима. Держава брала на себе 1/3 постачання працюючого хлібом. Але й ця видача хлібного пайка затримувалася на 1-2 місяці [705, с. 215].

У той же час дізнаємося із наради голів місцевих організацій у Юзівці від 8 листопада 1920 р., що Таганрозькому Ревкому було запропоновано мати постійно на увазі, що Таганрозький повіт разом з Маріупольським і

Старобільським були у всій Донецькій губернії єдиними багатими на хліб повітами і що приєднання цих повітів до Донецької губернії здійснювалося виключно з метою забезпечити хлібом, м'ясом, жирами і фуражем Донецький басейн, який являв собою регіон першоступеневої державної важливості для усієї Радянської федерації [12, арк. 32]. То був цілком корисний для Донбасу крок.

Держава продовжувала сподіватися на зовнішню допомогу для Донецького басейну. Архівні документи підтверджують це таким дорученням: «Цією довіреністю Особлива Продовольча комісія Трудової Армії по Донецькій губернії утворена за наказом Народної продовольчої комісії від 25 листопада 1920 р. з колишньої особливої військово-продовольчої комісії Донецької губернії й іменується Донецький Опродкомтруд, уповноважує Раду Споживчих товариств Донецької губернії, іменовану далі «Губсоюз» (Союздонбасейн) в особі Правління: 1. Отримувати з усіх станцій зал. дор. усі продукти продовольства, предмети першої необхідності, що направляються у Донецьку губернію» [188, арк. 143].

Станом на грудень 1920 р. справа з постачанням Донбасу дещо поліпшилася. У документах зустрічаємо заяви керівництва регіону: «... і якщо вона так і далі буде просуватися, то Донбас буде забезпечений продовольством на декілька місяців. Але зараз перемін на краще ще мало помітно, оскільки з різних районів Донбасу поступають скарги про те, що продовольства недостатньо або взагалі відсутні продукти харчування. До Донбасу, задля викорінення вказаної проблеми нестачі продовольства, направляються грузи усіма шляхами. Так, продовольство та фураж в Донецьку губернію постачали з Кубані, Знам'янки, Олександрівської губернії, Одеси, Катеринославської, Чернігівської, Полтавської губерній, з Петрівки, Москви. Серед продукції, що постачалася, слід відмітити м'ясо, рибу, жири, овочі. Але і ця справа мала перепони на шляху свого вирішення, оскільки серед причин переправлення продукції були: відсутність тари,

неможливість вказаних поселень максимально забезпечити продовольством та продуктами, які від них очікувалися» [35, арк. 82-82 зв.]. Що стосується постачання овочами, складність полягала у відсутності транспорту. Така ж ситуація була з цукром і сіллю.

Процес постачання продовольства в Донбас був цілою політичною кампанією, бо свого відновлення потребувала промисловість, особливо кам'яновугільна, тож за відновлення Донбасу змушена була взятися вся країна. Раднаргосп, створений у Юзівці на початку 1920 р., контролював усі підприємства міста. Тому поліпшення постачання робітників продовольством було пов'язано з тим, що взяли під суворий контроль усі запаси зерна, було монополізовано випікання хліба, розподіл продуктів здійснювався за класовим принципом. Для постачання лікарень молоком у містах створювалися молочні ферми [593, с. 93]. Тогочасна преса була пронизана замітками, в яких наголошувалося, що «Донецький басейн повинен мати лідируюче становище. Робітники Донбасу повинні забути про голод. Їм дадуть хліб, мануфактуру, мило, табак» [308].

Однак відчувати продовольчий голод довелося населенню регіону ще багато років поспіль, бо доленосні 1920-ті рр. відзначилися голодом 1921-початку 1923 рр., а в Донбасі він спостерігався ще й на початку 1925 р. Введена владою карткова система (1920 р.) не виправдала себе на 100%, адже не забезпечувала городян прожитковим мінімумом. Як зазначає О.М. Мовчан, робітники і службовці отримували по картках лише чверть продуктів, котрі вони споживали, а решту купували за спекулятивними цінами на ринку [658, с.36].

У 1920 р. постачання робітників продовольством було нижче встановлених норм. На кам'яновугільних і антрацитових підприємствах відсоток «постачання» із січня по жовтень 1920 р. виражався у таких цифрах [420, с. 22]:

Таблиця 2.1

Постачання продовольством робітників кам'яновугільних і антрацитових підприємств Донбасу із січня по вересень 1920 р. (у %)

	Січень і лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень
Хліб	52	59	27	159	87	70	63	95
Крупа	19	14	15	13	10	10	9	10
Цукор	23	35	137	71	69	74	193	36
Сіль	14	240	62	166	80	380	39	139

Дані таблиці показують певний стрибок показників, які відбивають відсоток забезпечення хлібом, крупами, цукром та сіллю кам'яновугільні і антрацитові підприємства країни. Найбільше постачання хліба характерне для травня, цукру – для квітня і серпня, солі – для липня і березня. Дуже низькі дані щодо постачання круп, де показник знизився протягом останніх 4-х місяців.

Перехід від воєнного комунізму до непу ознаменувався заміною продрозкладки продподатком (березень 1921 р. – (X з'їзд РКП(б))). Сільськогосподарський податок став одним із основних шляхів отримання державою від селян хліба і інших сільгоспродуктів у часи непу [788, с. 30]. Взагалі шляхи вилучення у селян хліба у 1921 та 1922-23 рр. були різними. Здійснився перехід від фактичної продрозкладки у 1921 р., що існувала незважаючи на проголошення продподатку, до продподатку спочатку у натуральній формі, а потім змішаній продовольчо-грошовій. «Головним питанням того часу було питання про селянство, пошук економічного союзу з ним» – зазначив сучасний дослідник С.В. Корновенко. – «Сільське господарство – господарство дрібних власників, дрібних виробників, яке

пов'язано з ринком безмежною кількістю зв'язків. Не дивно, що оголосивши війну ринку, більшовики розпочали її насамперед з селом – основним джерелом продуктових надходжень до держави. Це і стало головною причиною продовольчої кризи 1920 р.» [758, с. 36-38].

У своєму дослідженні науковець дійшов висновку, що партія досягала: 1) економічної диктатури; 2) політичної диктатури; 3) контролю над народним господарством, зокрема над фондами споживання; 4) тоталітарної за своєю природою влади у державі. Така система розподілу, на думку автора, була вигідна не лише для партійних органів, але й для мільйонів працюючих, оскільки останні мали нагоду за півціни, а то і дарма, отримати нормовані продукти [758, с. 36-38]. На нашу думку, це є цілком достовірне свідчення, але в той же час голод в країні, особливо в Донбасі був жахливою бідною, яку населення змушене було і намагалося пом'якшити будь-яким чином. Так, дуже частими ставали втечі робітничих сімей у сільську місцевість. Наприклад, у 1921 р. у Маріуполі залишилося лише 30 тисяч робітників із 110 тис. у 1918 р. [575, с. 119]. Через голод та відсутність продуктів харчування робітник чітко розумів реалії, хоча обіцянки й далі лунали. Станом на 16 січня 1921 р. надходження продовольства до Донбасу було таким: з 1 по 15 січня на бази Донбасу прибуло 1285 вагонів, з них пшениці – 237, ячменю – 667, жита – 14, вівса – 31, борошна – 22. Направлялося 9 маршрутів – 243 вагони, з яких: 21 – м'яса, 1 – крупи, 42 – цукру, 5 – повидла, 2 – оселедцю, 24 – солі, 141 – хліба і 6 – різних продуктів [35, арк. 107]. У січні-лютому 1921 р. на допомогу Донбасу кинулися з усіх кутків країни, надсилаючи ешелони продовольства, мануфактури, устаткування. На вагонах потягів були надписи «Москва – Донбасу», «Петроград – Донбасу», «Катеринослав – Донбасу», «робітники Ростова – Донбасу», «Молодь – Донецькому шахтарю» і т.д. І це було відповіддю на заклик партії: «Все для Донбасу» [789, с. 20]. Під час місячника допомоги Донбасу низка міст УСРР надали колосальну продовольчу допомогу. З Києва постачався цукор, з Поділля – жири, з Криму – фрукти, з Полтави і

Кременчука – борошно, худоба, з Катеринославської губернії – м'ясо [636, с. 14].

У своїй статті від 9 липня 1921 р. тогочасний дослідник А. Генкін указав на причини продовольчої кризи у Донбасі, серед яких: «загальнореспубліканська продовольча криза і власна безгосподарність, відсутність чітко продуманого плану постачання, що болісно відбилося на усій всеросійській кочегарці». Автор звертає увагу на необхідності будь-якими заходами врятувати Донбас. «Треба зняти з державного постачання усі другорядні категорії споживачів, аби нагодувати хоча б в обріз шахтарів та металістів». При цьому автор зауважує на необхідності раціонального розподілу продовольства, а не зрівняльного, оскільки, на його думку останнє не було економним. Зазначено, що на місцях політика розподілу часто перевтілювалася у «політику» розподілу і на фоні неймовірного завищення потреб включення фіктивних споживачів, безмежних грабіжок продгрузів та ін. [234, с. 18-19]. Тож уже тоді картина розподілу продовольства для населення була ясною і зрозумілою.

Взагалі, наприкінці першого півріччя 1921 р. постачання продуктів у Донбас значно зменшилося. Було розроблено низку заходів та підготовлено наказ по Донбасу № 247 з переходом на систему нового постачання. Система нового постачання визначалася у розподілі продовольчих грузів, що виділялися для встановлених потреб з поділом рудників на категорії А, Б, В і Г з тим, аби А задовольнявся поза всякою чергою у повній потребі на 100%, а інші – у залежності від задоволення вищих категорій. Такий порядок існував на протязі липня без змін. У серпні постачання значно погіршилося. Вдалися до вироблення нових норм споживання, визначення місячної кількості продовольчих вантажів. Останнє закріпилося наказом по Донбасу № 304 [254, с. 257].

Літні місяці 1921 р. позначилися загостренням продовольчої кризи. У червні 1921 р. повітовий виконком Луганська повідомив губвиконком про те, що у місті було лише 800 пудів хліба, якого вистачало для лікарень і дитячих

будинків лишень на 6 днів. Удалося забезпечити продовольством лише 60% робітників паровозобудівного і патронного заводів [594, с. 88]. Як стверджують дослідники радянської епохи, максимально урізані потреби регіону на червень-серпень – тільки для постачання великої промисловості, лікарень і дитячого харчування визначалися 650 тис. пудів хліба на місяць. Через це у червні до Донбасу відправили лише 574 тис. пудів, а у липні взагалі – 318, що спричинило надзвичайний стан у губернії, де робітництво почало залишати виробництво, бо їхня денна норма продовольства була урізана в 14 разів [565, с. 47]. Хоча під час проведення місячника сприяння відбудові Донбасу з РРФСР тільки за тиждень отримали понад 250 тис. пудів хліба, 10 тис. пудів олії [594, с. 319].

У серпні-вересні 1921 р. керівництво держави спрямувало зусилля для поліпшення продовольчої ситуації у Донецькому басейні, доставивши туди тримісячний запас хліба. Це призвело до відновлення процесу виробництва у вже інших обсягах завдяки поверненню звільнених через кризу робітників [565, с. 50]. У той же час радянські дослідники звертають увагу на те, що через голод, розруху гальмувався розвиток промисловості, погіршувався продовольчий стан усієї республіки. Через дефіцит палива зупинялася робота залізниць, а це призводило до простоїв вантажів, особливо з хлібом. Тому, у 1921 р. через зазначені проблеми в Донбас замість звичайних 40-50 вагонів надходило лише 1-2. У такій ситуації робітник змушений був отримувати голодний пайок, адже за даними науковців на підходах до басейну застрягло 1200 вагонів [565, с.].

З метою повернення робітників на виробництво у міста регіону на початку 1920-х рр. постало питання про нові форми постачання продовольством робітництва на підприємствах. «У нашому розподілі продовольства виявилися недоліки, і далі так zostаватися не може. Той розподіл, який ми засновували на началах зрівняльних, утворювало зрівняльність, інколи шкідливу для того, аби підвищити виробництво. Потрібно, аби республіка на зібрані нею хлібні лишки утримувала лише те,

що необхідно для виробництва» – зазначив Ленін у середині 1921 р. [556, с. 225- 226].

12 липня 1921 р. було затверджено декрет РНК «Про колективну оплату праці службовців у радянських установах». Таким чином відмінялося карткове постачання на підприємствах. Що стосується робітників, їх постачання здійснювалося у вигляді заробітної плати, а кількість продуктів та грошових знаків, які йшли на зарплату робітника, встановлювалася для всіх колективно. Так, фонд, який належав підприємству, встановлювався відповідно до кількості робітників на березень 1921 р. і не зменшувався при скороченні їх кількості. При виконанні виробничої програми фонд належало повністю розподіляти між робітниками. У протилежному разі, кількість продуктів, що видавалися, скорочувалася. Таким чином влада стимулювала працю. Робітники ж не одержували визначені норми продовольчого постачання через продовольчу кризу. Наприклад, у голодному 1921 р. робітники Донецько-Юр'ївського заводу не одержували і 50% мінімальної норми продовольства [594, с. 319].

Тому робітництво почало виражати невдоволення, яке владі швидко вдалося «заспокоїти». За даними зведення Донгубчеку за 9 серпня 1921 р. настрої робітників підприємств Бахмута був поганим, на ґрунті голоду спостерігалися нарікання проти Радянської влади та Компартії. В Юзівському повіті Макіївського куша робітники механічної майстерні не вийшли на роботу, вимагаючи продовольство [115, арк. 22]. Але настрої робітників був пригнічений. Усе ж більшість підприємств не мали розвитку через відсутність продовольства [115, арк. 41]. Продподаток надходив задовільно. У Донецькій губернії на 10 вересня надійшло зернохліба 352448 пудів, масляничних зерен – 20177 пудів, овочів – 11923 пуди. Цим було невдоволене сільське населення, тому наявними були повстання у районі Лимана [115, арк 48]. Станом на 28 вересня продподаткова кампанія в Донецькій губернії була успішною, також проходила кампанія допомоги голодуючим. Почався тиждень «кооперація голодуючим» [115, арк 62].

Продовольчий стан Луганська на 5 жовтня був тяжким [115, арк. 66]. Загалом з березня по вересень 1921 р. з Донбасу поїхало 6 тисяч забійників [641].

У подальшому до заготовчого сектора належала секція постачання робітництва продовольством, яку було організовано 5 серпня 1921 р. З 15 серпня по 1 вересня продовольство постачалося на 30 заводів і фабрик з кількістю робітників у 2626 осіб. У вересні було забезпечено 32 заводи при кількості робітників 3230, яким було відпущено 5742 пуди борошна. Окрім того, було відпущено: по 2 ф цукру, 4 ф м'яса, 1 ф тютюну і 4 коробки сірників на особу. У жовтні забезпечено 34 заводи з кількістю робітників – 309, яким видано 6182 пуди борошна та по 1 ф чаю, 4 ф солі, 2 ф жирів на робітника. У жовтні також було отримано 6 вагонів зерна [37, арк. 22].

Згідно з наказом №304 по кам'яновугільній промисловості Донбасу від 10 вересня 1921 р. було постановлено, що забезпечення продовольством регіону має здійснюватися з 1-го вересня у такому обсязі (щомісячна норма постачання): хліба – 426838 пудів, солі – 17250 пудів, сірників – 666850 коробок, крупа – 61905 пудів, жири – 11977 пудів, м'ясо-риба – 75606 пудів, мила – 6510 пудів, – овочів 294025 пудів, чаю, кави – 3642 пуди, цукру – 13016, тютюну – 1891 пуди [36, арк. 174].

Голод прогресував. На початку 1922 р. у селі Мар'янівка, що на Маріупольщині (Романівська волость), у вказаний час голодувало 257 дітей і 220 дорослих. Хліба в селі не було і населення харчувалося сурогатами з кукурудзяних качанів, соломи, білої глини, кісток, зібраних в степу, вживали у їжу собак, кішок. Не кращий стан був і у с. Медовка Олександро-Невської волості. Школа не працювала, бо вчителі повтікали до врожайних губерній. За свідченням дільничного лікаря, «село Медовка найбільш неблагополучне село з усіх на голодному фронті в Олександро-Невській волості. Хворих через голод – 20% населення... можливості організувати харчувальний пункт нема» [445].

Слід підкреслити, що у подальшому владні органи не лишалися осторонь проблем продовольчої кризи у Донецькому басейні. Партія,

враховуючи урок літа 1921 р., піклувалася про те, аби якомога швидше вивести регіон із паралізованого стану [553, с. 27]. Як відомо з протоколу засідання губерньської економічної наради Донецькубвиконкому від 30.08.1922 р., на підставі прослуханого про стан продовольства в Донбасі ухвалили: беручи до уваги повну неврожайність у Донецькій губернії в 1921 р. та слабку врожайність у 1922 р., заборонити вивезення за межі Донецької губернії зернохліба, олієнасіння та м'яса, про що довести до відомості українську економічну нараду. Також через виключно тяжке становище Донецької губернії з місцевими коштами, ухвалили звернутися з клопотанням до Української економічної ради (УЕР) про відсоткові відрахування з продподатку на місцеві потреби. Прохали УЕР відсоток відрахування продподатку до фонду голодуючих для Донецької губернії як голодуючої підвищити порівняно з іншими [44, арк. 7].

Але на практиці все було значно гірше. Ще з серпня 1921 р. при Донецькому губерньському виконкомі діяла комісія допомоги голодуючим, яка збирала кошти для допомоги голодуючим Поволжя. Через це кількість голодуючих у Донбасі з жовтня 1921 р. по березень 1922 р. збільшилася відповідно з 2217 осіб до 654749 осіб. У Таганрозькому, Маріупольському, Гришинському, Слов'янському повітах вони становили від 29 до 63% населення, 50% з них були діти [750, с. 93]. Поточна документація того часу супроводжувалася даними щодо розуміння та відклику робітників Бахмутського соляного району, які постановили відраховувати щомісячно від 1% до 3% як з грошового, так і з натурального заробітку на користь голодуючих» [656, с. 207]. Як бачимо, заборона на вивезення продовольства за межі Донбасу, про яку зазначено вище, фактично виконуватися не могла, більш того, вона не виконувалася практично.

На VI-й конференції КП(б)У, що проводилася у Харкові 9-13 грудня 1921 р. було ухвалено надати державну допомогу неврожайним губерніям (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) у розмірі 6 млн пудів, з яких 1,5 млн проддопомоги. З останніх Донбасу відводилося 350 тис. пудів [274, с.

200]. Але сучасні науковці дедалі більше відкривають реальні факти тогочасних проблем. Як стверджує О.В. Гребеннікова, до травня 1922 р. керівництво губернії змушене було боротися з голодом самотійно: на 1 січня 1922 р. одержано 1 вагон продовольства замість 200.

За січень-лютий 1922 р. через скорочення продовольчих норм Наркомпродом по металургійному заводу м. Юзівки було звільнено 5 тисяч осіб. Постановою РПО «Про робітників, набраних у голодуючих губерніях для робіт в Донецькому басейні» від 1.03.1922 р. дозволялося всіх робітників і їхні родини, які бажають виїхати з Донецького басейну, вивезти розпорядженням Центрального евакуаційного комітету [264, с. 304].

У квітні 1922 р. державна допомога становила 14% усіх коштів, які були у розпорядженні губернської комісії допомоги голодуючим. Допомогу держава надала губернії аж у другій половині 1922 р., коли було виділено дотаційний фонд – 450 тис. пудів зернопродуктами й іншими видами продовольства. Так, на 1 листопада 1922 р. Донбас отримав 1255 вагонів продовольчої допомоги, але їх не вистачало. У цілому в Донбасі взимку 1922/23 р. голодувало 400 тис. осіб, а допомогу отримало лише 75 тис. [750, с. 94-95].

Свою допомогу надавала й кооперація. Так, у 1922 р. Донецька кооперація в особі Союздонбасейну і його периферії розпочала товарне обслуговування робітників Донбасу. Через нестачу обігових коштів це постачання було невідповідним, але тим не менш результати були твердою підставою для розширення та поглиблення функцій кооперації в Донбасі шляхом передачі їй продовольчого постачання робітників, що ще й досі здійснювалося державними господарськими органами. Для заготівлення продуктів харчування (цукру, круп, жирів) необхідно було коштів на суму 41780 руб. [267, с. 11].

У 1923 р. голод пригас, але свого глибокого вираження набула гіперінфляція, у результаті якої ціни на продовольство були шаленими, а купівельна спроможність зарплатні зменшувалася. Це знов-таки

породжувало невдоволення населення, яке виражалося у страйках. Голод 1924 р. вже був не таким гострим, як у 1921/22 р., але страйки продовжувалися. За даними протоколу №1 Міжвідомчої наради з питань забезпечення Донецької губернії продовольчими продуктами від 22.04.1924 р., продовольча потреба робітників Донецької губернії до кінця поточного 1923/24 сільськогосподарського року становила 3700 тис. пудів. У зв'язку з цим було вказано на необхідність вважати єдино правильною постанову Президії губвиконкому від 22 квітня 1924 р. про заборону вивезення хліба (жита та пшениці) за межі Донецької губернії. Ставилося за мету посилити заготівлю м'яса для Донецької губернії та вважати за необхідне посилити ввезення риби до губернії [51, арк. 39 зв.-40], бо проблема ввезення риби у 1924 р. була гострою. Незважаючи на постанову Української економічної ради по доповіді В.Чубаря про посилене направлення до Донбасу товарів усіма торговими органами УСРР – ніякого припливу товарів не було.

Такий підхід до торгівлі вважався неправильним. Тому Українська економічна рада мала вплинути на ВУКС та інші торгові організації, або направляли товари Донецькій губраді, або безпосередньо самі організовували торгівлю, не втягуючи господарчі органи у ту чужу їм галузь роботи [77, арк. 4].

1925 рік, який вважався піком економічного розвитку, на думку японського дослідника К. Гіроакі, таким не був, адже у Донбасі, зокрема в таких округах, як Маріупольський, Старобільський, Луганський, народ пухнув від голоду. Було зареєстровано велику кількість смертей того року, особливо дитячих [622, с. 201].

По суті, у регіоні на протязі 20-х років минулого століття повсякчас панували економічні проблеми, що спричинювали голод. Назривала наступна продовольча криза. На думку Б.І. Хорошуна [788, с. 31], труднощі у забезпеченні населення хлібом у 1927/28 р. були, власне, штучно створені, що мало низку пояснень з боку влади: причини відставання зернової галузі; нездатність одноосібного селянського господарства задовольнити

зростаючий попит на хліб, збільшити товарну продукцію; неврожай на Півдні України та на Північному Кавказі (вказані фактори влада використовувала як аргумент для обґрунтування необхідності колективізації індивідуальних господарств), куркульським зривом державних хлібозаготівель. Але на підставі проведеного дослідження автор доводить головну причину загострення продовольчої проблеми – несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб порівняно з цінами на інші продукти сільського господарства, через що селяни не хотіли віддавати зерно за безцінь державі.

Тому в умовах продовольчого дефіциту та зростаючої інфляції керівництво Союзу вдалося до введення нормованого постачання – карткової системи [612, с. 12], із запровадженням якої питома вага приватника у постачанні робітників продовольством скоротилася із 40% в 1926/27 р. до 9% у 1929/30 р. Та чи міг такий швидкий крок позитивно вплинути на постачання робітництва продовольчими продуктами? – Звичайно ні.

Взагалі, до 1928 р. робітниче постачання в Донецькому регіоні здійснювалося за допомогою робітничої кооперації, яка на 50-55% забезпечувала потреби у м'ясі та овочах. Інше постачав приватник. Наприклад, у Луганську діяв робкооп «Красный октябрь», який у 1924-1926 рр. обслуговував 13 тис. кооперативних робітників міста, забезпечуючи їх різного роду товарами особливо борошном, що видавалося до 35 тис. пудів на місяць [210, арк. 58.]. У січні-лютому 1925 р. по Луганську відчувалася значна нестача і перебіг у продуктах широкого вжитку (борошно, цукор, м'ясо) [150, арк. 20]. Такий складний характер подій був наявним і в подальшому.

Дуже вагомим аспектом досліджуваного періоду було започаткування хлібопекарської справи, що позитивно вплинуло на вирішення проблем голоду в першій половині 1920-х рр. Уперше, запроваджена Артемівським та Сталінським ЦРК механізація процесу випікання хлібу в пекарнях споживчої кооперації розпочалась за підтримки держави у 1924 р. Завдяки цьому у

1926/27 р. Луганський та Макіївський хлібозаводи споживчої кооперації були обладнані передовим устаткуванням вітчизняного та голландського виробництва. У цілому, механізація хлібопекарської галузі сприяла здешевленню вартості хлібної продукції і пришвидшеному здоланню проблем. Позитиви проявлялися і в тому, що у 1926 р. забезпечення населення хлібом у Донбасі становило 50%. Що стосується робітничої кооперації, то охоплення робітників Слов'янського ЦРК хлібом кооперативної випічки у той час становило 90% [674, с. 67]. Показники вагомі, однак у дійсності у другій половині 1920-х рр. голод припинився. У 1925/26 р. в області регулювання хлібозаготівель на Луганщині проведено такий захід: були розірвані угоди з восьми приватними орендаторами млинів із загальним добовим виробництвом 6800 пудів: з них 5 млинів передані споживчій кооперації, 2 млина – сільськогосподарській і один – Укрхлібу [200, арк. 98].

Улітку 1927 р. забезпечення робітників продовольством було незадовільним. Так, у відділенні робкоопу № 5 на шахті Боково-Антрациту спостерігалася гостра нестача їстівних продуктів: хліба, солі, олії та ін. Скарги робітників залишалися без відповіді [369]. Та з часом борошно в Донбас почало надходити, тому з 15 серпня 1927 р. передбачалося розпочати видачу борошна пайщикам Єдиного робітничого багатолавкового кооперативу (далі – ЄРБК) в Луганську. Як писала газета «Луганська правда», на 25 серпня хлібну кризу було ліквідовано. ЄРБК видавав пайщикам кооперативу по 3 пуди і непайщикам – членам профспілок – по 20 фунтів на місяць [390]. Цукор з 15 по 20 серпня планувалося видавати пайщикам по 10-15 фунтів на місяць. Сіль уже була у достатній кількості. Поліпшувалося постачання м'яса. Усі м'ясні лавки Укрм'ясохладобойні перейшли у відання ЄРБК. Відкривалася м'ясна лавка на вокзальній вулиці. Вживалися заходи щодо засолювання на зиму різних овочів у кількості до 10 тис. пудів. Правління кооперативу вирішило зробити запас олії в 10 тис. пудів [377].

Однак не скрізь постачання було на відповідному рівні. Станом на 1928 р. робкооп «Червоний шахтар» (Краснолучський район) недостатньо постачав м'яса для населення [209, арк. 29]. На засіданні Луганського окрвиконкому від 24.07.1928 р. було зазначено, що робітниче населення Луганської округи постачалося м'ясом повністю і гарної якості, але м'яса перших сортів бракувало, тому Луганській конторі Укрм'ясотресту було запропоновано збільшити його випуск і поширити асортимент [169, арк. 299].

З доповіді Голови правління ЄРБК про постачання робітничого населення Луганська продуктами харчування станом на 21.08.1928 р. дізнаємося, що постановили запропонувати окрторгу й правлінню ЄРБК вжити конкретних заходів для поліпшення якості печеного хліба; звернено увагу окрторгу й правління ЄРБК на посилення заходів щодо повного забезпечення робітничого населення овочами й продуктами першої необхідності та ЄРБК вжити необхідних заходів щодо завозу картоплі в округу в 1928/29 р. та її зберігання [169, арк. 397].

У жовтні 1928 р. відсоток задоволення попиту на окремі продукти харчування (яйця, олія, молочні продукти, різна городина, оселедці) по деяких робкоопах Донбасу залишався ще на низькому рівні [238, с. 54]. У жовтні, порівняно з вереснем 1928 р., спостерігалось значно ширше постачання робітництва харчовими продуктами у рамках робітничо-селянської кооперації. Але разом з тим попит у належній мірі не задовольнявся через недовиконання планового завозу з боку заготівельних органів, а в окремих випадках і через неврахування попиту. Особливо у промислових районах задоволення попиту на окремі харчові продукти лишалося на низькому рівні. Такий стан із постачанням робітництву харчових продуктів погіршувався через невідповідність системи робітничої кооперації до охорони та відбору тих продуктів, що швидко псувалися; в основному це було пов'язано із значною нестачею коштів на будівництво та оснащення спеціальних приміщень [238, с. 57].

Однак однією з головних причин був сильний недорід у 1928 р., через що помітно зросли ціни на продовольство. Хлібна криза 1928/29 р. та колективізація, що розпочалася, визначили контури найгострішої продовольчої кризи. Продаж хліба почали здійснювати за виробничо-класовим принципом. Сучасні дослідники стверджують, що для працюючих на виробництві шахтарів і металургів хлібні норми встановлювалися в розмірі 800 г на день, іншим робітникам – 600 г, безробітним робітникам – 400 г, членам родин робітників, службовцям, освітянам і медичним працівникам – 300 г. Хлібом не забезпечувались власники господарств [603, с. 92].

У 1929 р. з витісненням приватника та згортанням непу, тобто ринкових відносин, робітниче постачання повністю перейшло у відання кооперації. Помітним наслідком став збій у продовольчому постачанні. Потреби робітників не задовольнялися щодо забезпечення тваринними жирами, яйцями та ін. Черги стрімко зростали, особливо при видачі дефіцитного краму, що пояснювалося як нестачею торговельних одиниць, так і скороченням приватного ринку, який був витіснений кооперацією, а також підвищенням купівельної спроможності споживачів. Робота робкоопів у сенсі завезення продуктів була кволою. Їх бракувало, особливо овочів. Так, у Сталінській окрузі у 1929 р. працювало лише 11 робітничих кооперативів, які отримували за централізованим постачанням продукти на 64 тис. робітників, у той час як тільки робітників першої категорії (шахтарів-підземників) було 130 тис. [604, с. 67]. У цілому рівень задоволення потреб робітничого населення Донбасу через систему робкоопів по овочах і картоплі в четвертому кварталі 1928/29 р. не перевищував 20–25%, м'яса – 70-75%, олії – 30-35%, сала – 20%, рису – 50-60%. Витіснивши приватника, робітничій кооперації не вдалося стовідсотково задовольнити продовольчі потреби робітництва, про що свідчило зниження впродовж 1929/1930 р. частки приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, з 50 до 5% [658, с. 51].

Показник був вагомий.

Неприпустимо кволою була робота окрспоживсоюзів, молочарсоюзів та колгоспсоюзів у сенсі охоплення заготівель – лишків продуктів колгоспів, унаслідок чого продукція останніх не потрапляла до робітничого постачання. Через це в Луганську Окрторгу та Робітничій кооперації було запропоновано максимально поширити торговельну мережу та вжити заходи для поліпшення випічки хліба. Запропоновано робкоопам завезти до округи достатньо продовольства – овочів, повидла, консервів. Окрторгу категорично наполягати на збільшенні завозу борошна, олії, яєць та сала. Зверталася увага й на якість продовольства та здешевлення його вартості [173, арк. 42-43].

За таких обставин робітники не могли зрозуміти, чому раніше земля родила і продовольства було вдосталь, а тепер стався дефіцит. Так, на зборах зі Сталіним, які проводилися 4 травня 1929 р., делегат з копалень Донбасу Крижин (ім'я, по батькові не встановлено) поставив таке запитання: «Чому скоротилося постачання продуктами магазинів?». ... Сталін, поклавши свій олівець, піднявся ... і почав говорити: «Зерно, м'ясо, олія – усі продукти, які надходять до нас із села. А хто й досі є найбільшою економічною силою в селі? Приватний виробник, або куркуль. Який відсоток сільського населення зараз організовано в колективних господарствах в Донбасі?»

«-У нашому Луганську – 9%...»

«-Який відсоток земель належить колективним господарствам?»

«-6%...»

«Треба сказати, що 94% земель залишається у приватного власника, а значна частина земель, і найкраща з них належить куркулеві. Останній розуміє, що соціалізм для нього смерть. Ми маємо прискорити колективізацію і відбудову державних господарств, озброїти колективні й державні господарства тракторами і сільськогосподарською технікою, навчити колективних фермерів сучасним сільськогосподарським методам... і тоді буде багато зерна, багато м'яса і багато олії» [491, с. 85-86].

Серед населення невдоволення поступово поглиблювалися. Так, на початку червня 1929 р. в Артемівському окрузі деякі комуністи і комсомольці відкрито заявляли про невдоволення фактом мобілізації на хлібозаготівлі, пояснюючи це тим, що в умовах відсутності хліба їх важко буде виконати. У Луганському окрузі з тієї ж причини здали свої квитки два члени КНС, а в Маріупольському один комуніст відмовився брати участь у хлібозаготівлях [782, с. 156].

Навіть здійснювані владою кроки щодо забезпечення в першу чергу робітників Донбасу продовольством, оскільки в регіоні зосереджувалася найпотужніша база важкої промисловості і вугілля, яке було конче потрібне у рамках пришвидшених темпів індустріалізації, не виявилися максимально продуманими та вигідними для робітництва. На підставі даних архівних документів переконуємося, що постачання продовольчої продукції робітникам Донбасу за липень-серпень 1929 р. значно погіршилося, особливо овочами, м'ясом і жирами. Питання з постачанням овочів на локальному рівні було таким: а) Лисичанське рудоуправління сповіщало: «Постачання овочами з місцевих артіль, комун і радгоспів не забезпечує потреб трудящих»; б) Брянське рудоуправління: «У Зеленій лавці за овочами черги, і відчувається нестача майже всіх овочів, відсутні помідори, кавуни; ...на приватному ринку помідори коштують – 50 коп. за кг, кавуни – 12 коп. за 1 кг»; в) Горлівське рудоуправління: «Помідори, картопля, капуста та інші овочі виражаються у 30% потреб»; г) Паркомуна: «Через нестачу овочів ціни високі: картопля – 25-30 коп. за 1 кг, помідори – 45 коп. десяток, огірки – 20 руб. тисяча...». Така картина свідчила про те, що робітничка кооперація не справилася з постачанням Донбасу овочами і ставила під загрозу питання заготівлі їх на зиму, адже це могло призвести до масового відпливу робітників.

Справа постачання м'яса, наприклад у Хрустальському рудоуправлінні, дещо поліпшилася порівняно з минулими місяцями, але воно піднялося в ціні – до 31 коп. за 400 г, у той час як приватник торгував сам не гіршою якістю,

аніж у кооперативі по 30 коп. за 400 г». У сенсі постачання хліба, то Горлівка, «Парижська Комуна», Хрусталка сповіщали, що якість хліба значно погіршилася. Жирами також забезпечували з перебоями. По деяких рудоуправліннях повністю були відсутні молоко, соняшникова олія, сало свиняче (Горлівка, Хрустальське, Первомайське) [125, арк. 63-64].

Стан з робітничим постачанням у Донбасі дедалі погіршувався. На початку жовтня 1929 р. в Луганську у кооперації не було картоплі, капусти та інших овочів, великі перебої спостерігалися з рослинними жирами [86, арк. 59]. Як зазначив А.О. Климов, восени 1929 р. у Донбасі стався дефіцит на продукти харчування. Робітник міг на місяць за картками отримати 2 кг крупи, 1 л олії, 200 г вершкового масла, 10 яєць. Інші працюючі могли отримати 1 кг крупи, 0,5 л олії, 100 г вершкового масла. М'ясо видавалося лише шахтарям підземникам та металургам гарячих цехів по 200 г на місяць, іншим робітникам – по 150 г, а службовцям та утриманцям – по 100 г. Шахтарям провідних підземних професій ще видавали по 75 г сала [603, с. 93].

З грудня 1929 р. було започатковано державну комерційну торгівлю (без карток), розраховану головним чином на нетрудові верстви міського населення [618, с. 37]. На думку сучасних істориків, перехід від непу був трансформаційним етапом, коли в результаті прийшов час карток і голоду. Як зазначає російська дослідниця О. Осокіна «... не надлишок, а відносне благополуччя – острівець між розрухою громадянської війни і голодним життям першої п'ятирічки – ось чим був неп... Але, слід визнати, що під час непу голод не загрожував країні. Харчування населення покращувалося з року в рік... найвищою точкою став 1926 рік» [675, с. 37].

Однак населення продовжувало висловлювати своє невдоволення продовольчим станом, що виражалося у соціальних протестах робітництва. Зокрема, у 1929 р. через обмежені норми видачі хліба скаржилися робітники Катеринівського рудоуправління Сталінської округи: «Три чверті фунта на родину мало, якщо моя родина буде голодна, то мені доведеться від себе

відривати частину і віддавати їй. А раз так, то я і на заводі не дам тієї продуктивності, яка від мене буде вимагатися». Спостерігалися й масові виступи в Бердянську Маріупольської округи, що свідчило про солідарність робітництва, поінформованого про те, що хліб буде видаватися тільки членам виробничих профспілок. У зв'язку з цим останні заявили: «Якщо не будуть давати всім спілкам хліб, а тільки нам, ми із солідарністю теж відмовимося від цього хліба». І тут же безробітні зазначили, що подібне постачання «є знущання влади над рештою трудящих, а в особливості над безробітними» [786, с. 110].

Аби пом'якшити продовольчу кризу, у 1929/30 р. керівництво та кооперативи вдавалися до термінових заходів для підготовки до завозу овочами на зимовий період та посилення заходів щодо постачання робітників свіжими овочами [172, арк.112]. Усе ж у 1930 р. стан харчування в Донбасі так і не змінився. Централізоване постачання робітників Луганська продуктами харчування та промтоварами позначилося такими результатами: не задовольнялися повністю усі потреби робочих, особливо у тваринних жирах, яйцях та ін.; черги зростали, особливо при видачі дефіцитного краму, що пояснювалося як нестачею торгових одиниць, так і скороченням приватного ринку, який було витіснено кооперацією, а також підвищенням купівельної спроможності споживачів; спостерігалася квола робота робкоопів щодо завозу й розподілу продуктів, яких бракувало, й особливо овочів, заготівлею їх в окрузі, унаслідок чого спостерігалися перебої в постачанні ними робітників; неприпустимо кволою вказувалася робота Окрспоживсоюзу, Молочарсоюзу та Колгоспсоюзу щодо охоплення заготівель-лишків продуктів колгоспів, внаслідок чого продукція останніх не потрапляла до робітничого постачання; було недостатнє охоплення робітників громадським харчуванням в кількісному та якісному відношенні; ставлення робкоопів у справі якості випічки хліба було цілком неприпустиме, особливо по Луганському робкоопу.

Виходячи з цього вважалося за необхідне: 1) запропонувати Окрторгу та робітничій кооперації максимально поширити торговельну мережу; 2) у 3-денний строк провести обстеження випічки хліба в робкоопах, вжити заходів для поліпшення якості хліба; 3) запропонувати робкоопам посилити завезення до округи достатніх продовольчих товарів, овочів, повидла, консервів, використати м'ясні відходи для виробки послуг фабрикантів; 4) окрторгу категорично наполягати перед НК Торгом про збільшення завозу борошна, олії, яєць та сала; 5) звернути особливу увагу на якість продовольства; 6) забезпечити харчування сезонних робітників відповідною кількістю торгових одиниць; 7) опрацювати питання про поліпшення дитячого харчування; 8) поставити питання перед НК Торгом про невиконання плану торговельного будівництва, зокрема будівництва молочних ферм, свинарників та городних господарств через відсутність будівельних матеріалів, особливо лісу і цвяхів, вжити необхідних заходів щодо завозу цих матеріалів до округи [173, арк. 42-43].

Робітниче постачання Донбасу станом на 24.07.1930 р. усе ще не могло задовольнити населення. Після обстеження Луганської округи (Красний Луч, Ровенецький район, Алчевський, Алмазний і сам Луганськ) виявилось, що там були страшні черги майже за всім, розпочинаючи з промислових товарів, закінчуючи громадським харчуванням. В Алчевську проблему з чергами було вирішено за допомогою талонної системи видачі товарів, тобто талони розподіляли на підприємствах. У Луганську та в Алмазному районі великі черги за хлібом, який потрапляв туди із затримками. Збільшилося громадське харчування. По Луганську у другому кварталі оборот по громадському харчуванню був 300 тис. руб., а в третьому кварталі – більше 800. Ціни різко не знижувалися, але й не підвищувалися. В Алчевську, наприклад, була зафіксована черга не менше 500 душ жінок. З овочами все було нормально. Тільки занадто великий врожай капусти. Але в робкоопах не налагоджена система розподілу овочів. З м'ясом стан був поганий, спостерігалися великі черги [126, арк. 3-13].

Відповідно до даних ЦК Союзу гірничих робітників за літо 1930 р. норма забезпечення м'ясними продуктами по вугільних підприємствах Луганської округи становила 20%, по жирах – 30% від норми, а тютюн і мило були відсутніми на всіх підприємствах (система закритих розподілювачів передбачала переважно постачання певного складу споживачів, будучи важливим елементом директивної, антиринкової економіки). У Сталінській окрузі норма м'яса за весняні місяці 1930 р. виконана на 21%, жирів – 54%. Виникли серйозні проблеми із забезпеченням хлібом. Негативно змінився раціон харчування гірняків. У 1927/28 р. на одну шахтарську родину доводилося 4,8 кг м'яса, 0,6 кг сала, 0,18 кг коров'ячого масла, 0,14 яєць на місяць; 1930-й рік – відповідно 3,9 кг м'яса, 0,2 кг сала, 0,09 коров'ячого масла, 0,08 яєць. Продовольча криза призвела до відпливу гірняків з Луганського району у більш забезпечені, та навіть у сільську місцевість [762, с. 74].

Отже, період 20-х років відзначився часом пошуку владою оптимального виходу з кризи, яка назріла на 1920-й рік. Причинами були наслідки війн, революції. Тому ставилося за мету досягти економічної стабілізації в країні. Промисловість, яка зазнала падіння, особливо індустріальна галузь, потребувала відродження. Одним з найголовніших центрів її концентрації був Донбас. У рамках своєї ідеологічної концепції керівництво висувало на перший план у соціальній ієрархії робітника, на якого покладалися всі надії у відродженні галузей виробництва важкої індустрії. Серед головних пріоритетів було створення всіх соціальних благ, доступних для населення, переважно робітничого. Тож продовольча політика визнавалася пріоритетною.

З переходом від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (березень 1921 р.) кардинально змінився курс розподілу продовольства. У той час Україна була житницею Росії, бо вона експортувала хліб за кордон. Виробником хліба був селянин, який вагався і вправся здавати хліб державі за встановленими заниженими цінами. Посуха та

неврожай спричинили голод у 1921 р. Колосальним прорахунком того часу була вимушеність Донбасу постачати продовольство в Поволжя, тоді як сам регіон пухнув від голоду, який тривав там до 1925 р. включно (хоча 1923 й відзначився врожаєм).

Наступний етап відзначився недорідом 1928 р., від якого дуже постраждало населення Донбасу, адже то був час індустріалізації, коли індустрію піднімали пришвидшеними темпами завдяки сил робітника, який не отримував на рівні з іншими благами належного харчування, а рівень продовольчої політики так і не вдалося підняти до кінця 1920-х рр. Якщо за першу половину 1920-го р. хлібом регіон було забезпечено лише на 50%, м'ясом – на 28%, ячменем – 30% та ін. (не надто поліпшилася ситуація і в грудні вказаного року). У 1928/29 р. через продовольчу кризу стан постачання продуктами харчування населення регіону мало чим відрізнявся від рівня 1920-го р. Якщо рівень забезпечення робітників овочами та картоплею з боку робітничих кооперативів був на 25%, м'ясом – до 75%, то частка приватника помітно скоротилася до 5%. Причини – зрозумілі: відмова від непу. Станом на 1930 р., на жаль, ситуація так і не поліпшилася.

В цілому, на початку 1920-х рр. проблеми продовольчої кризи були зумовлені загальнореспубліканською, безгосподарністю місцевих органів влади, непродуманими кроками у постачанні, особливо хліба та його нераціональний розподіл серед населення. До того ж держава надала губернії допомогу з продовольчим постачанням лише з середини 1922 р. У 1926 р. населення Донбасу було забезпечено хлібом усе ще на 50%. Вже з 1927 р. методи подолання хлібної кризи, які виробили керівні органи, були не вигідні для селян (останні не погоджувалися за безцінь віддавати державі зерно). Порушувалося питання про необхідність колективізації індивідуальних господарств, яка була однією з причин подальшої продовольчої кризи. До того ж, неврожай 1928/29 р. поглибив хлібну кризу. У 1929 р. все ще спостерігалися обмежені норми видачі хліба населенню.

2.2. Система громадського харчування

Актуальність низки проблем людства, незважаючи на стрімкий розвиток цивілізації, на прикладі України відображає перелік наслідків, що потребують глибокого підходу до з'ясування їх фундаментальних прогалин. На цьому фоні виокремлюється питання громадського харчування промислових регіонів держави, зокрема Донбасу. Нині фастфуди, що заповнили простір громадського харчування, дедалі більше призводять до витискання традиційних закладів з надання послуг щодо споживання їжі населенням. Мова йде про їдальні, кількість яких за період незалежності нашої держави значно скоротилася. Особливо негативно це відбилося на промислових регіонах країни, адже лише деякі підприємства, органи місцевої влади та навчальні заклади традиційно забезпечують «обіди» для свого кадрового потенціалу завдяки функціонуванню закладів громадського харчування.

На початку 20-х років минулого століття в умовах історичних реалій, характерних для Донецького регіону, низка обставин наштовхувала владу до пошуку методів вирішення продовольчих проблем. Донецький басейн зосереджував на виробництві робітництво, представники якого були як вихідцями з інших країн, сільськими мешканцями і, звичайно, місцевими жителями. Кожна пересічна людина потребувала елементарного прожиткового мінімуму з «дахом над головою», достатнім та якісним харчовим раціоном та іншими соціальними складовими.

Сенс громадського харчування в країні у 1920-ті рр. полягав у такому: а) підвищення продуктивності праці; б) переоблаштування побуту; в) залучення жінок у виробництво; г) раціоналізація споживання продуктів; д) економічні вигоди порівняно з індивідуальною кухнею [723, с. 33]. Проголошені керівництвом ідеологічні постулати щодо загальномасового харчування населення, особливо у центрах найвищої концентрації робітництва, серед основних цілей визначали звільнення жінки від кухні.

Так, на вечірньому засіданні робітниць та селянок Донбасу від 7.06.1921 р. доповідачка Черкаська (ім'я, по батькові не встановлено) вказала на особливе значення громадського харчування у зазначений час з відсутністю достатньої кількості продуктів, що дуже погано відбивалося на їдальнях. Її промова свідчила про те, що громадське харчування вело до звільнення жінок від їхнього колишнього вузькодомашнього життя, тим самим випадала можливість бути значно вільнішою, і вільний час використовувати на саморозвиток. При громадському харчуванні використовувалося менше продуктів та затрачалося менше сил [117, арк. 16 зв]. Ленін висловлювався, що на ділі ті перші кроки могли зменшити і знищити нерівність жінки з чоловіком [595, с. 204]. Однак, стверджує сучасна дослідниця Т. Козацька, починаючи здійснювати комуністичний штурм, керівники СРСР передбачали замінити дешевим громадським харчуванням індивідуальне домашнє, вивільнивши таким чином жінок для промислового виробництва. Але охопити всі 100% робітників та членів їхніх родин харчуванням у заводських їдальнях тоталітарній системі не вдалося [605, с. 295].

Дослідниця Л.В. Кушнір у своїй праці «Діяльність жіночих рад Донбасу (1920-1933 рр.)...» звертає нашу увагу на роль жіночих осередків у культурно-побутовому будівництві, зокрема, роблячи акцент і на аспектах громадського харчування. Авторка свідчить, що у 20-ті рр. ХХ ст. популярною стала агітація на користь утворення громадських їдалень, яка виражалася на шпальтах ЗМІ, на делегатських та загальних зборах жінок. Підкреслювалося, що «жінка на родинній, приватній кухні, готуючи страву, нічого в цьому не розуміє...». «..У першу чергу жінка мусить зрозуміти своє становище і допомогти радянській владі визволити її з цього кухонного ярма – поширити громадське харчування» [764, с. 148]. Тож сучасні науковці, у рамках висвітлення необхідності утворення радянської системи громадського харчування в країні, звертаються до наголошення на тогочасних ідеологічних догмах, пронизаних необхідністю звільнення жінки від кухонних

навантажень, маючи при цьому певні інтереси, а не лише піклуючись про рівень харчування у робітничих родинах країни, особливо Донбасу.

Взагалі, владою у той час доводилося, що на першому плані передбачалося задовольнити потреби робітництва, у тому числі й у створенні системи закладів доступного громадського харчування. Поширювалися «обіцянки» і про високу якість харчування. Так, 13 листопада 1920 р. закінчився II-й з'їзд харчовиків Донецької губернії. Увечері в аудиторії заводу Гартмана (м. Луганськ) відбувся мітинг, який зібрав, окрім делегатів, і велику кількість рядових членів. Товариш Раковський, який виступив із доповіддю, зазначив, що тяжка епоха боротьби за укріплення прав пролетаріату на фабрики та заводи закінчується, а ми переходимо до нової епохи – будівництва іншого життя. Дисципліна праці – єдиний вихід у викоріненні розрухи та зменшенні голоду. Харчовики у громадському житті посідають не останнє місце, а головне їхнє завдання – поліпшити техніку виготовлення продуктів харчування, викоринити фальсифікацію продуктів і встановити свій робітничий контроль над виготовленням харчів у їдальнях громадського харчування. Робітник, що бореться з розрухою, має бути нагодований здоровою їжею [231].

Отже, нова влада, яка висувала робітника на вищі щаблі у системі розподілу соціальних благ (однак це порівняно з селянством, адже фактично на «перших щаблях» була номенклатура і військові), піклувалася про розширення мережі закладів громадського харчування. Будівництво та відкриття їдалень було одним із першочергових завдань, на порядку денному. Промисловий Донбас з великою кількістю функціонуючих підприємств та організацій опинився у полі зору керманічів та задіяних на виробництві працівників. Тому головним завданням у цьому напрямку було створення відповідних умов харчування для робітників: постачання необхідними продуктами, їхня доступна ціна, гідний санітарний стан їдалень та швидкі дії щодо поширення їхньої мережі (наявність коштів). Однак помітною складністю 1920-х рр. була неспроможність влади забезпечити

робітників усіх галузей промисловості належним якісно доступним харчуванням. Забезпечувалися лише робітники вугільного, металургійного, хімічного, машинобудівного виробництв. А працівники харчової, легкої та місцевої промисловості повноцінними обідами не забезпечувалися [605, с. 296].

Що собою являла система закладів громадського харчування у досліджуване десятиліття? Як стверджують радянські дослідники, у залежності від контингенту тих, хто харчувалися, у вказаний період в Україні виокремлювалося три категорії їдалень: 1) громадські їдальні напівзакритого типу (обслуговували членів профспілок, безробітних, учнів, дітей) – більшу частину продуктів заготовляли самі їдальні, бо продовольчі органи постачали їх частково; обіди відпускали нижче собівартості, а збитки відшкодовували міські профкоми, а за рахунок бірж праці й відділів соціального забезпечення багато хто харчувався безкоштовно; 2) громадські їдальні відкритого типу – обслуговували всі верстви населення обідами, які відпускали за собівартістю, бо продукти й паливо закупляли на місцевих ринках; 3) їдальні, що обслуговували робітників підприємств і установ; їхнє постачання знаходилося у віданні продовольчих органів, а ціни на обіди там були найнижчими.

Пріоритети в планах соціально-економічного розвитку Донбасу як основного центру розвитку важкої промисловості мали помітний відбиток і на розвитку системи громадського харчування в регіоні. Тому не дивно, що з самого початку досліджуваного десятиліття робітничий Донбас відрізнявся найбільшою кількістю закладів громадського харчування, порівняно з іншими українськими губерніями. Влітку 1920 р. їдальні діяли при повітових продкомах таких міст: в Луганському районі – 7 їдалень, де обслуговувалися 3500 осіб. Було запропоновано збільшити до 20 тис. осіб [19, арк. 1]. У Юзівському районі їдалень працювало 4. Організовано єдину чайну. На перше серпня тут вже діяло 5 їдалень і 3 чайних. По Кам'янському повітовому продкому функціонувало 6 їдалень для дорослих. У

Старобільському районі – 6 їдалень. У Єнакіївському районі – 3 їдальні для дорослих з пропускнуою спроможністю 1070 осіб [19, арк. 2-2 зв]. По Смілянському повітовому продкому на 1 серпня їдалень у районі було 5 з пропускнуою спроможністю 1660 обідів у день [19, арк. 4]. Станом на 16 вересня 1920 р. у Донбасі діяло 130 їдалень для дорослих з пропускнуою спроможністю 65 тис. одиниць. За даними архівних документів, за кількістю їдалень як для дорослих, так і для дітей Донецька губернія випереджала інші губернії таким чином: за нею йшла Харківська – 120 їдалень для дорослих і 25 їдалень для дітей. Далі Київська з кількістю їдалень для дорослих – 60 та дітей – 10. В Одеській функціонували 41 доросла їдальня і 25 дитячих. По 40 їдалень для дорослих працювали у Полтавській і Катеринославській губерніях та по 15 дитячих. У Миколаївській та Чернігівській по 30 їдалень для дорослих та по 8 для дітей [68, арк. 28а].

Станом на 15 жовтня 1920 р. кількість їдалень для дорослих у Донецькій губернії дорівнювала 111 з кількістю обідів – 57850 [68, арк. 39]. Як бачимо, порівняно з вересневими даними, їдалень стало менше. У листопаді того ж року у м. Юзівка і його повіті підвідділом громадського харчування організовано та відкрито 26 їдалень, з них – 22 для дорослих. З їдалень для дорослих у цілому було відкрито 4 їдальні у м. Юзівка, на Ларінській стороні – 1 їдальня і в повіті – 17 їдалень. Усього в день у всіх їдальнях роздавалося 12100 обідів. Передбачалося відкриття ще 10 їдалень для дорослих [246].

У грудні 1920 р. відділ постачання Південбюро ЦК гірничих робітників був зайнятий організацією їдалень для шахтарів і їхніх родин. Для управління їдальнями організовувалися трійки, куди входили по одному представнику від рудкому, центрального правління кам'яновугільної промисловості. На рудниках їдальнями керували уповноважені від рудкомів [309]. Загалом у лютому 1921 р. кількість їдалень для дорослих у Донбасі дорівнювала 229, які обслуговували 88851 робітника і службовця [538, с. 36].

У 1921 р. мережа відкритих в Україні їдалень була передана у відання споживчої кооперації. У 1921 р. Луганський повітовий союз харчовиків об'єднував 47 підприємств, з яких 18 були у м. Луганську з кількістю робітників 1021 особа, у місті та повіті – 600, в Алчевському районі – 421 особа [510, с. 114]. Багато підприємств харчової промисловості працювали в той період у жалюгідних умовах [323].

Такий стан призводив до необхідності розширення мережі їдалень та кількості в них обідів. На окремих підприємствах стан дещо поліпшувався, зокрема у заводській їдальні Патронного заводу (м. Луганськ) – за червень 1921 р. було відпущено 90 тисяч обідів для дорослих, 19,5 тис. обідів для дітей і 3 тис. порцій чаю. Зі вказаного періоду їдальня перейшла у підпорядкування заводської кооперації [325].

Поширювалася і мережа закладів з надання послуг громадського харчування. У зв'язку з голодом у 1922/23 р. розгорталися їдальні допомоги голодуючим. Так, навесні 1922 р. були відкриті їдальні для дорослих у селах: Семенівка Покровської волості – на 20 осіб, у Садках Сартанської волості – на 100 осіб [446], у хуторі Веселому Чермаликівської волості – на 40 дорослих, у хуторі Кобланові при колективі «Дружба» Покровської волості – на 40 дорослих, на станції Карань для залізничників – на 16 дорослих [447]. У цілому в зазначений час у губернії працювало 249 їдалень і харчових пунктів, які обслуговували всього 93 тис. осіб, здебільшого дітей [750, с. 94].

У роки непу за прикладом загальносоюзного «Нархарчу» на засадах госпрозрахунку було організовано пайове товариство «Укрнархарч» (ухвалено 14 грудня 1923 р. на міжвідомчій нараді за участі громадських організацій). Їдальні ж, чайні і буфети, які знаходилися у віданні споживчої кооперації, також продовжували функціонувати за підтримки місцевих, господарських і громадських організацій. У Донбасі ціни на продукти харчування в кооперативній торгівлі були нижчі за ринкові в 1,5-3 рази [586, с. 257]. Це слід віднести на рахунок того, що товариство «Укрнархарч» контролювало діяльність кооперативних їдалень, але управління ними

залишалося у повноваженні робітничих кооперативів. У певних випадках «Укрнархарч» надавав робітничим кооперативам фінансову й організаційну допомогу. Виконуючи розпорядження вищих органів влади щодо максимального охоплення робітників харчуванням, робітничі кооперативи міста Сталіно (нині Донецьк) за підтримки «Укрнархарчу» протягом 1924 р. організували 6 робітничих їдалень [672].

Пайовиками «Укрнархарч» стали наркомати УСРР, кооперативні центри, профспілки, радянські заклади тощо. Воно діяло на засадах госпрозрахунку і самоокупності. Президія ВРНГ УСРР, враховуючи значення «Укрнархарчу», здійснила у 1924 р. розкладку між трестами (у сумі 100 тис. руб.). Але розкладка була реалізована ледве на 35%, тому «Укрнархарч» не міг розвинути своєї діяльності швидко [197, арк. 137].

Згодом фракції Товариства «Нархарч» було дано завдання приступити до найбільш широкого розгортання мережі їдалень та розширення роботи з поставлення громадського харчування в робітничих районах Донбасу [148, арк. 129]. Так, у січні 1925 р. за сприяння рудоуправління на Голубовському руднику була відкрита їдальня з пропускною спроможністю 300 осіб у день [357]. У лютому того ж року були відкриті їдальні на Брянському та Кадіївському рудниках. У Кадіївському – з пропускною спроможністю 1000 осіб у день, у Брянському руднику – 800 [336]. Із самого початку 1925 р. розгорнулося будівництво громадського харчування і в Луганську. У місті було відкрито 2 їдальні з пропускною спроможністю 500 осіб. На Брянському та Кадіївському рудниках ставилося за мету розширити вказані їдальні та здешевити в них обіди до 25 коп. У Луганську проектувалося відкриття низки їдалень для вузів та робітників із загальною пропускною спроможністю по 1200 осіб у день [361].

Питання відкриття їдалень на підприємствах для робітництва набирало все більшої актуальності. У травні 1925 р. в Луганську Союзом народного харчування було відкрито їдальню для робітників цегляних заводів. Денне харчування (сніданок, обід, вечеря) коштували в ній 60 коп. у день. Їдальня

була розрахована на 200 осіб [355]. У червні передбачалося відкриття в Алчевську загальнодоступної їдальні Українського народного харчування [347]. Але досягти мети вдалося аж у вересні того ж року. Так, в Алчевську було відкрито їдальню відділу народного харчування з пропускною спроможністю 500 осіб в день [337].

15 вересня 1925 р. було відкрито студентську їдальню з пропускною спроможністю до 100 осіб у день. Обід, вечеря та сніданок коштували 14 руб. у місяць. Їдальня була добре облаштована, а їжа доброякісна [339]. Загалом, місцеве керівництво шукало будь-які шляхи подолання кризи у сфері громадського харчування. На засіданні правління «Укрнархарчу» від 25.09.1925 р. ухвалили категорично заборонити продаж горілки в рестораціях нархарчу, перетворивши їх на їдальні [204, арк. 2].

Але, як свідчать архівні документи за 1925-й рік, громадське харчування посідало незначне місце в роботі робкоопів, у Донбасі його розмір навіть зменшувався. Незначний розвиток громадського харчування пояснювався, головним чином, його збитковістю та відсутністю спеціальних коштів [121, арк. 46].

Таблиця 2.2

**Кількість відпущених обідів поквартально
по робкоопам Донбасу у 1925 р. [121, арк. 62 зв]:**

Квартали	Кількість їдалень	Кількість обідів	Сума (у тис. руб.)
1-й	85	1350822	529,9
2-й	94	1724751	639,4
3-й	61	1449837	730,4
Разом	241	4525410	19627

Як свідчать дані таблиці, наприкінці 1925 р. відбулося різке скорочення їдалень у регіоні, що, відповідно, помітно вплинуло на кількість обідів.

Станом на 3 листопада 1925 р. в Артемівську функціонувало 7 їдалень з пропускною спроможністю до 9000 осіб. Їхні помешкання були тісними, штат незадовільним. Заготівля продуктів на зиму проведена в обмеженій кількості. Поступово нархарч втрачав свій авторитет, бо всі організації ставилися до нього несерйозно [204, арк. 18].

У грудні 1925 р. на заводі ім. Ілліча було відкрито їдальню з пропускною спроможністю 1000 осіб у день. За своїм обладнанням вона вважалася однією з найкращих у Донбасі. Відвідуваність їдальні – до 300 осіб у день. Вартість обідів – 30-40 коп. Повне місячне харчування обходилося у 20-25 руб. У Бердянську було створено 2 їдальні, але через неправильне функціонування їх було ліквідовано [426].

Однак були помітні й позитивні моменти, зокрема у м. Сталіно, де Укрнархарч організував «пересувні їдальні» – 4 їдальні для робітників будівельників. Їхній стан у сенсі харчування, коли вони від'їжджали на сезонні роботи, був дуже тяжким. Робітникам доводилося переплачувати приватним торговцям, або йти у місто за 10-12 верст, щоб «пошамать» (мовою замітки, – «поїсти»). При цьому гаявся робочий час. Усе ж з відкриттям пересувних їдалень робітники були задоволені, дякуючи нархарчу [283].

Фінансовий стан народного харчування наприкінці січня 1926 р. був тяжким, що можна пояснити такими показниками: з 38 тисяч руб., розподілених по підприємствах Луганщини, пайових внесків надійшло лише 10 тис. руб. Не маючи достатніх обігових коштів, відділ народного харчування не міг розширити мережу їдалень [366]. На вказаний період у Луганській окрузі діяло 8 їдалень відділу народного харчування. З них 3 – у Луганську та 5 – в окрузі. Добова пропускна спроможність їдалень – 2500 осіб. Вартість обідів у місті – 55-60 коп., сніданків – 30 коп., в окрузі обіди коштували 30-35 коп., сніданки – 15 коп. [364]. У 1926 р. Нархарч відкрив у м. Маріуполі громадську їдальню, де частина обідів спеціально виділялася

для безробітних. Частина коштів на відкриття відпускалася відділом праці [423].

На серпневому засіданні РНК у 1926 р. було визнано, що існуюча мережа їдалень громадського харчування, які утримувалися «Укрнархарчем» і кооперацією була зовсім недостатня, бо обслуговувала не більше ніж 70 тис. осіб на день [205, арк. 27]. Але робітничі і споживчі кооперації утримували їдальні у силу своїх фінансових та організаторських можливостей. Інколи громадське харчування під силу було розгорнути лише робітничій кооперації регіону. І хоча в країні у структурі «Укрнархарч» було дещо більше закладів харчування, проте кількість їдалень та відсоток охоплення робітників громадським харчуванням найбільшого промислового району – Донбасу – переважав у споживчій кооперації [672].

У другій половині досліджуваного десятиліття держава розпочала організацію державних підприємств та витискування приватника. Стосувалося це й громадського харчування, що характеризувалося все більшою появою державних та кооперативних їдалень. Однак складнощі щодо витискування приватника одразу подолати не вдалося. За даними архівних документів у Донбасі, зокрема в Маріуполі, як констатувалося протоколом № 9/17 засідання президії Маріупольської міської ради від 9.06.1927 р., питання організації їдалень громадського харчування Центральним робітничим кооперативом було пророблено недостатньо, у результаті чого виникала необхідність вжити заходів щодо відкриття їдалень у робітничих районах, маючи на увазі, що громадське харчування і у місті й у порту досі залишалося у руках приватника. Ставилось завдання найшвидше подолати гостроту цього питання і запропонували Центральному робітничому кооперативу відкрити у порту їдальню, доручивши районній міськраді віднайти для неї приміщення. До того ж було відмічено, що, наприклад, з відкриттям їдальні на заводі імені «Ілліча», гострота питання щодо харчування на заводі дещо зменшилася [6, арк. 66]. 7 жовтня 1927 р. було здійснено закладку їдальні й на заводі Жовтневої революції (далі –

«ОР») у Луганську. Її загальна вартість становила 300 тис. руб. за планом пропускна спроможність у ній передбачалася в 3000 обідів на день [379].

У III кварталі 1927/28 р.³ спостерігалось багато позитивних моментів у роботі ЦРК і робкоопів, місцевих і пайових товариств «Нархарч». За даними журналу «Кооперативне будівництво», у зазначений час у громадському харчуванні почався період загального оздоровлення. Ці позитиви супроводжувалися зростанням мережі установ харчування в державі. Якщо на 1 квітня було 256 закладів, у тому числі і буфети, то на 1 липня вже стало 318, із них у віданні «Нархарч» 161 установа і кооперації – 157. Дві третини названих закладів містилися у промислових районах, за рахунок яких кількість одиниць збільшувалася і в подальшому, що було доволі показовим у системі громадських закладів харчування. У третьому кварталі збільшилася й кількість виданих страв, порівняно з другим до 12109 тис. (на 48%) [221, с. 51].

Структура видатків, затрачених на обробку сировини й обслуговування споживача за III квартал, порівняно з другим, у Донбасі відображала такі показники: видатки на робочу силу становили у III кварталі по Артемівському окрнархарчу 15,4% до всього обороту; по Сталінському окрнархарчу – 24,1% до всього обороту; по Луганському ЄРБК – 19,0%; відповідно на утримання управлінських апаратів 1,5%, 2,1%, 3,0% до всього обороту [221, с. 52].

Мережа підприємств громадського харчування, їхня пропускна спроможність та кількість тих, хто обслуговувався в Донбасі на 1.01.1928 р. були такими [65, арк. 14]:

Таблиця 2.3

Громадське харчування в Донбасі станом на 1.01.1928 р.

³ Це період часу (за тривалістю дорівнює календарному), стосовно якого ведеться звітність і здійснюється планування, починається з 1.01. і закінчується 31.12.

Округи	Кількість членів профспілок у тис. осіб	Затрати на харчування за бюджетними даними Серед. В місяць (у тис. руб.)	Кількість підприємств громадського харчування (що могли вмістити від 200 осіб)	Пропускна спроможність		Обороти охоплення бюджету	
				Кількість членів з профспілок, що харчувалися	% охоплення кількості членів профспілок	Середньомісячні обороти (в тис. руб.)	% охоплення затрат на харчування
1	2	3	4	5	6	7	8

Продовження Табл. 2.3

1	2	3	4	5	6	7	8
Артемівськ	171,4	2900	23	6800	4,0	165	5,7
Сталіно	178,9	3100	14	3900	1,95	91	2,94
Луганськ	154,8	2700	21	3800	2,12	90	3,34
Разом по Донбасу	505,1	8700	58	14500	2,7	346	3,98

Дані таблиці свідчать, що з трьох округ Донбасу найбільша кількість установ громадського харчування, які могли вмістити більше 200 осіб, зосереджувалася в Артемівську, хоча видатки з місцевого бюджету у більшій сумі на місяць прослідковувалися у Сталіно. Пропускна спроможність найвищою була також у цьому місті.

Що стосується споживчої кооперації України, то в її системі у другій половині 20-х років загальні показники їдалень були такими: у 1925/26 р. нараховувалося 74 їдальні, у 1926/27 р. – 102, у 1927/28 р. – 180. У робітничих же кооперативах республіки на 1 жовтня 1929 р. кількість підприємств громадського харчування досягла 1006, а на 1 жовтня 1930 р. – уже 2762, тобто у 2,7 раза більше [559, с. 70]. Дані, які знаходимо по Донбасу, належать до показників по Луганську, де наприкінці березня 1928 р. в м. Луганську і районах при всіх їдальнях працювало по буфету, крім того,

існувало 8 окремих буфетів [187, арк. 14], а наприкінці 1928 р. мережа громадських їдалень на Луганщині характеризувалася такими показниками – 26 одиниць та 35 буфетів. Вона охоплювала 10 робітничих центрів округи [222, с. 78]. Якщо порівнювати ці показники з даними табл. 2.3. початку 1928 р., то бачимо певне зростання кількості закладів харчування.

З проголошенням курсу на індустріалізацію в країні оголосили «війну» кухням, таким чином ставлячи на важіль першозначущості громадське харчування. Деяко змінилася система організації їдалень з уведенням нових форм: кооперативних («шахтних», «фабричних» і «заводських») і «домових» («самодіяльних»). Але переважала мережа заводського харчування, зокрема в Донбасі у 1928/29 р. функціонувало 256 таких їдалень. А в цілому наприкінці 1920-х рр. послугами громадського харчування там користувалося 7% робітників (в УСРР порівняно в той час – не більше 3%) [660, с. 211, 213-214].

У цілому з початком першої п'ятирічки кількість підприємств громадського харчування в УСРР збільшилася більш ніж у 10 разів, а у промислових центрах, зокрема і в Донбасі – більш ніж у 20 разів [538, с. 49]. Хоча в регіоні через брак коштів відкривалися переважно невеликі, за винятком Єнакієвого і Горлівки, з пропускнуою спроможністю 1,5 тис. обідів щодобово [664, с. 325]. За друге півріччя 1928 р. кількість відпущених луганськими кооперативними їдальнями обідів дорівнювала 1472,6 тис., або 8 тис. обідів у середньому в день [222, с. 78]. У 1930 р. пропускна спроможність їдальні №5 Должанського робкоопу на добу становила 1600 обідів [408]. За даними дослідника А.І. Епштейна, станом на 1 жовтня 1928 р. у містах УСРР діяло 190 їдалень і буфетів. У 1928 р. понад третини їдалень належала приватним особам. Наприкінці 1930 р. громадським харчуванням у будівельній сфері Донбасу було охоплено 80% робітників [734, с. 53].

Однак ці дані підлягають певному сумніву. Архівні документи свідчать, що громадським харчуванням в основних промислових районах на початок 1930 р. було охоплено лише від 8 до 9% членів профспілок та від 2

до 3 % усього населення. По деяких районах Донбасу (Артемівська округа, Краматорська, округи Щербинівка) відсоток охоплення робітників на підприємствах Донвугілля знизився до 2,6%, в основних робітничих районах ціла низка підприємств з кількістю робітників понад 1000 взагалі не мала їдалень [87, арк. 5]. Наприклад, у Сталінській окрузі в зазначений період таких підприємств було 92% [660, с. 214]. Ступінь охоплення громадським харчуванням населення України на 1.10.1930 р. становила лише 10,5% проти завдання уряду – 19,5% і по Донбасу – 11,9% проти 41,9%, а по робітниках України – 25% і по Донбасу – 28% [88, арк. 134].

З початком індустріалізації зміни, що почалися в галузі громадського харчування, вплинули і на виникнення фабрик-кухонь з філіями. Галузь громадського харчування в країні розвивалася завдяки поєднанню зусиль відомчих та територіальних організацій. У плані на 1928/29 господарський рік передбачалися такі джерела фінансування будівництва великих фабрик-кухонь та механізованих їдалень [538, с. 48-49]:

Таблиця 2.4.

Джерела фінансування будівництв фабрик-кухонь та механізованих їдалень у Донбасі наприкінці 1920-х рр.

Місто будівництва	Ціна об'єкта, (тис. руб.) ⁴	Джерела фінансування (у тис. руб.)					
		Промислові фонди	Фонд поліпшення побуту	Кошти з державного бюджету республіки	Банківський кредит	Кошти місцевого бюджету	Власні капіталовкладення
Сталіно (Донецьк)	640	200	130	50	140	65	55
Маріуполь	133	-	-	20	45	25	43
Щербинівка	143	75	13	25	20	-	10

⁴ У зазначені суми не включена ціна столів для обідів, стільців, кухонного інвентарю, посуду і столової білизни.

Кадіївка	143	143	-	-	-	-	-
Золотошкова	85	45	40	-	-	-	-

Отже, будівництво великих фабрик-кухонь у плані фінансування передбачалося, перш за все, у найбільш крупних місцевостях. Найменше коштів планувалося виділити з місцевого бюджету, а найбільшими джерелами фінансування були промислові фонди.

Уже протягом 1928/29 р. кількість приватних закладів харчування становила всього $\frac{1}{4}$ від загальної чисельності мережі громадського харчування в країні [673].

Наприкінці 1920-х рр. у Костянтинівці Артемівської округи почав працювати великий механізований хлібозавод. Передбачалося, що завод цілком забезпечить потребу місцевих робітників. Одночасно в Костянтинівці закінчувалася побудова величезної фабрики-кухні з пропускною спроможністю понад 3000 обідів на день. Початок її функціонування передбачався у 1930 р. На момент відкриття фабрики-кухні по всіх заводах планувалося збудувати їдальні-розподільники. Таку їдальню з великою кухнею на 400 осіб було відкрито на хімічному заводі 15 травня 1930 р. [225].

Але будівництво фабрик-кухонь дуже відставало від реалій. У 1930 р. із запланованих в УСРР 37 фабрик-кухонь було збудовано лише 9, з яких 8 – не були готові до запуску [772, с. 279]. Тому, як бачимо, розширення мережі всіх закладів громадського харчування позбавляло населення можливості отримувати ці послуги.

Організація громадського харчування в промисловому Донбасі набувала з часом дедалі важливішого значення, бо мала конкретне завдання – обслуговувати побутові вимоги робітничого населення. Утворенням системи громадського харчування робітників на виробництві займалися робкоопи. Однак, як зазначає дослідниця О.М. Мовчан, у 1920-х рр. ця система не набула поширення. Але плюсом було те, що більшість їдалень існувала в Донбасі, де їхніми послугами користувалися робітники [658, с. 51]. Питома

вага громадського харчування у загальному обсязі товарообігу робітничих кооперативів України збільшилася з 2,9 % у 1924/25 р. до 3,6% у 1928/29 р. Питома вага громадського харчування робітничих кооперативів Донбасу була дещо менша і становила у вказані роки від 1,8 до 2,2% загального обсягу товарообігу робітничих кооперативів [673].

Тож влада ставила завдання максимально охопити харчуванням робітниче населення з родинами, створити якісне харчування для дітей. Недостатнє постачання основними продуктами раціону в Донбасі відбивалися на здоров'ї дітей регіону. Тому 3 червня 1920 р. було опубліковано Положення Наркомпроду України про поширення дії на території країни декрету Раднаркому РСФСР від 17 травня 1919 р. про безкоштовне дитяче харчування.

У 1920 р. Декретом РНК Ст. 336. «Про створення фонду дитячого харчування» було ухвалено, що для боротьби з дитячою смертністю та забезпечення дітей робітників необхідними продуктами харчування доручити Наркомпродові у місячний термін утворити при Опродкомгубах і Повіткомпродах фонд дитячого харчування за кошторисом, виробленому Наркомздор'ям і Наркомосом згідно з Наркомпродом. У фонд дитячого харчування входили такі продукти: цукор, борошно пшеничне і житнє, крупи, яйця, кава, чай, какао, картопля та ін. овочі. З готових продуктів харчування – солодова кава, вівсянка, бісквіти і т.д. Розподіл продуктів із фонду виконувався Наркомпродом через його місцеві організації [264, с. 489-490].

Процес відкриття дитячих їдалень у Донбасі у 1920 р. був повільним, хоча вже у червні-серпні 1920 р. в Юзівському повітовому продкомі було організовано їдальню для безкоштовного дитячого харчування [19, арк. 2]. Загалом у 1920 р. у м. Юзівка було відкрито 4 дитячі їдальні в таких районах: одна у м. Юзівка, де щодня відпускалася 900 безкоштовних обідів; друга – на Ларінській стороні – 1300 обідів, третя – на руднику «Ветка» – 600 обідів, четверта – на ст. Харцизьк – 200 обідів. Передбачалося відкриття ще трьох

дитячих їдалень. Усього на день у діючих їдальнях видавалося 3000 обідів [246]. Улітку 1920 р. одна дитяча їдальня діяла при відділі народів Кам'янського району на 60 осіб [19, арк. 2]. При Веровському руднику у 1920-му р. було організовано дитяче безкоштовне харчування: харчувалося 120 дітей [113, арк. 62]. Станом на 16 вересня 1920 р. у Донецькій губернії діяло 116 їдалень для дітей з пропускнуою спроможністю 70 тис. одиниць. А вже станом на 15 жовтня 1920 р. кількість дитячих їдалень зросла до 214 з кількістю обідів – 110500 [68, арк. 28а, 39]. Однак, на відміну від статистики, наведеної на основі архівних документів, у радянських авторів показники щодо кількості дитячих їдалень наприкінці 1920 р. вказуються дещо нижчими – 69 дитячих їдалень, де харчувалося 31800 дітей. У лютому ж 1921 р., як свідчать дослідники, 111 дитячих їдалень обслуговувало 85620 дітей [538, с. 34].

З метою щонайшвидшого подолання голоду, процес відкриття їдалень та харчувальних пунктів для дітей у подальшому продовжувався. Наприклад, дитячі пункти харчування повітового комдопголоду у Маріупольському повіті у січні 1922 р. вже були повністю обладнані, забезпечені усім необхідним. До вказаного часу було організовано 3 харчувальних пункти, в яких було розпочато видачу обідів [444]. Навесні 1922 р. передбачалося збільшення кількості дитячих їдалень у боротьбі з голодом. Повітовим Компомголодом на засіданні від 25 березня 1922 р. постановили, аби частково знов відкрити та розширити вже існуючі їдальні в таких пунктах Маріупольського повіту: для дітей – у Садках і Сартанської волості на 150 осіб [446]. Постановою Президії повітового виконкому від 4 травня вказаного року відкривалися нові їдальні для голодуючих у таких пунктах: у хуторі Веселому Чермаликовській волості – на 26 дітей і в хуторі Кобланове при колективі «Дружба» Покровській волості – на 34 дитини [447]. А 1 березня 1925 р. в Луганську було відкрито дитячу їдальню для дітей, хворих на туберкульоз. Їдальня була розрахована на 40 місць. Розподіл обідів здійснювався через тубосередки [352].

І хоча подекуди організовувалося безкоштовне харчування, загалом проблема дитячих «обідів» була доволі відчутною. Як зазначила дослідниця Т.В. Оніпко, брак продуктів харчування в їдальнях дитячих будинків, притулків та шкіл у більшості випадків призводив до дитячого виснаження, супроводжувався непритомністю від недоїдання. Часто такий стан здоров'я дітлахів спонукав до невідвідування шкіл, останні навіть закривалися [671, с. 56]. Так, питання про відкриття їдальні при Боківському гірничопромисловому училищі у 1927 р. декілька разів обговорювалося і в осередку ЛКСМУ і КП(б)У і на засіданні рудоуправління, але практично нічого не було зроблено. Учні через відсутність їдальні буквально голодували, дуже багато було невиходів на роботу, деякі змушені були взагалі залишити школу [389]. Систематично голодували через відсутність закритої їдальні при школі й учні Боково-Антрацитівського Гірпромучу [399].

Наприкінці 1927 р. батьки учнів 10 та 12-ї шкіл соцвиховання проявили ініціативу у справі організації гарячих сніданків, президія Луганської міськради постановила відпустити тим школам дотації на гарячі сніданки на 100 руб. [371].

Слід звернутися й до аналізу забезпечення харчуванням безробітних. Деякі з них з 1922 р., за постановою Донецького губернського виконкому, безкоштовно харчувалися в їдальнях [656, с. 225]. Взагалі, керівництво організувало безкоштовне харчування в умовах безробіття, що панувало у Донбасі на початку непу, з метою підтримки безробітних на середину 1923 р. [575, с. 122]. Однак наприклад, Луганська їдальня №2 у 1925 р. обслуговувала безробітних за договором з відділом праці. Пропускна спроможність у день становила 250 осіб [204, арк. 9]. Протоколом №1 засідання Луганського Посредбюро від 6.01.1925 р. постановили визнати за необхідне відкриття 3-х їдалень для безробітних у Луганську, Кадіївці та Алчевську [100, арк. 133]. А дані Протоколу №11 засідання Луганського комітету посередницького бюро від 24 червня 1925 р. свідчать, що на

засіданні постановили укласти угоду з «Укрнархарч» на харчування безробітних у кількості 400 осіб по ціні 24 коп. за обід строком з 1 червня по 1 вересня того року [100, арк. 41].

Належна увага до проблем відповідного харчування безробітних часто призводила до скористання останніми наданими послугами у своїх інтересах. За даними протоколу №4 засідання Артемівського окружного комітету від 17.08.1925 р. в окрузі в зазначений час було досить багато безробітних, які не хотіли працювати, а обіди вони отримували. Через таке ставлення засідання постановило що, у зв'язку з розвитком промисловості в окрузі вважати за необхідне припинити до зимового періоду харчування безробітних по всіх районах, за виключенням Єнакіївського та Краматорського, причому в Краматорському районі скоротити харчування до 50 осіб. Зупинити харчування до 1 вересня та попередити всіх безробітних про це та причину припинення [100, арк. 25]. Звичайно, робітників надання подібних послуг харчування безробітному елементу не влаштовувало, через що виникали заворушення та інші форми протесту.

Але архівні документи другої половини 20-х рр. містять дані про велику потребу в харчуванні безробітних на Луганщині. Відповідно до даних протоколу №24 засідання Луганської окружної комісії по боротьбі з безробіттям від 17.03.1926 р., Центральна комісія по боротьбі з безробіттям відпускала по 19 коп. на обіди, а «Нархарч» вимагав по 30 коп. У результаті постановили: поліпшити якість обідів за рахунок їхньої кількості. Голові комісії по боротьбі з безробіттям було доручено укласти з «Нархарчем» угоду на харчування безробітних по 30 коп. за обід, а потім клопотати перед Центральною комісією по боротьбі з безробіттям про залучення коштів на харчування [199, арк. 40].

Згодом у 1927 р. з'явився документ «Основний початок організації харчування для безробітних», зміст якого полягав у тому, що організація харчування для безробітних за пільговими цінами в окремих випадках була безкоштовною і мала вагоме значення як один із видів допомоги

безробітним. Наркомпраці СРСР, Центральна робітничка секція і пайове товариство «Нархарч» визнавали за необхідне планомірну реалізацію харчування безробітних у промислових пунктах країни зі значною кількістю безробітних. Харчування останніх передбачалося організувати на таких основах: 1) виготовлення та відпуск гарячої їжі для безробітних здійснювати через існуючу мережу громадських їдалень кооперації і Нархарчу; 2) відпускати гарячу їжу для безробітних у вигляді обідів з двох блюд з хлібом з розкладкою, прийнятою районом для приготування обідів, що відпускалися їдальнями кооперації і Нархарчу робітникам або за спеціальною розкладкою, яка мала забезпечувати безробітному ситий і разом з тим більш дешевий обід; 3) ціни на обіди для безробітних мали встановлювати комітети бірж праці, а особливо нужденним безробітним – надавати безкоштовно. Усі обіди передбачалося відпускати за спеціальними талонами, що видавалися біржами праці; 7) ... з метою збільшення фонду по організації харчування для безробітних до матеріальної участі у цьому фонді залучалися також міськради, окремі профспілки і міжсоюзні об'єднання, органи соцстраху і господарські органи [183, арк. 42].

Як бачимо, питанню забезпечення безробітних приділялася увага. Що стосується охоплення робітників громадським харчуванням на підприємствах Луганщини, у 1927 р. порівняно з Харковом (25-45%) воно було слабким – менше 5%. Так, у Кадіївці на 10 тис. робітників їдальнями користувалися лише 400-500. На Брянському руднику відсоток був дещо вищим: на 6 тис. робітників приблизно 600 обідаючих (понад 10%). Причиною була погана постановка справи їдалень, часто низка останніх були незаповненими, недовантаженими через домашнє харчування та інше. Також і якість продукції в їдальнях залишала бажати кращого. Наприклад, м'ясо відпускатися лише другого та третього сорту. Середня вартість обідів коштувала в їдальнях Луганщини 40 коп., у той час як у Харкові – 35 коп. [185, арк. 112-113].

Головним недоліком часто була відірваність від робітників. Ще у червні 1927 р. відбувся пленум Укркому Союзу нархарчування. На думку Укркомсоюзу на порядок виробничих нарад слід було поставити питання про роботу всіх підприємств громадського харчування цієї округи, про механізацію та переустаткування їдалень, про раціональніше використання робочої сили, витрачання продуктів та ін. Треба було провести рішучу боротьбу з різними загальними доповідями, бо вони ніякої користі ні адміністрації, ні робітничій масі не приносили. Мали скликати найближчим часом міські виробничі конференції у таких містах Донбасу, як Луганськ та Артемівськ, а також у великих центрах країни – Дніпропетровську, Одесі, Харкові, Києві [224]. Однак незважаючи на низку заходів, кількість їдалень на заводах регіону була незначною. Заводи тресту «Південсталь», наприклад, були забезпечені їдальнями не більше, ніж на 50% [64, арк. 106].

Тож у 1927 р. було утворене Луганське пайове Товариство громадського харчування (далі – ТГХ). Його упорядкування передбачалося з капіталом на суму у 100 тис. руб. [184, арк. 11] Від 7 грудня 1927 р. було затверджено статут Луганського пайового товариства громадського харчування. Фундаторами його були: Луганський окрвиконком, Луганська округова рада професійних спілок, Луганська окружна рада, Луганський центральний робітничий кооператив.

Луганське пайове товариство громадського харчування було організоване з метою організації і розвитку в Луганській окрузі доброякісного та економічного харчування робітників і службовців та їхніх родин шляхом утворення їдалень, ресторанів, буфетів та інших закладів.

Товариству надавалося право:

- ✓ Організувати й експлуатувати їдальні, ресторани, буфети та інші заклади громадського харчування.
- ✓ Проводити нагляд за станом громадського харчування.
- ✓ Купувати, консервувати та продавати харчові продукти.

- ✓ Перевозити у встановленому порядку продукти та крам, що належать товариству різними шляхами, а також мати й експлуатувати власні транспортні засоби.
- ✓ Заощаджувати кошти, користуватися кредитом на загальних підставах.
- ✓ Влаштувати, орендувати та іншими засобами експлуатувати сади, городи, заводи та інші заклади, необхідні для здійснення мети товариства.
- ✓ Влаштувати й відкривати контори, агентства, кіоски, буфети й допоміжні заклади, що відповідають цілям товариства.
- ✓ З метою пропаганди ідей громадського харчування – влаштувати лекції, бесіди з питань гігієни харчування, розповсюджувати відповідні книжки, плакати [83, арк. 37].

Членами «ТГХ» були робітничі організації, міськрада, ЄРБК, окрвиконком, робітнича кооперація та госпоргани, передбачалося притягнення до цієї справи й трудящих як пайовиків. Усі зазначені організації внесли в касу «ТГХ» чималі кошти: ЄРБК – по 15 тис. руб., міськрада – 2 тис. руб. Було вирішено допустити вступ у члени «ТГХ» робітників, для яких було встановлено пай у розмірі 3-х руб. [404]. Одночасно було порушено питання перед правлінням Донвугілля про передачу Луганському Пайовому Товариству частини коштів, внесених Донвугіллям Укрнархарчу, пропорційно кількості робітників, зайнятих на підприємствах Донвугілля в Луганській окрузі [3, арк. 163].

Станом на грудень 1928 р. у доповіді про роботу «ТГХ» вказувалися його досягнення, серед яких: 1) значне поширення мережі їдалень та буфетів, у зв'язку з чим збільшилося охоплення робітників громадським харчуванням; 2) проведення часткового зменшення цін при збільшенні калорійності та збереженні величини пропорції; 3) вилучення з буфетів та їдалень спиртних напоїв (горілки, вина), а також скорочення торгівлі пивом і медом. Серед переваг вказувалося й на недоліки у роботі товариства громадського

харчування: ... недостатня робота з підвищення якості харчування та з усунення антисанітарії в приміщеннях підприємств і недостатній підбір кваліфікованих кадрів [170, арк. 135].

Але в подальшому президія окрвиконкому ліквідувала «ТГХ» як самостійну організацію і передала справу громадського харчування робітничій кооперації, про що свідчить протокол №10 засідання правління Луганського окружного пайового товариства громадського харчування від 18 лютого 1929 р. [186, арк. 102]

15 жовтня 1927 р. було затверджено Устав Сталінського місцевого пайового товариства громадського харчування «Сталіннархарч», яке було організоване з метою організації і розвитку у Сталінській окрузі доброякісного та економічного харчування робітників і службовців та їхніх родин шляхом утворення їдалень, ресторанів, буфетів та інших закладів. Мета і завдання «Сталіннархарч» були такими ж, як і Луганського пайового товариства «Луганськнархарч». Фундаторами його були: Українське пайове товариство народного харчування «Укрнархарч», Сталінський окрвиконком, Сталінська окрпрофрада, Сталінський центральний робітничий кооператив [84, арк. 43, 108].

Справа в тому, що механізм утворення системи громадського харчування в Донбасі потребував централізованого й рівномірного розподілення коштів. Однак цю проблему через фінансові труднощі в країні було складно врегулювати, тому відділи громадського харчування в плані постачання продуктами харчування працювали слабо, зокрема такою роботою відзначився Луганський відділ. Це пояснювалося лімітованим постачанням на склад продуктів, що призвело до закриття їдалень для дорослих та дітей. У вказаний період відділом забезпечувалося постачання в дитячі будинки, будинки інвалідів, громадські їдальні №1 і №3 та їдальні робітників заводу Гартмана й патронного заводу, суконної фабрики й відділу народного зв'язку. Постачання їдалень відбувалося тими продуктами харчування, які знаходилися в достатній кількості на складі відділу, а саме:

соняшниковою олією, сіллю, оселедцем, рибою. А ситніші продукти, такі як масло, яйця, м'ясо видавалися по мірі їхнього надходження. До дитячих будинків також постачалися консерви й молоко. Проблема лише полягала в отриманні овочей та картоплі з городів, адже їх до вказаного часу доводилося заміняти манною крупою [316].

О.В. Гребеннікова зазначала, що діяльність місцевих органів влади у Донбасі була спрямована на відповідне постачання продовольства промисловим підприємствам Донбасу, яке насправді здійснювалося більш-менш задовільно, оскільки воно контролювалося керівництвом України та РРФСР [750, с. 94].

Через нестачу продуктів та складність у їх отриманні поширювалися спекулятивні дії, які влада приборкувала. Декрет про спекуляцію свідчив, що винні у скупці, збуті, збереженні з метою збуту у виді промислу, продуктів харчування, монополізованих республікою, підлягають покаранню не нижче позбуття свободи на строк не менше 10 років з найтяжчими примусовими роботами і конфіскацією всього майна [312].

Важливо звернути увагу й на цінову політику на «обіди» в їдальнях Донбасу. У цілому, у роки непу робітник витрачав на харчування половину свого заробітку [637, с. 92]. Але досить часто робітники скаржилися на ціни, встановлені на харчову продукцію, адже низький рівень зарплатні у першій половині 20-х років не залишав можливості раціонально розподілити кошти на інші життєві потреби. Довоєнний рівень харчування населення, зокрема робітників, за кількісними і структурними показниками було досягнуто у 1924 р. У вказаний період розпочався і процес підвищення зарплатні на підприємствах, тому поліпшення матеріального стану населення давало змогу поліпшити свій раціон.

Якщо звернутися до аналізу показників «здорової їжі», тобто якісного харчування, то напрошується висновок, що якість раціону харчування населення була серед головних проблем у напрямку організації споживання якісної і здорової їжі. Історія свідчить, що громадянська війна призвела до

погіршення її якісного складу. Основними продуктами раціону стали борошно та хліб, а споживання м'яса й молока скоротилося. Добове споживання хліба і круп городянами взимку 1920/21 р. щодо довоєнного рівня зменшилося на 20%, а м'яса — на 41% [658, с. 36].

На виробну пайку, яку у 1920 р. гірник Донбасу в середньому одержував у сумі 47 руб. 45 коп., він мав змогу отримати продуктів харчування на 2686 калорій, за нормою ж йому необхідно було мінімум 4200 калорій. Але й цього було недостатньо, адже, наприклад, порівняно з 1914 р., коли на зарплатню гірник міг придбати продуктів, у сукупності калорійність яких становила 11300, у 1917 р. – 8600 калорій [747, с. 93]. Це було вагоме скорочення можливостей населення.

За даними науковців радянської епохи, у подальшому якість харчування в країні щороку поліпшувалася, навіть у 1922 р. порівняно з 1921 р. Наступні 5 років за кількістю енергії в калоріях харчування зросло лише на 44%, але великими показниками були відсотки по білках – 76 і жирах – 136 [707, с. 368].

П.В. Ямпольцев у своєму дослідженні стверджує, що у зв'язку з голодом на початку непу у лютому 1922 р. в Україні помітно зменшився показник калорійності і становив 72,8% фізіологічного мінімуму. І хоча на початку 1923 р. енергетичний рівень добового харчування робітників досяг фізіологічного мінімуму, усе ж наприкінці 1923 р. якість харчування була незадовільною [791, с. 10-11].

Журнал «Донецкий профессионалист» періоду 1920-х рр. зосереджує дані, що свідчать про бюджет донецьких робітників, зокрема витрати з нього на харчування у 1922 і 1923 рр. Звернено увагу на норму Файота, відповідно до якої людина, зайнята середньою фізичною працею, повинна отримувати 118 г білка, 56 г жиру і 500 г вуглеводів на день. За умов важкої праці робітнику потрібно 145 г білка, 100 г жиру і 500 г вуглеводу на день.

В їжі донецького робітника речовини були у такому складі [218, с. 4-5]:

Таблиця 2.5

**Показники щодо вмісту головних речовин
у їжі робітників у 1922/23 р.**

	У грамах					
	Білки		Жири		Вуглеводи	
	1922	1923	1922	1923	1922	1923
Гірники	96,6	105,3	69,3	77,9	734,1	639,9
Металісти	88,3	112,8	62,1	66,7	674,0	650,3
Хіміки	-	107,6	-	83,2	-	714,7

Дані таблиці підтверджують, що їжа робітника за своїми нормами у 1923 р. була дещо вище потреб середньої фізичної праці й наближалася до норм тяжкої фізичної праці; порівняно ж з 1922 р. харчування значно поліпшилося.

Помітно поліпшилася якість харчування у другій половині 20-х років. Якщо в жовтні-грудні 1920 р. раціон городян України становив 2 тис. 582 ккал (до світової війни (1909–1911 рр.) не менше 3 тис. 458 ккал), навесні 1921 р. він зменшився до 2 тис. 391 ккал, а у великих містах – до 2 тис. 281, або 75% прожиткового мінімуму [658, с. 36]. У 1925-1927 рр. загальна калорійність харчування сімей в Донбасі вже підвищилася на 6%, що позначилося вживанням білків, жирів та вуглеводів у більшій кількості [586, с. 259].

Як стверджує дослідник В.М. Довгопол, харчування робітників значно поліпшилося протягом 1926-1929 рр. як за кількістю, так за якістю. Тоді для нормального життя для робітників фізичної праці були встановлені такі нормативи харчування: щодня 104 г білків, 60 г жирів та 600 г вуглеводів. Тож у 1926/27 р. робітники України отримували щодоби 113,3 г білків, 73,1 г жирів та 553,3 вуглеводів. У 1927/28 р. відповідно робітник щодня споживав 113,2 г білків, 80 г жирів і 549,5 г вуглеводів. Автор наголошує, що добова

калорійність їжі також була достатньою: у 1926/27 р. вона становила 3414 одиниць, а у 1927/28 р. зросла до 3463 [571, с. 57-58].

Однак такі висновки є занадто позитивними. Саме 1927-1930 рр. стали трансформаційним етапом між переходом від приватної до державної торгівлі, що суттєво відбилося і на забезпеченні регіону продовольством. У 1928 р. стався недорід, який призвів до продовольчої кризи, що, у свою чергу, вплинуло й на рівень забезпеченості закладів громадського харчування основними продуктами.

Характерним для 20-х років було спекулятивне підвищення цін на основні продукти (у локальному сенсі). Наприклад, у 1925 р. на 11-й Округовій партконференції КП(б)У було наголошено на тому, що на рудниках Донбасу їдальні функціонували, але вони були не по кишені для робітників, а лише для адміністрації чи випадкових відвідувачів. Як свідчать замітки в газеті «Луганська правда», робітник заробляв 18 руб. на місяць, а харчування в їдальні щоденно коштувало 1 руб. [362] Газета «Кочегарка» писала, що, наприклад, у Горлівській їдальні №1 раніше обід та вечеря помісячно коштували 15 руб. і були кращої якості. З червня 1925 р. якість знизилася, крім борщу та котлет ніколи нічого більше не бувало, чаю також не було, а ціна за обіди та вечерю підвищилася до 18 руб. на місяць. Завідувач їдальні попередив, що з 1-го липня ціна зросте до 22 руб. Більшість робітників отримували лише 15-20 руб. на місяць. Тому виділити по 22 руб. на харчування, та ще й таке погане, було складно [284].

В. Прилуцький зазначає, що в середині 20-х років дещо поліпшилося харчування студентства, але в цілому залишилося незадовільним [688, с. 90]. У республіці в 1925 р. студентський бюджет на місяць характеризувався таким: витрати на триразове харчування – 15 руб., чай і цукор – 95 коп., членські внески – 50 коп., газети – 90 коп., навчальне приладдя – 3 руб., плата за гуртожиток – 50 коп., культурні потреби, прання білизни й лазня – 55 коп. Усього 25 руб. 90 коп. при розмірі середньої стипендії до 24 руб. [686, с. 96].

Дещо скромніші стипендіальні доходи були на периферії. На думку О.О.Лаврут, у 1925/26 р. у Донбасі ціни у студентських їдальнях були помірними, зокрема в їдальні Донецького інституту народної освіти сніданок, обід і вечеря коштували 11 руб. [626, с. 71]. Але як свідчить місцева періодична преса, у 1926 р. матеріальний стан студентів Донбасу був тяжким. Наприклад, на Луганщині студент, який отримував стипендію у розмірі 20 руб. на місяць, змушений витратити 16 руб. 50 коп. на харчування [533, с. 181].

У зв'язку з переліченими проблемами керівництво вдавалося до пошуку альтернативи й у другій половині 1920-х рр. розгорнулася політика боротьби зі зростанням цін. Вказаний процес позначився і на зниженні останніх у відділах народного харчування. Кампанія за зниження цін стосувалася і луганської їдальні № 3 відділу народного харчування. Ціни на обід значно знизилися. Раніше за перше необхідно було заплатити 30 коп., у вказаний період вже 25 коп., друге раніше коштувало 35 коп., у 1927 р. – 30 коп. Птиця знизилася з 65 до 50 коп. Відносно сніданку, то справи були не ліпші. У той час як ЄРБК знизив ціни на какао та каву, у відділі народного харчування цього не було [388].

Але проблема не була вирішена стовідсотково. Згодом подорожчало й повне харчування студентів. Наприклад, в їдальні ДІНО у 1927 р. сніданок, обід та вечеря обходилися вже від 15 до 18 руб. на місяць [368], тоді як стипендія дорівнювала 23 руб. Такі ціни змушували студента в прямому сенсі ледве існувати. У цілому у 1926/27 навчальному році в навчальних закладах Луганська харчувалося під час обіду 520 осіб.

У 1928 р. на руднику Краснодон, при шахті №2, Товариство громадського харчування відкрило їдальню, виставивши приватника. Але харчування там виявилось занадто дорогим. У 1928 р. для робітників, які отримували 30-35 руб. на місяць, платити за їдальню 22,5 чи 28 руб. було неможливо [405]. По Горлівці ціна за обід у їдальнях закритого типу становила 32 коп., в їдальнях відкритого типу – 40 коп. Але ціни, як свідчать

архівні документи, завжди були однаковими, незважаючи на те, було м'ясо в раціоні чи ні [126, арк. 13]. У 1930 р. в їдальні №5 Должанського робкоопу обід з 2-х страв коштував 34 коп. Норми м'яса як на перше, так і на друге не дотримувалися [408]. Наприкінці 1930 р. у Ровеньках диференціації вартості обідів не було. Середня вартість: обід, вечеря та сніданок з 2-х блюд у кожному – 24-26 коп. на місяць на одну особу [88, арк. 80].

Позитивним, на нашу думку, у зазначений період було те, що у деяких їдальнях (Брянськ, Первомайськ) ТГХ розпочало відпускати обіди в кредит [526, с. 163]. Гроші передбачалося отримувати їдальнями з рудоуправлінь та заводоуправлінь, які планували здійснювати вирахування із заробітку тих, хто обслуговувався в їдальнях [378]. Загалом, наприкінці 1920-х рр. витрати на обіди в заводських їдальнях для робітників басейну, котрі користувались їхніми послугами, сягали 30% від бюджетів їхніх родин [662, с. 287].

Взагалі видатки на харчування у 1920-х рр. значно коливалися. Витрати на харчування з бюджету робітників Донбасу у 1922 і 1923 рр. були такими [218, с. 5]:

Таблиця 2.6.

**Видатки на харчування з бюджету робітників
Донбасу у 1922 і 1923 рр. (у відсотках)**

Рік	Гірники	Металісти	Хіміки	Разом
1922	32,0	37,9	-	33,7
1923	28,5	35,1	42,2	31,3

Дані таблиці свідчать про певне скорочення витрат на харчування у 1923 р. порівняно з 1922 р.

Дослідник С.Г. Струмлілн підрахував місячний бюджет сімейних робітників у СРСР, вказуючи на статті надходжень та витрат з 1922 по 1927 рр. Дані свідчать, що на харчування сімейні робітники витрачали (у %): 1922 р. – 46,0; 1923 р. – 42,3; 1924 р. – 46,3; 1925 р. – 44,8; 1926 р. – 45,6; 1927 р. –

43,8. Як бачимо, відсоток витрат з року в рік коливався, а в 1927 р., порівняно з 1922 р., скоротився [707, с. 367-368].

І.Н. Дубинська, аналізуючи витрати з бюджетів робітничих сімей України у 1925-1927 рр., проаналізувала річні витрати робітничих родин. Так, річні витрати робітничої родини на харчування становили [260, с. 33]: у 1925 р. – 48,8%, у 1926 р. – 47,1%, у 1927 р. – 45,3%. Отже, витрати у 1927 р. скоротилися порівняно з 1925 р.

Питома вага громадського харчування у витратному родинному бюджеті українських робітників у 1928/29 госп. році – 3,3%; у грудні 1930 р. – 4,1% [772, с 278].

Усе ж нестача коштів, слабке фінансування їдалень робкоопами лімітували можливості швидкого підвищення якості харчування у всіх закладах громадського харчування. Такий стан справ доволі часто призводив до обурення населення, яке у вигляді заміток у пресі висловлювало свої наболілі буденні проблеми. Так, газета «Кочегарка» у замітці під назвою «Угощение...гнилым мясом» повідомляла, що «в ресторані Слов'янського держкурорта відвідувачів пригощали...гнилим м'ясом. А хліб завжди навпіл із черв'яками. Скаржитися на все це й не думай. Завідувач їдальні громадянин Іванов, коли йому покажеш гниле м'ясо і черв'яка в хлібі, плечима поведе й іде без усяких пояснень. А інколи ще й галас підіймав» [292].

Наступна замітка під назвою «Кухня з помийкою по сусідству» свідчить про антисанітарний стан у Дебальцеве. «Не завадило б кому слід заглянути в колонію робітничих казарм Дебальцівського держзаводу. Сморід там неймовірний. Убиральні побудовані прямо під вікнами і переповнені. Там же поруч і літня кухня і помийні ями. Не завадило б заводоуправлінню звернути на це увагу [295].

Проблема в тому, що навіть станом на 1930 р. вищенаведені недоліки здолати так і не вдалося. Так, їдальня Риковського рудника мала обслуговувати 2600 робітників, а пристосована була лише до 500 осіб.

Насправді обслуговувала до 1500 осіб. Дуже часті були перебої у постачанні продуктами. Бракувало посуду, відсутня гігієна – нечистоти знаходилися поруч з їдальнею та взагалі не прибиралися [237]. В їдальні №3 Риковського рудника обіди стали взагалі поганої якості та несмачні, крім того, малі порції. Чаю взагалі не було. Комісія їдальні нічого не робила задля поліпшення харчування. Зате їдальня за травень місяць дала прибутку 983 руб. Показник солідний, писалося в місцевій пресі [236].

При Ровенецькому робкоопі у 1930 р. «Шахтар» – 7 відділень (магазинів) при шахтах і залізничних вузлах – 7. Їдалень на підприємствах – 5, усі переведені на закритий тип, обслуговували виключно робітників і службовців та їхні родини. Допомогу їдальням кооперативні організації та господарські щодо обладнання надавали слабо. Після переходу їдалень на закритий тип, якість харчування значно поліпшилася, меню стало різним [88, арк. 80-81 зв].

Залишав бажати кращого й санітарно-побутовий стан приміщень їдалень. Організація громадського харчування в Донецькому басейні гальмувалася і через низку причин, пов'язаних з нестачею інвентарю та, зокрема, посуду [36, арк. 108]. Часто проблеми щодо надання послуг харчування в їдальнях відображалися на шпальтах газети «Луганська правда» із завіткою під назвою: «Хорошая столовая – путь к новому быту. Столовая – образец навыворот (грязно, невкусно, пьяно)» [522, с. 9]. Непоодинокі випадки, що висвітлювалися у місцевій пресі, дають уявлення про проблеми антисанітарії. Скарги населення на неякісний борщ відбивають такі дані: «..Наша їдальня при шахті №3 – зразок того, якою не повинна бути робітничка їдальня. Дають на обід борщ з м'ясом за 17 коп. Дешевка! Проте борщ такий кислий, що його не буде їсти й собака, а м'ясо таке тверде, що усі зуби на ньому зламаєш...». «Чистота – «зразкова», – продовжують шахтарі Луганська про свою їдальню у 1925 р. – На кухарках, на офіціантках, на столах – все брудне. Рушники, якими витирають посуд, такі, що у робітників портянки в 10 разів чистіші. Але якщо погано годують в їдальні, то добре

поють, зрозуміло, не безкоштовно. Пива, вина, різних «гірких» і «наливок» – хоч завались. І п'ють. Під час полочки дим коромислом стоїть...» [357].

Характерною була також надзвичайна тіснота в їдальнях через перевантаження. Наприклад, в Алчевську їдальня мала 33 стільці, 18 столів, а відпускали понад 2000 обідів. Товкучка, велика кількість мух там, умови антисанітарні і санітарний нагляд не в змозі був щось зробити. Крім того, їдальні не мали будь-якого обладнання, погребів і т.ін. [126, арк. 5-6]. В їдальні №5 Должанського робкоопу кухня повсякчас була у брудному стані, каструлі та посуд брудні [408]. Такою була картина майже у всіх закладах громадського харчування з надання послуг робітничому населенню регіону.

Наприкінці 1920-х рр. їдальні часто розташовувалися у приміщеннях, де не було убиралень, інколи навіть двору та помийної ями. Санітарний нагляд відвідував їдальні дуже рідко, тому санітарні книги були позбавлені будь-яких записів. Неблагополучною була справа і з медоглядом працівників їдалень, які часто не проходили огляд по 3,5 місяця [185, арк. 114]. Погрітися в їдальнях було лише мрією робітників. Наприклад, в їдальні Нархарчу Краматорська було дуже холодно, – скаржилося населення у газеті «Кочегарка» [300].

Звичайно, місцеві органи влади не залишалися осторонь проблеми. Так, у 1929 р. для нагляду за роботою кооперативних їдалень та поліпшення обслуговування відвідувачів, при усіх їдальнях ЦРК Маріупольської округи були організовані спеціальні комісії із тих, хто харчувався в їдальнях. Улітку вказаного року відбулася перша об'єднана інструкторська нарада усіх комісій при їдальнях [450]. Таким чином здійснювався громадський контроль за їдальнями.

Свого розвитку набуло громадське харчування і в сільській місцевості. Зокрема, на межі 1920-1930-х рр. громадське харчування на селі набуло розвитку, головним чином, у радгоспах та МТС. Відкривалися кооперативні їдальні і чайні у колгоспах, особливо для обслуговування колгоспників під час польових робіт [673]. Однак існували недоліки у цій справі, які треба

було найскоріше ліквідувати. Тож розгортання мережі закладів харчування, організація харчування в колгоспах і радгоспах, поліпшення якості – були важливими завданнями у сфері громадського харчування на селі.

Максимального залучення на поля сільського населення ставилося за завдання здійснити під час жнив. Радянська влада наголошувала, що жіноча робоча сила у сільському господарстві, особливо у часи жнив, відіграла значну роль. Тому організація громадського харчування у зазначений період, крім своїх загальних завдань, як фактора перебудови побуту мала особливе значення як потрібна на полі робоча сила. Замість відриву на готування їжі сотень тисяч жінок потребувалося організувати справу харчування так, щоб використати працю цих жінок на полі, в господарстві, доручивши готування їжі значно меншій кількості кваліфікованих працівників. Замість готування для кожної сім'ї окремо в усупільненому секторі села ставилося за завдання організувати постачання гарячої їжі під час жнив на місця роботи спільно для всіх робітників.

Перед споживчою кооперацією ставилося завдання організації відповідного харчування у радгоспах – на 100% охоплення робітників радгоспів харчовими пунктами на полі під час роботи. При цьому покладалися на допомогу й господарських організацій і профспілок. Складнішою виявилася ситуація в колгоспах, пов'язана з відсутністю усупільнених продуктів, устаткування та обладнання, кваліфікованих робітничих кадрів, потрібних фінансових ресурсів. Тож передбачалося належним чином поставити справу народного харчування в комунах. На сільськогосподарських артілях також потребувалося порушити питання про використання всіх можливостей для укрупнення виготовлення їжі на час жнив [225].

Однак, як зазначав І.В. Рибак, характеризуючи соціально-побутову інфраструктуру українського села, громадське харчування у сільській місцевості країни, представлене чайними, закусочними, буфетами, було там нерозвинутим. Їдальня була рідкістю навіть у колгоспах [694, с. 34].

Влада як ідеолог розширення мережі закладів громадського харчування не змогла запобігти зриву будівництва закладів громадського харчування наприкінці досліджуваного періоду, який призвів до невідповідності темпів зростання порівняно з темпами індустріалізації. Спостерігалася відсутність відповідної роботи з боку профспілок серед обслуговуючого персоналу підприємств. Недостатньо до роботи була залучена громадськість. Утворення єдиного регулюючого органу «Нархарчу» не дало позитивних результатів [88, арк. 116].

Таким чином, проблеми, що були характерними в досліджуваний період для системи громадського харчування в Донбасі, потребували негайного вирішення та створення відповідних умов для відкриття їдалень і забезпечення в них доброякісної їжі для населення краю, особливо робітничого. З грудня 1920 р. розпочали організацію їдалень для шахтарів та їхніх родин, а вже через рік у 229 функціонуючих для дорослих їдальнях Донбасу обслуговувалося 88851 робітників і службовців.

Зростаюча мережа їдалень зазнала змін і розширення своїх функцій наприкінці вказаного десятиліття. Серед переважаючих залишалася мережа їдалень для робітництва. Наприкінці 20-х років у Донецькому регіоні 7% робітничого населення користувалися послугами громадського харчування (тоді як в Україні – не більше 3%). У 1930 р. відсоток охоплення робітників по Донбасу зріс до 28%, а по Україні – до 25%. Однак значно меншим було забезпечення інших верств населення (відповідно: 11,9% і 10,5%), що зовсім не відповідало завданням уряду.

Робота їдалень у 1920-х рр. координувалася споживчою та робітничою кооперацією. Загалом тенденція щодо збільшення закладів харчування існувала, але низка причин економічного характеру (недостатнє фінансування) та стихійні лиха гальмували її стрімкість. Часто зовнішні фактори (наприклад, масовий приплив робітників у регіон) не давали можливості виважено прорахувати всі кроки. Тож динаміка, якої тоді бракувало у цій справі, усе ще залишалася «мрією» щодо спрямування її в

русло стрімкого лінійного розвитку як у сенсі показників кількості їдалень, так і якості раціону страв, що пропонувалися в останніх. Поряд з діяльністю керівних органів у цьому напрямку важливою була концентрація зусиль на поліпшенні санітарного стану закладів харчування, хоча максимально подолати недоліки так і не вдалося. Навіть робітнича кооперація, яка у цей період намагалася максимально налагодити розвиток системи громадського харчування, не досягла максимального результату. Головними причинами, що гальмували розвиток громадського харчування, були його збитковість та відсутність спеціальних коштів, отже, утримування їдалень робітничою і споживчою кооперацією здійснювалося у силу їхніх фінансових та організаторських можливостей. Але, якщо порівнювати останні за відсотком охоплення громадським харчуванням робітничого населення Донбасу, то такий переважав у споживчій кооперації.

Документи свідчать про низку недоліків у сфері громадського харчування наприкінці досліджуваного десятиліття, стан якого на 1930 р. ні в якому разі не був задовільним, оскільки жодна організація, на яку поклали обов'язки, пов'язані з громадським харчуванням, не приділяла йому належної уваги.

2.3. Особливості розвитку фінансово-кредитної системи і торгівлі

Економічні складнощі, що спіткали країну на початку досліджуваного періоду, наштовхували владу на пошук вирішення фінансових проблем. Головним кроком в економіці був перехід від політики воєнного комунізму до нової економічної політики. У результаті продовольча та сировинна розкладка були замінені натуральним податком (відповідно декрету ВЦВК від 21 березня 1921 р.). Однак метою була заміна продподатку на часткове внесення платежів селянами у грошовій формі. В результаті у травні 1922 р. було впроваджено подвірно-грошовий податок. Ще у 1921 р. було

запроваджено перший прями́й податок з несільськогосподарського населення у містах. Податкова реформа, здійснена у 1923 р., об'єднала усі види податків в один сільськогосподарський зі зменшенням його розміру.

Нестабільна емісія на початку непу призвела до зростання кількості обігових коштів у 23 рази, а товарних цін у 90-103 рази [712, с. 124]. Відповідно Резолюції XI з'їзду РКП(б) від 2 квітня 1922 р. «Про фінансову політику»: «повна ліквідація натурального державного господарства можлива була лише за такого врегулювання відносин держави й ринку (дрібнобуржуазного і частково капіталістичного), яке забезпечило б тверде і надійне функціонування постачання (сирцем, матеріалами й продовольством) державної промисловості, армії та адміністрації через механізм грошового обігу. Для цього була необхідна стабілізація цін і зупинення знецінювання грошової одиниці, що можливе лише на основі впорядкування всієї фінансової системи держави, у тому числі – встановлення реального бюджету, зведення останнього без дефіциту і збільшення товарообміну в країні» [469, с. 303]. Враховуючи цю ситуацію, влада міркувала над питанням стабілізації грошової системи, оскільки стабільна валюта могла стати базисом укріплення планового начала в народному господарстві, дозволила б складати продумані кредитні й емісійні плани [773, с. 71].

Податковий апарат Донецького губерньського фінвідділу у 1921/22 р. і за прямими і непрямими напрямками роботи «кульгав на обидві ноги». Робота характеризувалася нехлюйством і барством. Інспектори працювали слабо [30, арк. 12]. Діяльність губерньського фінансового відділу у лютому 1923 р. полягала у стягненні всіх видів податків і зборів, приймалася підписка на золоту виграшну державну позику і проводилася робота чисто організаційного порядку. Для стягнення податків і зборів проводилися заходи, аби ліквідувати усі недоліки, для чого з місця надсилалися інструкції і циркуляри та відряджалися ревізори-інструктори [31, арк. 8].

З утіленням ринкових тенденцій, появою приватників та стрімкою політикою влади щодо його витіснення податкова політика набула нових рис.

Так, наприкінці досліджуваного періоду у сфері фінансових справ в основу роботи Луганського окрвиконкому було покладено рішення керівництва держави щодо налагодження податкової політики шляхом перекладання податкового тягара міста і села на заможні верстви населення, непмана і куркуля; у галузі бюджету: а) повне охоплення прибуткових джерел; б) спрямування зростання прибутків на культурно-соціальні видатки і збільшення питомої ваги їх у видатковій частині бюджету; в) децентралізація бюджету [222, с. 84].

Із запровадженням непу набули розвитку товарно-грошові відносини. Торгівля сприяла розвитку ринкової інфраструктури, що привело до появи банків, відновлення фінансово-кредитних установ місцевого значення у 1922/23 р. (комунальні банки, кредитні товариства тощо). Також відновлення зазнали біржі, ярмарки [626, с. 119]. Зі створенням у жовтні 1921 р. Державного банку було покладено початок організації кредитної системи. Мережа банків почала розгортатися і на місцях, у тому числі на Донбасі.

У 1922 р. організовано Український кооперативний банк (скорочена аббревіатура «Українбанк») як єдиний фінансово-кредитний центр усієї української кооперації. Того ж року замість губспілок організовані райспілки, на які було покладено керівництво сільськими споживчими товариствами, постачання їм товарів і представництво їх перед вищими організаціями [700, с. 68].

Загалом, система відкриття мережі банківських установ у Донецькому басейні розпочалася також із запровадженням непу. На 1 листопада 1922 р. в Україні працювала 21 кредитна установа. З них 2 – у Донецькій губернії. Вказані установи обслуговували переважно дрібних та середніх торговців, промисловців, а також кустарів та ремісників [668, с. 38]. У 1923 р. під час засідань Донецької губернської економічної ради постановили терміново здійснити організацію сільськогосподарського банку в губернії. Для цього ставилося за мету здійснити широку агітацію серед селян з поясненням про

необхідність с/г банку. Його відкриття приурочувалося до святкування Дня Жовтневої революції [47, арк. 37].

У 1923 р. Донецький сільськогосподарський банк таки було відкрито. Метою відкриття стало сприяння відновленню сільського господарства і сільськогосподарської промисловості в районі Донецької губернії шляхом організації сільськогосподарського кредиту. Серед головних завдань діяльності банку – не лише технічне обслуговування кредитом сільського господарства, але й організаційне відновлення сільськогосподарської кредитної кооперації, через яку кредити мали надходити селянству. Крім того, банк мав би спрямувати справу грошового кредитування сільського господарства у такому напрямку, аби, користуючись потужним знаряддям кредиту, регулювати розвиток сільського господарства у напрямку, необхідному державі [518, с. 43].

Через те, що кредитувати багатотисячні індивідуальні селянські господарства, розкидані по території усього Донбасу, безпосередньо через ДСГбанк було не можна, провідником сільськогосподарського кредиту на село стали сільськогосподарські кредитні товариства, які були більш-менш розташовані рівномірно по всьому Донбасу. Ці товариства на місцях здійснювали кредитування сільських господарств – членів товариств [263, с. 52].

Тож Донецьксільбанк був міжокруговою кредитною установою. Президія Сталінського округу визнала за необхідне відкрити відділення сільбанку й у м. Сталіно і виділила на це 100 тис. руб. в основний капітал відділення [16, арк. 5]. Однак на підставі Постанови Уряду УСРР про реорганізацію сільськогосподарських кооперативних союзів у кредсоюзи і наявності округних кредсоюзів по всіх округах Донбасу, існування Донецького сільгоспбанку наказувалося вважати за недоцільне. У результаті його було ліквідовано 15 листопада 1927 р. [78, арк. 16].

У Маріупольському окрузі діяли відділення кооперативного банку і держбанку. Маріупольське відділення Всеукраїнського кооперативного

банку відкрилося 3 червня 1923 р. До 1-го січня 1924 р. відділення Українбанку функціонувало як комісіонерство на договірних основах з місцевим Союзом сільгоспкооперативів і лише після того почало оперувати як самостійне відділення банку [54, арк.6]. Робота Українбанку у 1925 р. була визнана задовільною як у сенсі зв'язку з місцями, так і зростання кредитування. Порівняно з 1924 р. кредитування збільшилося більше ніж у 4 рази й зросло до 454 тис. руб. на 1 жовтня 1925 р. [433].

У Старобільському окрузі у 1924/25 р. діяла одна кредитна організація – Старобільська філія Українбанку, заснована у січні 1924 р. як комісіонерне товариство [56, арк. 30]. Станом на 28.10.1926 р. існували вже два банки – Українбанк і Держбанк. Держбанк у зв'язку з організаційними витратами мав дефіцит у 16 тис. руб., що було цілком звичайним, враховуючи організаційний період робіт. Українбанк був цілком рентабельним й обслуговував виключно кооперацію Старобільської округи, яка була розгорнута в достатній мірі [1, арк. 323 зв].

У Луганській окрузі в середині 20-х рр. ХХ ст. працювало постійно 9 кредитних установ. До їх мережі з серпня 1926 р. приєднався Міський банк [154, арк. 36]. На 1 жовтня 1926 р. на теренах Луганської округи функціонувало 10 банківських установ. З них 4 філії Держбанку, 1 філія Промбанку, 1 філія Українбанку, 1 Міський банк та 3 Товариства взаємного кредиту, з яких у подальшому було ліквідовано: філію Промбанку, Ровенецьку філію Держбанку та 2 Товариства взаємного кредиту [222, с. 90].

Вільний баланс усіх банків на 1 жовтня 1925 р. становив 4 млн 885,7 тис. руб., на 1 жовтня 1926 р. – 5 млн 847,4 тис. руб., тобто збільшено на 19,8%. Загальний обіг усіх банків за 1925/26 операційний рік збільшився порівняно з 1924/25 р. на 163,8%. Чистий прибуток усіх банків по Луганському округу становив 136,2 тис. руб. [200, арк. 131 зв.-132].

У 1927 р. порушувалося питання про скорочення мережі банківських установ в Луганську та їх агентств в окрузі. Висновком окрпланової комісії від 11.02.1927 р. у справі можливості й доцільності скорочення банківських

установ визнано за доцільне ліквідувати Луганську філію Промбанку і стверджувалося, що в тогочасних умовах, коли кредитною системою була охоплена лише місцева промисловість при наявності чотирьох банків: Держбанку, Українбанку, Промбанку і Міськбанку, існувала можливість скоротити їхню кількість без шкоди щодо фінансування місцевої промисловості на одну одиницю; до уваги також бралось, що операції Промбанку в цьому разі менш інтенсивні, ніж останніх банків.

Крім вищенаведеного, визнавалося за необхідність зовсім ліквідувати Алчевське агентство Державного банку з огляду на те, що воно проводило незначні операції і було майже дефіцитним, а Краснолучське й Ровенецьке агентства перетворювалися в агентства спрощеного типу з повною підлеглистю їх розпорядженням Луганської філії Держбанку [3, арк. 30].

Отже, задля кредитування, обумовленого розвитком товарно-грошових відносин, організовувалася мережа кредитних установ.

У 1923 р. здійснювалося кредитування «Союздонбасейну»⁵. З поступовим розвитком купівельної спроможності населення Донбасу попит на товари в Донбасі постійно зростає. У зв'язку з цим перед кооперацією Донбасу, у тому числі і перед «Союздонбасейном» гостро стояло питання про збільшення своїх товарних фондів. Приблизна потреба Донбасу в товарах (його трудового населення) виражалася у сумі 50-60 трильйонів руб. щомісячно. Як губерньський союз, так і споживкооперація губернії не мали достатніх обігових коштів. Задля запобігання можливному охопленню ринку приватним капіталом Союзом були вжиті всі залежні від нього заходи щодо збільшення його обігових коштів шляхом кредитування. У лютому 1923 р. Союзу вдалося отримати кредити на суму 1 млн 500 тис. руб. золотом, або 36 трильйонів [480, с. 24]. Але дозволені в лютому 1923 р. Губсоюзу кредити у березні не вдалося повністю використати [486, с. 29].

⁵ *Союздонбасейн* – назва губерньської спілки споживчих товариств Донецької губернії.

На думку сучасних науковців, успішне здійснення грошової реформи та розгортання банківської системи було позитивом, але в середині 1920-х рр. банківські методи кредитно-грошового регулювання господарства самі стали об'єктом адміністративного регулювання. У результаті банки були перетворені на контори розподілу емісійних ресурсів. К.В. Лобач доводить, що завдяки створенню мережі акціонерних товариств та синдикатських об'єднань державі вдалося сконцентрувати у своїх руках значну частину оптового обороту, однак завдання всеосяжного контролю торговельної сфери повністю виконане не було, оскільки практичним господарем розподілу тривалий час був приватний торговець [767, с. 12].

Видання 1920-х рр. свідчать, що банківська справа й кредитування поліпшилися в країні лише у середині 20-х років, коли у державних, промислових і сільськогосподарських банках в обігу були сотні мільйонів, у результаті чого була можливість надавати кредит колективам по 4-7% річних, а індивідуальним господарствам – по 12% [477, с. 14]. Сучасні дослідники наводять ще вищі показники щодо користування державним банківським кредитом приватного сектора торгівлі. Крім того, що допомога надавалася лише на 50% вимог приватника, останній за користування кредитом змушений був сплачувати 11-15% річних. Покриваючи заборгованість власними вкладками і поточними рахунками, вони не довіряли радянським банківським структурам [711, с. 42].

У 1920-х рр. фінансово-кредитними установами здійснювалося кредитування населення. Зокрема, кредитування робітничого населення надавало останнім можливість задовольняти їхні елементарні потреби – в опалюванні, їжі, товарах повсякденного попиту. Кредитування було як короткостроковим (сприяло купівлі речей першої необхідності), завдяки якому частка продовольчих товарів, придбаних робітниками у цей кредит, становила в Донбасі 55% (порівняно, в середньому по УСРР – 52%) та довгостроковим. Робітники користувалися довгостроковим кредитом задля придбання меблів та інших товарів довгострокового споживання [664, с. 327].

В цілому, система кредитування населення була вигідною для населення, адже інколи навіть висококваліфіковані робітники, неспроможні придбати певні речі за рахунок місячного заробітку, купували їх у кредит.

У 1920-х рр. поширеним було посередницьке надання кредитів. Система ж відпуску товарів у кредит існувала в країні до 1929 р. включно, а 30 січня 1930 р. було прийнято постанову «Про кредитну реформу», яка ліквідувала вказану систему і сприяла заміні її на виключно банківське кредитування, тобто звільнення одержувачів кредиту від посередницьких, комерційних ланок, увівши пряме банківське кредитування [595, с. 294-295].

Період 1920-х рр. позначився тенденційними та в той же час вимушеними трансформаціями у розвитку економічної складової. Прогалини наштовхували владу на необхідність викорінення традиційно закоренілих ідеологічних принципів, аби практично довести населенню свій потенціал у певних галузях виробничої інфраструктури, зокрема в ареалі розвитку внутрішньої торгівлі.

Торгівля являє собою галузь народного господарства, яка забезпечує обіг товарів, їхній рух зі сфери виробництва у сферу споживання. Структура торгівлі поділяється на зовнішню (один регіон з іншими регіонами), внутрішню (оптова і роздрібна) та міжнародну торгівлю (регіони з державами). Інфраструктура торгівлі включає в себе оптову і роздрібну торгівельні мережі, спеціальні установи для організації торгівлі.

Справа в тому, що з приходом до влади керманічі більшовицького уряду воліли ліквідувати торгівлю в державі, однак зрозуміли, що до соціалізму можливо прийти саме через ринкові відносини. Звичайно такий підхід на економічному рівні не залишав перспектив реалізації заходів щодо відновлення і розвитку торгівлі ударними темпами. Зазначені дії влади сучасні науковці характеризують як безсистемні, продиктовані нагальними потребами поточного моменту [778, с. 200]. Цей висновок є цілком достовірним, адже вказаний підхід, який влада намагалася реалізувати

практично, був позбавлений елементів раціональності, адже ідея державної монополії повсякчас залишалася домінуючою.

Обмеження, а згодом і ліквідація торгівлі змінилися запровадженням у 1920 р. товарообміну, на що в державі було виділено 10 млн рублів золотом. Здійснювався товарообмін, як правило, на регіональному рівні. У Донбасі було створено управління по товарообміну, діяли товарообмінні пункти, а при товарообмінних конторах працювали оцінювальні комісії (одним із їхніх завдань було запобігання виникненню конфліктів при визначенні вартості товарів). Товарообмін проводився і на приватній основі, але влітку 1921 р. вже вилився у звичайну купівлю-продаж, тобто торгівлю [778, с. 107]. Як бачимо, елементи торгівлі дійсно були наявними.

На межі переходу держави від політики воєнного комунізму до політики з елементами функціонування ринкового механізму порушувалися питання щодо запровадження торгівлі. Справа в тому, що у 1920 р. вона існувала, але у вигляді мішечництва. Особливо поширеною була діяльність спекулянтів у Донбасі. Прямим підтвердженням є замітки у місцевій пресі, зокрема, на шпальтах газети «Диктатура труда», в якій замальовується портрет дрібного та крупного спекулянта Юзівки. Авторами заміток у вигляді скарг були робітники, які свідчили, що (мовою замітки): *«Вдень їх (спекулянтів – авт.) можна побачити по заклопотаним, метушливим обличчям, а ввечері – по розкішних костюмах, чудовим сигарам, по нахабних обличчях. Вони завжди зайняті – багато працюють, втомлюються – вони спекулюють, головним чином зосередивши свій спекулятивний нюх на галантереї – панчохи, сорочки, пояса – предмети, на які вони так підняли ціни, що дають можливість їх придбати лише декому.*

Носки, які необхідні кожному робітнику та пролетарію, коштують зараз уже тисячу рублів, сьогодні «покваптеся взяти – завтра буде дорожче коштувати» самовпевнено вони попереджують. І дивно, майже усі товари у нас в Юзівці враховані, лише галантерейні ні, а між тим вони є

також першою необхідністю кожного працівника, як взуття, хліб, мануфактура.

Далі закінчивши свою грабіжницьку, денну торгівлю, зі спокійною совістю вони відправляються додому, ситно пообідавши, вони перекидаються у м'які постільки для відпочинку після праці «праведних, а вночі через відкриті вікна цих будинків чути звуки рояля, співу, видні ситі обличчя – весело живеться їм в Радянській Республіці, а робітники все залишаються у сирих, низьких, закоптілих квартирах; залишаються без білизни, носків, і часом без хліба». Пора покінчити з цими мілкими і крупними спекулянтами» [247].

Подібні випадки існування свого роду нелегальної приватної торгівлі (приватну торгівлю було заборонено у 1918 р.) були характерні не тільки для Юзівки, а й для інших поселень Донецького регіону, більш того – країни в цілому. Наприклад, у 1920 р. на Луганщині селянин продавав свої продукти безпосередньо по одній ціні, продукти перекупалися перекупщиками-спекулянтами за цінами у декілька разів вищими, що робило продукти недоступними для робітника. Аби надати останнім можливість купити з перших рук, по первинній ціні, Луганський повітовий продовольчий комітет заборонив усяку перекупку продуктів на окраїнах міста, у дворах і в інших подібних місцях. Дозволялося торгувати продуктами виключно водіям у спеціально відведених для цього місцях. Особи, які помічалися у перекупці продуктів, або селяни-перекупщики притягалися до відповідальності і суду Військового трибуналу [182, арк. 3]. Тож це був свого роду виклик керівництву з вимогою щонайшвидше врегулювати проблему спекулятивної торгівлі, яка аж ніяк не задовольняла потреби населення через високі цінові показники.

З переходом до непу суть його механізму пов'язувалася із селянським лозунгом вільної торгівлі. Селянинові нарешті гарантувався вільний розвиток господарства. У цьому полягав принцип продподатку, який давав змогу включити в будівництво соціалізму переважну більшість трудящих країни

шляхом поєднання особистого інтересу із суспільним. Одразу ж напрошуються два узагальнення. По-перше, надлишки сільськогосподарської продукції були наслідком заміни продрозкладки продподатком (закон прийнято 27 березня 1921 р.), що наштовхувало на розвиток торгівлі [498, с. 126]. Адже селяни, які виконали продрозкладку з урожаю 1920 р., отримали право вільно продавати надлишки своєї продукції. По-друге, В. Ленін сам проголосив, що треба перейти до «свободи обороту», бо вільна торгівля могла б допомогти оживити господарство, дістати продовольство й сировину, необхідні для відбудови націоналізованої промисловості. Але товарообмін не вкорінився. Уже згодом він зазначав, що «приватний ринок виявився сильнішим за нас і замість товарообміну вийшла звичайна купівля-продаж, торгівля». Так неп логічно вів до цілковитої легалізації торгівлі й відтворення внутрішнього ринку, що охопив усю країну. У результаті поступово ліквідувався дефіцит, «підпільна торгівля», «тіньова економіка» і т. ін. [706, с. 145-146, 149].

Загалом, розвиток торгівлі в країні у першій половині 1920-х рр. позначився такими етапами: перший – 1921-1922 рр. – організаційний: державні й кооперативні організації займалися виключно нагромадженням коштів для закупівлі товарів і створенням матеріально-технічної бази. На другому етапі (1923 р.) створювалися державні контори і відділення у великих торговельних центрах. Проте організація торговельної мережі і на цьому етапі не мала планового характеру, що спричинило зростання оптової торгівлі в центрах при дуже слабому периферійному торговельному апараті. Поширювалася приватна торгівля, характерним було зростання цін [595, с. 199-200]. На третьому етапі (1924-1925 рр.) здійснювалася децентралізація торгівлі шляхом укрупнення і посилення периферійного апарату. Було створено Народний комісаріат внутрішньої торгівлі (НКВТ) [768, с. 53].

Розвиток внутрішньої торгівлі спрямовувався на максимальне охоплення населення виробничими послугами в сенсі забезпечення необхідними товарами. При цьому свого вдосконалення потребувала оптова

державна торгівля, однак у межах поля своєї діяльності. Виникнення державної торгівлі в країні було пов'язане з об'єднанням промислових підприємств союзного підпорядкування у трести і переведення останніх на госпрозрахунок. Саме держава й кооперація домінували в оптовій торгівлі у досліджуваній період. Основними постачальниками товарів були трести і синдикати ВРНГ. Промисловість здійснювала збут своєї продукції через синдикати, які функціонували на основі об'єднання відділів збуту трестів. Синдикати були потрібні через те, що в силу браку комерційного досвіду торгівля трестів, при яких організовувалися спеціальні відділи, що торгували продукцією та забезпечували свої підприємства сировиною, була збитковою.

Однак, незважаючи на те, що у 1920-х рр. синдикати перетворилися в основний стержень організації внутрішньої торгівлі, уже в 1926-1928 рр. спостерігалось скорочення їхньої торгової мережі. До того ж у зазначений час синдикати створювалися вже не самими трестами, а в адміністративному порядку за рішенням ВРНГ та РПО СРСР. Повністю синдикати і главки були ліквідовані відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 5 грудня 1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю» [685, с. 177-178].

Державна оптова торгівля велася також деякими наркоматами і відомствами (Наркомпрод, Наркомзем, Наркомат охорони здоров'я, Наркомпрос та ін.). Здійснював оптові операції і Державний банк та Укрторг, комерційні відділи при промислових підприємствах.

На початку непу певне місце в оптовій торгівлі також посідали акціонерні товариства. Першочерговою метою створення останніх було залучення приватного капіталу до співробітництва з державою. В Україні оптову торгівлю здійснювали Всеукраїнське акціонерне торговельне товариство (ВАКТТ) і товариство «Сприяння» [768, с. 53, 57-58]. Формування оптової торгівлі прискорилося з другої половини 1922 р. Одночасно спостерігалася стабільність тенденції укрупнення торгових підприємств і їх оборотів, незважаючи на різкі коливання і ринкові оберти, причиною яких були сезонні коливання ринкової кон'юнктури [568, с. 140].

За часів непу на території України та СРСР функціонувала і роздрібна торгівля трьох суб'єктів торговельного обороту (держави, кооперації і приватника). Як стверджує науковець А.О. Маслов, будівництво апарату роздрібної торгівлі в період непу в Україні було значно складнішим, ніж апарату оптової торгівлі, хоча економічна структура опту була складнішою сама по собі [768, с. 140]. На відміну від оптової, де домінували держава й кооперація, у роздрібній торгівлі більше панував приватник. На думку дослідника Ю.П. Волосника, причиною максимального лідерства приватника у роздрібній торгівлі був ще занадто слабкий торговельний апарат держави та процес становлення і реорганізації кооперативної торгівлі, через що вони не могли охопити ринок [744, с. 68].

Торговельна діяльність у країні регулювалася низкою постанов. Найважливішим був Декрет РНК РРФСР «Об обмене» від 24 травня 1921 р., який встановив право окремих осіб займатися торговою діяльністю за правилами, що затверджені урядом і місцевими радами [768, с. 139]. У серпні 1922 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про торгівлю», яка надавала право торгувати всім громадянам за винятком «обмежених у цих правах законом або судовим вироком». На думку О.А. Пиріг, з цією постановою держава спізнилася, бо вільна торгівля у всіх її формах швидко поширювалася. Також не було окреслено основні складові торговельної політики у вказаному документі [778, с. 201].

Низка постанов стосувалася і сфери приватної торгівлі. Так, 14 червня 1921 р. було видано інструкцію «Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів товарообміну», ухвалену Колегією НКВС УСРР. 12 липня 1921 р. НКВС УСРР видав «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства». Правила і норми приватної торгівлі, ухвалені урядом, діяли до 14 лютого 1923 р., коли ВУЦВК видав «Положення про державний промисловий податок». 23 січня 1923 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про право відкриття торгівлі медикаментами», згідно з якою

приватним особам дозволялося торгувати медикаментами на підставі інструкції Наркому охорони здоров'я, але заборонялося відкривати приватні аптеки. Інструкцією «Про торгівлю», виданою РНК УСРР 27 червня 1924 р., надавалося право торгівлі всім громадянам, які мали дозвіл (патент), для одержання якого треба було пройти декілька установ: Наркомвнутрторг, Наркомюст і НКВС [712, с. 97-99]. Торговельна політика в Донбасі повністю регламентувалася зазначеними офіційними документами.

Що стосується кооперативної торгівлі, то по цій лінії керівництво держави також напрацювало низку резолюцій та постанов. Оскільки у часи непу кооперація була однією з найважливіших ланок відродження товарно-грошових відносин, 7 січня 1921 р. Раднаркомом було видано Декрет «Про споживчу кооперацію», якій надавалося право заготівлі сільськогосподарських продуктів (шляхом їх обміну на промислові товари). У травні 1921 р. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У прийняла спеціальну резолюцію «Про кооперацію». У липні 1921 р. на шостій конференції КП(б)У було прийнято постанову «Про товарообмін та кооперацію». 19 квітня 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації на Україні». У січні 1925 р. пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про торговельну політику і кооперацію» [496, с. 189].

Торговельна мережа – це сукупність підприємств з просування і продажу товарів населенню та постачання ними торгових організацій. З легалізацією торгівлі, відбулося її стрімке будівництво та поширення на теренах Донбасу. У цілому, у залежності від площ торгових і складських приміщень, кількості працюючих та обсягів товарообігу виокремлювалося 5 розрядів. Магазины було віднесено саме до найвищого розряду поряд з підприємствами оптової торгівлі, кав'ярнями, ресторанами з кількістю працюючих більш як 20 осіб [778, с. 201].

На початку непу в Донбасі щільність торгової мережі зросла, що було характерним для промислових регіонів держави, оскільки промислове виробництво зміцнювалося [778, с. 218]. З метою здійснення основ

торговельної політики у країні були створені центральні та місцеві комісії внутрішньої торгівлі. У 1923 р. Бюро Донецького губкому партії створило спеціальну комісію з вивчення торгівлі й ринку. Через місяць у губернії було створено комісію губерньського постачання. Через рік вже організовано комісію з питань внутрішньої торгівлі під головуванням уповноваженого Ради Праці й Оборони С. Малишева [680, с. 112].

Оскільки розвиток торгівлі у місцевостях Донбасу був доволі актуальним питанням, слід зазначити і про часи торгівлі в регіоні. Зокрема, у м. Бахмут, згідно з Обов'язковою постановою Донецького губвиконкому від 29. 06. 1922 р., з метою нормування торгівлі як на базарах, так і в торговельних установах міста Бахмут, постановили, що торгівля на базарах, а також у сталих закладах (лавки, кіоски, будки, палатки та ін.) могла проводитися щоденно, крім неділі та святкових днів, з 7 години до 3 години дня. Базаром вважалось місце, відведене для торгівлі відділом комунального господарства. Торгівля поза базаром, тобто у магазинах, лавках та складах проводилася могла у ті ж дні з 8 ранку до 18:00 з обідньою перервою з 13 до 15 години. Торгівля поза базаром фруктами, папіросками, холодними напоями, кондитерськими виробами, а також у буфетах при садах громадського харчування, театрах, кінематографах могла здійснюватися щоденно з 10 години ранку до 12-ї години ночі за умов встановлення у цих підприємствах осіб, зайнятих по найму у дві зміни. Торгівля поза базаром хлібом, газетами, харчами, а також у ресторанах, кав'ярнях, їдальнях і паштетних могла здійснюватися щоденно з 8-ї ранку до 10-ї години вечора за наявності встановлених двох змін для продавців. У закладах які мали право на продаж вина зі вживанням на місці, торгівля вином могла здійснюватися до 11 години вечора. Торгівля у неділю та святкові дні могла здійснюватися на базарі до 12 години дня.

Робітничими кооперативами, які обслуговували виключно робітників і службовців, у неділю торгівля могла здійснюватися з дозволу відділу праці, і попередньої згоди профспілки радянських робітників, але лише до 12 години

дня. Напередодні недільних днів торгівля здійснювалася на базарі до 13 години, а поза базаром – до 14-ї год. [137, арк. 80-81].

З приходом нової влади потенціал державної торгівлі був дуже слабким. На початку непу свого торговельного апарату держава не мала. Зразком державної роздрібної торгівлі стала діяльність пайового товариства «Ларьок», створеного за ініціативою Комвнугоргу 17 листопада 1922 р. на засіданні УЕР. Тоді ж було затверджено його статут [506, с. 3-5]. Спочатку функціонування товариства «Ларьок» характеризувалася переважно вуличною торгівлею, вузьким асортиментом товару, відсутністю кредиту і невизначеністю подальших перспектив. У Донбасі правління «Ларьок» часто вдавалося до непродуманих операцій. Наприклад, 4.10.1924 р. воно оформило угоду з Донвугіллям, закупивши в нього універмаги в Донбасі з усіма товарами, обладнанням й інвентарем на суму більш 1 млн руб. Виявилося, що «Ларьок» повинен отримати від цієї угоди збитків на 300 тис. руб. Крім того, Донвугілля передав «Ларьку» все, що накопилось в його магазинах і складах, тобто неходові товари, які зіпсувалися і не були придатні для продажу, багато з яких довелося знищити [766, с. 131]. Такі непродумані кроки гальмували розвиток системи державної торгівлі у вугільно-промисловому регіоні.

За архівними даними на перше півріччя 1924/25 господарського року у Старобільському окрузі держторгівля виросла до 21,8%. Вона займала 1,8% підприємств і 2,6% обороту [34, арк. 7]. Це був дуже скудний показник порівняно з кооперативним та приватним видами торгівлі. Уже на середину 1925 р. процес поширення мережі державних торговельних установ Донбасу значно прискорився. Зокрема, у Луганській окрузі за травень місяць 1925 р. їхня кількість зросла з 33 до 108 одиниць [150, арк. 29, 88]. Однак якщо порівнювати мережу торгівлі в окрузі за 1925 і 1926 рр., то зростання дорівнює 60,3% (з 63 до 101 одиниці) [155, арк. 26 зв].

З 1.04.1924 р. по 1.01.1925 р. домінуючим у держторгівлі Маріупольської округи було те ж пайове товариство «Ларьок». Обороти цього підприємства по місяцях такі:

Таблиця 2.7

Обороти «Ларка» Маріупольської округи у жовтні-грудні 1924 р.

	Жовтень	Листопад	Грудень	Усього
Магазинів	24	34	41	-
Оборотів	89886-22	94512-55	128715-23	313114

Дані свідчать про зростання оборотів «Ларка» з жовтня по грудень, однак вони були невагомими.

Міський ринок було охоплено мережею торгових одиниць «Ларка» до 35%. Далі йшло Товариство «Сприяння». У 1925 р. головними торговими центрами, одночасно ринками були міста Маріуполь і Бердянськ, населені пункти – Волноваха, Розовка, Хлібодарівка, Царе-Костянтинівка, Карань, Ялта, Урзуф, Стан, Будьонівська, Білоцерківська, Андріївка [54, арк. 3, 63].

Однак діяльність «Ларка» себе не виправдала. Наприклад, в Артемівській окрузі у 1926 р. розпочалося скорочення його торгової мережі. На 3-й квартал передбачалося доведення мережі до 47 одиниць, проти 57 у 2-му кварталі [299]. Такою ж була ситуація і в Луганську, де станом на грудень 1926 р. посилювалася кооперативна торгова мережа та послаблювалася державна. Загалом, за 1926 р. мережа державних торговельних підприємств Луганської округи збільшилася лише на 9 одиниць (7%) [200, арк. 122]. В окрузі було ліквідовано «Ларьок». Не дивно, що у вересні 1927 р. Українська економічна рада визнала за доцільне ліквідувати Всеукраїнське пайове товариство «Ларьок» у країні.

Враховуючи свій мізерний потенціал у сфері торгівлі, влада розуміла, що для здійснення її господарської політики потрібен був підсобний орган. Ним виявилася кооперація, яка набула поширення, коли у 1918 р. в країні було заборонено приватну торгівлю. Але вона не сприяла розвитку торгівлі

одразу. Як стверджував радянський дослідник Г.А.Гетьман, у роки воєнного комунізму споживча кооперація більше використовувалася як система, що склалася, апарат, спроможний оперативно виконати завдання радянського керівництва з розподілу продуктів, а не з розвитку торгівлі [559, с. 27].

Покладаючи велику надію на кооперацію, держава розпочала процес її одержавлення, що зазнав апогею станом на 1920 р. А резолюція ІХ з'їзду РКП(б) від 3 квітня 1920 р. «Про відношення до кооперації» свідчила, що виходячи з положень програми партії, прийнятих на VIII з'їзді, що в тому числі стосувалися сільського господарства і розподілу, на думку з'їзду, цілком вірним був намічений шлях перетворення старої дрібнобуржуазної кооперації у кооперацію, керовану пролетаріями і напівпролетаріями [469, с. 175]. З цього випливає головний сенс утілення робітничої споживчої кооперації в життя – досягти кооперування всіх робітників на основі розширення низової мережі кооперативів і добитися, аби робітники більшу частину зарплатні витрачали у своєму кооперативі, купуючи там доброякісні та дешеві продукти [601, с. 228].

Із самого початку непу для Леніна торгівля і ринок були повністю тотожними з капіталізмом. Саме свобода продажу, свобода торгівлі представляли розвиток капіталізму у розумінні керманівців [563, с. 7]. Але поступово теоретичні погляди змінилися, у результаті чого стаття В. Леніна «Про кооперацію» (опублікована у травні 1923 р.) свідчила вже про ототожнення ним кооперації з ринковим соціалізмом. Ленін писав: «В непі ми зробили уступку селянину, як торговцю, забезпечивши принципи приватної торгівлі; саме з цього випливає гігантське значення кооперації» [628, с. 4].

На шостій конференції КП(б)У, що проходила у Харкові 9-13 грудня 1921 р., йшла мова про те, що кооперація (перш за все споживча, у силу основних соціальних і господарських переваг) мала стати основним торговим апаратом Радянської держави. Кооперація повинна була, в інтересах господарської вигоди й економії, докласти максимум зусиль до здешевлення

і спрощення свого апарату [274, с. 198-199]. Однак на початку непу кооперацію спіткала низка труднощів – було складно розгорнути товарообмінні операції кооперації, бо не було кредитних коштів. Проблемою була й нестача товарів, необхідних для обміну [718, с. 124]. Така ситуація була наявною майже до середини 1922 р. Як стверджує дослідник Р.Д. Толстов, увесь цей час споживча кооперація займалася не товарообмінними операціями, а, як і раніше, переважно державним розподіленням товарів для установ та суворо фіксованих груп населення (за планами та нарядами Наркомпроду). Стан державного товарообміну дещо поліпшився на основі травневих декретів 1921 р., але жорсткі умови останнього все ще не задовольняли ні селян, ні кооператорів [718, с. 125].

Прямим прикладом діяльності кооперації у сфері розподілу товарів був і Донбас. Постанова Кооперативного Комітету України про райони діяльності кооперативних організацій від 7.05.1920 р. свідчили про те, що для губернських і обласних союзів встановлювався такий район діяльності: «Союздонбасейн» виконував функції губсекції Донецької губернії, а також допоміжні функції щодо губсекції Харківської губернії. Отже, роздрібна торгівля перебувала у віданні кооперації. Її здійснював «Союздонбасейн».

Основна увага в діяльності його фінансового відділу із січня по квітень 1920 р. була спрямована на отримання коштів у керівництва держави, оскільки вони були потрібні на розподіл продовольства між робітниками Донецького басейну. Кооперативна політика погодилася на операцію фінансування задля розподілу продовольства. Так, з 1.01. по 21.04. 1920 р. різні органи Радянської влади передали «Союздонбасейну» 161 млн 996 тис. 320 руб., що становило 97,5% загального надходження у той період [441, с. 2].

У 1920-му році свого поширення набули робітничі та сільські кооперативи. Відповідно до звіту про діяльність кооперативного відділу при Донецькубпарткомі, станом на 15 жовтня 1920 р. в Донецькій губернії налічувалося 46 робітничих кооперативів та 650 сільських [112, арк. 29, 30

зв]. У 1921 р. було визначено роль робітничих кооперативів, яка зводилася не до того, аби культивувати тенденції відриву робітничої кооперації, а навпаки – до ще більш глибокого вростання всередину єдиного кооперативного апарату. У своїй діяльності робкоопи мали прагнути до забезпечення інтересів держави і робітничого класу шляхом збереження єдності плану торговельної діяльності, завоювання кооперативного апарату і збереження його організаційної єдності.

В умовах непу зростало значення споживчої кооперації. Вона визначалася як масова господарська організація трудящих, використовуючи яку можна було зміцнювати союз робітників і селян, встановлювати зв'язки соціалістичної промисловості з дрібнотоварним селянським господарством [700, с. 37]. Справа в тому, що кооперація мала значні переваги перед приватними торговцями, бо ціни в ній були нижчі на 20-30%. Однак її діяльність дуже обмежувалася контролюванням державних органів. Згодом кооперація перейшла на госпрозрахунок і самофінансування, що було не вигідним для неї самої [715, с. 142-144].

У 1919 р. в Донецькій губернії діяло 17 споживчих кооперативів. У 1920 р. – 13. У них було 582 члени. У 1923 р. один лише Донецький губернський союз «Союздонбасейн» у м. Бахмут нараховував 54 особи [442, с. 89, 92-93].

У 1922 р. в особі «Союздонбасейну» і його периферії Донецька кооперація розпочала інтенсивне товарне обслуговування робітників Донбасу. Через недостатність обігових коштів це постачання не досягло реально можливого максимуму, але тим не менш результати виконаної роботи були твердою основою для розширення та поглиблення функцій кооперації в Донбасі шляхом передачі їй продовольчого постачання робітників, що до того часу проводилося через державні госпоргани.

На основі врахування організаційної і матеріально-технічної допомоги Донецької кооперації та її досягнень в галузі товарного постачання робітників – Донецький губернський з'їзд союзу гірняків, губернський з'їзд

професійних організацій, Спеціальна комісія при Уккранднаргоспі та ін. висловилися за передачу кооперації повністю всієї справи робітничого постачання в Донбасі, включаючи сюди і продовольче постачання. І дійсно, показники зростання продуктивності роботи «Союздонбасейну» на 1922 р. і на першу третину 1923 р. давали підстави не лише для подальшого навантаження Донецької кооперації, але і впевненість, що те навантаження забезпечить нормальне обслуговування потреб робітничих кадрів Донбасу. Оборот «Союздонбасейну» на 1922 р. (без обігу кооперативних переферій Донбасу) становив 7.696.134 руб. у валюті. Його баланс, що становив на 1.11.1922 р. понад 1.000.000 золотих руб. зріс на перше січня до 2.638.040 руб. 57 коп. в золоті, а на 1 березня до 2.894.537 руб. 35 коп., і на 1 квітня до 3.391.440 червоних руб. Вільний баланс «Союздонбасейну» (без переферій) на 1 січня 1923 р. становив 4.887.185 руб. 30 коп. в золоті [267, с. 10]. Дані є доволі показовими і свідчать про поступове зростання балансу.

Виконуючи директиву грудневої губернської інструкторської наради (1923 р.) з питань будівництва у сільській місцевості кооперативів багатолавочного типу, інструкторські групи з перших чисел приступили до глибокого економічного обстеження кооперативів і поступового визначення районів діяльності багатолавок. Робота з будівництва багатолавок велася дуже обережно, в основу чого покладалися такі положення: 1) економічний стан району в цілому, який би дав можливість багатолавці розгорнути не лише торговельну роботу, але й заготовчу діяльність (заготівля зернопродуктів, сировини та ін.); 2) центр багатолавки мав бути економічним і торговельним пунктом, куди околишне населення тяготіло для закупівлі предметів господарського і домашнього ужитку і для збуту продуктів сільського господарства; 3) зручність зв'язку багатолавки з периферією і відділеннями, із залізничною станцією та ін [411, с. 16-17].

У січні-лютому 1923 р. «Союздонбасейном» було закуплено значну кількість товарів як через крайові контори представництва, так і Центральним правлінням [480, с. 26]. Тож, поступове поліпшення роботи

кооперації в Донбасі пришвидшувалося. І вже у 1923 р. журнал «Донецький кооператор» писав: «Донецька кооперація становиться на ноги; вона підняла свій авторитет в очах трудівників. Її оберти зростають. Слід посилити повітові бази «Союздонбасейну». Це можливо виконати лише за допомогою нових оборотних коштів, які повинна мати держава» [228, с. 2].

Пленум Донецьгубкому КП(б)У у березні 1924 р. розглянув проблеми торгівлі в Донбасі, у тому числі й кооперативної, і визнав за необхідне «не залишаючи роботи з удосконалення виробництва і зниження собівартості промислової продукції, найважливішим першочерговим завданням ... вважати роботу в торгівлі». Для поліпшення торговельного обслуговування населення, дійшли висновку про необхідність наповнення регіонального ринку товарами, знизити ціни, скоординувати дії усіх торговельних організацій Донбасу, пильнувати за кон'юнктурою ринку і регулювати оптові відпускні ціни на товари, що їх одержували приватні торговці. У той час у торговельній мережі Донбасу бракувало хліба, мануфактури, одягу тощо [680, с. 124].

Із самого початку єдиність плану й узгодженість дій державних органів і органів кооперації мали досягатися і забезпечуватися посиленням активної роботи партії і профспілок у всіх видах кооперації, у першу чергу споживчої. Добровільний вступ до кооперативів, а також самовихід з них було запроваджено Декретом «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства» від 28 грудня 1923 р. [564]. З 1924 р. Вукопспількою велася кампанія з агітації населення щодо добровільного членства в кооперації. Донбас у цьому сенсі був лідером. Там влітку 1924 р. 73,5% членів профспілок були членами робітничих кооперативів, а навесні 1925 р. – 80% [670, с. 394]. Кількість великих робітничих кооперативів у Донбасі в 1924/25 р. дорівнювала позначці 5. Середніх було 8, дрібних – 14 [418, с. 200].

Так, у контексті політики витіснення приватника з торгівлі кооперація ставала епіцентром формування спільноти учасників. У свідомість мас

максимально втілювалася думка про пріоритет кооперативної торгівлі. На шпальтах місцевих періодичних видань частими були вислови: «Кожний новий член кооперації – удар по приватному капіталу» [219].

Якось на зборах пайщиків Артемівського Церабкоопу, членів профспілок, червоноармійців, службовців та жінок-робітниць, що відбулися 4 липня 1925 р. – у День святкування міжнародного дня кооперації, було поставлене запитання: «Як Церабкооп веде боротьбу з приватною торгівлею?», на що пролунала відповідь: «Шляхом здешевлення товарів, доброякісністю їх кооперація збільшує свої обороти, що і є перемогою кооперації над приватною торгівлею» [219].

Однак у середині 1920-х рр. кооперативна торгівля ще не могла охопити тих завдань, які стояли перед нею. Тому все ж, як свідчили тогочасні видання, передбачалося зберегти приватний капітал, не душити його, а вміти з користю використовувати [477, с. 14]. З метою подолати тяжкий стан кооперації в Донбасі вважалося за необхідне посилити допомогу їй коштами з боку союзних і українських органів (збільшення грошових і товарних кредитів), доручивши фракціям Центросоюзу та Міжкооперативної Ради намітити конкретні заходи у цьому напрямку. Передбачалося посилити роботу з укріплення апаратів як робітничої, так і селянської кооперації партсилами [138, арк. 129].

На одному з пленумів Луганського окружного КП(б)У наголошувалося, що у зв'язку з безвідповідальним ставленням до стану кооперації, вважати за необхідне встановити персональну відповідальність працівників кооперації. Серед завдань ставилися і ліквідація Комвноторгом можливості конкуренції між кооперативами та держторгівлею. У тих сільських місцевостях, де слабо коопероване населення і де кооперативи були відсутні, дозволили допустити роздрібну держторгівлю на селі. По роздрібній держторгівлі визнали необхідним збільшення асортименту товарів робітничого постачання [149, арк. 7-8]. Однією з причин легковажного

ставлення до справи кооперації був непрофесіоналізм працівників кооперації, брак кадрів, що мали певний рівень освіти та професійну підготовку.

Після запровадження вищезазначених заходів стан кооперації дещо поліпшився. Наприклад, у часи непу у місті Луганську було створено Єдиний робочий багатокрамничний кооператив (ЄРБК). Уже в 1923 р. його пайовиками було 60% робітників Луганська [593, с. 89]. Товар у крамницях кооперативу коштував на 10-20% дешевше, аніж на ринку, до того ж був хорошої якості [637, с. 91]. Мережа кооперативної торгівлі в Луганській окрузі на 1 травня 1925 р. становила 123 одиниці. На 1 червня 1925 р. їхня кількість зросла до 409 одиниць. Якщо на Луганщині у 1925 р. кооперація мала збиток у 500 тис руб., то у 1926 р. її прибуток збільшився до 1 млн 400 тис. руб. [151, арк. 79]. Взагалі, у 1925 р. у м. Луганську серед торгових підприємств 51% становили державні магазини, а 49% – кооперативні. У 1926 р. порівняно з 1925 р. кількість одиниць кооперативної торгівлі округи зросла зі 167 до 304 – на 82% [155, арк. 26 зв].

По окремих кооперативних організаціях Луганської округи загальний рівень цін знизився від 3 до 5%. Причому по сільській споживчій кооперації це зниження за даними райсоюзу досягало 9,2% [158, арк. 25].

На 1 жовтня 1926 р. по Луганській окрузі функціонувало 11 робітничих кооперативів з 66.948 пайщиками. Збільшення пайового капіталу порівняно з минулим роком виразилося у 16,25%. Пайовий капітал порівняно з минулим роком збільшився на 26,5% (452.604 руб.). Розмір паю на одного пайщика в середньому становив 6,67 руб. [152, арк. 16].

Кооперативні організації Маріупольської округи відзначилися такими діями: перше десятиріччя ХХ ст. характеризувалося розвитком на селі, головним чином, кредитної кооперації, яка займалася прийомом внесків, видачею позик і торгово-посередницькими операціями. У 1920 р. відповідно до Декрету радянської влади усі кредитні кооперативи преобразовано у сільськогосподарські [54, арк. 3].

За даними на перше півріччя 1924/25 госп. р. у Старобільському окрузі кооперація виросла до 50,9% обороту. У цілому кооперація займала 8,9% підприємств і 35,7% обороту [34, арк. 7].

Оскільки кооперація для керівництва була певним інструментом боротьби з приватним підприємництвом у сфері товарообігу, за рахунок цього вона мала низку пріоритетів у своїй діяльності. Це проявлялося у наданні їй пільг у сфері податків і кредитів, коли кредит отримували за найвигіднішими умовами (тоді як приватні підприємства кредитувалися банками за залишковим принципом). Часто з боргу кооперації списувалися довгострокові позички Наркомфіну, які були прихованою формою державного фінансування останньої [767, с. 14].

Донбас не був винятком. У регіоні у сфері промислових кооперативів часто спостерігалося розкрадання виділених кредитів головами правління промислових підприємств. До того ж функціонування кооперативів супроводжувалося тіншовими діями, зокрема приховуванням прибутків, ухиленням від сплати податків, веденням подвійної бухгалтерії. Траплялися випадки влаштування пожежі з метою знищення такої документації [669]. Отже, реструктуризація боргів була певною мірою зумовлена розкраданням державних коштів та засвідчувала неспроможність органів влади впоратися з розкраданням кооперативного майна.

Через фінансові потреби державних та кооперативних організацій, позики та кредити надавали їм місцеві ради, губвиконками, окрвиконками. Так, через необхідність поліпшення постачання ринку і проведення заготівлі продуктів Артемівський окрвиконком для збільшення заготівлі м'яса і картоплі в Артемівському окрузі 28 серпня 1925 р. постановив видати робітничим кооперативам округу позику в обсязі 55360 руб. з коштів місцевого банку під гарантійний лист окрвиконкому. Сталінський ЦРК у березні 1926 р. одержав завдяки міськраді кредит у сумі 170 тис. руб. строком на 5 років для заготівлі продовольства [744, с. 77].

На 1927 р. визначилися з "поголовною кооперацією", яка здійснювалася примусово [667, с. 144-145]. Такі дії в рамках роботи кооперації сучасні дослідники характеризують як залежність від державної монополії, коли споживча кооперація зазнала своєї трансформації з самодіяльної, економічнозначимої та авторитетної в населення організації у одну з державних структур.

Політика вдосконалення торговельної діяльності в регіоні продовжувалася і в подальшому. У цьому головним стрижнем було максимальне забезпечення торгового попиту робітника – головного споживача, що стало доволі вагомим завданням робітничих кооперативів. Тому ставилося за мету торгівлю зробити безперервною, перейшовши на безперервний виробничий тиждень. Головним сенсом цієї кампанії вважалося надання можливості робітнику купити потрібні йому речі та продукти протягом усього тижня, а встановлюючи години торгівлі робітнича кооперація мала враховувати кількість змін на виробництві, початок та кінець роботи, тобто проведення торгівлі протягом 2-3-х змін. Значення цієї справи було актуальним ще й тому, що наприкінці 1920-х рр. спостерігався процес згортання приватної торгівлі й зменшення торговельних пунктів. У першій половині 1928/1929 госп. р. питома вага приватної торгівлі по УСРР становила ледве 15%.

Для реалізації цього завдання передбачалося капітальне будівництво нових крамниць і перебудова старих, однак перепоною були все ті ж фінансові труднощі. Через те, що будівництву нових крамниць перешкоджав брак коштів, запроваджувався безперервний торговельний тиждень та кількозмінна торгівля в окремих крамницях. Практика торгівлі в Донбасі була така, що майже вся мережа провадила торгівлю неділями, а днем відпочинку був понеділок або інший день тижня.

Перехід на безперервний торговельний тиждень, запровадження кількох змін мало підвищити пропускну спроможність крамничної мережі. Особливо по робкоопах Донбасу ставилося за мету майже всю продуктову

мережу перевести на безперервну торгівлю. Але низка робкоопів вже провадила перехід на безперервну торгівлю в декілька змін. Так торгували крамниці Алмазнянського, Краматорського, Горлівського кооперативів регіону [434, с. 15-16]. У Луганську в березні 1930 р. Луганська міськрада робітничо-селянських та червоноармійських депутатів видала постанову «Про час торгівлі», згідно з якою всі організації та приватники, що торгували, мали провадити торгівлю у м. Луганську щоденно, за винятком встановлених днів свята. Усі особи, що займалися торгівлею з рук, лоточники та інші як на території базару, так і в місті, на околицях повинні були брати у міськгоспу дозвіл на постійний дозвіл, на основі якого здійснювати торгівлю [315, с. 87].

Приватна торгівля, яка продовжувала існувати на ринку нелегально, у вигляді «міщечництва», на початку 1920 р. задовольняла потреби населення міст у продовольстві на дві третини. Через голод «міщечництво» поширювалося. У 1921 р. приватна торгівля існувала у вигляді карликових підприємств і не тільки, зосереджених на ринках і базарах. Згодом торговці об'єднувалися в «трудові торгові артілі». За короткий час приватники охопили 90% роздрібного обороту республіки, що не влаштовувало більшовицьке керівництво, бо воно робило ставку на фіскальні вигоди держави [767, с. 15].

Аналітики періоду 20-х років, які висвітлювали стан торговельної політики в Донбасі у місцевих ЗМІ, у своїх замітках звертали увагу на конкуренцію між видами внутрішньої торгівлі в регіоні, зокрема у 1923 р. Так, «Донецкий кооператор» писав: «...Вважати нормальним стан, в якому і кооперація і держторгівля, конкуруючи одне з одним, ллють воду на млин приватної торгівлі, торгуючи одними й тими ж предметами широкого вжитку (продукти харчування, мануфактура, галантерея, взуття і ін.), зовсім неприпустимо» [268, с. 10].

Як стверджує О.А. Пиріг, особливістю регіону Донбас була майже повна відсутність приватної торгівлі [680, с. 124]. Але з такою думкою

складно погодитися, оскільки Донецька губернія, будучи промисловим районом, мала попит за всіма видами торгівлі: продуктів фабричного і заводського виробництва, сільського господарства та ін. Архівні дані підтверджують, що в Донбасі з початком непу приватна торгівля була більш розвинена за кооперативну та державну. Про стан у губернії можна судити за даними податкового характеру. Так, за 1922 бюджетний рік було вибрано торгових патентів [32, арк. 4 зв.-5]:

Державних – 444.

Кооперативних – 1402.

Приватних – 26781.

Разом 28627.

Показники зовсім не спростовують факт переважання у 1922 р. приватного сектора торгівлі. Безумовно, керівництву було складно примиритися з подібною ситуацією. Тому з 1924 р. розпочалася лінія на згортання приватної торговельної мережі. Ці дані підтверджуються архівними документами. У 1924/25 р. питома вага приватного капіталу у роздрібній торгівлі Донбасу знизилася приблизно до 1/3 загального товарообігу, а хліботоргівлі – до 1/4 [572, с. 145]. Так, у Старобільському окрузі на перше півріччя 1924/25 р. приватна торгівля пішла на спад: з 61,7% обороту впала до 27,3% [34, арк. 7]. Відповідно до окружплану торгівлі у 1928 р. в окрузі взагалі передбачалося зростання обігів усупільненого сектора і зниження ролі приватної торгівлі [62, арк. 7].

Як і по всій Україні, з початком непу розвиток приватного капіталу в торгівлі Луганської округи був стихійним та безладним. Згодом, через посилення планового регулювання торгівлі взагалі частково шляхом адміністративного натиску та частково збільшення кооперативної торгівлі питома вага приватної торгівлі зменшилася.

З другого півріччя 1924/25 р. приватна мережа Луганської округи збільшилася на 461 підприємство, тобто її кількість вже дорівнювала 2436 підприємств [157, арк. 6]. Показник є вагомим. Наприклад, за один лише

травень 1925 р. кількість одиниць приватної торгівлі зросли з 1340 до 2282. Станом на 1926 р. мережа всіх торговельних підприємств Луганської округи збільшилася на 635 одиниць (на 19%). За категоріями платників мережа приватника збільшилася на 453 одиниці (20%), для порівняння: мережа кооперативних установ – на 81 одиницю (21%) [200, арк. 122]. Приватна торгівля особливо зростала у промислових районах. Тож поширення мало локальний характер. На селі частка приватника не збільшилася.

Не можна оминати й факту тотального контролю приватного капіталу, який змушував усіляко ухилятися приватників з-під контролю держави, бо діючі закони занадто обмежували сферу його діяльності. Приватники, аби не втратити доходи, часто проводили свою діяльність без патенту, тобто дозволу, через що губвиконками і міськради припиняли їхню діяльність. Так, протокольним столом губвідділу Донецького губвиконкому за перше півріччя 1922/23 р. було розглянуто 2127 протоколів, за якими стягнуто близько 53 тис. руб. патентного збору і більше ніж 255 тис. руб. штрафу. З січня 1923 р. Донецький губфінвідділ розпочав масову перевірку торгівлі і промислів з метою залучення до плати осіб, які ухилялися від вибірки патентів. За перший квартал 1923 р. до сплати патентного збору було притягнуто 8014 приватних підприємств на загальну суму більше ніж 2,5 млн руб. У Луганському окрузі за 1925/26 р. на порушників положення про промисловий податок було складено 1779 протоколів, за якими окрфінвідділ наклав штраф у розмірі 19783 руб. [744, с. 112, 116].

Влада ніяк не могла вгамуватися і з проголошенням курсу на індустріалізацію на XIV з'їзді РКП(б) розпочала наступ на «непмана». А у червні 1926 р. було запроваджено руйнівний одноразовий податок на них, який, по суті, створив неможливість підприємницької діяльності [555, с. 51]. Етап згорання приватника закінчився у 1927 р. більшовицькою атакою, у результаті чого приватний ринок було ліквідовано. Хоча на початку 1927 р. приватна торгівля все ще була помітна на тих ділянках, які слабо обслуговувалися державною та кооперативною торгівлею. Це пояснювалося і

тим, що, наприклад, робкоопи, які перебирали на себе максимально функції забезпечення робітництва відповідними товарами, не завжди виконували свої функції [536, с. 235]. У 1928/29 р. у регіоні робітники купували десь половину товарів у кредит, а 40 відсотків – у приватних крамарів, хоча їхня мережа була малорозвиненою. Через це роль приватника була вагомішою: робітники в більшості випадків (66–77%) зверталися за кредитом до нього [658, с. 44].

За даними Н.Т. Гогохії, становище робітників Донбасу з уведенням розподілу продуктів за картками поліпшилося. У 1930 р. пролетарії значно зменшили кількість товарів (у 1,5 рази), що купувалися у приватному секторі (тобто на ринку за більшими в 3-4 рази ніж у кооперації цінами) у порівнянні з іншою категорією – службовцями і загальною масою «робітників промислових підприємств України» [748, с. 142].

Сучасні дослідники фундаментальними ознаками організації та остаточної ліквідації системи приватної торгівлі, яка виникла на підставі державних нормативно-правових актів, вважають аспект сприйняття її як класової інституції, а не важливої соціально-економічної організації в суспільстві [711, с. 45].

Характеризуючи стан внутрішньої роздрібною торгівлі в Донбасі, слід зауважити, що, з одного боку, завдання державної та кооперативної торгівлі полягало у забезпеченні дешевшими товарами робітничого прошарку, аніж на ринку. Більш того, ще у 1922 р. мова йшла про надання вигідних кредитів останнім для придбання необхідних товарів. Так, на засіданні української економічної наради від 20.10.1922 р. В.Чубар доповів, що треба визнати за необхідне створення торговими органами кредиту для робітників з метою забезпечення їх предметами широкого вжитку, одягом, взуттям і надання УГКП усякого сприяння реалізації 2 млн пудів понадпланового хліба для стабілізації курсу рубля і надання УГКП обігових коштів для цілої низки заготівель. Перед комісією регулювання внутрішньої торгівлі постало завдання: регулювати та координувати дії госпрганів і кооперації з метою

організації розподілення найбільшої кількості товарів до Донбасу [77, арк. 7]. Вдалося досягти і зниження цінових показників. Зі зростанням мережі державних і кооперативних магазинів у Донбасі ціни в них у 1924/25 р. були знижені на предмети широкого вжитку на 20-25%.

З іншого боку, фундамент системи державної і кооперативної торгівлі був слабким. Але, незважаючи на це, держава максимально гальмувала розвиток приватної торгівлі, тенденція згортання якої у другій половині 20-х років була доволі стрімкою.

Але, навіть незважаючи на такі досягнення у галузі державної і кооперативної торгівлі, як зазначали тогочасні видання, у 1927/28 р. торговельна система явно відставала від зростання потреб населення [488, с. 10]. Як зазначив К.В. Лобач, держава з переходом до непу намагалася максимально контролювати торговельну сферу. Внаслідок заміни ринкового ціноутворення державним регулюванням з усіма його атрибутами: регламентацією, калькуляцією, репресивними заходами виник товарний голод [767, с. 13].

На початку 20-х років державна і кооперативна торгівля і промисловість ставали засновниками бірж. У часи непу в Україні нараховувалося 15 бірж, які надавали послуги підприємствам і організаціям державного, кооперативного і приватного секторів економіки з укладанням угод купівлі й продажу сільськогосподарських і промислових товарів великими партіями за реальними ринковими цінами [725, с. 53].

Основними товарами біржового обігу були на той час продовольство і фуражне зерно, вовна, текстильна сировина, шкіра, металопродукція, паливо. У 1925 р. відкрили Артемівську і Сталінську біржі. Були спроби відкриття і в Луганську і Маріуполі [555, с. 67]. Так, на Луганській біржі за 5 місяців (квітень-серпень) 1925 р. було укладено 2732 угоди на суму 4555 тис. руб., але потім Луганську округу було віднесено до Артемівської біржі зі створенням у Луганську посади уповноваженого біржі. Негативно поставилися у НКТ до відкриття біржі у Маріуполі [768, с. 106, 110].

Таблиця 2.8

**Динаміка сукупного обороту товарних бірж України за 1923/24 р.-
1924/25 р. (млн руб.):**

Біржа	Роки		1924/25 у % до 1923/24 рр.
	1923/24 р.	1924/25 р.	
Артемівська	-	47,96	-
Сталінська	-	18,36	-

Показники свідчать, що у 1924/25 р. сукупний оборот Артемівської біржі переважав над сукупним оборотом Сталінської.

Отже, у розширенні та зміцненні товарообігу в країні, біржі відіграли вирішальну роль, а також у відновленні стабільності карбованця, оскільки грошова реформа 1922/24 р. «була ставкою на зростання товарообігу». Відновлення бірж висувало на порядок денний проблему саморегулювання торговців на ринку, розвитку біржових форм торгівлі, що перебували під суспільним контролем самих агентів ринку [555, с. 50].

У цілому, густа мережа товарних бірж у республіці сприяла швидкому відродженню господарських зв'язків між окремими губерніями України, створювала умови для повноцінного розвитку ринкового механізму. Однак, як стверджує К.В. Лобач, централізований розподіл товарних потоків призвів до переродження бірж з ефективних регуляторів товарообороту на технічний додаток до державного апарату [767, с. 11]. Тож, відповідно рішення ЦВК і РНК СРСР від 6 лютого 1930 р., біржі в Україні були розформовані [724, с. 138].

У роки непу через умови недостатнього розвитку стаціонарної торгівлі основним місцем купівлі промислових товарів для селян були ярмарки. Донецька губекономрада утворила 29 травня 1922 р. за участі Донбасторгу та губземвідділу ярмарковий комітет [756, с. 124]. За даними Катеринославської товарної біржі у 1924 р. на території губернії відбулося 320 ярмарок. Асортимент товарів включав залізоскобяні вироби, мануфактуру, шкіру,

бакалію, гончарні та дерев'яні вироби, а також велику рогату худобу, коней [655, с. 132]. У 31 поселенні Старобільської округи у 1924/25 р. проходило 93 ярмарки.

У 1920-х рр. цінова політика в державі була нестабільною. Витрати населення залежали від рівня їхніх прибутків. Динаміка зміни прибуткового бюджету в Донецькому басейні у 1920-х рр. була доволі нестабільною, оскільки повсякчас коливалася через не зовсім виважені підходи керівництва до встановлення розмірів доходів населення. Головним чином стагнаційні процеси були спричинені економічним підґрунтям, яке країна отримала в спадок від попередніх історичних подій (революційні процеси, громадянська війна) і призвели до голоду, зuboжіння населення. Під час упровадження нових підходів до управління державою керівництво вдалося до нової економічної політики. На практиці структура і рівень доходів різних верств населення дуже різнилися. Витратні бюджети носили диференційний характер.

Аби уявити систему цінової політики в регіоні, потребують аналізу показники доходів населення, у рамках чого доцільним є з'ясування розподілу останніх у сфері витрат. За даними сучасних дослідників доходи, наприклад, робітників Донбасу можна поділити за їхніми професійними категоріями, серед яких найвищий рівень заробітку в 1925 р. мали донецькі металісти, потім – хіміки, а за ними – гірники [616]. У лютому 1925 р. на підприємствах Південного машинобудівного тресту ставка 1 розряду становила 15 руб. [359].

У цілому, витрати робітничого прошарку в основному спрямовувалися на придбання продуктів харчування (найвищими видатки були на початку 20-х років, наприкінці досліджуваного періоду дещо зменшилися), взуття, господарські речі. Витрачались кошти й на спиртові напої та дозвілля.

Сучасні науковці дійшли висновку, що витрати певних категорій населення у 1920-х рр. відрізнялися. Наприклад, коли для робітника найважливіше було задовольнити потреби своєї родини у продовольстві та

вбранні, селянин переймався питаннями купівлі хатнього майна, одягу та сплатою єдиного сільськогосподарського податку. Селяни за обсягом споживали значно більше харчових продуктів на відміну від службовців, торговців, ремісників, тоді як останні могли дозволити собі різноманітність у споживчому раціоні – вживання м'ясних та молочних продуктів. Усі категорії переважно споживали хліб, борошно та овочі [569, с. 56].

Що ж, власне, можна було придбати на ті доходи, які отримувало населення регіону? Період 1920-х рр. позначився коливанням цін. Торгівля, яка набула широкого розмаху, через ідеологічні витівки керівництва сприяла тому, що ціни в кооперативній та приватній торгівлі дуже різнилися. Звичайно, як ми зазначали вище, елементи ринкової політики, до яких вдалася радянська влада, не мали наміру розвивати приватний сектор в подальшому [511, с. 5]. Тому керівні органи повсякчас вдавалися до боротьби з цінами, які виникали на ринку не тільки через спекуляцію товарами з боку приватника. Вони зростали і в кооперативній торгівлі через проблеми у роботі заготівельних та торгових державних і кооперативних закладів, зумовлені поганою організацією роботи, слабкою матеріально-технічною базою, браком коштів і кваліфікованих кадрів.

Еволюція цін у Донецькому басейні була такою. Фунт житнього хліба в регіоні у червні 1918 р. коштував 6 руб., у січні 1919 р. – 12,5 руб., у березні 1919 р. – 33 руб., а наприкінці 1920 р. ціна сягнула 700 руб. [702, с. 188]. Останній високий показник є результатом небувалої на той час інфляції. Гіперінфляція у 1921-1924 рр. зводила нанівець усі спроби полегшити наявні умови життя. У Донецькій губернії у 1920 р. м'ясо великої рогатої худоби в тушах 6-пудової ваги коштувало: 1-го гатунку, з голови – 270 руб., 2-го гатунку, ковбасне – 256 руб. [264, с. 135].

Станом на 1.04.1921 р. ціни на товари першої необхідності у Таганрозькому повіті Донецької губернії були такими: хліб чорний за 1 ф. у приватника на ринку – 800 руб., білий – 1000 руб; капуста свіжа 1 ф. – 2000 руб., квашена – 2500 руб; яйця – 1 десяток – 3000 руб.; свинина 1 ф.

коливався від 2000 до 2400 руб.; сир домашній за 1 ф. – середня ціна 1500 руб. [91, арк. 18].

Порівнюючи деякі вищенаведені дані щодо цін на певні продовольчі продукти, слід звернути увагу й на місцевий характер підвищення цін. Якщо взяти до уваги ціну за десяток яєць у Бахмуті, то там у лютому 1921 р. він коштував 8000 руб., у Таганрозькому ж повіті навіть у квітні вказаного року за той же десяток яєць треба було віддати лише 3000 руб., що на 5000 руб. дешевше, ніж у Бахмуті. Така різниця була наявною і в цінах на іншу продукцію.

Різке зростання цін на продукти харчування в Юзівці не давало можливості робітництву прохарчуватися на належному рівні. Так, у травні 1921 р. фунт напівбілого житнього хлібу коштував близько 200 руб., а вже восени того ж року – 400-500 руб. Тому непрацюючі жінки вдавалися до пошуку дешевших продуктів на селі, аби прогодувати родину. Однак такі дії переслідувалися правоохоронними органами. Як зазначив Є. Ясенов: «...виходило якесь ідіотське замкнене коло. Передбачалося, що робітничий клас повинен був існувати на пайок, але у зв'язку з систематичними збоями у підвозі продуктів пайок видавався нерегулярно. При цьому пошуки інших джерел харчування прирівнювалися до спекуляції, що переслідувалося законом. Виживай як хочеш ...» [737, с. 138-139].

У 1921 р. були високими й ціни на одяг, зокрема [91, арк. 18 зв]: костюм робочий чоловічий – середня ціна – 37500 руб. (коливання від 25000 до 50000 руб.); спідниця шерстяна – 40000 руб.; кашкет – 17500 руб.; пара білизни – 35000 руб.; рушник – 12000 руб.; наволочка – 20000 руб.; чоботи коливалися від 40000 до 180000 руб.; ситець – 7500 руб.; сірники за коробку – 500 руб.; мило просте – за кусок – до 5600 руб.; махорка (1 ф.) – 4000 руб.

Дані про вільні ціни, що були в Донецькій губернії з 15.02. по 1.03.1922 р. свідчать про подальше їхнє зростання. Наприклад, гречана крупа коштувала в середньому 1585,1 руб.; олія – 847,8 руб.; курка – 102,5 руб.; перлова крупа – 1681,25 руб.; сметана – 1 пуд – 1510 руб.; картопля – 1 пуд –

660,27 руб. [69, арк. 19-19 зв]. У липні 1922 р. в Юзівці один пуд пшеничного борошна вже коштував 9,5 млн руб., а десяток яєць – один мільйон. Це пряме підтвердження того, що то була найбільша та найтриваліша гіперінфляція, під кінець якої 50 мільйонів карбованців радянських грошових знаків міняли на один новий карб. [622, с. 190].

У 1922 р. не дешевою була також галантерея. Пара шерстяних панчоx у Донбасі навесні коштувала 118,75 руб., пара шерстяних шкарпеток – 65 руб. Мануфактура: сукно тонке за аршин – 1500 руб.; ситцева хустка – 97,32 руб., шерстяна – 633,3 руб. Кожушки – 2250 руб., кожухи – 2666,6 руб., шапки – 266,6 руб., сорочки жіночі – 275 руб. Взуття: чоботи чоловічі – 2567,7 руб., черевики жіночі – 1090,5 руб. [69, арк. 20-20 зв].

Становище з цінами у сільській місцевості Донбасу за весняні місяці 1923 р. позначилося значним падінням цін на продукти сільського господарства, поряд з підвищенням цін на продукти міського виробництва, що в значній мірі вплинуло на настрої селянства. Селяни заявили: «Що ж буде далі, якщо за аршин ситцю треба віддати від 3-х до 5-ти пудів хліба, а за коня – майже вагон хліба» [146, арк. 5а].

Ситуація була складною і серед робітництва, адже у 1922 і 1923 рр., окрім натуральної зарплатні бюджет робітника був пов'язаний також і розплатою з ним не грошима, а грошовими сурогатами [260, с. 36]. Такий стан був характерним, оскільки перехід до непу відзначився труднощами у тарифній політиці. Як пише Е.Б. Генкіна, розвиток ринку та ринкових відносин, з одного боку, дозволяв здійснити перехід від натуральної до грошової зарплати і ліквідувати пайкове постачання по карткам, але, з іншого – різке падіння вартості паперових грошей створювало безпеку зменшення реальної зарплатні й вимагало обов'язкового збереження на певний період натуральних видач [556, с. 221].

У 1923 р. місцевим осередком з найдорожчими цінами було м. Бахмут. Там у квітні спостерігалось дуже нерівномірне коливанням цін на сільськогосподарські продукти [243, с. 39-40]. Взагалі у першій половині

1923 р. в Донбасі спостерігалось районне коливання цін. Наприклад, у Бахмуті, порівняно з Таганрогом, Старобільськом і Гришино, середні ціни не лише вищі таких самих цін указаних трьох районів, але навіть вище середньої по Донбасу. Це спостерігалось за 1-ою групою товарів – хлібних продуктів, де бахмутські ціни були вище середньодонбаських на 10%. Найдешевші продукти цієї групи були в Гришино.

Ціна на овочі найнижчою у Донбасі була в Старобільську. Також продукти третьої групи (м'ясо та жири) дешевше за все коштували у Старобільську. Фураж (4-а група) дешевше за все в Гришино (на 69%), далі, порівняно з тим же Бахмутом, ціна у Старобільську нижче на 38% і в Таганрозі на 22%. Ціни у Бахмуті, порівняно з середньою по Донбасу, вище на 22%. По 5-й групі товарів («різні фабрикат»: ситець, тютюн 2-го гатунку, махорка, залізо, цвяхи, гас, сірники) картина була зовсім іншою. Так, середня ціна по Донбасу нижче аніж у Бахмуті лише на 5%. У цілому ж ціна у Бахмуті вище, аніж у Гришино на 21% і вища у Таганрозі на 19%. Стосовно Старобільська, то на ринку останнього ціна в цілому по усій групі вища, аніж у Бахмуті, на 13% [436, с. 32]. Районне коливання цін визначалося тим, якою була округа: сільськогосподарською чи промисловою.

Восени 1923 р. спостерігалось зростання цін і на промислові товари. Серед причин, що сприяли підвищенню, дослідник А.Н. Малафєєв вказав: 1) зростання витрат виробництва у промисловості порівняно з 1913 р.; 2) нездорова практика окремих трестів і синдикатів, які, зловживаючи своїм монопольним становищем, стали на шлях необґрунтованого підвищення цін; 3) панування приватника у роздрібній торгівлі і його значна питома вага в оптовій торгівлі; 4) значні недоліки у практиці кредитування промисловості [642, с. 42]. Тому керівництво намагалось розв'язати проблеми, що постали на порядку денному.

За даними З.Г. Лихолобової реальна зарплата робітників України в 1925/26 та 1926/27 рр. збільшилася більш ніж на третину. Це сприяло покращенню рівня життя населення. Робітники мали можливість витратити

більше грошей на придбання предметів культурно-просвітницького характеру, меблів. Та в цілому зростання потреб не сприяло задоволенню їх у повній мірі [553, с. 47].

Показники у бік зростання середньої зарплатні робітників характерні вже для 1926 р. – до 65,5 руб., а службовців – 144 руб. на місяць [666, 138]. Дещо покращилося становище з цінами. Комісія з боротьби за зниження роздрібних цін в Артемівську у серпні 1926 р. констатувала, що наказ окрвиконкому про обов'язкове вивішування преїскуранта цін дуже слабо втілювалося і проводилося в життя. В опублікованій уже стосовно цього постанові чітко вказувалося, що усі торговельні організації і приватні торговці зобов'язані вивішувати у своїх магазинах преїскурант цін [304].

У Луганську наприкінці червня 1926 р. ціни на хліб у місті були знижені. Ціна на пшеницю зведена до 1 руб. 10 коп., жито – до 65 коп., ячмінь – 60 коп.

Виступаючи на загальних зборах пайщиків навесні 1927 р. селяни відмічали, що зниження цін у сільських кооперативах вже відчувалося. Споживач при купівлі товару чітко помічав різницю між цінами на квітень 1927 р. та місяць тому. Різниця між цінами кооперативу та цінами приватного торговця відмічалася ще різкіше. Приватний продавець вагався, знижувати ціни чи ні, адже кампанія зі зниження цін йому видавалася тимчасовою. Пайщик-споживач сам контролював кооператив щодо граничних націнок на товари [388].

Станом на квітень 1927 р. в Донбасі відчутно знизилися ціни на одяг. Якщо до зниження демісезонне пальто №503 коштувало 35 руб., то після зниження – 28 руб. Демісезонне дамське пальто №517 коштувало 62 руб., а після зниження ціна впала до 49 руб. 60 коп. Різниця тепер становила 12 руб. 40 коп., що дійсно було наслідком здешевлення [381].

З травня 1927 р. на території Луганської округи в кооперативній, державній, громадській і приватній торгівлі вводилися гранично відпускні роздрібні ціни на такі групи товарів.

Бакалійна група товарів:

1. Оселедці – від 35 до 88 коп. за 1 кг.
2. Сіль – 03,5 коп. за 1 кг.
3. Махорка – 06,5 коп. за 1 кг.
4. Сірники – 15 коп. за 1 коробку
5. Гас – 11,25 коп. за 1 кг.
6. Рис марки «Р» – 50 коп. за 1кг. [3, арк. 62].

Показники дають змогу уявити, що стан населення дещо поліпшився, особливо робітництва. Адже зростання доходів і помірне зниження цін вже давали можливість трохи краще жити. Місцева преса того періоду свідчить, що ціни знижувалися і в подальшому. Однак це знов таки залежало від місцевості. Наприклад, тоді як в Артемівському кооперативі (шахта №10) зниження цін було проведене вдало [370], по робкоопу «Праця» Первомайського рудника зниження цін не було проведене повністю. На бакалію ціни знизили на 8,6%, мануфактуру 13,7%, посуд 8%, галантерею – 7,36%, на взуття – 5,1%. У місті фунт хліба коштував 5,5 коп., а у лавці інвалідів хліб такої ж якості – 6,5 коп. Сало, ковбаса та ін. продукти теж були задорогими [389].

У країні, за даними дослідників 1920-х рр., річні витрати робітничої родини у 1925-1927 рр. були такими [260, с. 33]:

Таблиця 2.9

Річні витрати робітничої родини в УСРР у 1925-1927 рр.

	1925 р.	1926 р.	1927 р.
Харчування	48,8%	47,1%	45,3
Одяг та взуття	22,0%	22,0%	20,8%
Житло	10,6%	11,4%	13,4%
Господарські речі	3,4%	3,8%	4,3%
Спиртні напої	1,9%	2,9%	3,0%
Культурно-просвітницькі	2,3%	2,4%	2,6%

витрати			
Інші витрати	10,8%	9,8%	10,6%
	1003 р. 80	1269 р. 84	1374 р. 60

Показники таблиці свідчать, що станом на 1927 р. дещо скоротилися витрати на харчування, одяг та взуття, однак збільшилися показники витрат на житло, господарські речі, спиртні напої, культурно-просвітницькі заходи.

Зі згортанням непу приватна торгівля зазнала краху. Частка приватника в постачанні міського населення, зокрема овочами та картоплею, впала впродовж 1929/30 р. з 50 до 5% [664, с. 327]. Такий стан справ сприяв впровадженню нових шляхів економічного розвитку, в результаті чого змінилися витрати з бюджету населення регіону.

У 1928/29 р. помітно зросла вартість харчування. У 1929 р. робітники кам'яновугільної та металообробної промисловості в місяць витрачали на харчі більше, ніж у попередньому році [791, с. 13], – на 11,9%, а металурги ще більше – на 13% [735, с. 41]. Показники дуже вагомі, що свідчить про невірноваженість цінкових показників і промахи держави у цій роботі. На думку Н.К. Бойка, у 1920-х рр. на зростання цін помітно впливала й приватна торгівля, яка використовувала ці труднощі у своїх інтересах [541, с. 112].

У Донбасі наприкінці 1920-х рр. вже можна було придбати одяг та взуття за більш-менш доступними цінами. Наприклад, чоловіче взуття коштувало 11-13 руб., жіноче з фетру – 25-32 руб. Дитяче взуття коштувало 5-7 руб. Жіноче або чоловіче пальто коштувало до 20 руб. В асортименті були й музичні інструменти, зокрема: триструнна балалайка – 4 руб. 75 коп., шестиструнна – 16 руб. 80 коп. Гітари італійської форми – до 42 руб. Грамофони коштували від 55 до 75 руб. Фотокамери коштували від 60 до 600 руб. В цілому товари були різні: нитки, голки, ножиці, кухонні набори, гребінці, канцелярські приналежності та багато іншого [702, с. 198].

Однак у зазначений період все ще спостерігався дефіцит необхідних товарів. Серед них: ситець, сукно, калоші, махорка, мило, сіль, цукор,

борошно, рис, крупа, олія, коров'яче молоко та багато інших. Серед причин нестачі товарів тогочасні дослідники називали недостатню роботу промисловості [676, с. 12-13].

Отже, у 20-х рр. ХХ ст. з переходом держави до ринкових відносин (хоча вони й були обмеженими в радянській економіці) було відновлено торгівлю, що сприяло появі низки фінансово-кредитних установ, банків. Останні, що з'явилися на теренах Донбасу слугували центром видачі кредитів, ссуд. Однак ними у відсотковому відношенні користувалися в залежності від ролі або участі на торговельній арені, хоча вони ще видавалися і на споживчі потреби, а були також виробничі. Найвигіднішими кредитами користувалася кооперація, тоді як приватник змушений був сплачувати відсотки по них у великих розмірах. Тим не менш, робота кредитних установ Донбасу щороку покращувалася і на середину досліджуваного періоду вже вийшла на новий рівень, незважаючи на певне скорочення кредитних установ у регіоні. По суті, тенденція, що намітилася у ліквідації посередницьких установ з надання кредитів, остаточно затвердилася у 1930 р., коли було введено пряме банківське кредитування.

Період 1920-х рр. був часом відновлення роздрібною торгівлі, яка поділилася на 3 сектори: державну, приватну та кооперативну. Свого розвитку зазнала й оптова торгівля. Держава була зацікавлена у державній торгівлі, але економічне відставання змусило втілити й елементи приватної. Кооперативна торгівля вирізнялася більш дешевими цінами, аніж на ринку, тому була доволі поширеною наприкінці 20-х рр. Однак відмічались часи, коли ряд товарів були низької якості та спостерігався дефіцит на певні з них, тому приватні торговці задовольняли населення останніми. У зазначене десятиліття характерним було коливання цін на різні види товарів, що повсякчас спонукало керівні органи до вирішення вказаних прогалин в економіці. Асортимент товарів у магазинах з часом зростав, усе ж різноманітність була слабко вираженою, а імпорту взагалі не було.

Соціально-економічні процеси, що позначилися нестабільністю у 20-х рр. ХХ ст., різко вплинули на життєвий рівень населення. Від постійного коливання цін на ринку та різницю між цінами, за якими збувався товар в кооперативах та у приватника, породжувалася диспропорція цін. Інфляція першої половини 20-х років позбавила населення стабільних доходів, лише підвищення зарплатні у другій половині десятиліття певною мірою покращило життєвий рівень населення, але далеко не всіх верств. Позитивним моментом у діяльності влади того часу слід підкреслити постійну боротьбу за зниження цін на продукти харчування та на предмети широкого вжитку. Усе ж існувала спекуляція.

Таким чином, з переходом до непу розвиток фінансово-кредитної системи і торгівлі у Донецькій губернії характеризувався відновленням торгівлі. У 20-х роках зазнала розвитку кооперативна, державна і приватна торгівля. Але останню було викорінено зі згоранням непу, адже в такому для влади «хаосі» їй складно було зрівняти суспільство та контролювати дії приватних підприємців.

Кредитна ж політика стала актуальною з появою перших банків у регіоні. Їхніми послугами користувалися як великі промислові гіганти, трести, так і населення. Видавалися кредити будівельним кооперативам, трестам та іншим на будівництво житла, відкриття різноманітних установ та організацій. Роль фінансово-кредитних установ у кредитуванні населення Донбасу була вагомою. Для населення система кредитування була вигідною, особливо у придбанні товарів довготривалого споживання. Надавалися короткотермінові та довгострокові кредити населенню. Але банківська справа зазнала покращення свого розвитку лише із середини 1920-х рр. А вже до кінця десятиліття була ліквідована система посередницьких кредитів.

Гострою у 20-х роках була й продовольча криза. Березень 1921 р. (заміна продрозкладки продподатком) став новим етапом з натяками на незначні покращення, однак такі ілюзії перекреслили неврожай та посуха 1921, 1922, 1925 рр., які загальмували продовольчий розвиток регіону. Не вдалося підняти рівень продовольчого забезпечення у Донбасі навіть наприкінці десятиліття, бо неврожай 1928 р. особливо погіршив ситуацію з продовольством, оскільки розпочалася перша п'ятирічка. Причинами були й методи хлібозаготівельної політики.

Усе ж на цьому фоні держава дбала про необхідність нагодувати робітництво Донбасу на відповідному рівні. Система громадського харчування, яку почали реалізовувати у 20-х рр. в радянській державі, була б раціональною, аби на неї вистачало коштів. Однак останніх не було вдосталь через низку зазначених економічних труднощів. Саме в таких умовах довелося розвивати мережу закладів громадського харчування. Знову ж, крім державних і кооперативних відкривалися приватні їдальні, де часом можна було отримати краще обслуговування як у сенсі доступного раціону (в плані ціни і асортименту), так і краще обслуговування (якість, санітарний стан). У заводських їдальнях ціни, за зниження яких боролися повсякчас, часто були недоступними через низьку зарплатню, чи навпаки, через їхній високий показник. Якість харчів залишала бажати кращого. Асортимент не відзначався різноманітністю. Панувала антисанітарія. Обурювала робітництво і відсутність жодної їдальні у окремих поселеннях та підприємствах.

У той же час, незважаючи на низку наведених недоліків, діяльність влади щодо налагодження системи громадського харчування слід вважати позитивною. Керівництво мало намір запроваджувати дешеві обіди на підприємствах, звичайно, з власною вигодою, бо постулати щодо звільнення жінки на кухні, мали підтекст – долучити її до виробництва. Прорахунком було те, що влада не в змозі була втілити обіцянки щодо ціни обідів, адже для робітників вона залишалася високою, тому часто останні харчувалися

принесеною з дому їжею, або залишалися голодними протягом усього робочого дня.

Особливе місце щодо розвитку громадського харчування надавалося споживчій та робочій кооперації, які й розгортали мережу їдалень. Відкривалися й підприємства громадського харчування для організації дитячого харчування. Але незважаючи на постійне зростання закладів як для дорослого населення, так і для дітей, навіть у 1930 р. у певних місцевостях понад 90% заводів округ були позбавлені їдалень, що свідчить про десятирічний досвід протиріч на шляху покращення побутових вимог населення регіону й невиконання та незавершеність справи на відповідному рівні.

РОЗДІЛ 3

НАДАННЯ СПОЖИВЧИХ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ ДОНБАСУ

3.1. Проблеми забезпечення населення житлом

Серед основних витоків житлової кризи в Донбасі – історичні умови, що передували часам непу. Складна економічна ситуація в країні та у світі спричинила масовий потік робітничої сили у промислові міста регіону, зокрема до Донбасу. Підтвердженням, наприклад, є замітки на шпальтах місцевої преси, зокрема газети «Луганська правда», де розміщено лист італійських робітників до луганського керівництва, суть якого полягає у зверненні по допомогу стосовно надання робочих місць у Луганську декільком робітничим родинам за умов забезпечення їх житлом та коштами для переїзду з утриманням останніх у подальшому із зарплатні, оскільки «голі кишені» не давали змоги дістатися промислового центру [508, с. 4]. Звісно, такий стрімкий потік робітництва потребував забезпечення їх житлом. Але в той час розв'язання житлової проблеми в Донбасі носило складний характер, оскільки житлове будівництво відставало від темпів розгортання металургійної промисловості [74, арк. 2]. Більш того, станом на 1920-й рік ситуація була дуже гострою і потребувала раціонального підходу влади до її розв'язання.

У Донецьку, наприклад, станом на 1920 р. було зруйновано 18,4% житлового фонду [567, с. 270]. Ще у дореволюційний період (1913 р.) із загальної кількості робітників у 168 тис. осіб, зайнятих у кам'яновугільній промисловості Донбасу, у казармах проживало 108 тис., або 64% усього робітничого загалу [468, с. 25]. Крім того, у дореволюційному Донбасі 40% робітників жили у землянках, 25% – у казармах із загальними нарами і лише

1% – у квартирах із водогоном, 0,3% – з туалетом, 92% квартир, в яких мешкали робітники, були сирими й недостатньо освітленими, 2,3% – із земляною підлогою [734, с. 49]. Такою криза залишилася і на 1920-й рік. І цей стан наштовхував владу на щонайшвидший пошук альтернативи. Але розв'язання соціально-побутових проблем передбачало значних фінансових витрат. У цілому добробут трудящих у 1920-х рр. нова влада намагалася підвищити зокрема шляхом створення відповідних житлових та комунально-побутових умов. Ще напередодні 1920-х рр., а саме з 1917 р. піднімалося питання про надання житлових приміщень робітникам, які його потребували. Це питання вирішувалося шляхом надання права місцевим органам влади на заселення трудящих у будинки, конфісковані у буржуазії [519, с. 203].

Будівництво житла в Донбасі розпочалося у перші роки радянської влади. У 1919 р. Уккранаргосп видав інструкцію про введення громадського будівництва для рудників згідно з розробленими проектами забудови селищ. У 1920 р. будівничий відділ Центрального правління кам'яновугільної промисловості розробив положення «Про заходи з покращення житлових умов, планування та забудови робітничих селищ». Перші нормативні вимоги були опубліковані у 1920 р. в постанові Наркомпраці «Про робітниче житло та фабрично-заводські селища». І вже одним з перших проектів, в яких було комплексно вирішене питання житла та культурно-побутового обслуговування, був проект забудови селища на 10 тисяч жителів шахти «Кочегарка», де забудова здійснювалася кварталами – від 1 до 2,6 га в залежності від їхньої поверховості та призначення. Під житлову забудову відводилося 25% території, іншу площу використовували для спорудження громадських будівель, озеленення бульварів та вулиць. Щільність забудови садиб була в 4 рази менша порівняно з щільністю дореволюційної забудови [587, с. 568-569].

На початку досліджуваного періоду серед усіх населених пунктів Донбасу особливо гострою житлова криза спостерігалась у Луганську та Лисичанську, де робітники були задоволені житлом лише на 50% [528, с. 15].

Погані житлові умови влада намагалася компенсувати завдяки порівняно низькій квартирній платні. Про це свідчить положення «Про умови надання заводським управлінням квартир робітникам і службовцям гірничозаводських підприємств Донецького басейну» [799, с. 332]. Наприкінці 1920 р. позитивною для населення стала відміна квартплати робітникам і родинам червоноармійців. У подальшому, з квітня 1922 р., було введено платність за наймання квартир у будинках муніципального фонду [664, с. 275]. У зв'язку із запровадженням непу характерним був принцип самоокупності житлового господарства, що передбачало здійснення усіх ремонтних робіт за кошти міських рад.

Спроби покращення житлових умов населення в Донецькому басейні у 1920-х рр., особливо робітників, здійснювалися шляхом: націоналізації житла та ущільнення нетрудового елемента, тимчасової денационалізації житлового фонду, будівництва за кошти, які асигнувалися урядом, та розвитку житлово-будівельної кооперації.

У питаннях житлово-комунальної сфери важлива роль була відведена профспілкам, які мали пильнувати за тим, аби госпоргани включали в кошторис витрати на житлобудівництво, а також слідкували за їхнім раціональним використанням. Поряд з утворенням профспілкового житлового фонду та контролем за дотриманням розмірів квартирної плати профоргани застосовували заходи щодо покращення діяльності житлової кооперації [567, с. 273].

У Донбасі в 1920-му році більше уваги стали приділяти ремонту житлових приміщень, а також казарм і гуртожитків. Із середини травня до кінця вересня цього року на 32-х підприємствах під керівництвом Управління будівельних робіт понад 220 будівельників відремонтували 3700 квартир для сімейних і 400 казарм. Ці показники не враховували ремонтних робіт, виконаних загонами трудової армії. У жовтні кількість відремонтованих квартир становила 4500 для сімейних і 2500 для однаків

[714, с. 173], 300 великих казарм. Ужиті заходи заклали певний фундамент для реалізації програми забезпечення житлом першочергово робітників.

Однак уже на початку 1922 р. програма будівництва в Донбасі була зведена до мінімуму. Передбачалося звести 125 нових будинків двоквартирного типу, тобто 250 квартир і здійснити ремонт 6 тис. сімейних квартир і артільних приміщень для 14 тис. осіб. З липня 1922 р. будівництво в Донбасі майже зовсім призупинено. Серед причин: відтік будівельників у більш сприятливі організації зі вчасною виплатою зарплатні [254, с. 183]. Але, незважаючи на це, як писала газета «Донецкий профессионалист», у 1922 р. будівельний сезон по Донвугіллю вийшов на довоєнний рівень [257, с. 8], що було позитивним. У 1923 р. у містах Донбасу кількість домоволодінь дорівнювала 57345 одиниць, житлових споруджень було 22197 та квартир – 59100 [255, с. 148]. За даними радянських дослідників у 1923 р. в Донбасі побудовано нових житлових приміщень загальною площею 39315 куб. саж. Того ж року тут додатково одержали житлову площу 21740 робітників [731, с. 283]. Дещо покращився стан будівельників у 1923 р. Зарплатня останніх на будівельних роботах становила у середньому 38 руб. зол. на місяць. Безробіття серед будівельників у Донбасі в 1923 р. не було.

Звичайно, кампанія будівництва нового житла була не єдиною, адже вона була дорогою і її реалізація потребувала часу. Тож, керівництво держави негайно вдалося до націоналізації житла. Націоналізація – це процес одержавлення міських жител та ущільнення або виселення з них «нетрудових елементів», який почався на початку 1920-х рр. за ініціативи нової більшовицької влади з метою максимального забезпечення робітничого населення «дахом над головою». Але нерентабельність комунального житлового господарства змусила владу переглянути економічні засади житлової політики, узявши курс на часткову «денаціоналізацію» комунального житла, тобто передання у довгострокову оренду без поновлення права власності на нерухоме майно – будівлі, що потребували капітального ремонту.

Тому націоналізацію будівель дозволялося проводити лише у населених пунктах міського типу, які були занесені до адміністративно-територіального списку від 6 червня 1923 р. Це:

1. Бахмутський округ: 1) м. Бахмут, 2) селище Дебальцево, 3) селище Єнакієво, 4) місто Слов'янськ, 5) селище Яковлівське, 6) селище Лисичанськ.
2. Луганський округ: 1) м. Луганськ, 2) селище Алчевськ.
3. Маріупольська округа: м. Маріуполь
4. Таганрозька округа: м. Таганрог
5. Шахтинська округа: 1) м. Шахти, 2) селище Красний Сулін, 3) м. Кам'янка.
6. Сталінська округа (Юзівська): 1) м. Сталіно (Юзівка), 2) м. Дмитрієвське (Макіївка).
7. Старобільська округа: м. Старобільськ.

Оскільки окрім означених населених пунктів у Донецькій губернії був ще цілий ряд селищ, не внесених до адміністративно-територіальних списків споруджень будівель, губвиконком порушив клопотання перед ВУЦВК про дозвіл та поширення на ті селища, перелік яких розміщено нижче, дії житлзакону від 1.11.1921 р. та декрету від 6 червня 1923 р., тобто здійснити там у встановленому порядку націоналізацію та денационалізацію споруд будинків:

1. Бахмутська округа: Костянтинівка, Ново-Слов'янськ, Попасна, Микитівка, Краматорська, Щербинський рудник, Горлівка.
2. Луганська округа: Лозово-Павлівка, Кадіївка, Брянський рудник.
3. Маріупольська округа: Заводське селище А і Б, Маріупольський порт.
4. Таганрозька (Луганська): Красний Луч (Криндачівка).
5. Шахтинська округа: Ровеньки, 1-й міський рудник (колишня Парамонівка), Рудник 3-й Інтернаціонал, Глибока, Біла Калитва.

6. Юзівська округа: Харцизьк, Іловайська, Авдіївка, Рутченковський рудник (Краснотворчеський), Вознесенський рудник.

7. Старобільська округа: Біловодськ, Мілове.

Націоналізація домобудівель могла здійснюватися лише у тих поселеннях міського типу, які були визнані такими у встановленому порядку й занесені в адміністративно-територіальні списки по губернії до 6 червня 1923 р. (Циркуляр Головкинського №149 від 30.07.1923 р.). У випадку ж перейменування сільських поселень у поселення міського типу після 6 червня 1923 р., домоволодіння у них не вважалися націоналізованими (Постанова ВУЦВК від 6.06.1923 р.) [195, арк. 4-5, 9].

Оскільки більша частина населення Донбасу була робітничою, перед керівництвом гостро стояло питання задоволення житлом саме робітників. Тому стрімко розпочався процес виселення з націоналізованих житлових будинків «нетрудових елементів». Це був один із засобів урегулювання житлового питання. Ще 25 червня 1921 р. Радою Народних Комісарів (РНК) видано Декрет «Про міри правильного розподілу житла серед трудового населення», згідно з яким виселення громадян могло статися лише у випадках особливо гострої суспільної потреби в тому, тобто кожного разу за наявності особливо мотивованої постанови місцевого Виконкому. До того ж, у випадку виселення громадян, відповідно до вказаного Декрету, останнім слід було забезпечити «здорове житло». А при кожному виселенні необхідно було мати висновок житлово-санітарної інспекції. Для правильного розподілу житлової площі в містах та селищах Декрет передбачав ужиття заходів житлово-земельними відділами спільно із житлово-санітарною інспекцією щодо раціонального та твердо проведеного ущільнення житла й установ, у т.ч. і установ військового відомства, а також щодо звільнення житлових приміщень, зайнятих під нежитлові потреби [206, арк. 19-19 зв].

Так, націоналізація житлового фонду та ущільнення його орендарів з «нетрудових» верств населення стали провідними аспектами діяльності влади щодо покращення житлових умов робітництва. Тому процес виселення

набирав свого оберту. Згідно із постановою Луганського окружного виконкому усі особи, що займали квартири копалень, але не працювали на копальнях, підлягали виселенню з тих квартир [321]. А в 1922 р. проведено економічну нараду Донецької губернії, яка постановила призупинити «перекидання» червоноармійців до Донбасу через відсутність їхньої необхідності. Однією з головних причин була нестача житлових приміщень, продовольства та медикаментів [333].

На пленумі Луганського окрвиконкому від 28 лютого 1922 р. було наголошено на потребі в націоналізації 850 будинків [335]. І вже на 1 травня 1922 р. загальна кількість націоналізованих будинків у Луганську становила 850 з кількістю кімнат 5300 [332]. Але політика націоналізації не давала стовідсотково бажаного результату, бо в місцевих органах не було коштів на утримання і ремонт житлового фонду. До того ж тотальна націоналізація міського житлового фонду, вказує О.М. Мовчан, унеможлилювала його зруйнованість. Дослідниця наголошує, що через неможливість відбудувати та підтримувати в належному стані зруйнований житлофонд власними коштами, держава почала залучати до цього приватні капітали та поступилася політичними принципами заради економічних інтересів. Тому задля відбудови та утримання комунального житлового фонду звернулися до його денационалізації, тобто передачі в довгострокову оренду будівель, які потребували капітального ремонту, приватним власникам [664, с. 280].

Уже з листопада 1921 р. почалася денационалізація і в Донбасі, у ході якої відділи комунального господарства навмисне знижували норми оцінок будівель, щоб їх позбавитися. Так, у Бахмуті з 2775 будівель денационалізовано 1912 [769, с. 257-258]. Стосовно денационалізації домоволодінь Донбасу в 1923 р. було зроблено таке: з усієї кількості домоволодінь по 7 окружних містах регіону націоналізовано більш ніж 18%, з них виділено для денационалізації 82%, з яких фактично денационалізовано 40% [255, с. 151]. Як бачимо, завершення денационалізації у вказаному році

дещо призупинялося, головним чином через ухилення населення від пов'язаних зі здійсненням формальностей.

Згідно із постановою від 5 вересня 1923 р. «Про адміністративне виселення» РНК УСРР допускала «виселення осіб найманої праці, які жили в будинках, прикріплених до фабрично-заводських підприємств, але не працювали на них», ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили низку нових постанов, які регламентували адміністративне виселення з житлових будинків трестів Донецького басейну (22 жовтня 1924 р.), і, зокрема, трестів «Донвугілля» та «Південсталь» (3 липня 1929 р.).

Виселення часто були неочікуваними для мешканців. О.М. Мовчан стверджує, що, незважаючи на інструкцію, прийняту в січні 1923 р., згідно із якою особам, що підлягали виселенню, мали за два тижні повідомляти про їхнє виселення, а на час виселення, як вже згадувалося, забезпечувати новим помешканням. Встановлені правила не завжди дотримувалися [659, с. 247]. Так, документи Державного архіву Луганської області свідчать про конкретні випадки жорсткого розв'язання гострої проблеми надання осель робітничим родинам. Це підтверджує Обов'язкова постанова Луганського окружного виконавчого комітету від 24.05.1923 р., суть якої полягає в такому: «У зв'язку з розширенням роботи на заводі «ОР» до Луганська прибувають 500 робітників, розміщення яких по квартирах спричиняє труднощів. Усім громадянам, до яких будуть підселятися робітники, пропонується не чинити перепон. Невиконання цієї обов'язкової постанови призведе до залучення до відповідальності відповідно існуючих на цей випадок положень» [193, арк. 168].

У результаті Комгоспом було знайдено 50 квартир, в які не пускали квартирантів, останніх звідти збиралися виселяти примусово. А на засіданні Президії Луганського окрвиконкому від 28 липня 1923 р. постановили в судовому порядку, через прокуратуру, нетрудовий елемент виселити з будинків Окркомгоспу у зв'язку з житловою кризою та прибуттям робітників на завод «ОР».

Між тим, за даними документів житлова площа станом на травень 1923 р. у місті зменшилась майже на половину порівняно з довоєнним часом. У довоєнний час у місті було 7400 будинків, а у зазначений момент 2139, з них зовсім зруйнованих 1000. Лише 4261 були придатні для життя. Так виникла необхідність зайнятися ущільненням квартир, яку підсилила ситуація з прибуттям робітників на завод «ОР» [193, арк. 211, 261].

Політика ущільнення продовжувалася до кінця досліджуваного десятиліття. Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) і РНК від 22.10.1924 р. «Про адміністративне виселення нетрудового елемента з будинків, розташованих у районах копалень, фабрик і заводів Донецького басейну» надавалося право Донгубвиконкому адміністративним шляхом виселяти з території рудничних та фабрично-заводських поселень нетрудове населення, яке не було пов'язане з виробничою діяльністю підприємств. Наприкінці 1924 р. з усіх рудничних та фабрично-заводських селищ Донбасу адміністративним шляхом виселено 308 родин непролетарського походження, ущільнено 7, переселено також 7 родин [569, с. 60-61]. У цілому, як зазначив А.М. Михненко, житлова проблема в Донбасі вирішувалася повільно. Тому кампанія з «ущільнення» проводилася часто. Так, у 1924 р. внаслідок «ущільнення» приватних і націоналізованих будівель у м. Сталіно було вивільнено 7 тис. кв. саж. житлової площі, завдяки якій 75% робітників Сталінського металургійного заводу було забезпечено житлом [769, с. 257-258].

У 1924 р. у житлових підвідділах передбачалося всю роботу спрямувати на: закінчення робіт по денаціоналізації домоволодінь, облік націоналізованих будинків з метою утворення комунального житлового фонду з призначенням уповноважених у них як найбільш раціональний спосіб у той момент для запобігання подальшого зрушення та спостереження за збереженням та утриманням у належному санітарному стані націоналізованої власності [194, арк. 23 зв.-24].

Ще у 1923 р. «Житловим кодексом УСРР» норму житлової площі було встановлено у розмірі 13,65 кв. м. на особу. Але її реалізація була нездійсненною, особливо у Донецькому басейні. У Донбасі в 1923 р. за даними обстеження, проведеного на початку року, з 83783 трудівників, головним чином шахтарів, 37382 особи, або 45% мали у своєму розпорядженні не більше однієї кімнати; 33% – квартир з кімнатою та кухнею. З 37382 робітників, що займали одну кімнату, 24% мали родину з 2-х осіб, 18% – з трьох, 19% – з чотирьох, 14% – з 5-ти, 17% – більше 5-ти і лише 8% не мали родин [567, с. 270].

У 1925 р. квартирна криза гостро проявилася у таких містах, як Юзівка і Луганськ [477, с. 16]. У цілому усі населені пункти зазнавали її. Наприклад, того ж року більшість робітничих родин Костянтинівки змушені були мешкати на горищах. Часто траплялися випадки, коли робітники змушені були витратити до шести годин щоденно, аби дістатися до місця роботи. Що стосується орендної плати, то вона була високою. Наприклад, улітку 1925 р. в Донбасі вона становила 10-15 руб. на місяць [569, с. 58]. Житлова криза на Сталінському заводі відчувалася гостріше, аніж де-інде. Заводоуправління мало 2694 квартири, але кількість робітників була більшою у 3-4 рази. У Кадіївці житлова криза, порівняно з іншими поселеннями Донбасу, в 1925 р. не була такою гострою, однак і там спостерігалася нестача квартир. Робітники були забезпечені житлом на 80%, інші (400 родин) жили у найближчих селах [440, с. 20]. Але показник у 400 родин є доволі негативним моментом навіть для найбільш забезпеченої житлом Кадіївки.

23 липня 1926 р. було видано постанову ЦК ВКП(б) «Про житлове будівництво», якою накреслено програму житлового будівництва на найближчий час. Однак труднощі із забезпеченням житловою площею все ще прослідковувалися і наприкінці досліджуваного періоду, зокрема у 1928 р. в середньому по Донбасу на душу населення припадало 5 кв. м – менше офіційно встановленої мінімальної норми, а на деяких підприємства Артемівського округу лише 2-3 кв. м [644, с. 85]. Наприклад, у 1928 р. в

Донбасі на Путиловському заводі ім. Ковалю з 12 тис. його робітників та службовців заводськими квартирами було забезпечено лише 48%. Решта мешкали у квартирах приватних домоволодінь. Робітники були невдоволені, оскільки з них за квартиру господар брав по 15-20 руб. [103, арк. 10].

Приватний забудовник у 1928 р. забезпечував собі кращі побутові житлові умови, аніж у 1927 р. Але у 1928 р. участь у новому житлобудівництві приватного забудовника дуже впала – на 50%. Участь у новому житлобудівництві громадського сектора порівняно з 1927 р. зросла майже в 3,5 раза, або на 23% [202, арк. 10-10 зв].

У 1928 р. в регіоні проекти жилих будинків постійно вдосконалювалися, але темп цього покращення був зовсім недостатнім. Наприклад, у вказаному році якість та розміри житлового будівництва Донвугілля були на рівні нижче середнього [108, арк. 28 зв.-29]. Звичайно, така ситуація була складною і безпосередньо пов'язаною з браком фінансів.

Часто поглибленню житлової кризи сприяли об'єктивні причини. Зокрема у Маріуполі та Бердянську через те, що міста були приморські, приплив населення був колосальним, до того ж Бердянськ був курортним містом [29, арк. 2 зв].

Але якщо у Донбасі це було кризою, то що говорити про інші економічні райони!? Адже Донецький басейн був єдиним регіоном в країні, в якому розподіл житлового будівництва свідчив, що краще за все житлобудівництво розвивалося у Донецькій губернії завдяки іншим (крім прикордонних) районам України.

Таблиця 3.1

**Забезпеченість жилою площею в економічних районах країни
у 1926-1928 рр. (у % %) [60, арк. 83]**

Економічні райони	Жила площа у %	
	1926/27 р.	1927/28 р.
Донецький	41,3	48,2
Харківський	16,7	14,9
Дніпропетровський	9,7	7,10
Київський	22,3	20,4
Одеський	6,2	5,6
Подільський	3,8	3,8
Разом	100	100

Як бачимо, показники по Донбасу доволі показові щодо інших регіонів. Особливо відставали від темпів будівництва Одеський та Подільський райони. Низьким був стан забезпечення житловою площею і на Харківщині та Дніпропетровщині.

Та не завжди привілейованість для Донбасу була виграшною. Науковець Ю.М.Красноносів зазначив, що політика прискореного розвитку виробничо-технічного потенціалу в роки першої п'ятирічки розглядала питання створення відповідної соціальної інфраструктури в якості другорядної. Це призводило до дисбалансу розвитку економічної та соціальної сфер, гальмувало процес стабілізації робітничої сили. Згідно із Законом УСРР про квартирну плату від 29.02.1928 р. житлова норма в республіці встановлювалася у розмірі 13,65 кв. м. Фактично ж у вугільній промисловості на 1.01.1928 р. вона була в три рази меншою – 4 кв. м., в 1930 – 3,8 кв. м. [762, с. 72-73]. У Донбасі у 1928 р. житлова норма становила 4,7 кв. м. Хоча в Луганську була 5,3 кв. м, в Артемівську ж – 4,5 кв. м. [242, с. 34, 115].

Житловий стан наприкінці 20-х років вкрай погіршувався. Скорочувалася житлова площа. Зокрема на гірничому виробничому об'єднанні «Вугілля» за 1928-1931 рр. житлова площа на одного мешканця скоротилася з 4,4 до 3,7 кв. м. [634, с. 96]. Донбас знову опинився у житловій кризовій ямі.

Та не можна лишити поза увагою соціально-класовий підхід до забезпечення житлом мешканців Донбасу, який на рівні гасел був головним у політиці держави. Із самого початку досліджуваного періоду робітник мав обіцянки отримати дах над головою в першу чергу. Незважаючи на це, «нетрудовий елемент» швидкими темпами ущільнювався. Ще гострішою була ситуація з пріоритетністю в цьому питанні, адже теоретично її отримували робітники, а практично, цитуючи документи того часу, спостерігалася «засміченість житлового фонду особами, не пов'язаними з виробництвом». Наприклад, у Будононівському рудоуправлінні на одній із шахт спостерігалася ситуація, коли із 1200 квартир 700-800 зайнято особами, пов'язаними з виробництвом (робітниками, службовцями, професійними, партійними, радянськими і громадськими робітниками), а останні 400-500 квартир – особами, які не мали стосунку до виробництва. Такий стан спостерігався у більш-меншій мірі на всіх копальнях [125, арк. 26].

Але це не покращило і не змінило докорінним чином кризову ситуацію з житлом, з квартплатою навіть протягом усього десятиліття. Якщо говорити про результат на кінець досліджуваного періоду щодо пролетаріату, то перепис забійників Донбасу, здійснений навесні 1929 р., дає таку картину їхніх житлових умов: з опитаних 27166 осіб у власних будинках проживало 2475 осіб (9,1%), 4986 осіб наймали житло (18,3%). У рудничних колоніях (казармах) мешкало 19705 осіб (72,6%). 47% забійників потребували змін житлових умов корінним чином [786, с. 67].

Навіть незважаючи на безспірне досягнення житлових кооперативів, недоліки стосувалися побутових незручностей, адже наявною залишалася відсутність водогонів, каналізації, електричного освітлення, ставень [251]. Так, у 1928 р. до Політбюро ЦК ВКП(б) з Донбасу надійшла доповідна записка, яка свідчила, що в галузі житлової політики ще не доводилося ... вивести родини робітників з конюшень, де вони жили, із землянок, задушливих маленьких кімнат, в яких містилися по 2-3 родини. Необхідно було елементарно покращити стан казарм, де досі робітник спав на голих

нарах, не роздягаючись, у виробничому одязі, в якому він повертався із шахти [124, арк. 39]. До того ж, як зазначив М. Борисенко, в умовах непу робітники переселялися у гірші приміщення, тоді як приватні підприємці переселялися у кращі [545, с. 73].

Житла потребували всі категорії населення. Влада також піклувалася і про інженерів, ще більше про службовців. Відповідно до постанов РНК СРСР від 1925 р. зменшувалась квартирна плата спеціалістам. Ще у вересні 1921 р. інженери отримали право покращити свої житлові умови шляхом отримання додаткової кімнати «для надомної роботи в професійних цілях». Будинки службовців були значно зручнішими, ніж помешкання інших категорій населення. Близько 40% їхніх квартир були оснащені освітленням, мали водогін та ін. Але житлові умови техперсоналу в різних рудоуправліннях були неоднаковими. Якщо в Сніжнянському та Грушівському рудоуправліннях на одного спеціаліста 17 розряду припадало 4-5 кімнат, то в Горлівському і Власівському – 7-8 кімнат [747, с. 101]. Дані свідчать про явну диспропорцію.

Краще забезпечувались житлом і службовці інших місцевостей регіону, яким значно поступалися робітники. Так, в Артемівську на одного робітника припадало 4,7 кв. м. житлової площі, службовця – 6,1 кв. м., у Луганську відповідно 4,8 і 6,2 кв. м., Сталіно – 4,0 і 5,6 кв. м. Серед робітників найгірше житлом забезпечувались гірники. У середньому на одного гірника припадало 3,8 кв. м. житлової площі [757, с. 95]. Такий стан характерний для 1923-1926 рр.

Відповідно до посади, яку обіймав представник, були й умови життя. Наприклад, представники вищого технічного персоналу у 1928 р. мали 4-кімнатні квартири, на кожного мешканця припадало по 18,7 кв. м. Оселі практиків і службовців апарату трестів і рудоуправлінь були дещо меншими – 10-11 кв. м. житлоплощі. Станом на 1.10.1929 р. 71 інженер і технік Донвугілля мешкали у гуртожитках, ще 128 – у спільних квартирах. У 1929 р. 38% квартир ІТП вугільної промисловості потребували негайного ремонту.

Помешкання кожного п'ятого спеціаліста були на відстані 2 та більше кілометрів. Окремі зрушення щодо пом'якшення житлової кризи спостерігалися лише у 1931 р. [785, с. 85], тобто на початку нового десятиліття, так і не покращивши стовідсотково житлово-комунальну сферу за 10 років.

Місцева влада піклувалася і про житлове забезпечення прибулих на роботу в Донбас, у першу чергу – відповідальних інженерно-технічних працівників. Президією Луганської міської ради видано обов'язкову постанову від 9.03.1930 р. «Про забезпечення житловими приміщеннями фахівців та відповідальних робітників, призначених на роботу до державних підприємств», тобто, ті фахівці, інженери, техніки, які прибували на роботу до луганських держустанов забезпечувалися житлом [265, с. 85].

Отже, робітник наприкінці 20-х років ще більше зазнав труднощів. У своєму дослідженні Т.А. Ніколаюк стверджує, що запроваджена у 1929 р. квартирна плата за житло та комунальні послуги пограбувала робітників, бо введені владою «квартирні надбавки» не компенсували витрат. До того ж 4 вересня 1929 р. влада зобов'язала усі трести передати житлові будинки, що їм належали, до міськрад. Такий крок віддзеркалював тотальні дії керівництва державою, адже міськради встановили оплату за комунальні послуги, які перевищували «квартирні надбавки» [772, с. 68].

Невирішеність питань, пов'язаних з нераціональністю у розподілі та використанні коштів було наслідком негативних чинників, серед яких – брак фахівців, які б забезпечували план розвитку житлового господарства. Так, станом на 26.09.1929 р. в Україні не було житлового інспектора, у тому числі в Донбасі [107, арк. 19]. Серед причин нераціонального використання житлового фонду були й інші фактори, зокрема моральні – намагання адміністрації відомчих будинків отримати хабарі через вселення до них «сторонніх осіб». Ці проблеми існували наряду з найгострішими питаннями вкладання коштів, кредитних операцій, адже житлобудівництво велося по декільком лініях. При цьому найуспішнішим було будівництво трестів.

Початок 20-х років у фінансовому плані був доволі важким, адже коштів катастрофічно бракувало. Складнощі існували через історичні події, що призвели країну до матеріально-фінансової кризи. У промислових центрах, зокрема в Донбасі, актуальною справою було відродження та виведення на новий рівень промисловості. Зростала потреба в робітничому загалі. Однак пролетаріат треба було забезпечувати необхідними соціальними благами, серед яких і житло. Розв'язання соціально-економічних завдань опосередковано сприяло ідеологічній роботі державної партії.

Так, у 1920/21 р. на житлове будівництво в Україні було відпущено лише 5 млн. 590 тис. руб., у 1923/24 р. – 46 млн 070 тис. руб. [732, с. 283]. У 1924-1927 рр. Урядом УСРР на житлове будівництво виділено 60 млн. руб. [681, с. 223]. Таке зростання капіталовкладень до житлової сфери зумовлювалося не тільки зростанням розмірів житлобудівництва, а й зростанням цін на нього. Як зазначив дослідник П. Кравченко, у 1927 р. ціна житлового будівництва в республіці у 2-3 рази перевищувала рівень 1914 р. і збільшення вартості продовжувалося [612, с. 8]. Звичайно, рівень життя зростав, поступово зростали й ціни, що помітно позначилося й на державній казні.

У 1923 р. усі кошти, що призначалися для житлобудівництва, яке йшло по 4-х напрямках, відпускалися таким чином:

- 1) по лінії промисловості – на житло фабрично-заводських робітників підприємств і трестів;
- 2) по лінії комунального господарства – на житло для робітників у містах;
- 3) по лінії кооперативного будівництва – на житло кооперативних робітників і службовців;
- 4) по лінії індивідуального будівництва – на житло робітників, які будувалися на свої власні кошти [99, арк. 57].

У 1924/25 р. при розгортанні житлобудівництва усіма відомствами, спостерігався особливо значний стрибок у збільшенні будівництва в жовтні. По трестах Донбасу показники збільшення асигнування були такими:

Південсталь з 4500 до 8000 руб.

Донвугілля з 4500 до 6500 руб.

Хімвугілля з 579 руб. – до більш ніж 1 млн руб.

Отже, показники порівняно зросли за рік, особливо по тресту Хімвугілля.

У 1925 р. будівничі роботи здійснювалися часто із великими затримками. Наприклад, в Єнакієвому, на Петровському металургійному заводі будівництво 40 будинків (2-кімнатних) було виконано на 18.09.1925 р. на 1%, а будівництво 25 будинків (2-кімнатних) на те ж число виконано на 80%. До того ж трести, навіть не дочекавшись від Центрального Комунального банку (ЦКомбанку) коштів, виконували роботи без затримки. Багато міст Донбасу, такі як Луганськ, Артемівськ, Маріуполь лише у вересні стали отримувати кредити від ЦКомбанку.

Неочікувані результати давало індивідуальне житлобудівництво. При низьких затратах у 300-500 руб. робітник будував собі халупку, або більш пристойний будинок з дещо більшою площею, дерев'яною підлогою, пофарбуванням, залізним дахом. У Луганську у будівельному сезоні 1925 р. за 2000 заявами відведено більш ніж 1600 ділянок, на яких збудовано до 900 індивідуальних будинків. У Сталіно видано 400 дозволів та побудовано 200 будинків. На Содовому заводі Хімвугілля адміністрацією видано у виді авансів 10 тис. руб. на індивідуальне будівництво [99, арк. 58-60].

У 1926 р. державне будівництво в Донбасі становило найбільшу частку у житлобудівництві. На Юзівську, Артемівську і Луганську округи загалом припадало 58% державного будівництва, що здійснювалося в УСРР, а питома вага будівництва становила: в Артемівській окрузі – 57%, Луганській – 64% і Юзівській – 68% [690, с. 50]. Такі показники вкотре є підтвердженням

привілейованого стану регіону в республіці. Однак нераціональний підхід до цієї справи здійснення все ще не мав твердих наслідків.

У 1920-х рр. популярності зазнало кооперативне будівництво робітничого житла.

З метою допомоги робітничій житловій кооперації у справі будівництва робітничого житла ЦБК і РНК СРСР від 16.05.1924 р. видав постанову «Про допомогу кооперативному будівництву робітничого житла», котра передбачала організацію відповідних фондів задля підтримки кооперативного робітничого житлобудівництва.

За цим декретом до місцевого фонду, призначеного для видачі позик на будівництво робітничого житла, надходили такі прибутки:

- 1) цільовий квартирний податок з непрацюючого елемента за винятком 20% відрахувань, що призначено для фонду центрального банку;
- 2) 5% відрахування з прибутків від помешкань, що віддавалися місцевими радами під торговельно-промислові підприємства й установи;
- 3) відрахування на житлове будівництво з фондів поліпшення побуту робітників і службовців держторговельних підприємств місцевого значення.

Усі зазначені кошти на підставі декрету від 16.05.1924 р., постанови ЦБК і РНК СРСР «Про запровадження спеціальних капіталів фондів» від 3.05.1925 р. і постанови РНК УСРР від 9.04.1925 р. мали використовуватися виключно на кооперативне робітниче будівництво. Розподіл коштів, що надходили у розпорядження Комітетів допомоги на робітниче будівництво, покладался на комітети допомоги при окружних будівельних кооперативах (ОБК) [99, арк. 17].

Аби привести в дію травневий декрет, до всіх заводоуправлінь праці Наркомом праці було надіслане прохання про вжиття заходів, аби цільовий квартирний податок на потреби будівництва робітничого житла, що вводився

у містах виконавчими комітетами в залежності від наявності житлової потреби, не був відмінений [99, арк. 28].

Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 19.08.1924 р. громадянам Союзу для задоволення житлової потреби надавалася можливість добровільного об'єднання у житлові кооперативні товариства, які поділялися на: а) житлово-орендну кооперацію, б) робітничо-житлову будівельну кооперацію і в) загально-громадянську житлово-будівельну кооперацію.

Житлово-орендна кооперація була формою діючих житлкоопів, що організовувалися з метою використання муніципалізованих (міських) домоволодінь, наданих їм у найм відділом комунального господарства. Роль і обов'язки житлово-орендних кооперативів зводилися до: 1) зберігання існуючої корисної житлової площі; 2) розширення її завдяки капітальному ремонту; 3) обслуговування членів, які проживали у цьому житлокоопі шляхом надання їм придатного для життя приміщення; 4) організації побуту трудящих на колективних засадах шляхом організації відповідних установ. Ця форма житлово-орендної кооперації була основною.

Друга форма – це робітничо-житлово-орендна кооперація, яка організовувалася з робітників та службовців з метою задоволення житлової потреби своїх членів шляхом відновлення зруйнованих і добудування незакінчених житлових будівель.

Третій вид – загально-громадянська житлово-будівельна кооперація. Її завданням було зведення нових будівель, а також відновлення старих на принципах кооперації [262, с. 6-7].

Однак таке будівництво було доступним лише вузькій верстві висококваліфікованих робітників, оскільки в Донбасі воно коштувало дорого – 3-3,5 тис. руб. квартира з 10 кв. саж⁶. або 25 стр. куб. (дані за 1925 р.) при середній зарплатні у 35 руб. на місяць.

⁶ Норма НКП на родину з 3-х осіб.

Зважаючи на це Цеккомбанк надавав фінансову підтримку кооперативному будівництву, яка розподілялася по лінії трестів, зокрема Донвугілля виділив з цих субсидій 540 тис. руб. кооперативам у Горлівці, Вознесенську і Чистякові. Проте Південсталь категорично відмовилася від цього, мотивуючи свою позицію тим, що незалежність та самостійність робітничого житлобудівництва зменшить постійний склад робітників на шахтах. Єдиним гальмом у практиці Донвугілля був дорогий банківський кредит (25 років – 3,1% (2%)). На отримані кредити у Цекоомбанку Донвугілля будував у загальному порядку будинки з їхньою наступною передачею житловим робітничим кооперативам. Така практика застосовувалася у Горлівці [99, арк. 59, 154, 260].

За даними Союзу будівельників житлове будівництво на підприємствах Донвугілля у 1926 р. становило 150 тис куб. сажнів, що перевищувало рекордне для довоєнного часу будівництво 1914 р. у 2,5 раза. Побудоване житло було розраховане на 15 тис. робітників та 22 тис. членів їхніх родин [297].

Проте у другій половині 1920-х рр. розпочалося скорочення асигнувань на житлобудівництво трестами. Так, на житлобудівництво у першій половині досліджуваного десятиліття Південсталлю у 1924/25 р. було асигновано – 2 769 100 руб., а витрачено 1409629 руб. У наступному році правління тресту складало програму житлового будівництва на 13 млн 936 тис. руб., але отримало кредит від ЦК Банку на суму в 7 млн 200 тис. руб. [122, арк. 29, 32].

По тресту «Донвугілля» у 1927/28 р. вони становили 16% усіх капіталовкладень, а в 1928/29 р. зменшилися до 10,2%; по промисловості регіону в 1927/28 р. їхня частка становила 7,9%, а в наступному – 6,5%; по всій союзній промисловості відповідно 11,5% та 8,9% загальної суми капіталовкладень. У результаті відсоток робітників, забезпечених житлом, зменшувався, а норма житлоплощі залишалася низькою [313, с. 20].

Візьмемо для порівняння і локальні показники щодо вкладення коштів у житлобудівництво регіону. Наприклад, у Костянтинівці у 1927 р. групою заводів «Хімвугілля» будувалася нова робітнича колонія. У 1926/27 р. на їх зведення було відпущено 700 тис. руб., (побудовано 34 будинки). По металургійному заводу витрачено 405 тис. руб., по групі часовяровських заводів – 348 тис. 153 руб. і по Торецькому заводу – 180 тис. руб. Крім того, здійснювалася велика робота з індивідуального будівництва. Так, у 1926 р. відведено 1400 планів, а в 1927 р. – 1930 планів. Для індивідуального будівництва промисловими підприємствами робітникам видавалася позика [235, с. 62-63].

У 1925 р. кредити Центрального комунального банку, виокремлені для житлового будівництва у м. Луганську в розмірі 800 тис., до осені зазначеного року було вибрано лише 220 тис. руб. [17, арк. 2]. По Сталінській окрузі використання житлових кредитів також було неповним. Наприклад, Петровське рудоуправління на житлобудівництво асигнувало у 1926/27 р. 416200, а витратило – 517000, у наступному році асигнувало – 310000, використало 250000. Даних за 1928/29 р. немає [107, арк. 74].

Що стосується округових фондів житлобудівництва, останні у 1928 р. утворювалися шляхом відрахувань з фонду поліпшення побуту торговельних підприємств місцевого значення, квартподатку та 5% відрахувань комгоспів, причому право розпоряджатися цими фондами належало Округовим виконкомам [103, арк. 30].

Сучасні дослідники свідчать, що за роки першої п'ятирічки на житлобудівництво в Донбасі асигнування становили 250 млн руб. [644, с. 85]. Однак навіть якщо умовно розділити суму на 5 років, то вийде по 50 млн. На нашу думку, показники є завищеними і викликають сумніви, адже за такий короткий термін цифри з вкладання коштів не могли сягнути подібного рівня. Візьмемо, наприклад, до уваги стан житлової кооперації Донбасу. У постанові економічної ради УСРР на 1928/29 р. було затверджено такий розподіл кредитів житлобудівельної кооперації за окремими округами:

Сталінська – 275 тис. руб., Артемівська – 275 тис. руб., Луганська – 250 тис. руб. [88, арк. 89]. Суми ж будівництва (у тис. руб.) по будівельних роботах в регіоні за 1928/29 і за 1930 рр. характеризувалися такими показниками [241, с. 178-179]: за 1928/29 р. – 5816 тис. руб., 1930 р. – 15921, за планом на 1931 р. (затверджено Держпланом УСРР) – 68601. Перераховані показники можна вважати реальними. Наявним було зростання, яке виразилося різницею у 10 тис. руб. уже за 1928/29 і 1930 рр. У результаті питома вага житлово-кооперативного будівництва зростає. Зростали й власні кошти (пайовий капітал) житлобудівельної кооперації. Збільшилася і кількість робітників-пайовиків. Однак про мільйони можна було лише мріяти, тим не менш кооперативне будівництво набирало все більшого розмаху.

Прикладом може слугувати програма житлобудівництва комбінату «Південсталь» в Артемівській та Сталінській округах у 1927/28 р., їхнє асигнування виражалось у сумі 1 млн 572 тис. руб. (кредити ЦКБ), з яких 60 тис. руб. передавалися житловій кооперації. Поверх основної норми комбінат відпускав на житлобудівництво понад 100 тис. руб. власних коштів. Архівні документи свідчать, що фінансування житлобудівництва виконувалося.

Загальна сума капіталовкладень по національному житлобудівництву Сталінської округи проявлялася у таких показниках (у тис. руб.):

Таблиця 3.2

**Суми капіталовкладень по національному житлобудівництву
Сталінської округи за 1927/28 і 1928/29 рр. (у тис. руб.) [27, арк. 2]:**

	1927-1928 рр.	1928-1929.
Донвугілля	47000	4.500
Південсталь	3300	3100
Коксобензол	250	220
Транспорт	170	470
Разом житлобудівництво господарськими організаціями	7720	8810
Виконкоми	-	401

Житлобудкоопи з врахуванням коштів, переданих виконкомам	1305	1096
Разом	9025	9787

Дані таблиці свідчать, що найбільше коштів на житлобудівництво вкладалося трестами Донвугілля і Південсталь, а також житлово-будівельними господарськими організаціями. Негативними аспектами було скорочення асигнувань у 1928/29 р. порівняно з 1927/28 р.

Але і ці досить значні капіталовкладення в житлове господарство не були достатніми, оскільки норми житлової площі в містах Сталінської округи були занадто малими. По м. Сталіно вони становили 4,5 кв. м, для робітників – 3,9 кв. м на одного мешканця, для міста Дмитрієвськ – 4,0 і 3,5 кв. м.

Розглядаючи питання асигнування коштів житлокооперацією в будівництво осель, слід підкреслити, що вони витрачалися навіть на ремонті та відновлювальні (відбудовчі) роботи:

Таблиця 3.3

**Асигнування коштів житлокооперацією на
ремонтно-будівельні роботи в Донбасі у 1924 і 1925 рр. [120, арк. 17]**

Назва міста	1924 р.	1925 р. (у руб.)		
		Матеріали	Робоча сила	Разом
Луганськ	-	16500	13500	30000
Сталіно	-	-	-	-
Маріуполь	-	11000	9000	20000
Артемівськ	-	-	-	-
Славянськ	-	11000	9000	20000

За даними таблиці найбільше коштів на будівельні матеріали і на робочу силу витрачалося в Луганську. До того ж суми були достатньо високими.

Аналізуючи проблеми кооперативного будівництва, зазначимо, що проводилися роз'яснювальні роботи, зокрема у напрямку політики позик. У 1925 р. з'явилася Інструкція зі складання умов на видачу довготермінової позики на житло будівельним кооперативам Окркомітетами допомоги (зі своїх власних фондів). Згідно із зазначеним документом окркомітети допомоги давали довготермінові позики виключно житло-будівельним кооперативам на нове будівництво, на різні терміни, але не більш ніж на 40 років. Амортизація позики закінчувалася не пізніше 5-го року з моменту отримання позики. По закінченню річного терміну з дня отримання позики, на видані позики нараховувалися прості за розміром відсоткові – не більше 2% річних. У першу чергу задовольнялися заяви житлово-будівельних кооперативів великої промисловості та транспорту [99, арк. 48], що звичайно було дуже позитивним для Донецького регіону.

Треба звернути увагу на те, що наприкінці 20-х років зростанню кооперативного житлобудівництва відповідало зростання числа пайовиків-робітників:

Таблиця 3.4

**Категорії пайовиків кооперативного будівництва
в Донбасі у 1929/30 р. [241, с. 178-179]**

Район	Соціальні категорії пайовиків	На 01.01.1929 р. (у %%)	На 01.01.1930 р. (у %%)	На 01.07.1930 р. (у %%)
Донбас	Робітники	66,0	72,3	76,2
	Службовці	24,0	27,7	23,8
	Інші	-	-	-

Отже, ці дані показують певне зростання пайовиків-робітників на 1930 р.

Говорячи про будівництво в Донецькому басейні, слід охопити й питання матеріалу, з якого споруджувалися будівлі в регіоні. У 1920-х рр. у

житловому будівництві міст країни широко застосовувалися дерево, камінь (вапняк-мергель, граніт і піщаник) [620, с. 83].

Справа в тому, що у дорадянський період асигнувань на житлобудівництво з боку влади майже не було, тому шахтарі могли споруджувати за власні кошти переважно халупи, обмащені глиною, т.зв. «собачівки». Радянські дослідники, які зверталися до вивчення цієї проблеми, наголошували на особливо важких житлових умовах у Горлівці, де часто траплялися випадки, коли робітники проживали у квартирах без стелі, з дахами, що протікали, з переважно земляною підлогою. Із обстежених 196 приміщень Юзівки у 76% квартир стіни від підлоги до стелі були чорними від плісняви та вогкості [644, с. 84].

У першу половину десятиліття вже застосовувалися камінь та деревина. Були й змішані будівлі, наприклад, використовували саман, хмиз та ін. Найбільш «кам'яним» містом був Луганськ (97%), потім йшли Шахти і рудничні поселення, що мали 3/4 усіх будівель з каменю. В інших містах менше половини, причому мінімальну кількість кам'яних будівель мали міста Бахмут (17%) і Старобільськ (17%). Переважно будівлі у вказаних містах були дерев'яними [255, с. 148-149].

Що стосується сільського будівництва у вказаний період, то у 1923/24 р. у Донбасі селянські хати були зведені з такого матеріалу: деревина – 17,5%, камінь – 31,8%, цегла – 0,8%, глина – 1,6%, хмиз – 2,8%, саман – 45,2%, інші – 0,3%. У той же час матеріал, яким вкривалися селянські хати був таким: очерет, солома – 51,0%, черепиця – 39,9%, залізо – 5,6%, дерево – 3,5%. Долівка сільської оселі в Донбасі була земляною або із глиняного матеріалу – 84,8%, дерев'яного – 14,8%, цегельного – 0,4%. За кількістю кімнат селянське житло розподілялося так: 1-кімнатних будинків – 13,1%; 2-кімнатних – 68,5%, 3-кімнатних – 18,4% [694, с. 15-17].

У 1925 р. усе житло, що було у рудничній частині Донбасу, поділялося на три групи: 1) маленькі дерев'яні будинки-мазанки для родин робітників, що склалися з однієї кімнати із сіними. Дах критий толлю, вікна маленькі,

стеля над головою. Це були найстаріші будівлі рудника, де жити було майже неможливо; 2) чотириквартирні будинки. Кожна квартира складалася з однієї кімнати з кухнею. Підлога там була дерев'яною, дах – черепичний. 3) Квартири службовців. Кожна з трьох кімнат і кухні, дах був залізним, існували господарські пристройки та інші зручності [440, с. 20].

У подальшому при будівництві користувалися тим же матеріалом, але у більшості жилих будинків і казарм, а особливо зведених у 1927 р., цоколі були занадто низькими, що часто викликало сирість, zalивання вхідних площадок та псування вхідних дверей, не кажучи вже про неприпустиме розміщення підлог майже на одному рівні з поверхнею землі. У більшості будівель були відсутні зонти над ганком [108, арк. 26]. Таке житло було нерентабельним і не вигідним на довгий час. Це підкреслює недбалість керівних та будівельних органів у певній частині будівництва та допущення до зведення подібного роду будівель. Про якість піклувалися в останню чергу. Таким стан залишався і наприкінці 20-х рр.

Таким чином, кампанія житлобудівництва в регіоні у 1920-х рр. супроводжувалася як позитивними, так і негативними наслідками. Вже перший рік здійснення нової економічної політики в країні ознаменувався цілеспрямованими заходами в житлово-комунальному господарстві. У зв'язку з масовим залученням робітників на виробництво гостро постало питання забезпечення їх житлом. Робота житлових Комгоспів регіону не задовольняла попит на «дах над головою» за націоналізацією, денационалізацією та «ущільненням».

Не розв'язало цю проблему і житлове будівництво, найбільш стабільною ланкою якого було будівництво трестами. Позитивним досягненням стало впровадження кооперативного будівництва житла, темпи розвитку якого також були повільними через низькі пайові внески.

Змінювалася політика вкладання коштів у державне будівництво, адже протягом усіх десяти років вона супроводжувалася фінансовими негараздами, тому гальмувався процес будівництва житла в країні. У

виграшному стані були регіони розвитку важкої промисловості, серед яких був і Донбас, але й останні страждали через брак асигнувань. Тому рятувалися політикою ущільнення та виселення нетрудового елементу задля забезпечення пролетаріату житлом.

Але при цьому не допомогла й класова політика. Робітники, порівняно зі службовцями, мали значно гірші житлові умови (меншу кількість кімнат тощо). Тим не менш, влада гучномовно через ЗМІ нав'язувала думку першочергового забезпечення робітничого загалу. Інженерні працівники, особливо ті, що запрошувалися на роботу до Донбасу, також забезпечувалися квартирами, але й наприкінці 20-х рр. їхнє житло потребувало ремонтно-відновлювальних робіт.

Можна по-різному критикувати владу того часу, але слід підкреслити й позитивні моменти. Треба визнати, що на протязі усіх 10-ти років здійснювався пошук альтернативи забезпечення населення регіону житлом, робота не стояла на місці. Певний житловий масив було зведено, низку будівель відремонтовано. Розгорнулося зведення квартир заводоуправліннями й трестами, що відсутнє у сучасних умовах розвитку житлово-будівельної кампанії. І хоча зазначені кроки були повільними, усе ж вони мали місце в історії житлово-комунального будівництва 1920-х рр., ставши субстратом будівництва в регіоні у наступні десятиліття.

3.2. Комунально-побутове господарство

Питання розв'язання проблем комунальної галузі в Донбасі є доволі актуальним за умов сучасних тенденцій модернізації комунального господарства. Через кризовий стан в економіці, погіршення фінансової ситуації, останнє функціонує збитково. І хоча нині можливості значно ширші (додаткові інвестиції, фінансова допомога і т. ін.), аніж були понад 100 років тому, усе ж низка проблем перегукується з характерними для 20-х років прогалинами: нерациональний розподіл асигнованих коштів на розвиток

інфраструктури міста і села, житловий фонд, що віджив себе, потребує капітального ремонту та відбудови, і, врешті-решт, проблеми екологічного характеру, що безумовно пов'язані з водопровідно-каналізаційним господарством регіону, станом міських звалищ, які згубно впливають на ґрунт, джерела питної води, річки, забруднюють повітря. Про це сучасні управлінці у сфері ЖКГ говорять так: «... Немає сьогодні навіть контейнерів в Антрациті (Луганська область. – *авт*). У ХХІ столітті живемо, а люди сміття просто виносять і складують на майданчиках» [494]. Тож, історичний досвід щодо поліпшення благ цивілізації слід враховувати, зважаючи на недоліки минулого, особливо у такому промисловому регіоні, як Донбас, де через високу концентрацію промислового та сільськогосподарського виробництва, транспортної інфраструктури виявилось доволі високе техногенне та антропогенне навантаження на біосферу. Усі наведені аспекти безпосередньо впливають на стан комунального господарства й, у свою чергу, гальмують розвиток комунальної галузі.

Робота відділів комунального господарства у 1920-х рр. у Донбасі супроводжувалася низкою проблем фінансового характеру, що потребувало від місцевої влади здійснення виважених кроків на шляху до нового радянського будівництва у комунальній галузі [521, с. 89]. Шахтарський густозаселений край потребував концентрації зусиль керівництва щодо відбудови житлового фонду та зведення нових будівель для забезпечення у першу чергу робітничого населення помешканням; створення благоустрою у населених пунктах – налагодження каналізації, побудови водогону; поліпшення санітарного стану вулиць (дороги, тротуари, утилізація сміття, парки, сквери); електрифікація міст та селищ регіону і т. ін.

Станом на 1923 р. відділи комунальних господарств функціонували у Юзівці та населених пунктах Луганщини: містах Алчевськ, Красний Луч (колишнього Дебальцівського округу) та в селі Лозово-Павлівка [193, арк. 6]. Але робота їх у сенсі благоустрою супроводжувалася перепонами,

пов'язаними з повною відсутністю будівельних матеріалів та нестачею коштів [330].

У цілому, сучасні науковці позитивно оцінюють діяльність місцевих органів влади Донецької губернії на початку 20-х років щодо відновлення комунального господарства, указуючи на те, що основна увага в їхній роботі приділялася упорядкуванню міст. Та в той же час, зазначає О.В. Гребеннікова, існувала низка проблем, пов'язаних з фінансово-матеріальним характером організації комунальних робіт (повільна відбудова і ремонт комунальних підприємств та житлового фонду). Витрати на потреби комунального господарства з коштів районних бюджетів становили 3,2%. А обслуговування сільського населення взагалі обмежувалося організацією пожежних обозів [750, с. 104-105].

Зважаючи на брак коштів, місцеві органи намагалися залучати жителів регіону до розв'язання проблем фінансування ремонту та нового замощення тротуарів, а також використання безоплатної праці мешканців задля благоустрою вулиць та кварталів. Взагалі ж, на початку 1920-х рр. жителі Донецького регіону були позбавлені можливості задовольнити власні соціально-побутові потреби за допомогою служб комунального господарства. Станом на 1923/24 р. комунальні послуги робітників Луганська, «з'їдали» від 15% до 30% місячного заробітку [147, арк. 42]. У місті у 1921 р. з метою оминати фінансову кризу в комунальному господарстві велася кампанія по здачі в оренду приміщень будинків, садів і т. ін. за умови впорядкування та зберігання орендарями майна, зданого в оренду [324].

Результативна планова робота комунгоспів Донбасу почалася тільки в 1927 р. [752, с. 15]. Станом на 1 липня 1925 р. усі губернські та окружні відділи комунального (місцевого) господарства реорганізувалися в окружні відділи місцевого господарства на основі положення про штати «Окружних відділів місцевого господарства» [25, арк. 44 зв].

На початку 1920-х рр. розпочалася технічна реконструкція народного господарства країни, здійснювана на основі електрифікації. На VIII Всеросійському з'їзді (грудень, 1920 р.) було затверджено план ГОЕЛРО, відповідно з яким передбачалося спорудження 20 теплових і гідравлічних електростанцій. Державна комісія з електрифікації надавала виключне значення Південному району, зокрема Донбасу. Так, у плані ГОЕЛРО зазначалося: «Визнати електрифікацію Донецького басейну ...завданням виключно державної важливості та першочерговою... Вжити усі необхідні заходи для екстреного її втілення в життя» [500, с. 298]. Ставилося за мету побудувати державні районні електричні станції у Штерівці, Лисичанську, Гришиному [578, с. 156].

На початку 1920-х рр. електричні станції Донбасу ділилися на дві категорії: станції, пов'язані з виробництвом, – працювали, головним чином, на внутрішні потреби, і станції, не пов'язані з виробництвом, – районні станції. Щодо електрифікації Донбасу Комісією з електрифікації України було вирішено будівництво районних електричних станцій координувати з розвитком станцій, що були на заводах та залежали від виробництва. Для втілення в життя цього рішення у 1921 р. було організовано Управління з електрифікації Донбасу [212, с. 30].

Але процес будівництва електростанцій та електрифікації житлових помешкань у Донбасі, на який влада робила велику ставку, здійснювався повільно, оскільки підготовчі роботи потребували коштів. Так, на початку травня 1921 р. розпочалася електрифікація 3-го Лозово-Павлівського куша, який приступив до електрифікації Краснопольського рудника, де було пущено в хід водомістку машину та водоліі. У Лозово-Павлівці зведено електричний млин [318]. Існуюча Бахмутська електрична станція у 1923 р. перебувала у плачевному стані. Максимальне навантаження міста – 250 кВт, переважно освітлювальне. Тому Укрдержплан визнав, що Бахмут мав бути включений у загальну мережу електрифікації Донбасуправління у проведенні лінії електропередачі з центрального району в Соляне [48, арк. 5].

Міська електрична станція Луганська побудована ще в 1913 р. У лютому 1922 р. нею виконані такі роботи: увімкнено 47 нових установок у міську мережу згідно із заявами абонентів, від'єднано з міської мережі 27 установок згідно із заявами абонентів, обстежено установок за заявами абонентів – 145, відремонтовано установок на підприємствах – 3, налагоджено пошкоджень в установках у нічний час за заявами абонентів – 115, наявним 1942-м абонентам відпущено електричної енергії – 52660 кВт. [334].

Штат Луганської міської електростанції на 1 травня 1922 р. становив 36 осіб. На ній працювало 2 турбогенератори з конденсаторними установками і 3 парових котли площею нагріву по 154 кв. м. кожний і 2 насоси для підживлення котлів. Станція обслуговувала як підприємства, так і військову частину і мешканців Луганська. Виробляла енергію в середньому до 1000 кВт за ніч при витрачанні вугілля до 300 пудів. На протязі квітня 1922 р. станція виробила 26920 кВт/годин, на що було витрачено 8670 пудів вугілля [332].

На кінець вересня електричною станцією встановлено нові лінії електричного освітлення загальною протяжністю у 540 сажнів. Впроваджувалася у життя низка заходів, пов'язаних з необхідністю посилення її технічного обладнання. Передбачалося надати їй можливість користуватися світлом жителям окраїн та давати середнім й дрібним установам денну енергію. Проектувалося проведення лінії високої напруги до емальовального заводу [329].

Станом на жовтень 1922 р. робота станції значно впорядкувалася, завдяки чому підвищилися її доходи. У вересні там були здійснені всі необхідні роботи. Підвищення тарифних ставок робітників та подорожчання вугілля змусило станцію у вересні збільшити плату за електроенергію, що відпускалася. Плата стягувалася у розмірі 8 руб. за свічку з трудового елемента та 25 руб. з нетрудового [328].

У жовтні розпочали обміркування проекту посилення електричної станції. У зв'язку з розширенням мережі електроосвітлення, що намічалось в Луганську, велися перемови з Бахмутським комунальним відділом про переуступку Луганської електростанції, наявної в її розпорядженні динамомашини перемінного току, яку неможливо було встановити на Бахмутській станції, що працювала постійним струмом. Машина була цілком нова й за потужністю значно перевершувала обидві машини Луганської електростанції [331].

Навесні 1923 р. електростанція посилила свою діяльність, перейшовши працювати у дві зміни. Проведено електрику у робітничі квартали [193, арк. 209 зв]. У середині 1920-х рр. електростанція в Луганську мала потужність у 1000 кВт. Навантаження станції – 100% і без збільшення її потужності мережу далі неможливо було розширювати [200, арк. 47]. У газеті «Луганська правда» за 21 серпня 1925 р. з'явилася замітка про те, що Луганська міська електростанція зі встановленням нової турбіни у 60 кВт відпускала енергії на 80% більше, аніж минулого року. Тож, луганська електростанція з потужністю 400 кВт у травні 1925 р. була доведена до 600 кВт, а у серпні виникла необхідність її збільшення – і була вона до 850 кВт на годину [546, с. 104; 500, с. 111].

У 1926 р. в Луганську задля розширення електромережі передбачалося проведення нових ліній довжиною до 30 верств [367]. У цілому за 1926 р. мережа електроосвітлення електричної станції Луганська збільшилася на 4296 метрів. Збільшення сталося переважно у робітничих районах [391]. Станом на 1926 р. електрифіковані, але не повністю, лише 4 селища – Алчевськ, Красний Луч, Лозова Павлівка, Ровеньки. При цьому спеціальні станції були лише у перших двох [59, арк. 38].

У травні 1927 р. згідно із постановою міськради порушено клопотання про збільшення потужності Луганської міської електростанції та розширення електричної мережі. У зазначений час питання в Луганську було вирішене позитивно. Передбачалося також розширити будівлю станції, встановити

новий турбогенератор потужністю в 1500 кВт і 2 водотрубних котли у 200 кв. м кожний, розширити мережу високої напруги до 4-х км з установкою 6-ти трансформаторів загальною потужністю в 180 кВт та розширити мережу низької напруги на 21 км по вулицях: Луганській, Ворошилова, Інтернаціональній, Донецькій, Підгірній, Лесній, Володарського, Леніна, Свердлова, Ольховській, Артема та ще 14 вулицях.

Крім того, було вирішено придбати 3 трансформатори загальною потужністю у 900 кВт для установки на текстильній фабриці, емальовальному та пилонасічному заводі. Вартість цих робіт становила приблизно 500 тис. руб. Для виконання названих робіт електрична станція мала суму в 350 тис. руб. Не вистачало 130 тис. руб. [394].

У 1927 р. президія Луганського окрвиконкому вирішила побудувати в Луганську районну електричну станцію потужністю в 10 тис. кВт з тим, аби вона могла обслуговувати не лише потреби промисловості та населення Луганська, але й прилеглі до Луганська округи [397]. На початку 1928 р. Луганська міська електростанція мала 6347 абонентів – на 50% більше, ніж у 1925/26 р. [407]. У 1928/29 р. працювала з потужністю у 2500 кВт [203, арк. 96]. На той час у місті Луганську вже діяло 3 електричні станції: 2 заводські, які обслуговували виключно заводські потреби й одна міська [163, арк. 5].

У Штейгірівці у травні 1921 р. велися підготовчі роботи з розширення електричної станції [327]. За планом Головелектро в Донбасі розпочалося Штерівське будівництво (спорудження Першої Державної районної електричної станції в Антрацитівському районі Донбасу на річці Міус). За 1921 р. на будівництво і проектування Штерівської електростанції держава виділила 40 млн руб. Фактично ж будівництво Штерівської електростанції розпочалося лише у квітні 1923 р. [8, арк. 2, 130]. Потужність першої черги Штерівської районної станції відповідно до плану ГОЕЛРО передбачалася у 65 тис. кВт. На практиці, враховуючи матеріальне становище Союзу, довелося обмежитися потужністю у 40 тис. кВт, розподіливши її на дві черги

– по 20 тис. кВт. При виборі місця будівництва Штерівської районної станції в основу було покладено:

- 1) зручність постачання топливом станції;
- 2) можливість забезпечення станції водою для конденсації (жорсткість 250 Фр.);
- 3) можливість розташування районної станції у центрі навантаження

У серпні 1924 р. на будівництві електростанції працювало 2416 осіб, а в січні 1925 р. залишилося лише 1074. Для будівельників обладнали лікарню, амбулаторію, працювали дитячі ясла, робочий театр, школа, магазин, дві їдальні, лікнеп. А у 1929 р. за ініціативи В.А. Капеллера на Штербуді відкрито енергетичний технікум, який готував інженерів-електриків, техніків і бригадирів. Студентами були будівельники електростанції. Вони один день на тиждень звільнялися від роботи, аби прослухати 8-10 лекцій, а в інші дні заняття проводилися після роботи.

Запуск же Штерівської електростанції передбачався 1 січня 1926 р. Її потужність планувалося довести у той час до 36000 кВт. [356]. Місце будівництва обрано головним інженером дуже вдало, оскільки передбачалося забезпечення станції як паливом, так і водою на декілька років, навіть за посухи. Нова станція надавала можливість зекономити мінеральне паливо, що витрачалося на дрібних рудникових електростанціях. Найближчі рудники вже забезпечували станцію на декілька років паливом [691, с. 51].

Згодом було поставлено питання про будівництво Штерівської електростанції, яка мусила працювати в Донбасі на вугіллі нижчого сорту, даючи дешеву силу [277, с. 27]. У 1926 р. відбувся пуск першого агрегату Штерівської ДРЕС. У 1929 р. споруджена перша Штерівська ДРЕС-Кадіївка. Відповідно до складеного за рішенням РНК СРСР першого перспективного плану електрифікації Донбасу в 1928/29 р. Штерівську ДРЕС та інші промислові електростанції було розширено [602, с. 15-16].

16 серпня 1930 р. четвертий турбогенератор дав струм. Будівництво другої черги Штерівської ГРЕС було завершено. Сумарна потужність

електростанції вже досягла 64 тис. кВт [539, с. 11, 23, 34, 36]. Наприкінці досліджуваного періоду Донбас був охоплений максимально у сенсі електрифікації. Серед теплових ДРЕС у той час збудовані Штерівська з потужністю 100 тис. кВт, Лисичанська – 80 тис. кВт, Гришинська – 40 тис. кВт. [580, с. 25].

У ті роки Донбас був єдиною в країні вугільно-металургійною базою, без відродження якої розвиток народного господарства був неможливим [696, с. 16]. Тогочасні науковці зазначали: «Донбас – це не проект, не побажання, не висновок холодного розуму, а дорогоцінне джерело, живий організм, від правильного оживлення функцій якого залежить найближче майбутнє країни» [471, с. 12]. Тому на V Всеукраїнському з'їзді Рад про електрифікацію України (весна 1921 р.) зазначалося про центральну роль, відведену у справі електрифікації Донбасу [470, с. 707].

Принципи Ленінського плану ГОЕЛРО полягали у технічному переозброєнні всіх галузей народного господарства на базі використання електричної енергії, що передбачало використання праці на основі електрифікації всіх виробничих процесів та докорінне покращення умов праці [701, с. 21].

У 1923 р. для здійснення планів відновлення електросилового господарства Донбасу при УРНГ утворено спеціальну Раду у коло діяльності якої входило [49, арк. 8]:

а) Розробка плану робіт з кушування відповідно до орієнтовного проекту ГОЕЛРО з розширення та переобладнання електростанцій, підстанцій та електропередач Донбасу.

б) Загальний контроль відпуску енергії електрокушем та розгляд претензій, що надходили від споживачів струму.

Але всі зазначені роботи не давали швидкого позитивного результату. Так, якщо говорити про Сталінську міську електричну станцію, слід підкреслити, що її технічний стан був незадовільним. Старі котли були зношені через жорстку воду. Потужність станції була недостатньою

порівняно з потребами міста і наприкінці 1925 р. задовольняла 40% потреб, а наприкінці 1926 р. після будівництва водогону та трамвая – лише 20%. Експлуатація станції також незадовільна як з технічного, так і з комерційного боку. Робота машин також була незадовільною через перевантаження станції проти максимально допустимих норм від 16 до 30%, що викликало зупинку роботи станції у години максимального навантаження. Передача струму по мережі проходила з великими втратами. Подача енергії споживачам була нераціональною. У місті встановлено дуже мало лічильників, через що енергія витрачалася неекономно.

Що стосується вищенаведених технічних дефектів, то вони підсилювалися і такими аспектами: собівартістю енергії, невчасним надходженням платежів за енергію, наявність випадків крадіжок енергії, високий тариф за енергію. Тому така картина стану електростанції та її експлуатації вимагала прийняття низки заходів:

- 1) отримання струму ззовні;
- 2) дообладнання існуючої електростанції;
- 3) будівництва нової електростанції [50, арк. 48-49].

У 1920-х рр. електрогосподарство країни потребувало свого відновлення, зміни в якому позитивно позначилися на господарстві держави в середині періоду. Це було пов'язано з необхідністю подолання «темряви», в якій країна вступила у неп, задоволення зростаючого попиту на електроенергію [512, с. 157]. Але, як зазначив науковець М.В. Борисенко, електрифікація, насамперед, торкнулася промислових об'єктів, а не житлового фонду. Через максимальне навантаження, з яким працювали електростанції на дореволюційному обладнанні, вичерпувалися їхні запаси. Тож, електрифікація житла була досі повільною. У першій половині 1920-х рр. з 147,7 тис. помешкань Донбасу лише 34,2% мали електричне освітлення, половина з яких була розташована на рудниках і дещо більше третини – у групі «інші міські поселення» [617, с. 89].

У першій половині 1920-х рр. розподіл виробленої електроенергії за різними категоріями споживачів (кВт/год) у містах Донбасу був таким [див. табл. 3.5.] [546, с. 105; 500, с. 112]:

Таблиця 3.5

Вироблена електроенергія у містах Донбасу у 1920-х рр.

Споживачі	Маріуполь	Артемівськ
Приватні помешкання	18636	2816
Освітлення вулиць	16647	39780
Державні та профспілкові організації	76900	40000
Разом	241977	556375

Дані таблиці свідчать, що з двох вказаних міст Донбасу (Маріуполь та Артемівськ) краще електропостачався Маріуполь. В обох містах серед окремих – державні та профспілкові організації з переважаючими показниками, у той час як комунальні об'єкти та приватні помешкання отримували менше забезпечення, про що свідчили постійні скарги населення.

У Бердянську рівень споживання електроенергії взагалі був жалюгідним. Якщо у великих містах на освітлення він сягав до 20 кВт/год., то у Бердянську на одного жителя припадало в середньому лише 4 кВт. [546, с. 106; 500, с. 113].

З цієї причини населення в Артемівську вдавалося до крадіжок електроенергії. Через це електростанція пред'явила позов на суму 1500 руб. [306].

Виробництво електроенергії у кВт на годину на кожного мешканця Артемівська у 1926/27 р. становило: 1) на освітлення, враховане в абонента, 17,6; 2) загальне виробництво електроенергії на одного мешканця – 39,8 [659, с. 276].

З боку уряду було вжито заходів по електрифікації і сільських місцевостей, де була можливість будувати станції місцевого значення. Уряд

видав розпорядження щодо поширення кредитування робіт з електрифікації і забезпечення правильної роботи тих фабрик і заводів, які виробляли приладдя для електрифікації. Попит на електробудівництво так виріс, що ані українські підприємства, ані союзні не могли його задовольнити цілком, що вимагало розширення потужності заводів. На електробудівництво урядом було відпущено такі суми (в тисячах карбованців): у 1923/24 р. – 3.386, у 1924/25 р. – 6599. Намічено на 1925/26 р. – 15300. Під кінець звітнього року 200 селищ мали електроосвітлення [277, с. 27].

У 1925 р. на Будьоннівському руднику успішно проходили роботи з електрифікації та механізації шахт. У червні вказаного року електрифікувалися шахти №3 і №6. На початку липня передбачалося отримати дві врубові машини, а восени ще 12 врубових машин й декілька конвеєрів та електровозів. Повністю електрифікувати й механізувати рудник передбачалося до 1 січня [342].

Здійснювалася електрифікація і Лутугинського заводу, будувалася нова електростанція з новими дизелями. Будівництво передбачалося завершити до осені та перевести всі станки на електричну енергію [342]. Улітку 1925 р. у Міллерово розпочалося спорудження нової потужної електростанції [350]. У вказаний період Ровенецький райвиконком постановив електрифікувати й село Ровеньки. Отримання електричної енергії передбачалося з сусідніх рудників [344]. Лозово-Павлівським райвиконкомом планувалося будівництво електростанції, що коштувало 22 тис. руб. [360]. В Алчевську організовано комісію з розширення електрифікації міста [341]. Краснолучський райвиконком передбачав електрифікувати Красний Луч [348].

Так, робітниче селище Сорокинського рудника, що складалося з шести житлових робітничих колоній, де до вказаного часу не користувалися електричним освітленням, хоча це передбачалося колективним договором [337].

Питання електрифікації Донбасу було особливо невідкладним. Швидке розгортання видобування вугілля та виробництва чавуну ставило регіон перед гострою нестачею енергії по усіх районах краю. За даними обстеження Головелектро [див. табл. 3.6], при припущенні відносно мінімального розвитку видобутку з урахуванням, однак, механізації, потреба у силовій енергії встановлювалася таким чином:

Таблиця 3.6

Забезпечення Донбасу електропостачанням у 1925-1930 рр.

Роки	Видобуток у млн пуд.	Необхідна потужність у кВт
1925/26	1200	60000
1926/27	1430	89000
1927/28	1670	124000
1928/29	1850	156000
1929/30	2500	196000

Для забезпечення нормального електропостачання Донбасу необхідно було на протязі наступних чотирьох років створити додаткову потужність понад 119000 кВт. [245, с. 110].

Встановлення тарифів у 1920-х рр. було доволі класово-пріоритетно визначене. Візьмемо за приклад обов'язкову постанову Луганського комунального господарства по Луганську від 28.12.1921 р., згідно з якою, у зв'язку з підвищенням цін на паливо, матеріали та робочу силу встановлювався тариф, обов'язковий для всіх абонентів електростанції, не виключаючи громадянських та військових установ та їхніх співробітників.

1. Для квартир трудового елементу, громадських та військових підприємств за кВт – 16 тис. руб.
2. Для торгово-промислових підприємств та їхніх квартир за кВт – 2000 руб.
3. Для торгово-промислових підприємств та їхніх квартир за свічку – 3000 руб.

Примітка: плата за вугільні лампи стягувалася у 2,5 раза дорожче.

4. За приєднання нового абонента 25 тис. руб.

5. За виклик монтера для ремонту: а) вдень – 3 тис. руб., б) вночі за півгодини витраченого часу для виправлення пошкодження – 10 тис. руб., а якщо потребується більше часу, то додатково за годину по 5 тис.
6. За перевірку й установку лічильника на місці – 20 тис. руб.
7. За прокат міського лічильника в місяць – 2500 руб.
8. За приєднання додаткових ламп за кожну лампу – 3000 руб.
9. За установку одного запобіжника (крім виклику монтера) 3 тис. руб.
10. За виявлення зайвих свічок брався штраф по 2500 руб. за свічку з часу приєднання, або з дня останнього прострочення установки контролем комгоспу.
11. За самовільне приєднання бралася тримісячна плата за тарифом [165, арк. 109].

Восени 1921 р. встановлювалася така плата за різні виправлення, зміни та установку електроосвітлення за викликами абонентів: за нічний виклик з вини абонента у випадку псування освітлення – 1000 руб. [316].

У доповіді про діяльність комунального господарства на пленумі Луганської міської ради від 27 жовтня 1921 р. звернено увагу на той аспект, що за користування електроенергією для трудового та нетрудового елементу було встановлено однакову плату. Це пов'язано з великими щомісячними витратами електричної станції, що становило суму 110 млн. Тож, аби не зазнати збитків, вдалися до вказаних заходів [324].

Станом на березень 1922 р. ситуація з електрозабезпеченням не покращилася, оскільки електрична станція працювала збитково, адже з військовослужбовців за користування електроенергією плата взагалі не бралася, а робітники сплачували невчасно. Взагалі користувачів безкоштовного світла було більш ніж 500 абонентів. Заборгували у сплаті за світло й низка підприємств [335].

У другій половині 1920-х рр. ціни на електроенергію в Україні перевищували довоєнний рівень. Були введені пільги для робітників в тарифікації, у результаті чого різниця цін між пільговим та максимальним тарифом сягала 2-х разів. Наприклад, в Артемівську розподіл був таким [див. табл. 3.7] [659, с. 261, 277]:

Таблиця 3.7

Види тарифів на електроенергію в Артемівську в коп. за 1 кВт

1925/26 р.			1926/27 р.		
Пільговий	Загальний	Максимальний	Пільговий	Загальний	Максимальний
15	40	60	15	40	60

Дані переконують, що пільгова оплата комунальних послуг була додатковою формою компенсаційних виплат робітників.

Слід ще раз підкреслити, що електрифікація слабо торкалася житлових приміщень. А відсутність освітлення на стабільному рівні доволі обурювала мешканців регіону, що зокрема засвідчували замітки робкорів у місцевій пресі. Наприклад, у 1929 р. робітники колонії заводу ім. т. Ворошилова в Алчевську змушені були збиратися на роботу о 4.30 годині ранку, щоб не збиратися у темряві, оскільки о 5-ій чи 5.30 зазвичай вимикали електричне світло [229].

Головною причиною вищезазначених недоліків було відставання Донбасу від процесу глобальної електрифікації країни. На початку 1930 р. відбулася конференція з питань енергопостачання Донбасу, на якій було докладно обговорено стан озброєння всесоюзної кочегарки електричною енергією. Як зазначив голова Всеукраїнського енергетичного комітету т. Маслов: «п'ятирічка електропостачання Донбасу нас вже не задовольняє. В окремих районах вже нині не вистачає енергії. Побудова і реконструкція металургійних велетнів – величезних споживачів електроенергії – вимагає

перегляду всієї п'ятирічки електропостачання Донбасу, що її треба перебудувати якісно й кількісно» [223].

До 1 січня 1930 р. в Донбасі було організовано 5 електричних кілець – Алмазно-Мар'євське, Криндачівсько-Чистяківське, Центральне, Сталіно-Макіївське і Шахтинське: намічено побудувати ще Лисичанське з центром у Донсоді. До тресту «Донбасструм» увійшли всі електрокільця Донвугілля, Штерівка та всі її підстанції. До складу тресту також увійшло будівництво нової Зуївської електростанції. Виробничу програму тресту на 1929/30 р. намічено в 700 млн кВт/годин при потужності всіх установок – 200 тис. кВт. Отже, «Донбасструм» охоплював 34 станції, з яких 24 – потужністю до 6 тис. кВт., себто малопотужні. Турбіни цих станцій були в основному із застарілим і навіть небезпечним устаткуванням, що працювало з 1912-1915 рр. Обсяг капітального будівництва було намічено в 55 млн руб., але ці кошти не задовольняли потреб Донбасу.

Конференція накреслила основні заходи поліпшення постачання Донбасу електроенергією: в ударному порядку побудувати нові станції в західно-північній частині Донбасу, форсувати розвиток сітки електромереж в Лисичанському районі. У 1930-му році необхідно було побудувати лінію передачі Краматорська – Слов'янське.

Серед «чорних плям» в комунальному господарстві Донецького басейну був незадовільний стан забезпечення населення регіону водою, яку черпали переважно з шахтних колодязів. Якщо до Жовтня 1917 р. тільки два міста – Бахмут (Артемівськ) і Маріуполь мали невеликі водогони [657, с. 47], то у 1925/26 р. було збудовано водогін і у Луганську. Ще у 1924 р. благоустрою у місті не було: не було водогону та каналізації. Навіть в Луганську водопостачання населення водою здійснювалося колодязями, частково шахтними, частково буровими [53, арк. 28]. Але населення міста не забезпечувалося водою в достатніх нормах, які становили 100-150 літрів на людину за добу [651, 608]. Гострим було питання будівництва водогонів в іншому промисловому центрі – Сталіно. У 1925 р. в губернії, за

виключенням Шахтинського і Таганрозького округів, що відійшли до складу РСФСР, було лише три водогони – в Артемівську, Маріуполі і Юзівці (Сталіно).

Станом на середину 1920-х рр. рівень обслуговування населення водою з водовідних мереж (у відрах) по містах України характеризувався такими показниками [120, арк. 29]:

Таблиця 3.8

Обслуговування населення водою з водовідних мереж (у відрах) по містах України

Міста	Середньодобове вживання	Нормальна потреба	% обслуговування
Артемівськ	0,35	6	6
Харків	2,0	8	25
Житомир	1,0	6	15,0
Катеринослав	3,25	8	40,6
Київ	2,6	8	32,5

Як бачимо, середній відсоток обслуговування для великих міст становив 40%, для середніх – 16%, а для малих – лише 6-7% санітарної норми, до яких і належав Артемівськ.

Що стосується споживання води в м. Артемівськ, слід звернутися й до питань тарифу на воду у 1925 р. У I кварталі робітникам і службовцям – 100 відер обходилося у 0,34 коп.; приватним особам – 1 руб.; бюджетним установам – 65 коп.; приватним, громадським і кооперативним підприємствам – 90 коп.; торговельним підприємствам (їдальні, пивні) – 1

руб. 20 коп.; держзаводам – 1 руб. У четвертому кварталі тарифи піднялися за 100 відер: трудящому населенню – 75 коп., закладам Нархарчу – 65 коп., державним установам – 95 коп., приватним особам – 1 руб., кооперативним і іншим державним торговим підприємствам – 1,50 руб., приватним торговельним підприємствам – 1,90 руб. [89, арк. 4, 7].

У 1925 р. в експлуатації міськгоспу м. Сталіно був водогін поряд з такими комунальними підприємствами, як асенізаційний обоз, електростанція, лазня, бойня, транспортний обоз, телефонна станція. Однак повноцінним водогоном його було назвати складно. Міста Сталінської округи своїх водогонів не мали, тому населення користувалося водою від заводських водогонів на підставі договору, укладеного між заводоуправліннями і виконкомом. Так, у м. Сталіно населення забезпечувалося водою водокачкою Сталінського металургійного комбінату, який відпускав її за плату із розрахунку 1 тис. відер питної води за 5 руб. 15 коп. і 1 тис. відер технічної води – 65 коп. У свою чергу виконком мав фінансувати технічне обслуговування водогону, відпускаючи населенню воду, виходячи із такого розрахунку: питна вода: держустанови, що перебували на госпрозрахунку – 2 $\frac{1}{2}$ коп. за відро і всім останнім, у тому числі і приватним особам, по 1 коп. Технічна вода: держустановам, що були на госпрозрахунку – 1 $\frac{1}{2}$ і усім іншим – по $\frac{1}{2}$ коп. [55, арк. 46].

Восени 1925 р. дещо покращилася ситуація з питною водою у робітників Голубовського рудника, яким раніше водовоз підвозив і видавав воду нормовано: по відру на особу. Часто робітникам води не вистачало. Після проведення водогону до рудників постачання робітників питною водою покращилося [295]. Більш складною була ситуація при робкопі «Обушек» на руднику ім. Раковського, де зовсім не було води, через що робітники пили воду з діжки, з якої напували коней. Крім того, не було води й у пекарні робкоопу, де використовувалася вода для тіста з тієї ж діжки [279].

Взагалі у 1926/27 р. водогони функціонували лише в 7,1% містах України (43 з 680), але їхня мережа не поширювалася на робітничі околиці [659, 260]. Ситуація щодо водопостачання промислових районів, переважно Донбасу, стала покращуватися лише у 1927/28 р., коли в містах Артемівськ і Сталіно було збудовано водогони. Однак у перший рік свого існування новий водогін у м. Сталіно не міг забезпечити його мешканців водою у необхідній кількості. Сталіно залишалося одним із міст Донбасу з найменшим рівнем забезпечення питною водою. Будувалися водогони і в Костянтинівці, Краматорську та Луганську. Намічалось будівництво водогону районного значення в Алмазно-Мар'ївському районі [242, с. 117-118].

Не лише середньодобове вживання було занадто низьким у містах Донбасу, але й якість води залишала бажати кращого. У доповіді Луганського Окрпарткому за 1928 р. констатовалося, що стан води на рудниках округи був неприпустимим. Робітники вживали воду з п'явками та червами. У місті, як і на рудниках, було відсутнє будь-яке комунальне будівництво [124, арк. 61].

У 1920-х рр. рудоуправління та поселення Донбасу потребували використання води у двох напрямках: для технічних потреб (так звані «технічні води») і для питної та господарської потреб населення. Вода для технічних потреб не потребувала особливого вибору якості. Для цього вона викачувалася з шахт, або забиралася зі ставків, влаштованих у найближчих балках. У випадках, коли кількість води була недостатньою, або намагалися зекономити підземні води, застосовувалось циркулярне використання вод, тобто вода, використана один раз, охолоджувалася та очищавалася в особливих басейнах та фільтрах і подавалася звідти для нового використання. У такому випадку, за результатами спостережень в Рутченково та Горлівці, – водне господарство було раціональним.

Значно гіршим було становище з питною водою. Навіть наприкінці 20-х років через відсутність річок, які б могли надати задовільну питну воду, використовувалися колодязі, що розташовувалися у прилеглих до поселень

балках або ставках, що зводилися у тих же балках. Кількості води взагалі було недостатньо. Водовідні мережі були у центральних частинах поселень (Рутченково, Горлівка); постачання ж окраїн велося шляхом розвезення діжками. У деякі райони доводилося подавати воду потягом, у водяних цистернах, а потім розвозити (Рутченково, селище поблизу станції). Якість води з колодязів була кращою, аніж зі ставків: навесні – задовільна, але влітку її якість погіршувалася, спостерігалися захворювання від води [108, арк. 34 зв].

У першій половині 20-х років водогоном користувалося 18% селищних домоволодінь басейну, в яких проживало 14% населення. До 1925 р. м. Луганськ обслуговувалося виключно колодязями у кількості 664, з яких бурових – 449, бетонних – 1, дерев'яних – 214. У тому числі: загального користування – 330, дворового користування – 183, домового – 116. Із загальної кількості 664, питних – 503 [153, арк. 37 зв]. Постачання селищ Донбасу водою здійснювалося в основному завдяки 51722 шахтним колодязям. У 17 селищах, оснащених водогонами, вода також підвозилася діжками. Додатково було пробурено 159 водних свердловин. Але ці показники були недостатніми, тому вдавалися до використання води з 1300 ставків [717, с. 347]. До речі, години видачі води, що підвозили діжками, були незручними. Зокрема в Єнакієво адміністрація встановила час відпуску води з 6 до 8 годин ранку і з 14-ї години дня до 18-ї години вечора, через що населення страждало без води [473].

Цілком зрозуміло, що вказана кількість колодязів та водогонів була недостатньою в господарстві регіону. І такі обставини, звичайно, звертали на себе увагу органів комунального господарства та тресту «Донвугілля», тому велася технічна робота з проектування раціонального водозабезпечення у деякій частині з потужного центрального водогону, який мав би брати воду з р. Донець. За даними звітів в архівних документах, вказана робота була повністю науково і солідно поставлена. Бажано було лише, щоб: 1) ... існувало можливе прискорення з метою щонайшвидшого переходу до

здійснення та викорінення вказаного корінного дефекту в Донбасі, 2) щоб її проведення не відволікало і не затримувало часткового покращення справ на місцях, особливо там, де передбачалося влаштування окремих водопостачань, не пов'язаних з мережею центрального водогону з р. Донець [108, арк. 35].

Неякісна вода, яку отримувало населення у 1920-х рр., пояснювалася забрудненням річок, зокрема Дінця. Причинами був кризовий стан навколишнього природного середовища та техногенні катастрофи. Індустріальні темпи розвитку регіону швидко підкоряли природу, ставлячи в залежність екологію. Наприклад, у м. Сталіно навесні 1929 р. у воді збільшився вміст кишкової палочки. Кризове становище щодо водозабезпечення вдарило й по Єнакієво, де місцевим мешканцям через нестачу води доводилося її брати з річки Булавки та колодязів. Критичний стан водогону пояснювався зношеним обладнанням, до того ж вода мала підвищену жорсткість [546, с. 108-109].

Що стосується собівартості і тарифів на воду, наприклад, по м. Сталіно у 1929 р. були високими: собівартість 1 куб. м. – 1 руб., тариф – 1 руб. 10 коп., при середній собівартості 1 куб. м. в середньому по УСРР в 19,7 коп. [26, арк. 66 зв]. Тож, робота із розв'язання проблем водопостачання в регіоні у перші роки першої п'ятирічки так і не досягла свого результативного завершення, що більш-менш було характерним для початку 1920-х рр., коли в Луганську, Артемівську, Краматорську та інших містах Донбасу були споруджені комунальні водогони протяжністю 242 км [698, с. 407]. На спорудження водогону в Луганську у 1927 р. було відпущено коштів Центральним комунальним банком 200 тис. руб., у 1928/29 р. – 400 тис. руб. Загальна вартість водогону становила 2 млн руб. [371].

Питання благоустрою вулиць поселень Донецького регіону було не менш актуальним. На початку 1920-х рр. благоустрій поселень Донбасу був украй неналагодженим, оскільки в регіоні не вистачало садів, парків, скверів із зеленими насадженнями. Слабким було освітлення вулиць, заощення

доріг, спостерігалася відсутність тротуарів. Автобусний рух, трамваї почали з'являтися лише у другій половині досліджуваного десятиліття, що свідчило про низький рівень розвитку місцевого транспорту. Бажав кращого санітарний стан міст і селищ. Як писав тогочасний сучасник В. Рум'янцев у 1921 р.: «Кому не відомий жалюгідний вигляд оголених рудничних селищ Донецького басейну. Усякий, кому доводилося проїжджати залізною дорогою в районі вугільних шахт, бачив запонурий ландшафт голого степу з горами туба, які стиркотять трубами й жалюгідними халупами при них. Упродовж десятків верств можна не зустріти жодного деревця, все прокопчено димом та вугільним пилом». У замітці автор чітко окреслив завдання, що постали перед владними органами у плані благоустрою місцевостей Донбасу: 1) обсадження вулиць, 2) влаштування бульварів та скверів; 3) закладка громадських парків з дитячими майданчиками і відкритими сценами; 4) обсадження шкіл і лікарень; 4) організація «свят деревонасадження»; влаштування плодкових садів [472, с. 27].

Справа в тому, що в УСРР до другої половини 1920-х рр. головні витрати комунального бюджету йшли на будівництво та відновлення рентабельних комунальних підприємств, а на впорядкування – лише 11% загальної суми бюджету, що не давало можливості поліпшити санітарний стан міст і селищ [503, с. 17]. До того ж, як пояснював А.Н. Берзін, проблема слабого зовнішнього благоустрою місцевостей країни була спричинена тим, що у дореволюційні часи кошти витрачалися виключно на благоустрій центральних частин міст, у той час як окраїни залишалися у темряві і бруді [216, с. 93]. Тож в результаті низка місцевостей була позбавлена необхідних інфраструктурних елементів.

Згідно із оглядом економіки Маріупольського округу за 1924/25 р., що міститься в архівних документах, у вказаний час у Маріуполі були міський сад, сквер, парк, де щорічно на початку будівельного сезону здійснювалися роботи щодо їхнього благоустрою. У місті було й 2 бульвари. Освітлювалося місто 105 вуличними ліхтарями з лампами накалювання по 200 свічок кожна,

а загальна довжина усієї повітряної електромережі дорівнювала приблизно 117 км. Санітарний стан у Маріуполі був сприятливим. У гіршому стані були деякі місця міста і приміські території. З 1924 р. було введено автобусний рух завдяки 4-м автобусам, які обслуговували рух по місту, в порт, завод і підтримували зв'язок з Бердянськом та деякими пунктами округи [54, арк. 222-225]. У 1927 р. загальний санітарний стан Маріуполя порівняно з попередніми роками покращився, але все ще був незадовільним, оскільки заходи у цьому напрямку носили частковий характер [6, арк. 33].

В огляді економіки Луганського округу за 1924/25 р. зазначено, що благоустрою у місті не було. Вулиці не заощені, не освітлювалися, за виключенням Луганська та Алчевська. Зелених насаджень мало, або взагалі не було (Алчевськ, Лозова Павлівка). Для очищення міста від нечистот був більш-менш правильно організований асенізаційний обоз лише у Луганську [53, арк. 28].

Благоустрій Сталінського округу у той же час був у дещо кращому стані. У місті було 3 сади для прогулянок з повністю впорядкованими квітниками, фонтанами, літнім театром та буфетом. Утримання в справності тротуарів лежало на домовласниках, а прилеглих до націоналізованих будинків – на орендаторах. Стан їхній був не зовсім задовільний – потребувалося заощення до 12 тис. кв. саж. і ремонт існуючого майданчика у кількості до 6 тис. кв. саж. Вулиці та площі освітлювалися електричною енергією. При довжині мережі у 10,5 км. було 50 світлових точок. Вказаної кількості освітлення було недостатньо, потребувалося збільшити до 300 світових точок [55, арк. 49].

У цілому, у середині 1925 р. в країні несприятливою була справа заощення вулиць. Поганим був стан тротуарів, недостатньо освітлювалися вулиці, слабо відновлювалося і покращувалося паркове господарство (парки, сади, бульвари), приводилися в порядок кладовища тощо. [245, с. 105]. З усіх галузей упорядкування у найгіршому стані була справа зі шляхами. На 1926/27 р. було лише 33% і на 1927/28 р. – 39% брукованих

вулиць в країні. Витрати на брукування із загальної суми витрат на впорядкування становили 75%, причому в інтересах упорядкування робітничих околиць, брукування здійснювалося насамперед по околицях і по магістральних вулицях, які сполучали центральні промислові та ділові частини міст з околицями.

Що стосується освітлення вулиць, то у 1926 р. по окрцентрах було 6,1 тис. світлових точок і на 1927/28 р. їх було збільшено до 8,9 тис. шт., або на 46,6%. Головним чином вони встановлювалися в робітничих околицях. Незважаючи на те, що світлових точок у 1928 р. побільшало, пересічна кількість свічок на 1 км все ж залишалася малою і становила лише 754 свічок на 1 км вулиці проти норми 5-6 тис. свічок.

Зелені насадження збільшувалися щороку. На 1926/27 р. по окржних центрах вони становили 942 га, на 1928 р. їх збільшено в країні до 1403,29 га, тобто на 48% [242, с. 118-119]. У Сталіно у 1926/27 р. було 2 парки і сад з великою площею у 30.520 кв. м. У 1926/27 р. у місті посаджено 6000 зелених дерев. У 1927/28 р. – 4 тис. дерев [26, арк. 33]. За роки першої п'ятирічки збільшилася площа зелених насаджень. У Донецьку – більш ніж у 25 разів з розрахунку на одного жителя – 12 разів, у Єнакієво – у 16,6 раза, з розрахунком на одного жителя – у 8,33 раза. За цим показником такі міста, як Кадіївка, Горлівка, Макіївка, обігнали Полтаву [734, с. 52].

Наприкінці 1920-х рр. питання впорядкування міст в країні дещо покращилося, оскільки на заходи комунального благоустрою місцевостей асигнування щороку збільшувалося. За 1926/27 р. і 1927/28 р. капіталовкладення в країні становили 11,7 млн руб. У Донбасі – 25% усіх капіталовкладень. Покращувався стан освітлення вулиць: в країні на 1929 р. світлових пунктів було 14454, у Донбасі – 2288 [241, с. 174].

Однак загальні показники не завжди зображали реальну картину. За даними тогочасних видань, наприкінці 1920-х рр. рівень комунального обслуговування не лише у робітничих селищах і районних містах, а й у самих окржних центрах був доволі низьким. Наприклад, у сенсі благоустрою деякі

районні міста і робітничі селища не лише не мали заощених вулиць, тротуарів, насаджень та інших елементарних видів благоустрою, але вони не мали навіть планувань, тобто тієї першочергової технічної організації своєї території, без якої взагалі не можна було ставити за мету планове проведення будь-якого системного благоустрою.

Наприклад, у самому м. Луганськ закінчення планування міської території передбачалося лише в 1929 р. Благоустрій Луганська був на одному рівні з районними містами і селищами. Про це свідчили такі показники, як наявність у місті лише 12 км, або 8,5% заощених вулиць (при цьому зношених до 60%), відсутність мостів через річку, що розділяла місто довжиною у 10 км на дві частини (був лише один незатоплений міст), недостатність вуличного освітлення (охоплення до 40%), відсутність будь-яких споруджень на береговій території, через що місто піддавалося лиху під час весняної повіні, недостатність водогінної мережі, відсутність каналізації та ін.

Картина, що була наявною в Донбасі наприкінці досліджуваного десятиліття, свідчила про незадовільний стан доріг, незначний відсоток забрукованості вулиць, площ. Так, у Луганську він становив 8,5, у Сталіно – 26, Єнакієвому – 4,4 і лише в Артемівську ситуація була дещо кращою – 37,2%. Низький рівень благоустрою характеризувався мізерними витратами на одного мешканця на рік: у 1928/29 р. по всьому Донбасу припадало 65 коп. [66, арк. 81]. Особливо дивувало, що ніяких реальних заходів у сенсі благоустрою майже не проводилось. 90% заощення вулиць було проведено понад 15-30 років до вказаного часу [163, арк. 4 зв]. Половина робітничих селищ не мала помийниць, тому жителям не залишалося іншого виходу, як скидати сміття прямо поблизу житлових приміщень та гуртожитків [717, с. 348]. Такі недоліки спотворювали санітарний стан вулиць регіону, оскільки спричиняли спалах низки епідемічних захворювань серед населення.

До речі, одним із напрямків у боротьбі з останніми було проведення суботників. Перший комуністичний суботник в Юзівці проведено 26 січня

1920 р. Він був спрямований на облаштування міста, жінки закликали до очищення вулиць та провулків від сміття як захід у боротьбі з холерою. Ймовірно, то був перший випадок в історії Юзівки, коли громадянам було запропоновано взяти активну участь в кампанії «боротьби за чистоту міста» [493, с. 448-449]. У цілому в Донбасі у 1920 році було проведено 251 суботник [722, с. 151].

Напередодні громадянської війни в Україні було збудовано 4 каналізаційні мережі. Дещо відставав Донбас, де каналізація для відведення відпрацьованих та забруднених технічних вод зазнала обладнання та будівництва лише у 1926/27 р. по всіх технічних спорудженнях регіону, де це було необхідно (наприклад, коксувальні печі й хімічний завод в Рутченковому, вуглемийка і хімічне виробництво в Горлівці). В окремих будівлях були застарілі домові каналізації, які забруднювали ґрунтові води [28, арк. 27].

Асенізаційний обоз існував у м. Сталіно і Дмитрієвську. По м. Сталіно був асобоз комгоспу, що мав 20 асенізаційних діжок, крім того 3 приватних власники мали 4 асенізаційних бочки. За вивезення нечистот комгосп стягував за одну діжку з держустанов і членів ради по 1 руб. 50 коп. і приватних 5 руб. Приватновласниками стягувалося від 1 руб. 50 коп. до 2,50 з усіх клієнтів.

Каналізація господарських стокових вод була відсутньою. У деяких районах (Рутченкове) у 1926 р. розпочалось влаштування внутрішніх клозетів з тим розрахунком, щоб у 1927 р. зв'язати їх з каналізацією, котру планувалося спорудити у поточному році. Однак вказаного здійснено не було. Домові каналізації, які спускали свої води у вигрібні ями, забруднювали ґрунт [108, арк. 35].

У 1920-х рр. установа пожежної охорони в Донбасі виявилось складним через матеріальні труднощі та брак кваліфікованих пожежників. Це засвідчив звіт начальника пожежного відділу, який звітував Донецькому губерньському відділу комунального господарства про роботу пожежної

команди у м. Бахмуті (травень 1921 р.), яка утримувалася (до введення спеціального страхового податку на пожежну охорону) на кошти комунальних господарств і виконкомів, яких хронічно не вистачало [158, арк. 17].

Гострим було питання налагодження пожежної охорони на промислових підприємствах. Восени 1921 р. місцевими органами влади Донбасу було дано розпорядження заводоуправлінням про відновлення пожежних уповноважених на фабриках, заводах і т.д. за кошти підприємств, а також про терміновий облік пожежних чергувань і ревізії. Цю організацію передбачалося закінчити до січня 1922 р. [158, арк. 22, 27].

Кількість пожеж, які були зареєстровані у населених пунктах Донбасу на початку досліджуваного періоду була незначною. Наприклад, у квітні 1921 р. у Бахмутському районі сталося 3 пожежі [21, арк. 14]. Такою ж була кількість і в листопаді 1921 р.: по м. Бахмуту зареєстровано 3 пожежі; по повітах: в Юзівському – 2, на Новосмілянському руднику – 1, у Лисичанському районі – 1 [158, арк. 22 зв].

У 1922 р. позначилась тенденція до зростання пожеж. Так, наприкінці лютого 1922 р. кількість зареєстрованих пожеж по Донецькій губернії була такою: у м. Бахмут зареєстровано 4 пожежі у житлових приміщеннях. У Лисичанському районі також 1 у житловому приміщенні, у м. Таганрог – одна пожежа на металургійному заводі, у Шахтинському повіті – 4 пожежі: (3 у житлових приміщеннях, 1 – в училищі), у Маріупольському повіті – 2 пожежі в житлових приміщеннях, обидві незначні, у Старобільському повіті також 2 в державних установах [23, арк. 37 зв].

Робота пожежних команд у губернії ускладнювалась недостатнім протипожежним обладнанням пожежних обозів; відсутністю коней і слабким постачанням фуражу; відсутністю обмундирування для пожежників, головне – взуття. Наприклад, у Слов'янську наприкінці 1922 р. був лише один насос, бракувало рукавів, у Маріуполі пожежна команда взагалі була замалою [23, арк. 38].

Загальні відомості про пожежі у районах Донецької губернії з 1.10.1921 р. по 1.11 1922 р. надають дані таблиці.

Таблиця 3.9

**Кількість пожеж у районах Донбасу
з 1.10.1921 р. по 1.11 1922 р. [23, арк. 67]:**

№	Назва повітів	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Разом
1	Бахмутський	2	9	6	3	5	1	1	1	-	-	3	-	2	33
2	Таганрозький	1	-	-	3	2	-	2	-	-	1	1	2	2	14
3	Маріупольський	-	-	6	2	2	-	-	2	-	1	1	1	-	15
4	Луганський	1	-	-	3	-	1	-	-	-	-	1	-	-	6
5	Юзівський	1	2	9	4	-	-	-	1	-	2	-	-	3	22
6	Слов'янський	-	-	-	2	5	-	1	-	-	-	-	-	2	10
7	Шахтинський	-	-	3	2	4	-	-	-	-	1	-	1	2	13
8	Старобільський	-	-	-	1	2	-	-	-	-	2	-	-	1	6
	Разом	5	11	24	27	21	2	4	4		9	5	4	6	119

Дані таблиці свідчать, що найбільше пожеж траплялось у зимові місяці. Неблагополучними за кількістю пожеж були Бахмутський і Юзівський повіти.

Комунальні відділи Донбасу поступово підвищували рівень пожежної справи, що засвідчують дані табл. №3.10:

Таблиця 3.10

**Стан пожежної охорони в Донбасі на 1.10.1922 р.
і на 1.10.1923 р. [255, с. 156]**

Показники наявності	На 1 жовтня 1922 р.	На 1 жовтня 1923 р.	Показники наявності	На 1 жовтня 1922 р.	На 1 жовтня 1923 р.
1	2	3	4	5	6
професійних пожежних команд	11	12	Лінійок	58	71
фабрично-заводських і портових пожежних команд	16	31	пожежних діжок	205	554

Продовження Табл. 3.10

1	2	3	4	5	6
добровільних	5	1	рукавів аршинів	19310	20507
співробітників у них	534	903	Брандспойтів	209	889
коней	165	204	майстерень ковальських	16	17
волосних пожежних старост	200	357	моторних насосів	-	3
пожежних уповноважених	50	61	пожежних катерів	-	2
автомобілів	2	3	хімічних вогнегасників	92	693
парових насосів	1	6	Гідропультів	18	18
ручних насосів	218	810			

За вищенаведеними даними кількість співробітників у регіоні на 1.10.1923 р. збільшилася на 70%, коней – на 24%, пожежних старост – на 78%, пожежних уповноважених – на 25%, насосів – на 270%, рукавів – на 100% і т.ін., що було помітним результатом на той час.

Зазначимо, що стан пожежної справи у губернії поступово покращувався, але відсутність коштів, а в деяких округах – відсутність уваги та ініціативи гальмували розвиток пожежної охорони. Найгірше пожежна

охорона була організована у сільській місцевості: на 3300 населених пунктів у губернії було лише 357 пожежних старост, 192 насоси, 388 діжок і 45 лінійок [531, с. 11].

Внаслідок коефіцієнт спустошення (відношення кількості згорілих будівель до кількості пожеж) у сільських місцевостях був дуже значним – понад 8. Наприклад, у Старобільському окрузі за 2 пожежі згоріло 579 будівель, 42 тварини, птиці – 3929, багато хліба, соломи, сіна із загальними збитками у 82346 руб. золотом. Сільські пожежні завдали значних збитків.

В деяких округах (Маріупольська, Старобільська) у 1923 р. відділи пожежної охорони приступили до ремонту пожежного інвентарю в районах пожежних центрів (було відремонтовано 169 насосів), інші ж не робили нічого. Неуважне ставлення до пожежної справи на місцях спостерігалося скрізь. Внаслідок за рік у губернії було зареєстровано 175 пожеж, що завдали збитку у розмірі 188327 руб. золот. Намагаючись їх попередити, проводили обстеження складів фабрик, заводів, кінотеатрів, театрів тощо зі складанням актів обстеження, що передавались у губернський відділ міськгоспу. Так, за вказаний 1922/23 рік було здійснено 1215 таких обстежень з переданням 18 осіб до суду за порушення правил пожежної охорони [255, с. 156-157].

Однією з причин частого виникнення пожеж у містах України, як зазначив А.І. Берзін, було їхнє неправильне планування. Кількість пожеж у містах зростала з року в рік (у 1923/24 р. – 11 тис.; у 1925/26 р. – 17500). На боротьбу з пожежами спрямовувалися величезні кошти і сили. Так, у 1925/26 р. нараховувалося до 200 пожежних організацій у містах з 7246 робітниками, а утримання цих органів до 1926/27 рр. досягло 4 млн крб [216, с. 89-90].

Що стосується Донбасу, в Маріуполі, наприклад, кількість пожеж у 1924 р. дорівнювала 14, а у 1925 р. їх було лише 7 [54, арк. 226] (у місті в зазначений період працювала пожежна команда з 35 осіб). У Сталінському окрузі кількість пожеж за 1924 р. – 125. З 1.10.1924 р. – по 1.08.1925 р. – 58 (протипожежна охорона складалася з 2-х профкоманд – однієї комунальної, однієї заводської і 11 трудових дружин з охорони підприємств). На

протипожежні заходи у 1924 р. від Держстраху було отримано 2137 тис. руб., які витратили на ремонт сільського пожежного інвентарю, на які відремонтовано 20 пожежних труб [55, арк. 49-50]. У Луганську в 1924 р. була 1 пожежна команда, яка складалася з 30 осіб. В окрузі налічувалось 14 пожежних організацій. Сільська пожежна дружина була слабкою, не мала ані коштів, ані обладнання в достатній мірі, існувала у 4-х поселеннях [53, арк. 29].

Станом на січень 1925 р. в Луганську при окружному відділі місцевого господарства функціонувала окружна пожежна інспектура, яку обслуговував один окружний пожежний інспектор. У подальшому розпочала свою роботу одна протипожежна команда, до якої входило 35 пожежників. До того ж, на заводі Жовтневої революції також діяло по одній пожежній команді, які обслуговували свої підприємства та за потреб були у змозі приборкати сильні пожежі, що спалахували у місті та за його межами. Станом на 1926 р. на підприємствах Луганського округу було організовано 22 добровольчі пожежні дружини з кількістю співробітників у 330 осіб. Функціонували і дві сільські добровольчі пожежні дружини в окрузі – у Лозово-Павлівці та Старому Айдарі. У всіх поселеннях Луганського округу нараховувалося 205 пожежних машин, з яких 65 були несправними [199, арк. 28].

Однак виробничі пожежні команди, сформовані із прийшлих селян і безробітних, безвідповідально ставилися до виконання професійних обов'язків. Наприклад, пожежна команда Часов-Ярського заводу, вступаючи на чергування, нерідко вкладалася спати, не перевірявши стану печей. Тому випадки пожеж на підприємстві виявляли кочегари. З цього приводу в газеті «Кочегарка» за 1925 р. було розміщено вірш анонімного автора [282]:

С пожарными из Часов-Яра
Случится когда-нибудь грех:
Глядишь, вдруг во время пожара
Уснувшие могут сгореть.
И было б гораздо лучше

Пожарных, поднявших храп,
Заранее, на всякий случай,
Как след...окатить из ведра.

Протипожежна безпека почала посилюватися в Донбасі лише у другій половині 20-х років, коли було поставлено завдання перед господарськими органами, підприємствами та організаціями Луганська, що мали пожежні обози, збудувати пожежне депо. При цьому члени пожежних команд мали жити при цих пожежних депо, а перед райвиконкомом та сільрадами – організації добровільних пожежних дружин. Одночасно міськраді доручалося влаштувати курси пожежників [370].

Характеризуючи стан пожежної справи у містах УСРР у 1927 р., слід зазначити, що, незважаючи на позитивні зрушення, за даними тогочасних звітів кількість пожежних команд лише на половину задовольняла норму обслуговування [245, с. 105].

Підвищенню рівня пожежної безпеки сприяла Обов'язкова постанова №1 – «Правила протипожежної безпеки» (з січня 1928 р. прийнята Сталінською міською радою), яка зобов'язувала усіх осіб терміново сповіщати про пожежі, також вони мали надавати і вдома і на підприємствах свої телефонні апарати для дзвінка до пожежної частини, для чого навіть зобов'язала приватних осіб надавати доступ до своїх телефонних апаратів у разі пожежі з 6 години ранку до 22 години вечора. Виїзд пожежної команди на місце пожежі не оплачувався. Для попередження пожеж заборонялося спалювати сміття у дворах та на вулицях [702, с. 200].

Питання дотримання пожежної безпеки в Донбасі на місцевому рівні супроводжувалося виданням низки обов'язкових постанов і у 1930 р., зокрема, обов'язковою вересневою постановою №42 (62), виданою Президією Луганської міськради робітничо-селянських та червоноармійських депутатів «Про пожежну охорону» надавалася чинність таким правилам пожежної безпеки в Луганську: Розділ 1. «Про пожежну охорону житлових приміщень»; Розділ 2. «Про протипожежну охорону громадських місць та

видовищ»; Розділ 3. «Про протипожежну охорону фабрично-заводських підприємств»; Розділ 4. «Про протипожежну охорону лісних склепів»; Розділ 5. «Про пожежну охорону склепів для нафти»; Розділ 6. «Про заходи протипожежної охорони при будівлі споруджень»; Розділ 7. «Про рух пожежного обозу в місті»; Розділ 8. «Про введення стандартних пожежних кранів»; Розділ 9. «Про охорону вуличних пожежних кранів»; Розділ 10. «Про протипожежну охорону зсипних пунктів» [265, с. 117-127].

Охорона промислових підприємств, радгоспів та колгоспів, захист селянських господарств було взято за основу всіх заходів щодо посилення пожежних команд та розвитку добровільних товариств на селі наприкінці 1920-х рр. Цьому сприяло зростання бюджетних асигнувань на пожежну охорону, які збільшилися з 7 млн руб. у 1928/29 р. до 8 млн руб. у 1929/30 р. завдяки збільшенню відрахувань від прибутків Держстраху та залучення коштів громадськості шляхом «самообкладання» населення (селян). Завдяки зміцненню матеріальної бази за відповідний період зросла чисельність пожежних команд і добровільних дружин: з 5600 до 7200. Збільшилося їхнє пожежне устаткування. В результаті пожеж по селу зменшилося на 25%, а по містах на 41% [241, с. 174].

Отже, робітничий Донбас був епіцентром концентрації проблем комунальної сфери, осередком, що потребував максимального залучення коштів та сил на відбудову комунальної інфраструктури басейну. Але фінансові труднощі доволі довго супроводжували цю політику, а брак коштів гальмував усі елементи її розвитку. У 1920-х рр. у справі електрифікації Донбасу гостро стояло питання прискорення темпів електробудівництва регіону. Асигнування на електробудівництво там були недостатніми і не відповідали питомій вазі індустріального потенціалу Донбасу в промисловості Союзу. У цілому ж, керівництво ще доволі замолодої держави поступово реалізовувало поставлену мету, але не маючи 100% результату.

Протипожежна сфера потребувала надолуження своєї роботи у сенсі матеріальної бази, обладнання, кадрової складової. Але низка причин

фінансового характеру, застарілості будівель житлового сектора, недбале ставлення громадськості до вогню призводили до виникнення пожеж у регіоні. Місцеві органи влади намагалися усунути недоліки у роботі пожежних служб, хоча значно покращити розвиток пожежної охорони наприкінці досліджуваного десятиліття так і не вдалося.

Позитивним моментом у сфері побутової інфраструктури стало розширення робіт з покращення загального стану вулиць, хоча санітарія навіть наприкінці 20-х рр. залишала бажати кращого. Поява електромережі дозволила освітлити не лише будівлі, але й вулиці місцевостей. Однак, не вирішеним залишалося питання забезпечення міст і селищ водою та облаштування стоків.

3.3. Становлення та розвиток місцевого транспорту і зв'язку

Бурхливий розвиток транспортної галузі у сучасному світі відображає високі показники забезпечення комунікаційними мережами. Виробнича інфраструктура, яка включає в себе створення шляхів сполучення, транспортних засобів усіх видів, технічних пристроїв і споруд на шляхах сполучення, що забезпечують процес перевезення людей і вантажів різного призначення, пройшла еволюційний шлях становлення. Доцільним є висвітлення даних питань у площині дослідження розвитку промислово розвинених центрів, адже, особливо у часи індустріалізації, подібні регіони, зокрема Донбас, були чи не головними осередками найбільшої концентрації виробництва, у наслідок чого спостерігалось і збільшення кількості населення, що, у свою чергу, спричинювало необхідність у посиленні заходів щодо будівництва шляхів сполучення та забезпечення населення усіма видами транспорту.

Індустріальна епоха, яка спричинила революцію у транспортній галузі, призвела до появи нових видів засобів пересування, особливо у промислово розвинених регіонах. Але в дореволюційні роки у Донбасі переважаючими

були залізничний та гужовий транспорт. Становлення інфраструктури в найголовніших центрах розвитку промисловості потребувало звернення уваги на проблеми забезпечення населення місцевим транспортом.

Слід зауважити, що на початку 1920-х років становище виробничої та соціальної сфер в Україні значно погіршилося, що помітно вплинуло й на розвиток транспорту, який по-суті зазнав занепаду, особливо залізничний, річковий та морський. У 1920 р. стан залізничних вузлів Донбасу був тяжким. Гужовий транспорт використовувався по можливості. Бракувало коней, фуражу і коштів для оплати перевезень [112, арк. 9]. Загалом стан Донецької промисловості був надто тяжким. Катастрофічні збитки, які помітно відчув на собі Донбас, глибоко проявилися у промислово-економічній сфері.

На порядок денний постало розв'язання проблем шляхового будівництва, транспортних засобів і технічних споруд на цих шляхах, тобто створення комунікаційної мережі регіону. До того ж, бурхливе зростання населення в Донецькому басейні, яке переймалося пошуком робочих місць, звертало увагу місцевого керівництва на потребу в будівництві доріг, мостів-переправ та закупівлю місцевого транспорту аби покращити пасажирські перевезення.

Відбудовою усіх видів транспорту в масштабах країни керував Народний комісаріат шляхів (НКШ), який відповідно до його структури мав чотири управління: залізничне, річкове, морське та місцевого транспорту. Внаслідок недостатнього державного фінансування, частину функцій НКШ було передано окружним комітетам з перевезення, яким, зокрема, надавалося право самостійно розв'язувати адміністративні, технічні й економічні питання в межах окремих шляхів сполучення.

У 1921 р. згідно постанови ВУЦВК «Про місцевий транспорт», було визначено основні принципи його роботи, постачання, виробництва та ремонту, а також створено єдиний управлінський орган – Управління місцевого транспорту при Уповноваженому Народного комісаріату шляхів

сполучення України, на яке покладалося завдання керівництва та обліку всіх видів місцевого транспорту, що існували на той час (автомобільний, гужовий). У підпорядкування управління та його місцевих органів передавалися не тільки наявний автомобільний парк та засоби гужового транспорту, а й служби ремонту, завантаження-розвантаження, експедиції та збереження вантажу [165, арк. 73].

Щоб подолати паливну кризу на транспорті, згідно з рішенням Ради Праці і Оборони від 18 квітня 1922 р. Народному Комісаріату шляхів надавалося право на розробку частини вугільних шахт, а також певних ділянок лісорозробок. Задля цього було організовано акціонерне товариство «Транспорт-копальні», діяльність якого у радянській історіографії оцінюється позитивно [595, с. 184, 186-187]. Тож, Донбас відіграв значну роль у процесі розвитку транспортної сфери.

У період відбудови народного господарства була відновлена стабільна робота залізничного транспорту. На порядок денний ставився розвиток місцевого транспорту. Наймолодшим видом транспорту був автомобільний. У 1921 р. в УСРР налічувалося 1077 машин (у тому числі 587 легкових, 467 вантажних) і 124 мотоцикли. Станом на 1 жовтня 1925 р. парк автомашин УСРР уже налічував 1502 одиниці (651 вантажна, 851 легкова автомашина). Кількість вантажівок у 1925 р. збільшилась проти 1924 р. в 1,4 рази [595, с. 184, 193]. У 1926 р. на Луганщині було чимало автомобільних господарств з кількістю авто-мото-транспорту до 150 одиниць [177, арк. 39].

Розвиток місцевого транспорту, на який робилася ставка відповідними органами влади, передбачав розширення трамвайного та автобусного забезпечення. Але трамвайне будівництво у роки непу в країні майже не велося. На жовтень 1924 р. в Україні існувало лише 8 міст з трамваями із загальною довжиною шляхів 617,2 км [592, с. 225-226]. Дещо змінилася ситуація у другій половині 20-х років, коли з бурхливим зростанням кількості населення проблема перевезення громадян стала однією з головних, поруч із забезпеченням їх житлом. Та в цілому суттєвого покращення в цій галузі не

спостерігалось, щоправда, з'явилися нові види місцевого транспорту, зокрема, трамвай.

Як зазначив дослідник А.Михненко, перший електричний трамвай у Донбасі з'явився у 1924 р. «...Думка про побудову трамваю між Берестовським рудником і головною шахтою Щегловського куща зародилася у травні 1924 р. Її висловив інженер «Донвугілля» тов. Бояришин. Управління копалень жваво відгукнулося на його пропозицію. Думка про побудову трамваю тепер здійснений факт: трамвай відкрито! Це перший трамвай у Донбасі. 23 листопада цілий день трамвай возив дітей і робітників, а в клубах, на честь святкового пуску трамваю, усім трудящим було роздано по бутерброду і по кружці пива...» [657, с. 49].

У 1920-х рр. розпочали розробку проекту трамваю і в Луганську, завершення якого планувалося до 1.10.1926 р. Відповідно даного проекту, передбачалося, що 30 моторних та 30 причіпних трамвайних вагонів перевозитимуть щоденно 12 тис. пасажирів по коліях загальною довжиною 26 км. Електропостачання трамваю планувалося від Шгерівської електростанції, яка мала вступити у дію наприкінці 1926 р.[197, арк. 246].

У 1929 р. в місті постало питання про будівництво трамвайних шляхів, які б з'єднували робітничі поселення з паровозобудівним заводом. Приводом для цього стало звернення Державного електротехнічного треста до Луганського окружного виконавчого комітету про можливість трамвайзації Луганської округи [495, 114]. У результаті було спроектовано грандіозний план, який не було реалізовано [532, с. 248].

У цілому, у Донбасі будівництво перших трамвайних ліній розпочалося з 1927 р. До цього часу поширеним був гужовий транспорт. До запуску у Сталіно першого трамваю в 1928 р., дістатися залізничної станції можна було пішки чи візником. Також по заводській залізничній колії курсував понад ставками робочий потяг від станції Бальфуровка (зліва від моста на початку Ленінського проспекту). Але це було лише 4 рази на добу. Проблема

загострилася зі включенням до Юзівки нових районів – Смолянки, Калинівки, Ветки.

Плани трамвайної лінії були підготовані ще у 1924 р., але спорудження трамвайного шляху розпочалося у 1927 р. Трамвай, який пустили у Сталіно у 1928 р., складався з 8 вагонів: 4 моторних та 4 причіпних. Вагони обладнані на зразок московських: окремі лави зі спинками, електричне освітлення, вентиляція і ін. Кабіна водія не була відгороджена від пасажирського салону, двері закривалися вручну. Наприкінці 1928 р. маршрут першої лінії трамваю був подовжений ще на 3 км. – до металургійного заводу [737, с. 165-171]. Зупинок спочатку було чотири.

У трамваї спочатку було 52 місця, з яких сидячих – 28. За багаж сплачували у тому випадку, якщо його вага перевищувала 2 пуди (більше 32 кг). Проїзд коштував від 20 до 25 коп. Взимку вагони не опалювалися. Кондуктор при посадці та висадці пасажирів давав сигнал водію за допомогою тросу, до якого було прикріплено дзвоник. Один – відправлення, два – зупинка трамваю, три – екстрена зупинка [702, с. 212].

Рішення про спорудження трамваю у м. Маріуполі ухвалили на засіданні міжвідомчої наради при маріупольському Окрплані 18 липня 1928 р. За кошти правління Південсталі – 800 тис. руб., за кошти ЦУМОРа – 400 тис. руб., державного бюджету – 500 тис. руб., довготермінової позики – 650 тис. руб. і за кошти місцевого бюджету – 650 тис. руб. [61, арк. 128].

До 1940 р. побудовано трамвайні лінії в десяти найбільших містах регіону загальною довжиною майже 300 км [587, с. 575]. Перший трамвай в Луганську було запущено тільки в 1934 р.

Щоб якось пом'якшити проблему місцевого транспорту, в якості альтернативи трамваю були запущені декілька автобусів. Але, звісно, вони не вирішили проблеми. Ще у травні 1927 р. член правління Донецьких залізничних доріг, відряджений до Луганська, повідомив, що перші два автобуси (на 29 місць кожен) прибудуть до міста до 11 липня вказаного року і їх планували пустити по лінії вокзал – завод «ОР» [380]. Плату за проїзд від

вокзалу до Пушкінської вулиці первісно планувалося встановити у розмірі 25-30 коп., але в подальшому зменшити до 20 коп., або навіть 10 коп. [396]. Однак Північно-Донецька залізниця відмовилася пускати автобуси в Луганську допоки у місті не з'явиться приміщення-гараж [373]. Тому у серпні два автобуси прибули до Луганських копалень, замість міста [387]. Лише на початку 1928 р. управлінням Донецької залізниці було придбано за кордоном 4 нових автобуси для Луганська. Тому з першого лютого передбачалося відкриття автобусного руху в місті [403].

На перше травня 1926 р. було намічено відкриття автобусного сполучення Маріуполь-Бердянськ [421]. У 1925/26 р. автобусами на Маріупольщині було перевезено 126824 пасажирів (за кількістю проданих квитків). Добовий % наповнення вагонів становив 103,4% [90, арк. 30].

Завжди переповненими були автобуси по лінії Рутченково-Сталіно, які курсували не регулярно: 1 у Сталіно і 1 у Рутченково. Не дивлячись на високу проїзду плату (сталінський автобус брав за кінець 25 коп., рутченковський – 30 коп.), вони не встигали перевозити всіх бажаючих. «Диктатура труда» у 1929 р. писала: «Між Рутченково і Сталіно слід відновити автобусне сполучення... Тепер, коли до Сталіно доводиться ходити пішки, рутченковці «теплим» словом» згадують головоотяпів, призупинивших автобусне сполучення» [250].

Керівництво Донбасу переймалося проблемами автобусного сполучення і між населеними пунктами регіону, зокрема, між Алчевськом і Лозово-Павлівкою. Шосейна дорога, що сполучала ці населені пункти, протяжністю у 7 верств, була у занадто поганому стані. У 1927 р. на її ремонт Лозово-Павлівському районному виконавчому комітету було асигновано більше 25 тис. руб. – вдвічі менше від потреби. Тому частину ремонтних робіт передбачалося здійснити самим населенням [401]. У серпні 1927 р. автобусне сполучення між Алчевськом та Лозово-Павлівкою було встановлено. Проїзд в обидві сторони коштував 80 коп. У найближчий час

передбачалося встановлення автобусного сполучення з Брянським та Криворізьким рудниками, а також зі станцією «Орловка» [372].

Швидкий темп розвитку та реконструкції промисловості, широке розгортання капітального будівництва в Донбасі взагалі та в Луганській окрузі зокрема, – утворило гостру нестачу в місцевих засобах перевезення. Проте, у середині 20-х років транспорт, що був у Луганській окрузі, (в основному селянський), зміг забезпечити лише 60% усіх перевезень. Решта перевезень здійснювалася транспортними засобами, які були орендованими у суміжних округах [178, с. арк. 24].

Координацією транспортних перевезень у Луганську займалася транспортно-експедиційна контора Укрповітряшляху УСРР, створена 19.03.1925 р., яка покладала на себе:

- 1) перевезення гужем та залізницею всілякого роду вантажу;
- 2) викуп та перевезення вантажу;
- 3) транспортування вантажу в рамках СРСР з відповідальністю за їх цілісність та збереженість;
- 4) перевезення вантажу по Луганську та його околицях;
- 5) сповіщення вантажоутримувачів про всі вантажі, що прибувають;
- 6) надання порад та вказівок у складних для власника вантажу випадках;
- 7) взяття експедиторських та усіляких доручень;
- 8) перевезення різного будівельного матеріалу, цегли, каменю, піску, глини та ін... [207, арк. 34].

З весни 1929 р. конторою «Укрповітряшлях» планувалося відкриття регулярного пасажирського автобусного сполучення по всьому Донбасу.

До 1927 р. в Луганську для перевезення транспортного вантажу діяла контора «Погрузка» з робочою силою в 35 коней, з яких щоденно на перевезенні вантажу працювало 34 коня, один в лінійці. Штат «Погрузка» складався з 270 осіб, з них робітників та службовців – 15 осіб [143, арк. 12].

Оскільки до поняття «транспорт» входить сукупність шляхів сполучення (дороги, водні шляхи, повітряні траси, несучі канати підвісних доріг), звернемося до дослідження розвитку комунікаційної мережі в Донбасі, яку класифікують за значенням на 4 групи: *місцевого, обласного, державного та міжнародного значення*.

Уже в середині 1920-х рр. у Донбасі спостерігався економічний підйом. Однак, аналізуючи розвиток транспорту в регіоні, треба зазначити, що більшість існуючих шляхів у 1920-х рр. в Донбасі була ґрунтовими. Восени та навесні ці шляхи затоплювало і рух блокувався. Тому постало питання прокладення нових, більш придатних для пересування доріг. Розпочалося інспектування ґрунтових доріг, складання планів їхньої реконструкції, які фінансувалися з бюджетних коштів. Так, у 1924/25 р. на дороги та дорожні спорудження в Луганській окрузі було асигновано 18 тис. руб. із загальної суми 56180 руб. Окрім того, для виправлення доріг губернського значення була отримана безповоротна позика на суму 6 тис. руб. з Комунального банку [196, арк. 36].

У 1925 р. Луганським комунгоспом було розроблено 5-річний план шляхового будівництва в окрузі. Згідно даного плану, передбачалося у перші три роки провести дороги Луганськ – Щастя – Петровське; Луганськ – Успенка – Дмитрівка [343]. 17 травня 1927 р. на засіданні президії Луганського окрвиконкому було ухвалено рішення задіяти усе працеспроможне сільське населення до приведення в порядок доріг і мостів місцевого значення. Від участі у дорожніх роботах звільнялися: 1) чоловіки, які не досягли 18 років та старші 45 років; 2) особи, які через хворобу тимчасово втратили працездатність; 3) інваліди; 4) службовці державних установ; 5) робітники і службовці, зайняті у промисловості, а також безробітні, працюючі у трудових колективах; 6) робітники і службовці залізниць; члени правлінь громадських організацій: профспілок, кооперативів, комітетів незаможних селян, комітетів взаємодопомоги та ін.; 7) жінки [4, арк. 2, 14].

З метою залучення до дорожнього будівництва, на початку 1928 р. президія Луганського Окрвиконкому затвердила проект організації Луганського «Автодору» (Товариства допомоги автомобільному та шляховому будівництву) [406]. Велися й ремонтні роботи на залізничному транспорті. Так, у червні 1921 р. Луганською залізнично-дорожною майстернею було відремонтовано 108 вагонів, що становило 60% планового завдання. Невиконання плану пояснювалося браком робочої сили і запасних частин [326].

Актуальними були й питання ремонту мостів та будівництва нових шляхів. У 1924/1925 операційному році на цю мету в Луганській окрузі з місцевого бюджету було асигновано 2000 руб. 39 коп із загальної суми 10150 руб., призначених для благоустрою будівництва. [196, арк. 36], а Маріупольській із республіканського шляхового фонду – 40 тис. руб. На кошти передбачалося витратити на капітальний ремонт 10 мостів [5, арк. 45-45 зв].

У другій половині 1927 р. У Луганську окрмісцгоспом було ухвалено змінити план будівництва залізо-бетонного моста через річку Сіверський Донець на спорудження понтонного мосту [2, арк. 8 зв.; 175, арк. 7], одночасно проводилися роботи по ремонту селищних доріг і мостів. Так, у Новосвітлівському районі було побудовано два мости: перший на річці Луганчик між Новосвітловкою та Валіївкою та другий у селі Веселеньке Миколаївської сільради [178, арк. 111]. У 1928/29 р. в окрузі проводилися роботи із заощення доріг для налагодження автобусних перевезень [203, арк. 87].

Окрім будівництва шляхів місцевого значення, керівництво країни приділяло значну увагу сполученню Донбасу з іншими центрами СРСР. Так, Рада народних комісарів СРСР видала постанову «О сооружении железнодорожной магистрали Донбасс – Москва», яка мала забезпечити постачання столичної промисловості донецьким паливом та металом. Строк закінчення будівництва магістралі планувався на 1 серпня 1933 р. [691, с.

123, 124]. Однак, цей процес також супроводжувався фінансовими складнощами, що, безумовно, позначилося на розвитку транспортної галузі у сфері будівництва шляхів сполучення.

Отже, зростання мережі міського транспорту в регіоні та будівництво нових шляхів сполучення створило передумови розширення трамвайного та автобусного сполучення у другій половині 1920-х рр. Наприкінці 1920-х рр. вони з'явилися в Єнакієво, Горлівці, Костянтинівці та інших містах. Були закладені основні напрямки транспортної мережі та налагоджено сполучення з іншими центрами. Однак, проблема місцевого транспорту не була розв'язана. Головною причиною був брак коштів.

У 1920-х роках відбулися докорінні зміни у інших галузях народного господарства, зокрема, у системі засобів зв'язку, серед яких основними були: пошта, радіо та телефон.

Телеграф у Донбасі з'явився у ХІХ ст. в Маріуполі. На той час чудом інженерної думки вважалася однопровідна телеграфна лінія, що пролягала вздовж поштової дороги від Маріуполя до Харкова. На маріупольській телеграфній станції було встановлено 5 апаратів Морзе з комплектами батарей і комутаторів. Проте на кінець 1915 р. там вже діяло 369 телефонів з комутаторами на станції з лінійною однопровідною повітряною мережею [574]. У Луганську телефонна станція розпочала роботу з 1902 р. [375].

Усвідомлюючи, що Донбас – головний індустриальний центр країни, нова влада переймалася питанням розширення мережі електрозв'язку у цьому регіоні як одного з вагомих чинників його соціально-економічного та культурного розвитку. З 1920 р., відповідно до Постанови VIII Всеросійського з'їзду Рад, територія Донбасу була забезпечена постійно діючим поштово-телеграфним зв'язком [776, с. 15].

Поштово-телеграфні контори, створені у Бахмуті, Дебальцевому, Маріуполі, Юзівці, Краматорську, Костянтинівці, Слов'янську, Макіївці та інших містах об'єднало повітове управління зв'язку в Бахмуті (нині Артемівськ Донецької області). Пошту возили кінями. Телеграфний зв'язок

здійснювався одним-двома апаратами Морзе, або Юза Клопфера, а телефонні перемовини велися за допомогою станцій ємністю від 10 до 100 номерів [574].

До середини 1920 р. губернські відділи народного зв'язку УСРР з підвідомчими їм установами знаходилися у безпосередньому віданні Народного комісаріату пошт і телеграфів РСФСР і лише у 1921 р., з призначенням уповноваженого Наркомпоштелю при Раднаркомі УСРР, перейшли у відання останнього. При вказаному уповноваженому було засновано Управління зв'язку з невеликою по кількості робітників канцелярією і інспекторським апаратом [419, с. 478]. А вже відповідно до першої Конституції СРСР, затвердженої 6 липня 1923 р., був утворений Народний комісаріат пошт і телеграфів союзного значення. Положення про Наркомат пошт і телеграфів СРСР було затверджено сесією ЦВК СРСР від 12 листопада 1923 р.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу Донецької губернії, у 1923 р. було утворено 7 округів. На підставі положення «Про губернські відділи зв'язку», підприємства Донецької губернії підпорядковувалися Харківському округу народного зв'язку. У складі губернського відділу були також організовані 4 підвідділи: адміністративний, експлуатаційний, технічний і матеріально-технічний. Із запровадженням окружної системи, начальники округів народного зв'язку стали вищими представниками поштово-телеграфного відомства в окрузі, що здійснювали зв'язок з місцевими органами влади [777, с. 107].

На початку 1920-х рр. перед Управлінням Народного комісаріату пошт та телеграфів в Україні постала низка завдань:

- приведення у стан довоєнного часу усіх поштово-телеграфних установ;
- організація усіх видів поштового транспорту;
- приведення у стан довоєнного часу магістральних телеграфних ліній і міжнародних телефонних мереж;

-розвиток мережі радіостанцій та ін.

На нашу думку, до перерахованих аспектів слід додати й завдання вирішення кадрових питань, розв'язанню яких заважали складні умови праці поштово-телеграфних працівників, зокрема – бандитизм, який був доволі вираженим і позбавляв можливості налагодження вчасної доставки кореспонденції. Це, зокрема, засвідчує доповідь про діяльність Донецького губерньського відділу народного зв'язку з 1 квітня – по травень 1921 р. дізнаємося: «Квітень місяць пройшов під знаком деяких бандитських агітацій. Зареєстровано декілька випадків вбивств робітників технічного персоналу, а також осілих поштово-телеграфних установ. Були випадки тяжких руйнацій телеграфних і телефонних магістралей і руйнації десятків стовпів, крадіжки десятків верств дроту, розсіювання вогнем робітників колон, напад на супроводжуючих пошту та крадіжки останніх. Це все на ряду з загальною нестачею робітників та незначною кваліфікацією їх обумовило далеко ненормальний стан у сенсі продуктивності робіт. Але, не дивлячись на це, роботи велися інтенсивно і зроблено було усе в рамках можливого» [138, арк. 64 зв].

Залучити працівників до поштово-телеграфних закладів було дуже складно через низьку оплату праці, затримки видачі продуктових пайків, відсутність обмундирування. Серед робітників управління і в установах зв'язку проявлялася тенденція з боку розгільдяйства і навіть саботажу, коли розпорядження начальства не виконувалися [138, арк. 183, 200].

Щоб матеріально заохотити телеграфно-поштових працівників, Донецький губерньський відділ народного зв'язку встановив для них пільгове медичне обслуговування: прийом лікаря у відділку зв'язку та обслуговування хворих надому, для чого дозволялося брати відгули в губерньському управлінні [138, арк. 83].

Боротьба з порушеннями трудової дисципліни активізувалась у 1923 р., коли було налагоджено облік прогулів, неявок і запізнень працівників та запроваджено утримання із зарплатні за час невідвідування [138, арк. 317].

У 1921 р. на території Донецької губернії функціонували: 1) поштово-телеграфні контори: 1-го класу – 5 закладів, 2-го – 4, 3-го – 6, 4-го – 22, 5-го – 18, 6-го – 18; 2) поштово-телеграфних відділень було 35. Поштових відділень – 128 (найбільша кількість порівняно з усіма губерніями країни), залізнично-дорожніх пошт – 5, допоміжних поштових пунктів – 14, телефонних станцій – 30 (найбільша кількість), радіостанцій – 14. На 1 січня 1922 р. на території України було 2367 діючих поштово-телеграфних установ, телефонних станцій і радіостанцій [419, с. 479]. Але фінансові труднощі, які панували в країні призвели до того, що з листопада 1921 р. по країні в цілому 614 установ зв'язку припинили діяльність. До 1 серпня 1922 р. їх вже було 5118 установ [777, с. 111].

З 1 травня 1921 р. у Луганську відкрили профспілку робітників Народного зв'язку. Одночасно розпочався прийом учнів на 6-місячні курси з підготовки кваліфікованих поштово-телеграфних робітників [320].

Важливим напрямком роботи поштово-телеграфних установ було налагодження обслуговування населення на українській мові, яке розпочалося з навчання робітників поштово-телеграфної контори українській мові, задля чого у Луганську відкривалися курси української мови, через які на 1925-й рік пройшли понад 35% усіх службовців пошт і телеграфу [524, с. 117].

Реорганізація місцевих органів зв'язку проводилася і в наступні роки. В середині 20-х рр. відбулась реорганізація поштової мережі з метою здешевлення утримання апарату. Запроваджено нові форми їх надання на селі. У 1924 р. у Донецькій губернії діяли 76 поштово-телеграфних підприємства, однак у 28 районних центрах поштових установ взагалі не було. До 1925 р. було створено 41 агенство зв'язку, що розширило мережу зв'язку на 40,8% порівняно з 1924 р. [777, с. 112-113]. Таке розширення заклало фундамент для подальшого вирішення питань щодо мережі поштово-телеграфних установ, яка поступово зростала.

Так, у 1925 р. були відкриті поштові відділення в с. Петровському, що на Луганщині [336], та нові поштові агентства в селах Чернухово та Фащіївка Городищенського району [351] та Велика Чернігівка й Райгородка Петрівського району [338], у с. Хороше Слов'яносербського району, Сентянівка, Цимлянське, Болотне, Макарів Яр [345]. Вирішив розширити поштовий зв'язок у районі й Сорокінський райвиконком, створивши ще одне поштове кільце. Коксовугільне поштове відділення передбачало пов'язатися телефонами з усіма установами району [398]. В цілому за 1925 р. 9 поштових відділень у Луганській окрузі були реорганізовані в поштові агентства [356]. 27 липня 1926 р. на руднику Титова було відкрито поштове відділення зі здійсненням різних поштових операцій. До вказаного часу населенню доводилося ходити в Лисичанськ [297]. Зазначене розширення було позитивним кроком місцевих органів влади.

Поступово покращувалися і темпи поштово-телеграфного зв'язку. Якщо до 1925 р. поштовий обмін з районами характеризувався надсиланням кореспонденції три рази на тиждень, то з 1925 р. надсилання збільшилося до 4-х разів [340]. Крім того, у липні 1925 р, Управління Харківської Округи зв'язку усунуло деякі формальності, які спростили посилочні операції. Так, було встановлено доставку додому адресатам замість повісток на посилки самі супроводжуючі адреси, з яких отримувачі могли бачити від кого й яка посилка надійшла. Також дозволялася видача посилок у борг, без оплати поштових зборів при подачі зі стягненням їх адресатів; прийом посилок зі скляними й іншими хрупкими предметами [188, арк. 381]. Усі ці нововведення запроваджувалися з метою вдосконалення обслуговування населення.

З 1926 р. розпочала діяти довідкова служба зв'язку. Станом на липень 1926 р. Артемівська поштово-телеграфна контора обслуговувала зв'язком біля 89% населення [301]. Наприкінці року для обслуговування поштовим зв'язком сільського населення Старобільської округи було запроваджено нові форми організації поштових послуг: нештатні агентства, передвижки та ін.

[1, арк. 323 зв.-324]. З 1 січня 1926 р. у Маріуполі було збільшено оплату поштових відправлень. Разом з тим, телеграфні послуги подорожчали. Телеграфне слово замість 6 коп. коштувало 7 [27]. З 1 лютого набув чинності закон про нову таксу на поштові відправлення, згідно з яким пересилка звичайного листа коштувала 8 коп. за перші 50 гр його ваги і додатково по 5 коп. на кожні наступні. Заовлення коштувало 10 коп. Вводилися нові тарифи на пересилання грошових листів, яке раніше сплачувалося у залежності від відстані, але по новій таксі встановлювалося у розмірі: 20 коп. за грошовий вклад до 25 руб., 25 коп. – до 50 руб., 80 коп. – до 100 руб. Грошові перекази сплачувалися – 15 коп. до 25 руб., 25 коп. – до 50 руб. Бандеролі – друковані твори, ділові папери та зразки товарів – 2 коп. за кожні 50 гр. На посилки такса не змінилася [425].

На 1927 рік у Луганську нараховувалося 81 поштово-телеграфний заклад [385]. Промислові райони округи вже щоденно обмінювалися поштою, а сільські – тричі на тиждень. Для покращення обслуговування робітничих районів міста Луганська поштово-телеграфна контора відкривала поштові відділення у робітничому містечку заводу «ОР» та в Кам'яному Броді [374]. А в серпні 1927 р. поштова контора домовилася з правлінням єдиного робітничого багатокрамничного кооперативу про відкриття поштового агентства у приміщенні базару. До головних функцій агентства входило здійснення простих поштових операцій: приймання простих та замовних листів, продаж марок, надання довідок та ін. [389].

Результати роботи поштового зв'язку в 1927 р. були позитивними. Для зручностей на пошті організували обмінний пункт, котрим користувалися 30 установ. Обмінний пункт економив час, прискорював доставку пакетів адресатам і давав значне заощадження коштів, оскільки в установах не потрібно було мати десяток кур'єрів та розсильних. Поштово-телеграфна контора організовувала розсилку листів і по домівках, що позбавляло громадян відвідування пошти. Зменшилася кількість скарг на погану доставку кореспонденції та газет по квартирах. Її головною причиною стала

плутанина з назвами вулиць та нумерацією будинків, адже, наприклад, в місті Луганську, було дві вулиці К.Лібкнехта, чотири Червоних провулки, на воротах – по 3 номери.

Щоб розвантажити пошти від черг, поштово-телеграфна контора, домовилася з ЄРБК про продаж поштових марок в магазинах кооперативу були. Марки знаходились у всіх листнош, які також мали право приймати від громадян прості й рекомендовані листи на дому, щоб вони не витрачали час на пошук поштових скринь [390].

У вересні 1928 р. Луганським окрвідділом ГПУ за прикладом інших міст та пропозицією центру організовувався кільцевий кур'єрський зв'язок по місту між установами та підприємствами задля доставки секретної та службової кореспонденції, що сприяло скороченню їх витрат на кур'єрські послуги [209, арк. 1].

На 1930 р. в Луганському окрузі діяла одна окружна поштова контора, яка мала 28 філій. Тільки у 1927/28 р. кількість постійних поштових установ за рік зросла на 34,2%. Що стосується телеграфу, то кількість протяжних ліній збільшилася на 34,7%.

На засіданні президії Маріупольського окрвиконкому від 3.03.1927 р. констатовалося про суцільне охоплення поштовою мережею адміністративних центрів і майже суцільне – населення (90%). Разом з тим, поштовими пунктами було охоплено лише 54% населення [5, арк. 46 зв].

На доходи господарств зв'язку впливали 2 чинника:

- 1) Тарифна політика.
- 2) Капітальні вкладення, спричинені швидкими темпами розвитку мережі поштових підприємств: у 1927/28 р. було вкладено 74,1 тис руб., у 1928/29 р. – 173,1 тис. руб., тобто більш ніж на 133,8%. На 1929/30 р. запроектовано 370 тис. вкладень [162, арк. 14, 16].

З 16 серпня 1930 р. розповсюдження усіх газет і журналів було цілком передано пошті. Раціоналізаторським винаходом у Донбасі стало запровадження наприкінці 20-х років поштової індексації, яка була

необхідною в умовах перманентного перейменування міст, населених пунктів, вулиць. Як наслідок, у 1930 р. закладами поштового зв'язку УРСР уперше не тільки в межах Радянського Союзу, але й у світі було введено систему умовних позначень населених пунктів та поштових осередків з метою швидкого сортування та безпомилкової доставки кореспонденції [776, с. 16].

Поступово зростав попит на послуги усіх видів зв'язку, у тому числі *телефонного*. У 1922 р. телефонні мережі та сполучення на території РСФСР і УСРР являли собою велику галузь, що потребувала спеціального органу управління. Тому, відповідно постанови Раднаркому РСФСР від 2.06.1922 р. Наркомпоштелю було організовано «Об'єднання телефонних підприємств Наркомпоштелю», що знаходилося в його загальному віданні. Разом з організацією відділення Правління об'єднаних телефонних підприємств Наркомпоштелю ОТЕ при управлінні уповноваженого Наркомпоштеля (Всеукраїнське) запроваджувалися і тимчасові при міських телефонних станціях з безпосереднім підпорядкуванням губернських відділів Всеукраїнському. Постановою РНК «Про переведення телефонних мереж на господарчий рахунок» від 1.06.1922 р. міські і приміські телефонні мережі Народного комісаріату пошт і телеграфів у губернському масштабі було переведено на господарчий рахунок, але, не зважаючи на це, їх було залишено у віданні Народного комісаріату пошт і телеграфів через їхні місцеві органи [45, арк. 6, 17, 25]. Як бачимо, чітко вимальовувалися позиції влади щодо побудови централізованого управління у сфері пошт та телефонного зв'язку.

Поступово зростала телефонна мережа в регіоні. За 1921 р. у Донецькій губернії було відремонтовано 98% телефонних ліній та 98% телефонного дроту. На 1 січня 1922 р. телефонна мережа губернії була такою: кількість телефонних мереж – 22, станцій – 30, підстанцій – 21, переговорних пунктів – 160, комутаторів – 41, телефонних апаратів 1780 [419, с. 487, 489]. За півроку показники дещо зросли. Знаходимо в архівних документах щодо стану

телефонної мережі по Україні, зокрема, Донецькій губернії на 1922 р.: кількість станцій – 27; підстанцій – 38; кількість абонентів – 2615; ліній верств – 2295; дротів (верств) – 90 тис.; кількість верств відремонтованих телефонних ліній – 442,5; дохід (з 1.06 по 1.10.1922 р.) – 7,015,131; витрати (з 1.06 по 1.10.1922 р.) – 5417421 [45, арк. 2 зв.-3]. Показники порівняно невеликі але помітні.

На 1923 р. в Юзівці було 69 телефонів. Річна абонплата для різних абонентів поділялася на 4 категорії і складала від 70 до 200 руб. Установка апарата на відстані до трьох верств від телефонної станції обходилася у 45 руб. [702, с. 238]. Зі створенням Мар'їнського району на Донеччині (1924 р.), відразу відкрилась районна поштово-телеграфна контора, де було встановлено телеграфний апарат Морзе, який обслуговували два телеграфісти. Наприкінці 1924 р. у Мар'їнку з Юзівки проведено повітряну з'єднувальну лінію, у конторі встановили комутатор на 20 номерів. Територія Старобільського округу пересікалася лише однією телеграфною лінією у 145 верств при шести телеустановах. Телефонна мережа округи – 86,8 верств при одній станції і з 5-ма перемовними пунктами [56, арк. 41].

П'ятого січня 1925 р. було видано постанову №56 Президії Донецькгубвиконкому про передачу телефонної мережі у підпорядкування окрвиконкомам. На її підставі здійснювалася передача Старобільському окружному виконкому Старобільського окружного телефонного підприємства з приміськими сполученнями Старобільськ – Лисичанськ і ланцюгами Старобільськ – Білокуракіно з усіма існуючими обладнанням, а саме: станційно, лінійно-повітряними спорудженнями, установками у абонентів, запасним технічним майном і матеріалом, інструментами, господарським інвентарем, присадибним місцем і будівлями, а також активом і пасивом на 1.02.1925 р. [144, арк. 315].

На вказаний період у штаті Дебальцівської телефонної мережі працювало 6 осіб, з яких 1 – завідувач, 2 телефоністки та 2 монтери. У штаті Єнакієвської телефонної мережі працювали 2 старші телефоністки та 1

монтер [144, арк. 103]. Розглянемо стан Артемівської окружної телефонної мережі на 1.02.1925 р., тобто на час переходу її до складу окрвиконкому.

Телефонний зв'язок Артемівської округи мав:

1. Телефонних станцій – 15;
2. Абонентів – 611, додаткових апаратів – 330.
3. Райвиконкомів, що мали зв'язок з округом – 10;
4. Сільрад, що мали зв'язок з райвиконкомами та округами – 26 км.

На середину 20-х років було влаштовано телефонну станцію в селі Луганському на 9 абонентів. Задля розвитку та покращення телефонного зв'язку з райвиконкомами, а останніх – із сільрадами улаштовано нові зв'язки з трьома райвиконкомами та 9-ма сільрадами. При цьому влаштовано підстанцію в Попаснянському РВК на 50 абонентів та збудовано міську сітку протягом верстової лінії 2,5 км, дротів бронзових – 10 км, а також, щоб підвищити чуткість та усунути індукцію, зв'язок Попаснянського РВК з Артемівськом було перероблено на дводротову систему з підвищенням 30 км дротів, замість існуючої до того однодротової.

Було влаштовано нову телефонну лінію від Добропілля до Олександрівського райвиконкому, протяжність якої склала 35 км. Щоб зробити зручнішим зв'язок соляних копалень між собою та з містом Артемівськ, збудовано телефонну підстанцію в селі Новоолександрівка на 20 абонентів. На керамічному заводі ім. Будьоного збудовано телефонну підстанцію на 12 абонентів, а також місцеву заводську сітку протягом верстової лінії 3 км і дротів 6 км. Влаштовано зв'язок Лисичанської центральної з копальнями та заводами «Корунд», «Титово», «Червоний хімік» і «Золототошкінським». Влаштовано телефонний зв'язок Часов-Ярського керамічного заводу з Артемівською центральною станцією.

Усього для розвитку і поліпшення телефонного зв'язку з копальнями та заводами збудовано:

Верстової лінії – 29 км.

Підвищено дротів бронзових – 15 км.

Підвищено дротів залізних – 68 км.

На що витрачено грошми й матеріалами – 7349 руб.

У галузі розвитку й поліпшення міських сполучень та станції проведено такі роботи:

1. На станції в Артемівську додано 1 комутатор Ц.К. на 100 номерів і влаштоване багаторазове поле;
2. Збільшено місткість станції до 450 абонентів;
3. На міській сітці в Артемівську підвищено 2 повітряних кабелі – 877 метрів;
4. Комутатори меншої місткості замінено на більшу в Горлівці, Єнакієво, Костянтинівці, Дебальцево, Микитівці, Краматорській та Нью-Горці [18, арк. 6-7].

На січень 1926 р. Артемівську телефонну станцію переобладнано з розрахунком на 800 телефонних номерів [302]. Тарифи на телефонні послуги в Артемівському окрузі станом на 1926 р. були доволі високими для населення, через що останнє скаржилося. На вказаний час існував такий тариф:

З установ державного і місцевого бюджету:

- 1) 85 руб. на рік за 1 апарат;
- 2) 45 руб. одночасно за установку і переноску апарата;
- 3) 10 руб. за переноску в одній і тій же будівлі;
- 4) 22 коп. за звичайну трихвилинну розмову.

З установ госпрозрахункових та ін.

- 1) по 45 руб. на рік за 1 апарат;
- 2) порозмовна плата за установку і перенос однакова з установами місцевого і державного значення [58, арк. 37].

Але, як свідчить газета «Кочегарка» (1926 р.), дозволялося знизити на 20% плату за користування телефонним апаратом. На стільки ж було знижено плату за установку апарату [307]. Це дозволило більшості населення користуватися дешевшим зв'язком.

У відкритті нових телефонних станцій від Донеччини не відставала й Луганщина. У 1925 р. телефонна станція розпочала будівництво нової телефонної лінії Луганськ – Петровськ – Слов'яносербськ довжиною 80 верств [354]. Того ж року в місті було започатковано будівництво телефонної лінії Слов'яносербськ – Жовте [341]. А на залізничній станції передбачалося встановлення телефонного автомату. Бажаючи поспілкуватися з містом могли за допомогою 10 копійок отримати автоматичний зв'язок з міською телефонною станцією. До того ж, автомат позбавляв необхідності мати у штаті станції чергову телефоністку [346].

У зв'язку з розширенням телефонної мережі в Луганську розпочався приріст абонентів телефонної станції. Тільки з липня по серпень 1925 р. їхня кількість зросла з 250 до 260 осіб, котра потребувала телефонних апаратів, які Луганська телефонна станція розпочала закуповувати в Ленінграді [346].

У листопаді 1925 р. було відкрито центральну телефонну станцію та побудовано переговірний пункт в с. Успенка [358], а у 1926 р. телефонну станцію в Ровеньках [365]. Але кепською залишалася якість телефонного зв'язку, особливо з районними центрами. Незважаючи на це, на 1927 р. Луганськ був пов'язаний телефонною мережею з усіма районами та 10-ма сільрадами [392].

На 1 травня 1927 р. Луганська міська телефонна мережа включала 352 абонента, з яких 14 – безкоштовні. Телефонна мережа поступово розширювалася [527, с. 27], але були місцевості, де приросту абонентів не було через брак телефонних апаратів та дорожнечу послуг з їх установки (45 руб.)⁷. Високою була й абонентська плата – 7 руб. 50 коп. (за домашній телефон). Не вистачало також телефонних ліній, прокладання яких пересічно обходилося у 300 руб. кожна і навіть більше.

⁷ На той час навіть не у всіх галузях господарства заробітна платня досягала такої позначки на місяць.

Процес становлення та розвитку електрозв'язку в Донбасі гальмували проблеми матеріально-технічного характеру. Тому, телефонна станція в Луганську була застарілої конструкції з відсталою технікою. До того ж, абоненти погіршували стан телефонних апаратів, розряджаючи батарею: знімали слухавку з апарату, аби їх не турбували дзвінки та ін. [523, с. 67].

Усе це потребувало необхідність побудови нової станції з центральними викликами, для чого достатньо було зняти слухавку й станція одразу «відповідала». Облаштування нової станції мало обійтись у 60 тис. руб. [375]. Наприкінці 1927 р. було укладено угоду, складену між окрвиконкомом та Південним управлінням зв'язку на переобладнання Луганської телефонної сітки на дводротову систему з підземними кабелями [176, арк. 3, 13 зв.]. Але президія міської ради асигнувала на будівництво нової телефонної станції того року лише 13 тис. руб.

Мережа телеграфно-телефонного зв'язку Маріупольської округи охопила у березні 1927 р. територію райцентрів і з округою: на 25% – телеграфно-телефонним, на 58% – телеграфним, 41,7% – телефонним; сільрад з райцентрами: телеграфно-телефонним – на 3,4% і телефоном – на 5% [5, арк. 46 зв.]. Загальна протяжність телефонних ліній в Луганській окрузі у 1927/28 рр. становила 458 км., а дротів – 1285 км.; У 1928/29 рр. протяжність ліній зросла на 3,7%, а дротів на 86,4%.

Кількість абонентів у 1927/28 рр. по Луганській окрузі дорівнювала: по місту Луганську – 364, поселенням міського типу – 127, у сільській місцевості – 36. Всього – 527. У 1928/29 р. кількість абонентів в окрузі зросла на 19,7%, по селищам міського типу на 22%, а у сільській місцевості – на 36%. Контрольними цифрами 1929/30 року передбачалося збільшення кількості абонентів по Луганську на 22,9%, по смт. – на 48%, по селах на 67% і в цілому по округу на 31,9%. Загалом щільність абонентської телефонної мережі в Луганському окрузі залишалась низькою порівняно з загальносоюзними показниками. Так, пересічно, по СРСР вона становила абонентів у 2 рази менше [162, арк. 14-15].

На перебої у кадровій складовій телефонних станцій регіону помітно впливали зовнішні фактори, зокрема епідемічний стан. Так, на засіданні Сталінського окрвідділку зв'язку м. Сталіно (1927 р.) було засвідчено, що після проходження робітниками медогляду, дуже багато виявилося хворих робітників, особливо на телефонній станції, де захворюваність багатьох доходила до 75%. Через це правління звернулося до ВУКзв'язку збільшити кількість санаторних місць для округи. Зверталися із проханням і до Інституту Робітничої медицини вивчити стан здоров'я телефоністок [135, арк. 8-8 зв].

У 1920-х рр. свого розвитку зазнало й *радіомовлення*. У Донбасі в травні 1921 р. робота радіо-телеграфного відділу Донецького губерньського відділу народного зв'язку розпочалася з:

- 1) підготовки до установки радіостанції в Дебальцево;
- 2) пошуку будівельно-технічних матеріалів для встановлення Бахмутської радіостанції та ін.

Роботу губерньського радіо-телеграфного відділу гальмували нестача кадрів, яку посилювало трудове дезертирство працівників, мобілізованих для роботи у поштово-телеграфних закладах у зв'язку з продовольчою кризою [138, арк. 67 зв].

Планом *радіобудівництва* в Україні у 1922 р. передбачалося встановити радіостанції у Бахмуті і Бердянську [46, арк. 3]. Однак їх будівництво ускладнювала низка перепон, насамперед матеріально-фінансового характеру. Ситуація дещо змінилася у другій половині 1920-х рр.

Перспективним планом радіофікації на 1-шу п'ятирічку передбачалося використати дроти, для чого задумали устаткувати приймально-передавальний вузол у Харкові і було встановлено допоміжні підсилювачі:

-1928/29 р.: Москва – Харків, Харків – Сімферополь, Харків – Артемівськ, Харків – Дніпропетровськ, Москва – Київ, Харків – Київ.

-1929/30 р.: приймально-передавальний вузол передбачалося устаткувати в Києві і встановити 1 проміжний посилювач.

1930/31 р.: Артемівське – Сталіно – Маріуполь

1931/32 р.: Харків – Херсон, Артемівське – Луганськ [63, арк. 4 зв].

Із 7 жовтня 1927 р. започатковано дротову трансляцію в Сталіно. Жителі міста вперше почули позивний: «Говорить Сталіно-Донбас». Спочатку транслювалися лише московські передачі радіостанції ім. Комінтерну, а згодом впроваджено власне радіомовлення. До кінця 1927 р. передбачалося облаштувати радіостанцію і в Маріупольській окрузі [5, арк. 63].

У січні 1927 р. було запропоновано будівництво Луганської окружної радіостанції, на що передбачалося виділити кошти не лише з місцевого бюджету, а й професійних та громадських організацій [3, 104 зв-105 зв]. Зокрема, президія Луганської міськради асигнувала в 1927 р. на облаштування радіостанції 10 тис. руб., а ЄРБК відкрив у будівлі окрвиконкому другий у місті радіо магазин, де можна було придбати потужні радіоприймачі й гучномовці та запчастини і приладдя до них. При магазині працювала безкоштовна консультація з питань радіотехніки, яка також допомагала складати кошториси радіоустановок для підприємств [402]. У 1928/29 р. в Луганській окрузі радіослухачів зі своєю установкою нараховувалося до 600 осіб, абонентів 3000 осіб, лампових приймачів – 1000. Для розширення радіомовлення у 1929/30 р. було заплановано збільшити кількість абонентів до 5500 осіб та облаштувати 6 нових трансляційних вузлів.

Оскільки радіофікація та радіомовлення належали до важливих засобів ідеологічного впливу партійних органів на суспільство [561, с. 72], 13 липня 1928 р. Рада праці та оборони ухвалила постанову «Про реорганізацію радіомовлення», якою скасувала акціонерне товариство «Радіопередача», передавши справу організації радіомовлення Наркомату пошт і телеграфів [749, с. 13].

Отже, період 1920-х рр. у Донбасі, як і в усій УРСР позначився процесом розвитку засобів та мережі поштово-телеграфного зв'язку, розвиток якого гальмували фінансові проблеми. Дещо пізніше набув розвитку радіозв'язок, який до кінця 1920-х рр. охопив периферійні місцевості регіону. Але у зазначеній сфері існували проблеми, пов'язані зі станом обладнання та роботою радіовузлів, які, через неграмотне використання, досить скоро псувалися й тривалий час залишалися зламаними, бо відремонтувати їх ніхто не міг. Це пов'язано з проблемою браку технічних фахівців радіо. Проблеми з роботою радіовузлів існували й у робітничих клубах.

Багато перепон стояло на шляху розвитку *транспортних комунікацій*, особливо у відбудовний період. Деякі заходи, до яких влада вдалася у Донбасі у вигляді як експерименту, зокрема утворення організації «Транспорткопі», були раціональними і сприяли прискоренню процесу відродження транспортної галузі. Однак бажаних темпів досягнуто не було. Траплялися складнощі з перевезеннями вантажу через нестачу вантажівок. Легкового виду транспорту було недостатньо. Скрутною була ситуація з місцевим транспортом аж до 1927 р., доки не розпочалися перші кроки трамвайзації. Автобуси курсували рідко, що гальмувало можливість робітника вчасно діставатися робочого місця, адже зазвичай доводилося йти пішки чи діставатися гужовим видом транспорту. Ремонтні роботи доріг були рідким явищем. Будівництво мостів також було повільним через труднощі з асигнуваннями. Увесь «букет проблем» позбавив транспортну галузь, в умовах індустріального розвитку з необхідністю швидкої відбудови у перші роки першої п'ятирічки, високих досягнень в роботі. На низький рівень роботи транспорту чи на відсутність засобу пересування, населення скаржилося у місцеву пресу, але подолати недоліки було досить складно, бо матеріальні труднощі зображали убогі перспективи.

Після революційних змагань (Жовтень 1917 р., громадянська війна) промисловість країни зазнала руйнації. Постала необхідність у її відновленні. Нова влада вдалася до кардинальних заходів щодо відбудови промислових регіонів, в яких концентрувалися найбільші та найпотужніші підприємства, шахти, установи, де необхідно було відновити, у першу чергу, довоєнний рівень виробництва. Але Донбас особливо потребував врегулювання питання, оскільки там проживала велика кількість робітничого населення. Жителі регіону потребували покращення соціальних благ, серед яких – житлово-комунальні (забезпечення житлом, а також – електрикою, водою), транспорт та зв'язок.

Класова політика, на яку робилася ставка ідеологічно вирізняла, перш за все, пролетарів у питанні забезпечення останніх житлом. З одного боку, розгорнуте будівництво трестами регіону для своїх працівників даху над головою було значним зрушенням у житловій політиці, з іншого ж, так і не досягло стовідсоткового результату, через низку об'єктивних причин, зокрема, матеріального характеру. Тому, через відставання темпів будівництва, вдавалися до націоналізації, денационалізації та «ущільнення» житла. Але, знов таки, наприкінці досліджуваного періоду так і не вдалося вирішити житлову кризу в регіоні.

Комунальний стан та житлові умови були поганими. Відсутність питної води змусила місцеві органи влади вирішувати питання з водогоном. Житлові приміщення потребували освітлення. Розпочалася електрифікація, яка, по суті, була, перш за все, глобальною необхідністю в політиці індустріалізації. Населення ж ще й наприкінці 20-х років, скаржилося на відсутність світла у своїх будинках. Хоча, помітним результатом електрифікації було освітлення вулиць. Також велася робота з покращення загального комунального стану поселень, хоча і в цьому були відставання щодо очищення від бруду та різних відходів.

Невідповідний санітарний стан вулиць, відсутність доріг поглиблювали проблеми з пересуванням мешканців до місць своєї роботи. Гальмом у даному питанні була й недостатня кількість одиниць місцевого транспорту. Це був час появи перших трамваїв та автобусів, однак, ними поселення забезпечувалися повільними темпами.

Розвиток телефонного зв'язку дедалі пришвидшувався, наприкінці 20-х років розширювався радіозв'язок. Мережа телефонів та радіо надавала нові комунікативні можливості. Розширення зазнав і поштово-телеграфний зв'язок. Однак у даній сфері спостерігалися недоліки, пов'язані з недостатнім фінансуванням, браком кадрів та недбалим ставленням як з боку працівників даної сфери, так і з боку населення.

У цілому, зазначене десятиліття позначилося економічними коливаннями, що відбилося й на житлово-комунальній сфері та галузі зв'язку та транспорту. Але перші кроки щодо забезпечення житлом були здійснені, з'явилися комунікації, що пришвидшили темпи життя населення у позитивний бік.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧІ ГАРАНТІЇ РОБІТНИЧОГО НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ

4.1. Професійно-технічна освіта і підготовка кваліфікованих кадрів

У площині вивчення соціально-економічного розвитку регіону важливою є духовна складова. Донбас періоду 20-х років відзначився національною колоритністю, яка збагачувала індустріальний фон і наштовхувала керівництво державою на нові починання в освітній сфері. Найбільш актуальною у промисловому регіоні була підготовка кваліфікованих техніків, інженерів, спеціалістів аграрної галузі поміж інших ланок освіти.

На VIII Всеросійському з'їзді Рад, що відбувся 22-29 грудня 1920 р., під час доповіді про діяльність РНК В.Ленін зазначив: «Політиці ми, безсумнівно, навчилися..., а з господарством справи погані. Найкраща політика віднині – поменше політики. Давайте більше інженерів і агрономів, у них вчіться, їхню роботу перевіряйте, перетворюйте з'їзди і наради не в органи мітингування, а в органи перевірки господарських успіхів, в органи, де ми могли б по-справжньому навчитися господарському будівництву» [629, с. 474].

Зміст промови був закликком щодо забезпечення промислових господарчих галузей кваліфікованими інженерами й агрономами. Збільшення кількості спеціалістів потребувало розгортання широкої системи професійно-технічної та сільськогосподарської освіти. Особливого значення технізація освіти набула у великих промислових центрах. Більшовицьке керівництво

робило ставку на важку промисловість. Остання зосереджувалася у таких центрах, як Донбас, Дніпропетровськ, Харків та ін. Найпотужнішим осередком був Донецький басейн, де на початку досліджуваного періоду переважна частина населення була неписьменною. Підвищення соціально-культурного рівня населення було конче необхідним ще й з тих позицій, що пролетаря проголошували центральною особою у радянському суспільстві. А освічений, кваліфікований інженер – «жрець» машин мав вивести розвиток промисловості у нову площину. Таке глобальне завдання постало перед регіоном і всією країною.

На початку 1920-х рр. в УСРР була запроваджена система професійної технічної освіти, яка включала три основних ланки: 1. Нижча (названа в документах 1920-х років робітничою), що включала: робітничі курси, школи робітничої молоді, професійні школи, школи фабрично-заводського навчання, професійно-технічні школи для дорослих робітників (термін навчання до 1 року), вечірні робітничі університети. 2. Середня – забезпечувала підготовку і підвищення кваліфікації майстрів і техніків (у 1922 р. була ліквідована). Проміжний статус між другою та третьою ланками належав змінним та вечірнім робітничим факультетам, в яких навчання велося без відриву від виробництва. Робітфаки здійснювали підготовку до вступу у вищі навчальні заклади, у той же час функціонуючи як самостійні навчальні заклади, реально готуючи не стільки абітурієнтів, скільки фахівців середньої ланки. 3. Вища ланка включала підготовку інженерів загальних спеціальностей і керівників виробництва. Строк навчання у вечірніх робітничих технікумах становив 3 роки, а в інститутах – 4-5 років [754, с. 12-13]. У цілому, уся система професійної освіти будувалася на двох головних галузях або вертикалях – індустріально-технічній та сільськогосподарській. Похідними від них та частковими вважалися соціально-економічна, педагогічна, медична та художня (мистецька) вертикалі.

У 1920 р. в Україні було утворено Головний комітет професійно-технічної освіти – Головпрофос і його органи на місцях. 15.03.1921 р. при

Головпрофосі України було організовано відділ професійної освіти робітників. 28 січня 1920 р. у м. Бахмут було створено Донецький губерньський відділ народної освіти. Того ж року було організовано й Луганський відділ народної освіти [112, арк. 9-10].

Відомо, що до 1920 р. в Донбасі було лише дві штейгерські школи (Лисичанська штейгерська школа, Горлівське гірниче училище), 3-4 технічних училища, одна школа гірничих десятників (у Макіївці) і короткотермінові курси для навчання рятувальній справі [453, с. 20]. У цілому ж система технічних навчальних закладів Донецької губернії, які готували нову інженерну еліту, на 1 серпня 1920 р. була представлена 118 професійними навчальними закладами, що функціонували в статусі нижчих технічних училищ, професійно-технічних шкіл та курсів.

Сільськогосподарська ланка освіти на 1920 р. характеризувалася відкриттям навчальних закладів. Витоки формування сільськогосподарської освіти в Донбасі кореняться в ХІХ ст., коли першим паростком аграрної освіти у Катеринославській губернії стала Луганська показова ферма, заснована за розпорядженням міністра фінансів Росії Є.Ф. Канкріна у 1827 р. У 1848 р. на її базі було створено Великоанадольську школу лісників (нині Великоанадольський лісничий технікум). У 1914 р. в с. Ями (нині Сіверськ) Артемівського району Донецької області було відкрито Каменське 3-річне нижче сільськогосподарське училище [679].

Слід зазначити, що ще на початку ХХ ст., в часи інтенсивного розвитку капіталізму, Донбас був не лише найбільш розвиненим промисловим регіоном Росії, а й потужною зоною землеробства. Такі умови сприяли появі перших навчальних закладів, які готували сільськогосподарські кадри. Головним центром їхньої підготовки у Донбасі став Луганськ.

Політичні пріоритети нової влади вимагали формування нової генерації інтелігенції, у тому числі сільськогосподарської, з робітників і селян, які б діяли виключно в інтересах радянської влади [576, с. 50]. Реалізація цих завдань розпочалася з організації позашкільної сільськогосподарської освіти

на базі закладів аграрної освіти, створених у дорадянську добу. В Луганську це були сільськогосподарська школа та засноване у 1914 р сільськогосподарське училище.

В Олександро-Грушевському районі курс лекцій з сільського господарства з 1919 р. викладався в учительській семінарії [231]. Проте в Чистяково землеробсько-технічні курси були відкриті у 1920 р. Як свідчить газета «Всероссийская кочегарка», курсанти курсів ставилися до занять з особливою цікавістю. Курси передбачали проводити навчання на протязі декількох місяців [230] .

В Маріупольському районі позашкільна сільськогосподарська освіта здійснювалася у формі лекцій, які читали агрономи. У вказаному районі позашкільна освіта аграріїв існувала з 1909 р. Крім того, велися заняття в музеї відділу народної освіти [233]. Задля забезпечення навчального процесу необхідною літературою в Маріуполі діяла сільськогосподарська бібліотека [535, с. 21].

У Слов'янському районі також були організовані сільськогосподарські курси. Допоміжну роль у сільськогосподарській освіті відігравали сільськогосподарські товариства, до основних завдань яких, поряд із забезпеченням сільськогосподарським інвентарем населення, входило поширення сільськогосподарських знань.

У травні 1920 р. в Луганську було відкрито сільськогосподарське училище імені Тимирязєва, яке через рік було перевезене до Олександрівки. Кількість студентів у перший рік навчання дорівнювала 75 особам [319]. Працювало 7 викладачів. Училище утримувалося за кошти податку на просвіту [77, арк. 3, 7].

Перший виш сільськогосподарського профілю в Донбасі – Луганський сільськогосподарський технікум – було відкрито у 1920 р. відповідно до рішення повітового й міського відділів народної освіти від 20 квітня 1920 р. Діяльність вишу в перші роки його функціонування позначилася необхідністю подолання складних економічних умов, які мали вплив на

укомплектування матеріально-технічної бази та науково-педагогічних кадрів. Місцева влада, переймаючись вищезгаданими питаннями, сприяла розв'язанню вказаних проблем. У результаті цього у відання технікуму було передано землі Луганської дослідної станції, де студенти могли проводити практичні заняття. Задля їхнього проведення викладачі та студенти користувалися і Луганським центральним міським фізичним кабінетом та іншими природничо-науковими лабораторіями міста [716, с. 65].

Діяльність Луганського сільськогосподарського технікуму, який згодом було реорганізовано в інститут⁸ [678] відзначилася не тільки педагогічною, а й науково-дослідною роботою в галузі ґрунтознавства, вивчення і розробки агротехнічних заходів щодо підвищення родючості ґрунтів. Задля проведення наукових експериментів в технікумі з 1924 р. було розпочато облаштування хімічної лабораторії, фізичного та ботанічного кабінетів, лабораторій ґрунтознавства і зоотехніки.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Луганська округа посідала в Україні 5 місце (після Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська) за кількістю навчальних закладів профосвіти та охоплення ними учнів. До складу цієї мережі у 1928/29 р. входив і сільськогосподарський технікум, де кількість учнів становила 77 осіб. Діяли 3 сільськогосподарські профшколи з кількістю учнів 343 особи [222, с. 96].

Отже, започаткування аграрної освіти в Донбасі відбувалося не на пустому місці, цей процес проходив на основі існуючих позашкільних закладів освіти, які були відкриті ще у ХІХ ст. Особливого розвитку зазнала позашкільна аграрна освіта, яка відзначилася досягненнями з відкриття різних курсів у галузі агрономії, розвитком середньотехнічної сільськогосподарської освіти та становленням вищої. І хоча робота профшкіл проходила в зазначений період у вкрай несприятливих умовах, пов'язаних з

⁸ У 1928 р. у зв'язку з уніфікацією навчальних закладів Луганський технікум рільництва було реорганізовано в інститут рільництва, до якого було переведено студентів Цюрюпинського і Мигіївського сільськогосподарських технікумів, які було закрито.

відсутністю коштів, а також браком педагогічних кадрів та продовольчих ресурсів і палива тощо. [166, арк. 2], влада робила все можливе, щоб подолати недоліки у найкоротший термін.

Програма професійної освіти у 1920-х рр. передбачала охоплення технічним навчанням як молоді, так і некваліфікованих дорослих робітників. Згідно із декретом РНК УСРР (грудень 1920 р.) усі робітники віком від 18 до 40 років були зобов'язані навчатися на професійно-технічних курсах, де термін навчання коливався від 4 до 2 місяців. На початку непу курси стали добровільними. Станом на 1 жовтня 1924 р. в Донбасі на підприємствах вугільної промисловості діяло 34 курси технавчання, з них – у металургійній промисловості – 12, хімічній – 8, будівельній – 5, медичних курсів – 5 [750, с. 87].

Наряду з короткотерміновими курсами з підготовки і перепідготовки кадрів кваліфікованих робітників майже у всіх промислових центрах республіки створювалися довготермінові курси. Так, 26 березня 1921 р. РНК УСРР видав декрет про прискорену підготовку робітників гірничої справи в Донбасі. Відповідно з цим декретом було утворено однорічні курси з підготовки спеціалістів маркшейдерської справи у таких містах Донбасу, як Горлівка, Лисичанськ, Бахмут. У Єнакієво були відкриті вечірні технічні курси з підготовки молодших техніків зі строком навчання 2,5 року. Довгострокові курси, як правило, утворювалися на великих промислових підприємствах. Так, у 1921 р. на Дебальцівському механічному заводі діяли однорічні курси підготовки помічників майстрів, де навчалися 72 робітники заводу. На Донецькому заводі «Світло шахтаря» також були створені курси з підготовки кваліфікованих робітників.

На початку 1920 р. в країні, а особливо в Донбасі, набуло розвитку індивідуальне і бригадне учнівство, коли робітники-підлітки прикріплялися до інструкторів виробничої освіти з найбільш кваліфікованих робітників. Цей вид навчання забезпечував отримання професійних навичок без відриву від виробництва. У бригаді інструктора пересічно навчалось 10-15 учнів.

Щоб зацікавити наставників у навчанні виробничої молоді, 20.01.1921 р. Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу видало наказ, згідно з яким: «... усе вугілля, яке добувалося забійниками, які навчалися, зараховувалося до видобутку вчителя забійника, як видобуток останнього». Наприклад, якщо забійник видобував 100 пуд., а його учень-забійник – 50 пуд., то останні зараховувалися забійнику, який його інструктував. За це відповідно встановлювалася доплата та премія.

Цей захід виявився ефективним. На протязі другого півріччя 1921 р. в Донбасі було випущено 29 гірничих техніків і відправлено у виші 80 осіб, переважно з гірничих робітників. Така робота щодо зацікавлення молоді велася у різних напрямках. Наприклад, у травні 1922 р. радянське керівництво у різних галузях промисловості ввело так звану броню підліткам на виробництві, що мало велике значення для підготовки кваліфікованих робітників, поповнення промисловості молодими грамотними робітниками. Звичайно, логічний напрямок цієї роботи був не безпідставним. Ставилася глобальна мета розвитку важкої промисловості, що потребувало максимальної концентрації в ній кваліфікованої кадрової сили. Однак реформуванню освіти, на що було взято старт радянською владою, заважали низка перепон фінансового характеру. Матеріальна база навчальних закладів була слабкою. Усе ж поступово відбудова свідчила про певні результати. У 1922 р. по Профосу Донецької губернії планувалося випустити лише 56 гірничих техніків, 30 штейгерів, 19 маркшейдерів, 30 інструкторів рятувальної справи [760, с. 43-45].

Станом на початок 1922 р. профтехнічна освіта у Юзівському районі характеризувалася тим, що культвідділом Юзівського райкому спілки гірничників було закінчено організаційну роботу з відкриття шкіл гірничих десятників на Мушкетівському куці. У лютому 1922 р. розпочався набір учнів до школи, яка була розрахована на 50 місць [119, арк. 70 зв]. У цілому, взимку 1922 р. по Донбасу функціонувало 6 гірничих технікумів, 3 школи червоних штейгерів, 1 – маркшейдерська, 2 – рятувальної справи, 1 –

врубових машин, 8 – з підготовки гірничих десятників і monterів, 3 – профтехнічні школи і 4 загальноосвітніх курсів [691, с. 44]. Відкривалися й школи гірничопромислового учнівства, яких у Донбасі ще на початку 1923 р. нараховувалося лише 15 з кількістю учнів 1110, а наприкінці 1924 р. вже діяло 27 шкіл з 2063 учнями. У 1925 р. в регіоні функціонувало 33 школи, в яких навчалося 2400 осіб [567, с. 201-203, 212-214].

Новою формою виробничого навчання були школи робітничої молоді, які функціонували при промислових підприємствах, навчання в яких проводилося у неробочий час. Головним їхнім завданням була підготовка кваліфікованих робітників під керівництвом майстра. До шкіл робітничої молоді належали: школа фабзаводського учнівства, школа-завод, фабрика-майстерня, будинок робітничих підлітків, школа-клуб робітничих підлітків. На 1 січня 1923 р. зареєстровано 22 школи фабзавучу, з них обстежено 19. Всі вони утримувалися на кошти різних профорганізацій і виробничих підприємств. У 19-ти обстежених школах навчалися 1844 учня. В середньому на одну школу припадало 97 осіб. Крім шкіл фабзавуча, було обстежено 6 будинків робітників-підлітків з кількістю учнів 355 осіб, з яких 66 жінок [589, 34].

Однією з найбільш перевірених досвідом форм підготовки кваліфікованих робітників з числа молоді були школи ФЗУ, яких в країні у 1920 р. було відкрито у кількості 22 [567, с. 205]. У Донбасі школи фабрично-заводського учнівства або типу ФЗУ з'явилися у 1921 р., де навчалася молодь віком від 14 до 18 років. Термін навчання становив 4 роки [645, с. 60].

Питання будівництва фабрично-заводської школи нового типу вперше обговорювалися на I Всеукраїнській конференції з питань індустріально-технічної освіти, що відбулася у Харкові у вересні 1922 р. Школи ФЗУ створювалися в першу чергу на підприємствах важкої індустрії: вугільної та металургійної, крупних будівельних об'єктах, залізничному транспорті – для навчання підлітків, які там працювали [763, с. 38]. У школах ФЗУ, які

існували на підприємствах та утримувалися за кошти останніх, молодь отримувала суто технічну освіту.

Перші школи ФЗУ в Донбасі було відкрито при Петровському металургійному заводі (Єнакієво), локомотивному депо ст. Слов'янськ, Юзівському металургійному заводі (1921 р.), Луганському патронному заводі (1922 р.). Учнями школи ФЗУ при Старокраматорському машинобудівному заводі стали 320 підлітків (грудень 1922 р.). Тоді ж Маріупольські учнівські майстерені були трансформовані в школу ФЗУ. Школа фабзавучу в Макіївці була утворена наприкінці 1922 р., кількість учнів – 130. Підлітки працювали на Макіївському металургійному заводі 4 години та 4 години мали теоретичного курсу під час навчання. З 1923 р. при металургійному заводі почала працювати школа фабрично-заводського учнівства, в якій навчалось 160 підлітків.

У 1926 р. уряд видав нове «Положення про школи фабрично-заводського учнівства, яке відрізнялося від попереднього, виданого у 1922 р. Відповідно до нового положення термін навчання скорочувався на 1 рік і становив в основному 2-3 роки. У другій половині 1920-х рр. їх було відкрито в Артемівську, Луганську, Сталіно [571, с. 89]. У 1926 р. побачила світ постанова ЦК ВКП(б) «Про підготовку і навчання робітничої сили», згідно із якою школи ФЗУ мали готувати кваліфікованих робітників 6 розряду, які на виробництві могли підвищити його до 7, 8, 9-го розряду [593, с. 61].

Під впливом керівництва НК освіти УСРР ще у березні 1922 р. на Всеукраїнському з'їзді губернських відділів народної освіти було взято курс на перехід до професійної монотехнічної школи [754, с. 40]. Великого значення у технізації освіти набули професійно-технічні школи. У Донбасі вони організовувалися стрімкими темпами. У 1924 р. [52, арк. 19] в регіоні, окрім окружних міст (Луганськ, Маріуполь, Старобільськ, Бахмут) професійно-технічні школи з індустріально-технічної освіти функціонували у

Єнакієво, Горлівці, Слов'янську та ін. З сільськогосподарської освіти профшколи діяли у Гришино, Микитівці та хуторах регіону.

Станом на 1 січня 1926 р. у Донецькому басейні кількість учнів професійно-технічних курсів та фабрично-заводських шкіл була найменшою у Старобільському окрузі (відповідно 53 та 244). У будинках робітничих підлітків найменше учнів було у Сталінському окрузі (62). Для порівняння – у Маріуполі – 444 учнів [581, с. 146-149].

Система технічних курсів активно розвивалася в Донбасі і у другій половині 1920-х рр. У 1926 р. в Луганську за ініціативи окружної ради профспілок на великих підприємствах було організовано курси з ліквідації технічної неграмотності. У низці рудоуправлінь Донвугілля діяли чотиримісячні курси, які щороку навчали 350 машиністів врубових машин. У 1926-1927 р. при Сталінському металургійному заводі діяли курси з підготовки металургів. У вказаний період з 587 тих, хто навчалися, 216 закінчили курси успішно [571, с. 103-104].

У вугільній промисловості регіону здійснювалася підготовка і перепідготовка десятників і бригадирів, яка спочатку проводилася на окремих рудниках. Зокрема в Артемівському окрузі у 1926 р. на курсах, організованих Титовським рудоуправлінням, було підготовано 40 десятників. У наступному році відповідні курси були відкриті у Сталіно та Новочеркаську, а ще через рік вони діяли на більшості підприємств Донбасу. В результаті у вказаному році було підготовлено 1080 гірничих десятників. У 1929 р. на шестимісячних курсах з підготовки гірничих десятників, відкритих у Сталінському, Лисичанському та Горлівському рудоуправліннях, набули та підвищили кваліфікацію 2700 десятників і бригадирів [549, с. 72-77].

У 1927/28 навчальному році через гірничі профкурси по рудниках Макіївського комбінату пройшли підготовку більше 240 осіб:

Таблиця 4.1

Особи, що навчалися на гірничих курсах у 1927/28 р.

Установка курсів	Кількість осіб	Строк курсів (місяців)	Витрачено коштів (руб.)
Курси підвищення кваліфікації гірничих десятників	48	8	2921
Курси з підготовки молодших відповідальних техніків	18	9	1236
Курси з підготовки кваліфікованих кочегарів	16	1	185,50
Курси з підготовки машиністів врубових машин	50	3	1390,3
Курси забійників	52	3	349,49
Курси з підготовки крипильників	32	3	215
Курси з технічної безпеки	25	10	4122,72
Разом	241	37	10420,01

Дані таблиці свідчать, що найбільше було підготовлено гірничих десятників та разом з тим забійників. Найбільше коштів було витрачено на курси з технічної безпеки.

Потреба щонайшвидшої відбудови промисловості супроводжувалася необхідністю забезпечити регіон кваліфікованою робочою силою. Дефіцит останньої спонукав владу максимально перейматися питаннями професійної технічної освіти. Так, у лютому 1921 р. потреба у кваліфікованих робітниках

в Донбасі становила: 175 електромеханіків, 330 гірничих інженерів, 10 гірничих техніків, 322 особи штейгерів, 60 осіб маркштейгерів, 108 інженерів-механіків, 85 осіб інженерів-електриків.

Питання треба було вирішувати в корені, адже поряд з проблемами суто матеріального характеру (наявність будівель, обладнання приміщень) головним питанням було забезпечення навчальних закладів викладацьким складом. Тож протягом 1921/22 р. у вузи Донбасу (згідно із постановою Наркомосу УСРР) було направлено 150 викладачів, у тому числі 25 професорів з вишів Києва, Харкова, Одеси, Полтави, Катеринослава та ін. міст.

Передумови розвитку інженерної справи та основ технічної освіти в Донбасі станом на 1920-й рік в масштабах культурно-освітніх реформ, викликаних історичними реаліями часу, сприяли відкриттю навчальних закладів для підготовки інженерно-технічних кадрів з метою забезпечення важкої промисловості кваліфікованими спеціалістами.

Підготовчою формою до набуття вищої освіти згідно із принципом її пролетаризації стали робітфаки, які почали існувати з 1919 р. Вони готували молодь до вступу у вищі навчальні заклади та сприяли пролетаризації вишів. В Україні питання про робітфаки було остаточно вирішене декретом Раднаркому РРФСР від 17 вересня 1920 р., в якому зазначалося, що основне завдання робітфаків полягало у широкому залученні пролетарських і селянських мас до вищої школи. Зазвичай на робітфаках вивчалися поряд із загальноосвітніми дисциплінами і спеціальні, в залежності від профілю інституту, при якому існував робітфак. Так, при технічних вузах студентам робітфаків читався курс лекцій під назвою «Енциклопедія технічних знань», при сільськогосподарських – «Енциклопедія сільськогосподарських знань» та ін. [730, с. 260]. У 1921 р. у республіці налічувалось 12, а в 1925 р. вже понад 30 робітфаків, на яких навчалось майже 7,5 тис. осіб [738, с. 44]. У 1927 р. в Україні працював 31 робітфак (у 1922 р. було 7), в якому здобували освіту близько 7 тис. робітників і селян [566, с. 58].

Такий осередок навчання був свого роду базисним центром освітнього процесу, в якому акумулювалася діяльність щодо формування знань з того чи іншого напрямку освіти з перспективою продовження здобуття знань. Взагалі у Донбасі підготовка майбутніх «червоних інженерів» велася у вечірніх робітничих технікумах: у Луганську, Юзівці, Краматорську, Лисичанську та у Слов'янському денному робітничому технікумі. У Лисичанську, Горлівці та Юзівці для гірничої промисловості підготовку кадрів здійснювали гірничі технікуми. На засіданні постійної наради при губернському відділі народної освіти від 1.12.1922 р. ухвалили вважати всі робітфаки невід'ємною частиною технікумів [180, арк. 17].

Звичайно, через індустріальні пріоритети соціальної політики населення Донбасу мало привілейовану можливість вступити до вишів. Так, на 1922 р. гірники, металісти, хіміки Донбасу отримали найбільше місць у вузах – 355 (293 – в інститутах, 62 – на робітфаках) [558, с. 217].

У Донбасі справою прийому до вузів і на робітфаки у 1923 р. займалися губернські та повітові комісії, до складу яких входили представники відділів професійної освіти (голова комісії), комнезамів, парткомів, які розглядали справи осіб, відряджених до робітфаків. Комісії приймали пакет документів, медичне засвідчення і проводили іспити [558, с. 218].

Із доповіді Артемівської окружної ради профспілок про висновок роботи з відбору кандидатів на робітфаки (серпень 1928 р.) відомо, що для відбору було утворено відбіркову комісію, яку пройшли 316 осіб. За основними путівками на робітфаки було відправлено 171 особу, за кандидатськими – 75. Понад 60 осіб були відряджені до навчання на робітфаки Російської Федерації [691, с. 87-88].

Однак значення робітфаків не можна перебільшувати. Сучасні дослідники вдаються до нових висновків щодо місця останніх у системі освіти. Спираючись на нові показники, науковці стверджують, що думка про найбільшу кількість вступників до вищої школи через систему робітфаків є помилковою. Дослідниця О.О. Лаврут у своїй праці звертає нашу увагу на

той факт, що переважна частка абітурієнтів закінчили профшколи, трудшколи або отримали домашнє виховання. Науковцем підтверджено, що підготовка через робітфаки посідала останню позицію серед вступників [765, с. 8-9].

Свого розвитку зазнало вузькопрофесійне спрямування освіти й у площині відкриття робітничих технікумів. Такий навчальний заклад було відкрито на Луганщині. Історія Луганського народного технікуму розпочалася у 1920-му році. У доповіді про діяльність губернського позашкільного відділу народної освіти, який розпочав свою діяльність у січні 1920 р., зазначалося, що Луганський Народний технікум розпочне заняття у 20-х числах березня [41, арк. 149], так і відбулося (27 березня 1920 р.). У 1922 р. його було перейменовано в Луганський вечірній робітничий технікум. Він був зорієнтований на потреби важкої промисловості як Донецького басейну так і всієї країни в цілому.

Згідно із «Кодексом законів про народну освіту УСРР», що діяв з 25 листопада 1922 р., технікум вважався «вищою школою, що готує працівників вищої кваліфікації (інженерів-практиків...) певної вузької галузі народного господарства і державного будівництва». Термін навчання там становив три роки, а в інститутах, де готували організаторів-керівників вищої кваліфікації, – 4 роки [122, с. 121-129].

В Луганському ж вечірньому робітничому технікумі курс навчання хронологічно обмежувався чотирма роками, і по закінченні трьох загальноосвітніх технічних курсів присвоювали звання майстра, а закінчення четвертого курсу передбачало отримання випускниками звання інженерів вузького профілю [42, арк. 2 зв]. Ці принципові установки були реалізовані вже в 1923 р., коли технікумом були підготовлені перші дипломовані фахівці. Саме у травні зазначеного року 8 слухачів п'ятого семестру одержали посвідчення, що дали їм звання майстра.

На початкових етапах діяльності ЛВРТ підготовка кадрів велася на двох факультетах: механічному та електротехнічному. Важливим кроком на

шляху укріплення та розвитку навчального закладу було його прикріплення до Патронного заводу та до колишнього заводу Гартмана (паровозобудівного) [168, арк. 108, 120 зв]. Саме вказані заводи в найбільшій мірі комплектували ЛВРТ учнями. Станом на початок 1922-1923 навчальних років показники відряджених на навчання були такими:

Таблиця 4.2

**Дані про відрядження робітників заводів Луганщини,
відряджених на навчання до ЛВРТ у 1922/23 н.р.**

№	Назва заводу	Кількість відряджених осіб	у відсотковому (%) відношенні
1	Патронний завод	57	43
2	Завод Гартмана	50	38
3	Емалювальний завод	10	7
4	Цвяховий завод	5	4

Крім того, 8% (10 осіб) робітників було відряджено відділом комунального господарства, пилонасічною фабрикою, профспілками харчовиків, залізничників та безробітних, а також відділом праці [180, арк. 10].

У 1927 р. у технікумі відбувся перший випуск 11 інженерів з паросилового обладнання. У наступному році було підготовлено 16 інженерів, а через рік 37, з яких 23 були фахівцями з холодної обробки металів, і 14 – з паросилового устаткування [179, арк. 14].

У 1928 р. постало питання про відкриття при Луганському вечірньому робітничому технікумі денного відділення за кошти державного бюджету [169, арк. 57 зв]. Але в історії навчального закладу відбулася більш визначна подія. У 1930 р., відповідно до Постанови Ради Народних Комісарів СРСР, технікум був реорганізований у Луганський вечірній робітничий машинобудівний інститут, до якого прикріплено вечірній робітничий

факультет [638, с. 12]. Ця реорганізація завершила перший етап становлення вищої технічної школи в Луганську.

Важливу роль у забезпеченні вугільної промисловості інженерно-технічними кадрами відіграв Лисичанський гірничий інститут. Спочатку це була Штейгерська школа, відкрита у 1873 році. У 1921 р. вже Лисичанське гірниче училище було реорганізоване в гірничий технікум, який розпочав підготовку спеціалістів для вугільної промисловості за трьома напрямками: гірничо-експлуатаційний, гірничо-механічний та маркшейдерський з трирічним терміном навчання [519, с. 96].

У 1923 р. Лисичанський гірничий технікум набув статусу вищого навчального закладу і отримав право здійснювати підготовку не лише гірничих техніків, але й гірничих інженерів вузького профілю [609]. В 1929 р. у зв'язку зі збільшенням потреб вугільної промисловості у спеціалістах гірничої справи з вищою освітою Головним управлінням навчальних закладів СРСР було прийнято рішення відкрити у Лисичанську на базі гірничого технікуму вечірній робітничий гірничий інститут. Бажаючі вступити до вишу (це були переважно випускники Лисичанського гірничопромислового училища та місцева молодь) проходили навчання на робітничому факультеті [608].

У 1921 р. у Юзівці у приміщенні будівлі колишнього комерційного училища було відкрито Донецький гірничий технікум ім. Артема. Для гуртожитків студентів використовували будівлю колишнього харчового пункту земства. До технікуму приймали студентів, відряджених профспілками, компартійними і комсомольськими організаціями. На протязі першого року після відкриття в технікумі навчалось 190 студентів, але в наступному році вже 316 осіб. Склад студентства був тоді таким: за робітничим стажем: зі стажем більше 3 роки – 83%, до 3 років – 13%; селян, дітей робітників і службовців – 4%.

Донецький технікум готував інженерів 2 спеціальностей – гірничого інженера з експлуатації вугільних родовищ і гірничого інженера-механіка.

Були організовані при технікумі і вищі інженерні курси з підготовки інженерів з досвідчених штейгерів. Перший випуск 13 гірничих інженерів відбувся 9 вересня 1924 р.

При технікумі діяло Виконавче бюро (профспілки), яке переймалося створенням для студентів необхідних матеріально-побутових умов. Виконбюро мало своє господарство: їдальню, млин, пекарню, лазню, пральню, перукарню, книжковий ларьок.

У 1924 р. при Донецькому гірничому технікумі було організовано Вечірній робітничий технікум. У 1926 р. Раднарком СРСР перейменував його у Донецький гірничий інститут ім. Артема. З реорганізацією в гірничий інститут підготовка студентів у навчальному закладі велася на трьох факультетах: гірничому, гірничо-геологічному та гірничо-хімічному, а з 1929 р. ще на двох: металургійному та кольорових металів [632, с. 361]. Тож у 1927 р. у Сталіно вже існував гірничий інститут [213, с. 43], а Сталінський вечірній робітничий технікум у 1929 р. було реорганізовано в Донецький металургійний інститут [573, с. 3-8].

У 1923 р. з Горлівки до Юзівки перевели гірничомеханічний технікум, який випускав інженерів вузівського профілю. Першими його студентами були робітники місцевих шахт і заводів. З 1922 р. при технікумі створили Вищі інженерні курси.

Ще більш відчутною, аніж в інженерах, була потреба в гірничих техніках. У 1929 р. у Донбасі їхньою підготовкою займалися три технікуми у Сталіно, Новочеркаську і Кадіївці. Готувалося відкриття ще двох у Горлівці та Красному Лучі, до яких у 1929 р. було здійснено набір слухачів, серед яких Донвугіллям були відібрані робітники віком не молодше 22 років, з виробничим стажем не менше 3 років. Учні забезпечував трест матеріально. Підготовкою робітників до вступу у технікум займалися відкриті «Донвугіллям» курси, на які у 1929 р. було зараховано 600 осіб [244, с. 1900-1902].

У 1925 р. Нарком освіти УСРР Я. Ряппо писав, що індустріально-технічна освіта визнана не тільки де-юре, але й де-факто [475, с. 7], оскільки в Україні функціонувало 168 вузів з кількістю студентів 49314 осіб [753, с. 14]. У другій половині 1920-х рр. виникла нова форма освіти – вечірні робітничі факультети, у 1928 р. відкриті в Луганську, Алчевську, Сталіно, Кадіївці [571, с. 70]. У 1927/28 р. в республіці діяло 5 індустріальних інститутів та 31 технікум з кількістю студентів 16650 [785, с. 53].

Існувала заочна форма навчання. Станом на 1929 р. функціонувала 31 установа із заочної освіти, де навчалися 85 тис. осіб. Як правило, заочна освіта була платною. Учні сплачували повну вартість навчання самостійно, або за них вносили цю суму профспілки чи установи, або підприємства, на яких вони функціонували. Пересічно навчання одного курсанта коштувало понад 2 руб. на місяць, учня технікуму – 4-5 руб. і студента вишу близько 8 руб. [439, с. 20].

Вузька спеціалізація технікумів Донбасу, в яких зазвичай підготовка кадрів здійснювалася на факультетах, потребувала відкриття навчальних закладів вищої акредитації. Керівників виробничих підприємств для Донбасу готували виші Катеринослава, Новочеркаська, Харкова, Москви та Петрограда (Петербурга) [760, с. 14]. У 1923 р. поза межами Донбасу навчалася 1500 студентів [558, с. 219]. Ситуація забезпечення вишів технічного напрямку дещо покращилася, коли з'явилися перші робітничі, гірничі технікуми в регіоні, з яких в окремих, таких як Донецький гірничий технікум, були переформовані в інститути у другій половині 1920-х рр. Тож на 1 листопада 1929 р. у Донбасі діяло, крім Донецького гірничого інституту, 6 технікумів із загальною кількістю студентів втузів 1399 осіб.

Пленуми ЦК ВКП(б), які відбулися у липні 1928 р. та у листопаді 1929 р. видали постанови, згідно з якими передбачалося:

- 1) організувати втузи з різко вираженою спеціалізацією, зменшивши термін навчання в них до 3-4 років;

- 2) збільшити кількість інститутів і технікумів та контингент учнів у них;
- 3) передати всі вузузи у відання ВРНГ та господарських об'єднань;
- 4) уніфікувати систему технічної освіти.

У Донбасі ж відбувся зворотний процес, оскільки всі технікуми перетворилися в інститути (у Краматорську, Луганську, Лисичанську, Маріуполі та Рубіжному). Крім того, у вересні 1930 р. у Бахмуті на базі Сталінського вечірнього металургійного інституту та Донського металургійного інститутів було створено Донецький металургійний інститут [785, с. 54-55].

З усієї вугільної промисловості Донбасу 42% пересічно було зосереджено в Луганській окрузі. У постанові «Про стан і перспективи культурного будівництва в Луганській окрузі», заслуханої на XIII Округовому з'їзді Рад (1929 р.), визнавалося, що в системі профтехосвіти на Луганщині збільшувалася питома вага гірничої профосвіти, тому перед Наркоматом та «Донвугіллям» ставилося завдання у 5-річний термін поширити мережу гірпромучів, гірничої середньої освіти, профкурсів відповідно з потребами гірничої промисловості та відкриття одного гірничого вишу [467, с. 37-38].

Така необхідність у поширенні мережі навчальних закладів була актуальною через обставини, що склалися у промисловості країни. Так, у 1929 р. дефіцит інженерно-технічних кадрів будь-якої кваліфікації в УСРР становив майже 9 тис. осіб [783, с. 30]. У 1930 р. на шахтах Донбасу не вистачало 40 тис. робітників [742, с. 112]. Темпи підготовки кадрів значно відставали від передбачуваних. Потреба в інженерах в країні була майже цілковито задоволена на 100% у 1927 р., однак у техніках лише на 40-45% [245, с. 125]. Із загальної кількості осіб, що вступали до вишів країни, значний відсоток останніх не закінчували навчальних закладів. По індустріальних вузах та школах станом на 1929 р. таких було 65%, по сільськогосподарських – близько 50%. Серед причин, через які студенти та

учні кидали навчання, була й низька якість, зумовлена непідпорядкованістю програм, рівнем кваліфікації викладачів й т.ін. [683, с. 23].

Зазначимо, що соціальне походження абітурієнтів у 1920-х рр. було першочерговим, а зовсім не знання та рівень культури. До речі, «етикет» поведінки студента кардинально змінився. У моду увійшли нецензурні слова, доволі груба поведінка.

У цілому ж математичне співвідношення щодо соціального складу абітурієнтів відбивалося так: приймати робітників у 2 рази більше, ніж селян, а селян у 4 рази більше, ніж колишніх міщан [657, с. 47-48]. Дослідниця О.Л.Рябченко у свою чергу підкреслила, що молодь, яка бажала отримати освіту, але не мала робітничо-селянського походження, змушена була вдаватися до соціального походження [695, с. 129].

У 1920-х рр. у державі порівняно швидких темпів набула політика «пролетаризації» вишів. Як підкреслив дослідник В. Липинський, процес «пролетаризації» був характерним лише для вишів інженерно-технічного профілю. Курс на пролетаризацію вищої школи виявився й у застосуванні при зарахуванні до вишів методу розкладки, у безперервних «чистках» навчальних закладів [631, с. 91]. У 1921/22 р. з вузів України було відраховано 5,5 тис. «соціально-ворожих елементів», звільнено 70 осіб, які належали до так званої зміновіхівської професури.

Швидке зростання відсотка робітничо-селянської молоді було характерним для робітничих факультетів. У 1925 р. соціальний склад студентства в інститутах визначався такими даними: дітей службовців – 50,1%, селян – 24,4% і робітників – 17,4%; у технікумах: селян – 35,5%, робітників – 31,5%, службовців – 24,8%; на робітничих факультетах: робітників – 60,6%, селян – 31,2% [245, с. 125]. Наприклад, у Луганську в 1925/26 н.р. розподілення було таким (у %): робітників – 69,4 (у 1928/29 рр. – 80,8); селян – 25,1 (у 1928/29 н.р. – 13,5); службовців – 5,5 (у 1928/29 н.р. – 5,7) [22, с. 97].

У 1927 р. було видано постанову, згідно із якою в Луганську допускати у виші можна було не більше 5% «нетрудового елементу» [400]. Наведені статистичні показники чітко відбивають класову лінію у відборі молоді до навчальних закладів. В цілому ж у 1928 р. близько 60% студентів інженерно-технічних вузів держави були робітниками. Наприкінці першої п'ятирічки у деяких вишах республіки цей показник місцями сягнув навіть 100% результату [588, с. 310].

У виданнях 1920-х рр. зазначалося, що пролетаризація студентства пов'язана з двома найболючішими моментами – стипендіями і студентськими гуртожитками. Справу з гуртожитками розв'язати не вдалося, тому з 1925/26 р. усі гуртожитки перейшли у відання Наркомосу, а кошти на їхнє утримання відпускалися з державного і місцевого бюджетів. Усе ж стан гуртожитків залишався складним. На одного студента пересічно припадало 0,8 кв. сажени, що було неприпустимою нормою з погляду гігієни і санітарії. Другий засіб пролетаризації – стипендії, які відпускалися з державного бюджету. У 1925/26 р. розмір стипендій у країні становив 23 руб., у 1927/28 р. його передбачалося збільшити до 25 руб. [689, с. 59-60].

Що стосується національного складу вузів, то переважна частка студентства були українцями. На другому місці були росіяни. На початок 1928/29 р. у Луганському вечірньому робітничому технікумі навчалися: українців – 100%, росіян – 70%, євреїв – 14%, поляків – 5%, інших національностей – 5%, за соціальним складом: робітників 172, селян – 1, службовців – 21, загальна кількість – 194 студенти, з них 188 чоловіків, 6 жінок [161, арк. 9].

З середини 1920-х рр. влада привернула увагу до проблеми професійного навчання жінок. Першими результатами гендерної політики у сфері професійного навчання виявилися у 1924 році. Станом на 1 січня 1925 р. у металістів у фабзавучнівстві жінок вже було 7% проти 5% на початку 1924 р. У гірпромучнівстві навчалася 11% жінок. З індустріально-технічної освіти у 9 профшколах, 2 технікумах і у вечірніх технічних гуртках з 2830

учнів навчалися 361 жінка, що становило 16%, тоді як на початку 1924 р. відсоток жінок дорівнював 11. У сільськогосподарських школах відмічається 31% жінок. Загальна участь жінок у професійно-технічній освіті становила 13% проти 8% за рік до того [214, с. 17].

На початку 1920-х рр. через дефіцитність державного бюджету, інститути, технікуми і робітфаки в країні були позбавлені державного фінансування і переведені на часткове самообслуговування і самооплату. Дещо покращилася ситуація у 1923/24 р., коли асигнування на освіту порівняно з 1922/23 навчальним роком збільшилися у 2,4 раза [551, с. 76-77].

Серйозні проблеми в реалізації навчального процесу в технічних вишах Донбасу були пов'язані й з відсутністю навчальних програм та літератури. Бібліотеки книги не отримували й викладачі були змушені складати плани та навчальні посібники. Організації навчального процесу у деяких вишах перешкоджав брак навчальних приміщень, лабораторій і спеціально облаштованих аудиторій. Оскільки з 1922 р. технікуми мали стати навчальними закладами, де тісно ув'язувалися теорія з практикою [587, с. 588], виробничою базою цих шкіл часто ставали промислові підприємства.

Погані умови праці викладачів та їхнє слабке фінансове заохочення часто змушувало звільнятися з посади викладацьку еліту. Такий випадок стався в Луганському вечірньому робітничому технікумі у 1922 р., коли звільнився з посади ректор Треков Олександр Миколайович. У той же час слід підкреслити, що ставлення молоді до викладачів було дуже поважним. Наприклад, у листі студентів Луганського вечірнього робітничого технікуму до місцевої влади, які благали останню сприяти залишенню на посаді керівника вишу О.М. Трекова, зазначалося про високий рівень кваліфікації керівника та викладача в одній особі [42, арк. 10-10 зв].

В умовах технізації вищої школи влада не мала можливості реалізовувати вимогу проходження виробничої практики студентами, яка була започаткована у 1923/24 навчальному році. Проблема стажування повсякчас потребувала свого удосконалення, оскільки у 1924 р. на

стажування потрапили лише 40% студентства навчальних закладів, а у 1927/28 р. – 80%. Проблемою була відсутність коштів на утримання стажистів, розподіл місць.

До речі, як зазначали дослідники 20-х років практиканти Російської Федерації стикалися з іншим порядком стажування. Там студенти, які отримували знання з теорії і практики у виші, одержували диплом, а потім йшли стажуватися. Колегія НКО УСРР, розглянувши це питання, у травні 1926/27 навчального року стала на компромісну позицію: студент, що склав усі іспити з теорії і практики вишу, тим самим вважався таким, що закінчив виш, але без кваліфікації, про що він отримував посвідчення. А вже у подальшому, пройшовши стажування і здавши дипломну роботу, він отримував диплом і набував кваліфікацію лікаря, агронома, інженера тощо [689, с. 61-62].

До Донбасу, де серйозно підходили до питань проходження практики студентами на виробництві, приїздили практиканти з різних міст та вузів країни [10, арк. 15, 170]. Разом з тим, студенти технікумів і вишів Донбасу також виїздили на практику за межі не тільки регіону, а й УСРР. Так, у серпні-вересні 1927 р. Центральною комісією практики та стажу Управління профосвіти НКО УСРР до Луганського вечірнього робітничого технікуму були надіслані наряди на практику та виділені місця для її проходження [43, арк. 8, 10, 13-15, 24-26, 29]:

Таблиця 4.3

Дані про наряди студентам ЛВРТ для проходження виробничої практики на підприємствах СРСР у 1927 р.

Установа та її адреса	Фах	Кількість
1	2	3
Півний завод «Победа» Белхарчтресту, М. Могильов	Котельні установки	1
Фабрика Теревеша 1-ше Ленсправління, м. Тужаєв, Ярославської	Парові машини та турбіни	1

губернії		
----------	--	--

Продовження Табл. 4.3

1	2	3
Завод УТСМ «Комунар», м. Запоріжжя	Загальне машинобудування	2
Завод УТСМ «Комунар», м. Запоріжжя	Механічна обробка металів	2
Завод УТСМ «Серп та молот», м. Харків	Іструментальна справа	1
Машинобудівний завод «Ленкузія», Київ, Жилянська, 107.	Загальне машинобудування	3
Завод «Червоний хімік», Слав'янськ	Іструментальна справа	1
Цвяховий завод, Артемівськ	Механіка	2
Укр. Півд. Залізн. (мовою документа), Харків	Механіка	2
Перша Держканатна фабрика, Харків, Нова-Баварія	Механічна обробка металів	1
Луганський ВМП Пилонасікальний завод	Механічна обробка металів	1
Артемівський цвяховий завод «Перемога праці»	Механіка	2
Завод ім. Держинського, Порцеляновий, Коростень	Котельні установки	1
Луганське відділення місцевої промисловості	Механічна обробка металів	1

Як бачимо, географічне охоплення виробничою практикою сприяло налагодженню контактів по всьому СРСР, що вдосконалювало передачу та запозичення досвіду.

В основному студенти більшості технічних вишів відряджалися на практику влітку. Підготовка молоді до ознайомлення з виробництвом відбувалася протягом усього навчального року. Наприклад, у Донецькому

технікумі ім. Артема студенти гірничого відділення задля вивчення роботи шахт разом з викладачами спускалися в них. Після цього готували письмовий звіт з технічними рисунками та кресленнями, а по завершенні практики звітували щоденником, який вели протягом усього практикантства [557, с. 117].

У 1928 р. у зв'язку із запровадженням безперервної практики студентів на виробництві передбачалося змінити певну частину навчальних планів з метою скорочення теоретичної частини навчання, у зв'язку з чим постало питання про збільшення терміну навчання до 5 років [314, с. 1].

У 1929 р. у Донбасі вважалося доцільним на протязі року, маючи три навчальних триместри, мати три практики по одному місяцю. Практика мала ввести студентів у курс не лише щодо технічної сторони виробництва, а й організаційної і господарської [692, с. 315]. Проходження такої практики передбачалося з першого курсу. Програма практики для студентів для кожного курсу що прибували на рудоуправління, розроблялася окремо за згодою керівництва практикою з обох боків. Після закінчення вишу передбачалася система розподілу випускників на виробництво, де вони мали працювати не менше трьох років [244, с. 1900-1902].

З 1930 р. запроваджувалася безперервна виробнича практика, яка сягала 40-50% часу навчального процесу [785, с. 55]. Отже, інститут практики у технічних вишах Донбасу періоду 20-х рр. започаткував новий елемент у навчальному процесі, який відрізнявся від практикантства в СРСР, маючи більш глибокий підхід у реалізації теоретично набутих знань студентами на практиці. Створений досвід був прикладом і в подальшому.

У 1920-х рр. молодь спіткала низка проблем. У 1920/21 р., як згадував студент Луганського вечірнього робітничого технікуму, «був тяжкий для республіки час. Тиф, голод... Нестатки рішуче у всьому виснажували населення... Важко було навчатися спочатку. Холод у будівлі, голодний шлунок (студенти отримували 1/8 фунта хліба і чайну ложку цукру)» [383].

У 1924/25 р. в країні у студентських гуртожитках мешкало більш ніж 14,4 тис. осіб, або 25% студентів. У 1925/26 р. більш ніж 22,2 тис. студентів, становили понад 30% [245, с. 125]. Проте у 1927 р. цей показник, зокрема по Луганську, піднявся до 80% завдяки високій щільності проживання. У кімнаті для 3-х осіб, зазвичай проживало по 5, а інколи й по 8 студентів.

Обмеженою була кількість місць в гуртожитку, де бракувало ліжок, і студентам нерідко доводилося спати на голій підлозі. Аби відпочити від таких умов студенти часто брали академічні відпустки чи влаштовували «канікули» під час навчання [363].

Влада почала дбати про розвиток фізичної культури студентів. Вже у 1924 р. при Сталінському гірничому технікумі, луганських політехнікумі, партшколі, технікумі шляхів сполучення було створено перші фізкультурні гуртки. І хоча фізкультурний напрямок у вишах регіону довгий час реалізовувався на рівні гурткових занять, у липні 1929 р. фізичне виховання вдалося зробити навчальною дисципліною [745, с. 13].

Вкрай низьким було медичне обслуговування студентів Донбасу. У 1927 р. в жодному з місцевих вишів Луганщини, за виключенням Донецького інституту народної освіти, не було штатного лікаря [393]. Обмеженими виявилися можливості культурного розвитку студентства Донбасу. Через відсутність належної інфраструктури дозвілля студентства регіону не було багатоплановим, що призводило до його деградації [623, с. 149]. Тому молодь Донбасу не мала можливості користуватися пільгами при відвідуванні театру чи кіно (отримували скидку в 60% від вартості квитків). До того ж стипендії ледь вистачало на виживання [395].

Цю проблему не було розв'язано до кінця 1920-х рр., що засвідчує доповідь Наркому освіти «Про стан учнів», зачитану на засіданні Малої Президії Всеукраїнського ЦВК 31 липня 1928 р., у якій зауважувалося, що студенти індустриальних технікумів і вузів не забезпечені стипендіями в достатній мірі, через що необхідно збільшити їхній розмір і кількість [171, арк. 18]. Проте клопотання наркому до вищого органу влади не було

реалізоване, аналогічну позиці займали і місцеві органи влади. У 1928/29 р. артемівський виконком відмовив у проханні студентів Артемівського комуніверситету про видачу їм з місцевого бюджету стипендії у розмірі 15 руб. на місяць кожному [201, арк. 97]. По Луганських профшколах стипендій також бракувало, оскільки стипендіальний фонд у місцевому бюджеті (у розмірі 14 руб. на місяць) був мізерним. Отже, кількість стипендій по профшколах Луганська пересічно становила 20-30% [174, арк. 12].

У другій половині 20-х рр. розмір стипендії встановлювався залежно від тарифно-територіального пояса, до якого належав виш. Міста Донбасу належали до другого пояса (Сталіно, Луганськ, Артемівськ), де розмір стипендій становив 23 руб. на місяць [686, с. 89]. Погашались заборгованості у виплаті стипендій. Цьому сприяли непланові асигнування з місцевого бюджету. Зокрема на засіданні президії Луганського окрвиконкому від 11.01.1927 р. було ухвалено видати комітету з поліпшення побуту учнів 150 руб. з фонду непередбачених видатків на допомогу студентам місцевих вишів [3, арк. 96 зв].

Низьке матеріальне заохочення до навчання нерідко обурювало молодь, що призводило до девіантної поведінки останньої, яка виражалася у пропусках занять, вживанні наркотиків, спиртного, дебоширства та ін.). Дослідниця О. Лаврут вказує на відхилення у поведінці студентської молоді у 1920-х рр., які психологи назвали «фазою відрікання». З аморальними вчинками студентів мав боротися комсомол [635, с. 76, 80].

На нашу думку, окрім вищезазначених чинників на поведінку студентства (фінансові, матеріальні, соціально-класові), неабиякий вплив на їхній настрій мала організація системи освіти. Перевантаженість студентів під час навчання і виробничої практики позбавляли студентів можливості відновлювати фізичні сили. Крім того, не враховувалось те, що більшість робітників-студентів здобували освіту у вечірніх технікумах після роботи вдень. Історіографія минулого століття замовчує про цей аспект, зауважуючи

лише на «бажанні» молоді опанувати знання на благо розвитку промисловості.

Отже, період 1920-х рр. потребував прискорення темпів розвитку промисловості, що залежало від можливості залучення у виробництво кваліфікованих робітничих кадрів. Для цього було побудовано відповідну мережу навчальних закладів, яка становила фундамент професійної сільськогосподарської освіти та індустріальної, що забезпечувала підготовку кваліфікованих кадрів, включаючи перепідготовку зайнятих у промисловості та сільському господарстві з метою підвищення їхнього професійно-технічного рівня.

Дослідження життя студентства технічних вишів Донбасу свідчить, що освіта майбутніх техніків-інженерів перебувала під контролем тодішнього партійного керівництва. Від цього залежав набір абітурієнтів за класовим походженням, а також класові привілеї стипендіального забезпечення студентів з пролетарів та дещо краще фінансування вишів порівняно з навчальними закладами іншого профілю. Тобто для 1920-х рр. характерною була політика «пролетаризації» технічних вишів, а також ідеологізація.

На новий рівень було виведено систему сільськогосподарської освіти. Стан останньої на 1920-й рік характеризувався наявністю низки сільськогосподарських навчальних закладів, курсів, які створили базисний фундамент для побудови технікумів як вищого навчального осередку з підготовки аграріїв. Так було відкрито Луганський сільськогосподарський технікум (1920 р.), який згодом реорганізовано в інститут.

4.2. Умови праці на виробництвах регіону: досягнення та прорахунки

Охорона праці – це комплекс юридичних, економічних, медичних та організаційно-технічних заходів, спрямованих на забезпечення належних умов праці на виробництві. В рамках комплексного дослідження звернімося

до аналізу усіх наведених елементів, окрім заходів у сфері охорони здоров'я, адже дане питання вже було предметом нашого попереднього дисертаційного дослідження. Тож загальний економічний стан, що склався у Донецькому басейні, пронизував негативами й промислову сферу, що, безумовно, мало очевидні відбитки на охороні праці. І хоча погані умови праці робітництва регіону не залишали байдужими органи влади, але через економічне відставання та, у той же час, необхідність модернізації промисловості ставали перед вибором: кількість чи якість. Доволі часто доводилося нехтувати одним заради іншого, ризикуючи людським життям.

З початку 1920-х рр. розпочалося створення трестів. У 1921 р. об'єднанням 7 хімічних заводів і 73 вугільних шахт партійні організації Луганського повіту створили трест «Хімвугілля». Три важливих металургійних заводів – Макіївський, Юзівський і Петровський з необхідними їм вугільними шахтами і коксовими печами були об'єднані у трест «Південсталь». Продовжували діяти й галузеві об'єднання регіону, зокрема Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу (ЦПКП) [548, с. 50]. Однак розширення мережі виробничих підприємств не розв'язувало проблеми в загальному сенсі, адже наявними були хиби, які допускалися владою та профспілками у галузі охорони праці. У той же час спостерігалися певні зрушення у законодавчому напрямку.

Провідну роль у сфері охорони праці і техніки безпеки відігравали спеціально організовані уповноважені органи. Поява таких органів припала на початковий етап встановлення радянської влади в країні. Так, згідно із Декретом Радянського уряду від 18 травня 1918 р. було організовано Інспекцію праці, що обиралася радами профспілок і страховими касами. Серед її завдань вирізнялися: контроль за проведенням у життя декретів, постанов та інших актів радянської влади в галузі охорони праці і застосування заходів щодо охорони безпеки і здоров'я робітників. Інспекція була уповноважена не лише здійснювати контроль за дотриманням умов

праці і побуту робітників, а їй наділена правом притягати до суду винних, або накладати на них штрафи.

У перші роки революції проведенням державних заходів щодо охорони праці безпосередньо керував Народний комісаріат праці (до липня 1921 р.). У його відання перейшло і управління державним соціальним страхуванням, що було пов'язано з необхідністю застосування заходів державного примусу щодо приватних підприємців за порушення норм охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії [585, с. 168].

З 9 липня 1921 р. постановою РНК УСРР охорона праці була передана у відання ВЦРПС, а в Україні – Південбюро ВЦРПС [731, с. 274]. Навесні 1922 р. у газеті «Приазовська правда» з'явилася замітка, в якій зазначалося, що півторарічний досвід перебування Відділу охорони праці у відділах праці показав, що без безпосередньої участі у цій роботі профспілок великих досягнень бути не могло. Відділ охорони праці було передано у міжсоюзні органи. До початку IV Маріупольської повітової конференції профспілок комісія з покращення побуту робітників, що функціонувала при Упрофбюро, також передала свої функції охорони праці [443].

На місцях питання охорони праці були у віданні підвідділів соціального забезпечення і охорони праці Відділів праці виконкомів Рад. На кожному фабрично-заводському підприємстві при місцевих комітетах діяли комісії з охорони праці, на які спиралися інспекція праці, а також санітарна і технічна інспекції. Донбас став одним з таких центрів. Особлива увага у даному напрямку приділялася саме цьому регіону, адже він був чи не головною індустріальною надією і опорою влади у секторі розвитку важкої промисловості. Таким чином, профспілки стали тісно наближеними до виробництва і мали реалізовувати задумані плани (обов'язково через погодження дій з адміністрацією) у сенсі підвищення рівня техніки безпеки та продуктивності праці, створивши міцну базу з охорони праці.

Слід підкреслити, що з метою докорінного оздоровлення умов праці у промисловості, наукового і експериментального дослідження в галузі техніки

безпеки при Південбюро ВЦРПС ще в 1921 р. було створено Інститут праці (у Харкові), філію якого відкрили в Донецьку. Завданням даного інституту з його філією було надання науково-практичної допомоги господарським і профспілковим організаціям з питань охорони праці на базі теоретичного узагальнення практики. Радянські історики стверджують, що Інститут відігравав вагомий роль у роки відбудовного періоду у сенсі наукової розробки питань організації і охорони праці, в санітарній освіті робітників і усуненні причин виробничого травматизму. Важливе значення мала у даному напрямку й інспекція праці, яка опиралася на широкий актив робітників. Також працювали санітарна і технічна інспекції, які допомагали робітництву підвищувати санітарну і технічну культуру [731, с. 277].

Інспектори праці обиралися на профспілкових конференціях із числа найбільш активних і авторитетних робітників [554, с. 360]. Ще у 1919 р. окружні інспектори мали чіткі обов'язки й у вирішенні економічних, побутових, господарських питань брали участь побічно. Оскільки за ними зберігалися обов'язки нагляду за технічною безпекою гірничих та гірничозаводських робіт, інспектори знаходилися у безпосередньому веденні технічної секції відділу охорони праці при Народному комісаріаті праці, але працювали на місцях в тісному контакті з місцевими відділами охорони праці при радах робітничих і селянських депутатів, заводськими і рудничними комітетами, профспілками і інспекторами праці. Про результати свого обстеження округові інженери доповідали технічній секції відділу охорони праці Наркомпраці, а копії своїх повідомлень відправляли у відповідний місцевий відділ охорони праці [94, арк. 1].

До жовтня 1921 р. в Україні нараховувалося 404 інспектори, з них інспекторів праці – 242, санінспекторів – 68, техінспекторів – 94 [746, с. 121, 131, 132]. У Юзівському повіті по гірничих та фабрично-заводських підприємствах станом на 21 грудня 1920 р. працювали 41 інспектор праці (24 технічних і 17 робочих) і 10 асистентів. Їх функції полягали в обстеженні умов життя дорослих робітників у санітарно-гігієнічній і технічній галузі

[249]. Станом на листопад 1921 р. при Донецькій губпрофраді в галузі технічного нагляду працювали 166 інспекторів.

Принципи побудови соціалізму передбачали втілення нових норм у всіх сферах життя суспільства, у тому числі й у виробничій. Характерною була поява законодавчої бази, яка зазнала певних трансформацій на протязі досліджуваного десятиліття, однак не забезпечила 100-відсоткової реалізації нових постанов у галузі охорони праці та техніки безпеки. Дослідник О.М.Олійник підкреслює, що трудове законодавство періоду 20-х років перебувало під особливим контролем Радянської держави. Законодавчі та нормативно-правові акти досліджуваного часу представлені: Конституцією УСРР від 14 березня 1919 р. і 15 травня 1929 р., кодексами законів про працю (КЗпП) РСФРР 1918 та 1922 рр., КЗпП УСРР від 15 листопада 1922 р. (перший прийнятий в Україні), які нормували основні напрямки розвитку трудового права та регулювали законодавство про працю на державних і приватних підприємствах [775, с. 11].

Важливу роль у законодавчому аспекті відіграли й профспілки, однак їхню діяльність у галузі охорони праці не можна перебільшувати, адже вона диктувалася зверху. У листопаді 1920 р. відбувся Донецький губернський з'їзд з охорони праці, на якому зазначалося:

1. Основні завдання профспілок, що визначалися їхнім уставом, полягали у захисті інтересів трудящих в галузі правової, економіко-тарифної, санітарно-гігієнічної, культурно-просвітницької і т.ін.
2. Охорона праці, що здійснювалася державним апаратом через його агентів-інспекторів, переслідувала ті ж самі цілі, які полягають у всебічному захисті прав трудящих.
3. Наголошувалося на необхідності встановити зв'язок між профспілками та правлячим апаратом.
4. Першою умовою такого контакту була заінтересованість профспілок у персональному складі агентів нагляду для встановлення між цими агентами і робітничими масами взаємного розуміння і довіри, за

наявності яких інспекція праці мала стати плоттю від плоти і кров'ю від крові пролетарських мас.

Останній же, п'ятий пункт, зосереджував таку позицію: «Виконання цих завдань під силу лише профспілкам як першій та найбільш авторитетній класовій організації пролетаріату». Але секретар ЦККПУ В.М. Молотов направив листа уповноваженому наркомпраці РСФСР М.О. Рейхелю і зазначив, що вказаний пункт тез доповіді тов. Каменецького суперечить точці зору, що проводить партія [11, с. 164-165]. Тож роль профспілок у певному сенсі піддавалася сумніву й представниками партійної еліти.

В той же час роль профспілок була актуальною у процесі стимулювання праці на виробництві у 1920-х роках. Останні вимагали від робітників повної віддачі при низькому матеріальному заохоченні. Владі такий розклад був вигідним, бо сама вона частково нівелювала матеріальним заохоченням, вдаючись до заходів примусового характеру робітничого загалу на підприємствах, позбавляючи пролетарів можливості знайти роботу з вищою оплатою праці.

На нашу думку, в ареалі даного питання не можна відкидати аспекти відбору, враховуючи психологічні особливості, адже профспілки були справжніми посередниками між номенклатурою і робітництвом, що здійснювали свою роботу з максимальним застосуванням ідеологічного підходу. Тому погодимося з думкою сучасного дослідника Є.С. Костюка, який наголошує, що профспілкові організації, покликані на захист прав робітників, виступали насправді у ролі помічників адміністрацій підприємств, прагнучи від робітників при низькому фінансовому стимулюванні максимальної реалізації власних сил [610, с. 120].

До речі, вагоме місце у врегулюванні питань з охорони праці посідали і жінки, які брали активну участь у засіданнях комітетів праці з правом дорадчого голосу. Також жінки дбали про вирішення питань порушення жіночої праці у цехах підприємств, де стежили за порушення законодавства з охорони жіночої праці [764, с. 13-14].

Найважливішим досягненням керівництва у новоствореній законодавчій базі було скорочення робочого дня. Ще 29 жовтня (11 листопада) 1917 р. вийшов Закон про запровадження 8-годинного робочого дня і розподіл робочого часу. В особливо шкідливих галузях виробництва було встановлено 6-годинний робочий день. Радянським законодавством декретовано 42-годинний щотижневий безперервний відпочинок для всіх найманих працівників; не менша ніж двотижнева відпустка зі збереженням заробітної плати для тих з них, що проробили безперервно не менше одного року. Понадурочна праця, як правило, була заборонена. Хоча за 10 років так і не вдалося запобігти нелегальних понаднормових робіт. Останні були поширені серед робітництва і особливо наявні в осередку молоді, що негативно впливало на стан здоров'я працюючих на виробництві [789, с. 273-275].

Новий Кодекс законів про працю був затверджений на IV-й сесії ВУЦВК 9-го скликання 30 жовтня 1922 р., а 15 листопада 1922 р. його було введено у дію. Кодекс підтвердив 8-годинний робочий день, щорічну тарифну відпустку і т.д. Як зазначалося на III-й сесії ВУЦВК 6-го скликання, система охорони праці, проведена в ньому, була найсильнішою в світі [499, с. 332].

Необхідно вказати й про окремі категорії робітників, на яких відбилися нові завоювання влади щодо робочого графіка. У довоєнний час при фактичній роботі забійника 6-7 годин робітники інших категорій (за виключенням кочегарів, машиністів підйомних машин і прохідників) працювали по 12 годин на добу. Восени 1921 р. у деяких районах Донбасу ще спостерігалось надмірне подовження робочого дня серед підземних робітників, особливо забійників, які працювали навіть по 2 зміни підряд [691, с. 39]. Архівні дані підтверджують, що у 1923 р. Донбас вже було переведено на 8-годинний робочий день, а з жовтня 1922 р. для усіх підземних робітників було введено 6-годинний робочий день. При 6-годинному

робочому дні фактична робота забійника регіону вже виражалася 5-годинним робочим днем [33, арк. 211].

Але випадки дотримання робочого графіка мали локальний характер. Як свідчив у 1925 р. гірничий інженер В.І. Зеленов, робочий день техніків у Донбасі на прикладі Горлівки був поза законодавчої регламентації, адже перевищував встановлену норму. Так, у Щербинівці штейгери працювали не менше 11-12 годин. І це не враховуючи обов'язкового відвідування після роботи зборів, після урочного складання звітів і ін. [266, с. 12-13]. У 1925/26 р. в Луганській окрузі інспекцією праці було здійснено перевірку підприємств, щодо дотримання на них норм трудового законодавства, в результаті чого було виявлено, що пересічно відсоток їхнього виконання становив в окрузі 75-80%. До відхилень від законодавства належали ті ж понаднормові роботи, які досягли великих розмірів. Фактична кількість пророблених за рік понаднормових годин сягала 6.413.211 [200, арк. 148 зв].

Скорочення робочого дня підприємств, яке розпочалося у 1928 р. втілювалося повільними темпами, адже було не вигідним в умовах індустріалізації. Наприкінці 1929 р. лише 16,2% робітників працювали по 7 годин на добу. Як зазначалося у 1920-х рр., проведення семигодинного робочого дня наприкінці 20-х рр. було пов'язано з покращенням організації праці, а також матеріального благоустрою країни [733, с. 5]. Однак не вказувалося, що він був насамперед зумовлений переходом до безперервного робочого тижня у зв'язку з механізацією виробничих процесів у промисловості. Тобто забезпечував безперебійне використання механізмів.

У другій половині досліджуваного десятиліття на деяких підприємствах відбувався перехід до 6-годинного робочого дня. Так, наприклад, на кінець 1927/28 р. (вересень) у Луганській окрузі на скорочений робочий день було переведено 105 копалень, де працювало 12273 особи [222, с. 24]. У тому числі з 1-го липня 1928 р. усі вугільні робітники шахт Сорокінського рудоуправління переведені на скорочений робочий день. Скорочення виробництва праці виразилося у 5-6%. Перейшли частково

працювати на три зміни. По вугіллю здобуток не збільшився. По Краснодону шахту №3 також перевели на 6-годинний робочий графік. Падіння виробітку вугілля становило 5,9% на одного вугільного робітника. На Голубівці шахта №100 була також переведена на 6-годинний робочий день. Виробництво відповідно зменшилося на 3,3%. У Первомайську лише на шахті «Альберт», яку було переведено на 6-годинний робочий день, останні працювали по 7 годин на день. Виробництво також впало на 4%. У Брянці робочий день не було скорочено на жодній шахті [160, арк. 40]. У той же час звіти, які складала місцева адміністрація, свідчили, що на підземних роботах 6-годинний робочий день виконувався повністю, а 42 годинний відпочинок по гірничій промисловості здійснювався на 98-99%, по заводській – 98% [160, арк. 96-97]. Однак, як бачимо, ці дані носили суто локальний характер.

Радянський дослідник В.М.Довгопол підкреслив, що наприкінці 20-х рр. близько половини шахтарів Донбасу мали 6-годинний робочий день [571, с. 59]. Сучасник же досліджуваного періоду Г.Дроб зазначив, що у 1929 р. робочого дня на шахтах Донбасу (встановлений постановою Наркомпраці СРСР від 9.03.1929 р.) не дотримувалися. Взагалі він вважався «з моменту отримання лампи до моменту здачі останньої». Нормованого графіка дотримувалися лише 9 шахт із 47 обстежених [259, с. 38]. Безумовно, результат втілення в життя законодавства був доволі слабким. Влада формально вимагала від профспілок посилення уваги до перерахованих проблем, але насправді, зважаючи на потреби форсованої індустріалізації, нехтувала ними, інтенсифікуючи працю за рахунок експлуатації робітників.

Врегулювання потребували й трудові відносини у сільській місцевості. У середовищі наймитів серед важливих також виокремлювалися питання робочого часу, а саме тривалість робочого графіка, кількість вихідних та святкових днів, час, відведений на відпочинок під час перерви на виробництві. Дослідник О.В. Десятников стверджує, що, очевидно, у першій половині 20-х рр. тривалість робочого дня наймита, яка за законодавством передбачала 8 годин, фактично перевищувала законодавчу норму вдвічі (в

літню пору), зважаючи на особливості сільськогосподарської праці. Взимку ж робочий день сільськогосподарських працівників тривав 6-8 годин [751, с. 145-146].

Страждали від недотримання законодавства про охорону праці й батраки, що наймалися на роботу у містах регіону. У квітні 1925 р. в газеті «Рабоче-селянское слово» писалося, що у зв'язку з настанням періоду весняних сезонних робіт на виноградниках у місті спостерігався наплив робочої сили з округу. При наймі на роботу прийшлої робсили власники виноградників в більшості випадків обходили профорган і домовлялися з наймитами поза Всерабземлісу. Напівписьменний, незнайомий в більшості випадків з основними законами Кодексу про працю наймит йшов працювати за мізерну плату з раннього ранку до пізнього вечора. Автори замітки наголошували, що охороні праці необхідно було посилити спостереження за умовами праці наймитства, а з іншого боку – врегулювати наплив робочої сили, направляючи їх на роботу через профорган, взявши на облік попередньо прийшло батрацтво [462].

У ганебних умовах працювали представники професії коваля, що підкреслюється такими даними. У 1925 р. в бричичній майстерні Маріупольської сільгоспради робітники ковалі нерідко мусили розпочинати робочий день з 5-ї години ранку і працювали до 5-ї вечора. Якщо з'являлася термінова робота, то одній зміні доводилося працювати по 13 і більше годин, але, як наголошували самі працівники, цю роботу можливо було виконати за рахунок забезпечення безробітних ковалів, зменшуючи цим їхню кількість та не порушуючи правила охорони праці для працюючих ковалів [432].

Скарги сільських жителів на свій робочий графік були типовими. Наприклад, співробітники райвиконкому з села Володарське (Маріуполь) також допис до редакції місцевої газети «Наша правда» (1925 р.), в якому розповідали, що працювали цілу добу, розпочинаючи з 8-ї години ранку і закінчуючи об 11-12 вночі, але адміністрація РВКа не звертала на це уваги, не оплачуючи понаднормових робіт [429].

У другій половині 20-х років у великих сільських господарствах законодавчі норми в основному дотримувалися, за виключенням своєчасної оплати праці та забезпечення робітників належними житлово-санітарними умовами; у дрібних сільських господарствах (селянських), де застосовувалася наймана праця, для покращення її умов втілювалися у життя «Тимчасові правила про умови застосування найманої праці у сільських господарствах» (Собрание Узаконений УССР №4, параграф 35), видані Урядом додатково до КЗпП [245, с. 78-79].

У другій половині 1920-х рр. органи охорони праці розпочали запроваджувати соціальне страхування сільськогосподарських робітників, хоча застрахованих було небагато. У Донецьку губвідділ праці сприяв аби у випадку хвороби наймита наймач зберігав за ним зарплату під час хвороби та надавав безкоштовну медичну допомогу [751, с. 159-160]. Але реалізація даного сприяння не була максимальною.

Аналізуючи умови праці на виробництвах регіону, слід розглянути політику асигнувань у дану сферу. Економічна сторона, тобто фінансування галузі, відіграла найважливішу роль, адже асигновані суми не завжди відповідали потребам підприємств. Так, у 1925 р. «Донвугілля» використав на техніку безпеки 64% асигнованої суми. Головним чином витрати йшли на покращення газового режиму й вентиляції – 85,7%, протипожежні заходи – 58%, освітлення – 40%. Частина кредитів пішла на сплату обладнання, замовленого за кордоном [101, арк. 179]. По «Південсталі» питання техніки безпеки (ТБ) було майже критичним. В документах зазначалося, що якщо очистити баланс Південсталі по техніці безпеки, то відсоток виконання намічених програмою робіт ледве сягне 50% [101, арк. 181].

Самі ж дослідники, сучасники того періоду (А. Грінер), стверджували, що з середини 20-х років питанням покращення загальних умов праці, а також покращення техніки безпеки, що мали у вугільній промисловості особливе значення, приділялася окрема увага. Наприкінці 1925 р. було проведено спеціальне обстеження усіх шахт Донбасу для виявлення дефектів

в галузі техніки безпеки і дотримання умов праці з метою асигнування цільових коштів задля їхнього викоринення. Разом протягом 1924-1927 рр. на відповідні заходи по союзних трестах було витрачено 5600 тис. руб. [239, с. 717].

У 1927 р. було укладено угоду між правлінням тресту «Південсталь» та НКП УСРР, дійсну з 15.02.1927 по 1.10.1927 р., згідно з якою «Південсталь» зобов'язувався розподілити заплановані на техніку безпеки кошти у розмірі 988.785 руб. таким чином [105, арк. 66]: найбільші суми асигнувань – на Сталінський (121800 руб.) та заводи ім. Рикова (200000 руб.), ім. Петровського (114690 руб.), Макіївський труболиварний (107400 руб.), а найменша – на Дебальцівський завод (5200 руб.). Загалом у 1926/27 р. уряд асигнував на охорону праці 11 млн 289,7 тис. руб. Однак державні кредити використовувалися не за призначенням або взагалі не використовувалися адміністрацією підприємств [770, с. 234].

У 1929/30 р. у Донбасі було витрачено лише 86,6% асигнованих на техніку безпеки коштів [772, с. 334], хоча дані були локальними. Наприклад, звіт Артемівського окружного відділу праці за 1928/29 операційний рік з питань охорони праці свідчив про наявність досягнень по основних показниках роботи (зупинення загального зростання травматизму, 99% використання кредитів на охорону праці) [110, арк. 3].

Період 20-х рр. ХХ ст. позначився низкою відхилень від законодавства у галузі охорони праці. Нехтування технікою безпеки на підприємствах призводило до високого виробничого травматизму, який мав наслідки різного ступеня. Ситуація була критичною як на державних, так і на приватних підприємствах. Тому у серпні-вересні 1921 р. у найбільших містах республіки було проведено комплексне обстеження приватних підприємств, під час якого виявлено низку порушень з охорони праці. Майже одразу, 3 жовтня 1921 р., Південне бюро ВЦРПС направило в губернські і повітові профради циркулярний лист, яким підкреслювала важливість діяльності профспілкових відділів охорони праці, на які покладалися завдання

проведення постійних планових обстежень приватних виробництв з метою притягнення до відповідальності приватних власників, які ухилялися від дотримання правил техніки безпеки.

12 грудня 1921 р. за ініціативою Південбюро ВЦРПС РНК УСРР ухвалила постанову «Про попередній огляд органами охорони праці промислових підприємств», яка передбачала необхідність отримання усіма виробничими підприємствами свідоцтва про відповідність їхніх приміщень та обладнання всім вимогам техніки безпеки і гігієни праці. Після розсилки цього документа на місця перевірка дотримання норм трудового законодавства підприємцями стала більш жорсткою [774, с. 156-157].

На третій Донецькій губернській конференції з охорони праці, що проходила 21-23 грудня 1921 р., було констатовано низку недоліків, які заважали нормальній роботі у даному напрямку: відсутність достатньої кількості працівників з охорони праці як у губернському відділі праці, так і на місцях; часте недотримання ними своїх посадових обов'язків через залучення до виконання інших робіт; відсутність матеріальних коштів та ін. [481, с. 41].

Звіт діяльності підвідділу охорони праці Донецьгубвідділу охорони праці за період з 1-го жовтня 1922 р. по 1 квітня 1923 р. констатував, що по Донецькій губернії нагляду інспекторів праці підлягали: кількість підприємств та установ – 2525 з кількістю робітників та службовців 185451 особи. З них було обстежено 261 підприємство та установу з кількістю робітників 41293 особи. У відсотковому відношенні кількість відстежень становила 12,8% за 6 місяців. Обстежено дрібних та середніх підприємств з кількістю робітників до 100 осіб і до 500 та більше 42,7% ...з них державних – 48%, орендних – 12,2%, приватних – 25,4%, не вказано форми експлуатації – 14,4%.

У результаті по губернії було виявлено 3532 правопорушень. Серед причин вказувалися: понаднормові роботи без дозволу відділу праці – по 16 годин на добу при затопленні шахт, антисанітарний та антигігієнічний стан

робітничих колоній, рудничних дворів, житлових приміщень, невидача спецодягу, недостатнє освітлення, невивплата зарплатні робітникам за 3 місяці, робота підлітків на підземних та поверхневих роботах по 8 годин на добу, робота жінок на підземних роботах та в нічну зміну, невидача спецхарчування, робота сторожів по 12 годин, недотримання 42-годинного щотижневого відпочинку та обідньої перерви, тривалість робочого дня до 4-х годин понаднормово, робота жінок на особливо шкідливих роботах, невикористання робітниками відпусток [98, арк. 29].

За 1922/23 р. в галузі охорони праці по окремих округах регіону інспектура праці провела обстеження 1645 підприємств, з них 43,6%, причому, у державній і приватній промисловості приблизно рівна частка підприємств. Головна кількість обстежень припадала на підприємства з кількістю робітників до 50 осіб – 1540 обстежень (39,9%) і на підприємства з кількістю робітників більш ніж 50 осіб – 1167 обстежень (43,1%) [255, с. 184]. За звітний період інспекторами було знайдено 5871 правопорушень. Більшість з них становили правопорушення санітарного характеру, а решту ті, що були пов'язані з охороною праці жінок, підлітків і малолітніх, адже ця справа суворо контролювалася.

Відсоток виконання вимог, висунутих інспекторам праці, становив 35,2% (з 4417 вимог за рік виконано 1553). Однак інспектори запевняли, що він був значно вищим, але через неможливість для інспектора відвідати повторно усі підприємства у звітах реалізовані зауваження не завжди враховувалися [255, с. 185-186].

У 1923 р. кількість нещасних випадків на виробництві у Донбасі помітно зросла. Серед гірняків їх нараховувалося 12621, металістів – 2935, хіміків – 97, інших робітників – 102. За робітничим стажем ці показники постраждалих у відсотках розподілялись так: до одного року роботи – 51%, до 5 років – 27%, більше 12 років – 22% [269, с. 5]. У тому ж 1923 р. в Донбасі на 1000 робітників чоловічої статі припадало 86,9 нещасних

випадків, а на 1000 жінок-робітниць – 55,5. На 1000 робітників підлітків чоловічої і жіночої статі нараховували 33,3 нещасних випадка [409, с. 52].

Загальна кількість нещасних випадків по Донбасу у 1924 р. розподілялася по тяжкості так: смертельних – 115, тяжких – 621, легких із втратою працездатності 18451, без втрати та невідомих – 1327, разом – 20314 [57, арк. 26]. Загалом нещасні випадки траплялися по найбільш великих підприємствах, заводах, наприклад, таких, як завод «ОР», «Оборона Червоного Луганська», імені Артема. Загальна кількість робітників на цих заводах на 1.01.1924 р. перебільшувала 11 тис. осіб. Кількість нещасних випадків на 1000 робітників припадала: січень – 20, лютий – 14, березень – 19, квітень – 11, травень – 16, червень – 26, липень – 24, серпень – 32, вересень – 33, жовтень – 42, листопад – 17, грудень – 15 [147, арк. 41 зв-42].

За даними «Горного журналу» (1929 р.), наведена статистика щодо травматизму в Донбасі та інших промислових регіонах країни у 1920-х рр. свідчила, що у Донецькому регіоні показники були найвищими. Так, у 1923/24 р. на регіон припадало більш ніж 86% загальної кількості нещасних випадків. Серед причин, які спричиняли нещасні випадки зі смертельними наслідками, були: 1) обвали, відкатка і доставка по Донбасу – 22,5% (по СРСР, порівняно – 19,5%). Станом на 1923/24 р. відсоток смертельних випадків від відкатки поступово впав до 28%; 2) низка загиблих від падіння у виробці становила 9-12%; 4) з кожних 100 вбитих від напруги електричного струму гинули 7-8 робітників (Донбас і СРСР); 5) найбільша кількість тяжких випадків припадала на відкатку (35-40%), друге місце за небезпечністю посідали обвали – 30% [273, с. 301, 304].

У результаті обстеження умов праці на деяких підприємствах Донбасу у січні-лютому 1922 р. відділом охорони праці ВЦРПС було підкреслено, що безліч шахт регіону мали застаріле обладнання, внаслідок чого низка котлів загрожувала вибухом, несправною була арматура, зношені канати шахтних підйомників, майже скрізь бракувало лампочок, що спричиняло нещасні випадки.

Виробничий травматизм у Донбасі у першій половині 1920-х рр. з розрахунку на 10 тис. робітників був таким [770, с. 33]:

Таблиця 4.4

Виробничий травматизм у Донбасі у першій половині 1920-х рр. (на 10 тис. робітників)

Роки	Всі випадки травматизму	Випадки тяжкого травматизму	Смертельні випадки
1921/22	1000	150	16
1922/23	1410	120	11
1923/24	1590	40	12
1924/25	1860	38	11

Дані таблиці свідчать, що загальна кількість випадків травматизму дедалі зростала, але незначним чином зменшилися показники смертельних випадків та тяжкого травматизму станом на 1925 р.

Наприклад, по мартенівському цеху тресту «Південсталь» в середньому травматизм становив 470 нещасних випадків на 1000 осіб на рік [97, арк. 277]. Загалом травматизм по цеху був значним і в кількісному і в якісному відношенні.

Найбільш поширеними групами нещасних випадків по трубному цеху були:

1. Засмічення очей стружками при нарізці муфт.
2. Забої тіла від зривання гачків при подачі труб.
3. Удари рук і ніг при навантаженні і пересуванні вагонеток.
4. Опіки ніг і тіла від падіння гарячих труб та ін. [97, арк. 284].

Ситуація не покращилася і в подальшому, адже до ідеалу у цьому відношенні окрузі було ще далеко. Звичайно такий стан справ охорони праці та техніки безпеки спонукав до виникнення нещасних випадків [147, арк. 41], які постійно зростали й у другій половині 1920-х рр.

Реальним наслідком недостатнього запровадження заходів в галузі техніки безпеки і щодо загального покращення умов праці була динаміка нещасних випадків на виробництві [239, с. 717]. Наприклад, по тресту «Донвугілля» за 1924-1927 р. спостерігалось зростання загального травматизму при одночасному зниженні смертельного травматизму. За даними архівних документів, збільшення кількості нещасних випадків пояснювалося: 1) кращим обліком нещасних випадків; 2) збільшенням кількості робітників-спостерігачів, які вели нагляд за випадками стимуляції робітників. Вважалося, що радикальними заходами у боротьбі з травматизмом було б обов'язкове проходження курсів з техніки безпеки усіма робітниками, що відкривалися при шахтах. У 1927 р. передбачалося навчати на них 27140 осіб [102, арк. 503-503 зв].

Але підкреслимо, що дані стосовно нещасних випадків у період 20-х рр. доносилися до народу у вигідній владі статистиці. Зокрема, профспілки через періодичні видання, що видавалися їхніми органами, у звітах доволі помітно «скорочували» їхні показники. Наприклад, у періодичному виданні «Донецкий професіоналіст» (1926 р.) вказувалися дані про нещасні випадки на підприємствах Донбасу, кількість яких з 1925 по 1926 р. зросла до 15755. З них 12621 (80,9%) випадок припадав на гірничу промисловість, а 2935 (18,6%) – на металістів. Частка тих нещасних випадків, що виникли з вини адміністрації становили лише 8,1%, у той час як через недбалість самих робітників – 42,8% [456, с. 2]. Як бачимо, серед винних, за офіційними даними, переважав відсоток серед робітників. Наведені дані свідчать, що адміністрація намагалася будь-що приховати свою провину. Загальні ж показники по нещасних випадках є доволі заниженими.

Якщо і вдавалося досягти реальних показників, то їхня частка не відбивала реальних цифр. Наприклад, за 1926/27 календарний рік по тресту «Донвугілля» відсоток нещасних випадків на 1000 осіб працівників знизився на 0,9% (проти 1925 р.). Для порівняння, інші рудоуправління давали значно інші показники: у Бudyоннівці кількість збільшилася на 34%,

Червонотворчому – на 31,9%, Снежнянці – 42,1%, Гришино – 86,3% та Чистяківки – аж до 226%. Збільшення нещасних випадків господарники звичайно пояснювали оновленням складу робітників. Хоча, наприклад, на Кадіївці кількість трудящих збільшилася на 59,9%, а кількість нещасних випадків зменшилася на 37%; Раковка – зростання робітників на 29,2%, а нещасні випадки знижені на 10%; Боково-Антрацит: робітників збільшилося на 40,1%, а нещасних випадків зменшилося на 32%. Такими ж прикладами могли слугувати Брянський, Голубівський, Краснодон, Паркомунна, Сорокіно та інші рудники. Але проблема нещасних випадків коренилася значно глибше, адже в першу чергу була пов'язана з недостатнім фінансуванням заходів техніки безпеки або їхнім використанням не за призначенням. Останнє особливо стосувалося тресту «Південсталь», де кількість нещасних випадків постійно зростала: порівняно з 1925 р. по Сталінському комбінату – на 2%, Макіївці – на 15%, Єнакієвому – на 80%.

Зростала кількість нещасних випадків і зі смертельним результатом [101, арк. 177, 179]:

Таблиця 4.5

Нещасні випадки по рудоуправлінням Донбасу за 1926/27 р.

Рудоуправління	Кількість нещасних випадків на 1000 населення	Зі смертельним результатом
Первомайське	274,22	4,09
Краснодонське	140,7	3,98
Красногвардійське	402,0	1,22
Будьонновка	366,61	0,97

Як свідчать дані таблиці, за показниками смертності від нещасних випадків лідерами були Первомайське та Краснодонське рудоуправління. Деяко скромніші дані характерні для Червоногвардійська та Будьонівки.

Кількість нещасних випадків по трестах за 1926 р. та по окремих рудоуправліннях за 1927 р. розподіляється таким чином [102, арк. 505-506]:

Таблиця 4.6

Причини нещасних випадків по рудниках Донбасу в 1927 р.

Найменування трестів та рудників	Від обвалів породи	Від падіння у виробку	Від забоїв важкими предметами
Донвугілля	24,9	10,8	43,6
Південсталь	32,4	2,9	44,1
Транспорткопі	22,9	5,2	44,1
Хімвугілля	29,4	2,7	49,3
Будьонівське рудоуправління	26,3	38,2	17,8
Щербинівське рудоуправління	23,3	0,7	54,0
Должанське рудоуправління	26,5	7,0	36,0

Отже, дані таблиці свідчать, що загальне зростання нещасних випадків ставалося головним чином через причини забоїв важкими предметами та обвалів породи.

Кількість нещасних випадків серед робітників та інжтехперсоналу Донбасу за 1928 р. на 1000 осіб була такою: робітники – 125, ІТР – 13; індекс співвідношення травматизму робітників до травматизму інжтехперсоналу – 10. Дані переконують, що травматизм серед інжтехперсоналу – більш рідкісне явище. Але за ступенем тяжкості травматизм останніх значно перевищував травматизм робітників: із 100 нещасних випадків – тяжких бувало у робітників 2-3, а у інжтехперсоналу – 20-25 [271, с. 158].

З жовтня по грудень 1929 р. разом зареєстрованих нещасних випадків у кам'яновугільній промисловості по Луганську сталося 11874, по Артемівську – 4618. З жовтня 1929 р. по січень 1930 р. зареєстрованих нещасних випадків у кам'яновугільній промисловості, за даними Сталінської страхкаси, сталося

9192 [93, арк. 201-203]. Показники переважали у Луганську. Найменші були в Артемівську.

За статистичними зведеннями, частота травматизму серед інжтехперсоналу у 1929 р. вивела Донбас на перше місце. За ним був Ленінградський район, а далі – Кривий Ріг, Сибір, Підмосковський басейн та ін. Так, у Донбасі кількість осіб, що увійшли до підрахунку, становила показник «933». З них зазнала нещасних випадків 161 особа. Середній стаж роботи в роках становив 13,5. Кількість нещасних випадків за рік на 1000 осіб: інжтехперсоналу – 13 осіб. Із загальної кількості нещасних випадків у %: легких – 79, тяжких – 21 [482, с. 52]. Ці показники ще раз доводять, що влада використовувала працю пролетарів, нехтуючи їхнім здоров'ям та життям. Адже на кону стояли загальні ставки реалізації планів п'ятирічки. І Донбас, як підтвердилося, був центром, де найганебніше ставилися до робітника, внаслідок чого у регіоні не вдалося створити міцну (матеріальну і технічну) базу охорони праці.

Перед заходами з техніки безпеки та охорони праці окремим питанням було нормування праці малолітніх, підлітків та жінок. Хоча даним питанням уряд й переймався доволі серйозно, на місцях часто не дотримувалися законодавства, порушення якого призводило до небажаних наслідків. Ще 4.07.1919 р. усім відділам обліку та розподілу робітничої сили й інспекторам праці була дана вказівка «згори» щодо відправлення на роботу малолітніх, «... які мали жити своєю працею через тяжкий матеріальний стан». Відповідно виданому циркуляру, на роботу направлялися малолітні віком не молодше 14-ти років, причому виключно на ті роботи, які не були шкідливими для дітей, що мали підтверджувати санітарні інспектори, а у випадку їхньої відсутності – санітарні лікарі відділу охорони здоров'я чи лікарі підприємства за згодою з фабрично-заводським комітетом [94, арк. 63].

Тож праця дітей і підлітків, що не досягли 14 років, заборонялася. «Кодекс законів про працю малолітніх і підлітків» (постанова Раднаркому УРСР від 21 вересня 1921 р.) встановив суворі правила охорони праці цих

категорій працівників. У той же час у 1920-х рр. радянське керівництво, за допомогою видання Кодексу законів про працю 1922 р., встановило нову вікову межу – не молодші за 16 років, у чому випереджало країни Західної Європи у даному векторі трудового законодавства.

У червні 1920 р. на об'єднаних зборах гірничо-технічних інструкторів та інструкторів праці Алчевського повіту наголошувалося на необхідності регламентації робочого дня малолітніх. При цьому підкреслювалося, що не можна допускати до роботи підлітків віком до 14 років [95, арк. 9]. Усе ж, за даними архівних документів, на багатьох підприємствах відчувалося недотримання законів охорони праці малолітніх та жінок, головним чином через нестачу робочих рук. Проведення цих законів у життя могло спричинити падіння виробництва на деяких підприємствах. Незважаючи на це, Наркомат праці підтвердив заборону приймати на підприємства малолітніх до 14 років, запропонувавши адміністрації зарахувати замість них дорослих. Щодо малолітніх у віці від 14 до 16 років – було ухвалено переводити їх на 4-годинний робочий день там, де є така можливість. Стосовно підлітків у віці від 16 до 18 років – переводити за можливості на 6 годинний робочий день [95, арк. 35 зв.].

За даними звіту про діяльність Донецького губернського відділу праці та Комітету з трудової повинності за грудень 1920 р., у Донбасі охорона праці малолітніх та підлітків проходила в життя із великими проблемами. Інспектори праці звичайно відмовлялися направляти на роботи тих, кому не виповнилося 14 років, але їм не завжди вдавалося знімати з робіт уже працюючих малолітніх, оскільки їхня робота у багатьох випадках була тісно пов'язана з роботою дорослих робітників [96, арк. 20].

Так, у 1920-му році на копальнях регіону картина використання дитячої праці на рудниках була такою [95, арк. 67-68]:

Таблиця 4.7

**Кількість працюючих малолітніх та підлітків по окремих рудниках
Донбасу (1920 р.)**

Назва рудника	Загальна кількість робітників на рудниках	Кількість працюючих малолітніх та підлітків		
		до 14 років	від 14 до 16 років	від 16 до 18 років
Софіївський рудник Петровських державних заводів колишнього Русько-Бельгійського Металургійного товариства	1569	15	51	76
		Загальна кількість – 142 особи		
Веровський рудник Петровських державних заводів колишнього Русько-Бельгійського Металургійного товариства	1645	14	118	70
		Загальна кількість – 202 особи		

Як бачимо, дані таблиці підтверджують той факт, що на рудниках застосовувалася праця малолітніх віком до 14 років, і у незначній кількості [534, с. 7]. До того ж, у 1920-х рр., як зазначив дослідник А. Клімов, будь-яка спроба молоді поставити питання про умови праці або про її пристойну оплату засуджувалася [603, с. 76].

У 1922 р. пленум радянського губрадпрофу свідчив про те, що відділом охорони праці було проведено облік малолітніх до 14 років для зняття їх з роботи [478, с. 28]. А з метою збереження охорони здоров'я робітників-підлітків, згідно з постановою РНК РСФСР від 13.10.1922 р.: усі робітники-підлітки у віці до 18 років не могли бути відправленими на роботу в державні, громадські і приватні установи, підприємства і господарства без попереднього лікарського огляду, здійсненого у вигляді реєстрації їх у якості безробітних на біржі праці. Лікарський огляд треба було здійснювати не менше одного разу на рік. Лікарському огляду підлягали і підлітки, що навчалися у школах фабрично-заводського учнівства [7, арк. 19].

Велику увагу дотриманню трудового законодавства, що стосувалося підлітків, приділяли профспілки, які, разом з тим, займалися організацією їхньої профосвіти [746, с. 121]. Але здійснення контролю над застосуванням праці молоді у виробництві з боку профспілок не завжди було результативним. Наприклад, наприкінці 1925 р. на центральному вугільному складі Боково-Антрацит адміністрацією допускалися підлітки до виконання тяжких робіт, що заборонялося колективним договором [290].

У період 1920-х рр. серед працюючої молоді на виробництві за соціальним складом переважали вихідці із робітничих сімей, а не селяни. За статевими ознаками значно переважали чоловіки. На протязі усього періоду дослідження умови праці підлітків на виробництві залишали бажати кращого, адже останні працювали переважно на некваліфікованій і малокваліфікованій роботі, де їх тарифікували за 1, 2 і 3-м розрядами. Як, писала газета «Кочегарка», у 1926 р. підліткам, що працювали на складі №17 Голубовського рудника доводилося виконувати найтяжчу роботу. Їх змушували носити носилки з колчеданом і породою, грузити каміння [305], на що вони відповідали прогулами та спізненнями, намагаючись уникнути тяжкої праці [507, с. 5].

Керівництво вдавалося до пошуку альтернативи у сенсі оздоровлення підлітків, відправляючи останніх до табору відпочинку. Так, для покращення

здоров'я робітничої молоді рудника Раковського (Сталінської округи) у серпні 1925 р. було відправлено 25 осіб у табір Святогорська [413]. На заводі ж ім. Ілліча щорічне оздоровлення 5% загальної кількості молодих працівників не виконувалися й наприкінці 1920-х рр.

На стан здоров'я підлітків впливав також нездоровий спосіб їхнього життя – вживання алкоголю та куріння. За даними обстеження робітничих підлітків, проведеного по лінії страхових кас на початку 1925 р. (26 райстрахкас охопили обстеженням 6625 підлітків із їх загальної кількості в 9723) було виявлено, що пили – 25,36% та курили – 41,57% [415]. Як бачимо доволі багато було курців, пиячили також чимало.

Оскільки молодь не почувала себе комфортно на виробництві, характерною для досліджуваного періоду була висока плинність кадрів молодих робітників. У Донбасі у 1924 р. молодь з трудовим стажем від одного до двох років становила серед робітників 11% гірників, а серед забійників, основної сили гірників, – 6%, у той же час їхня плинність сягала приблизно 10%. Внаслідок робітничої молода зміна ніяк не могла замінити кадри робітників передпенсійного віку, особливо серед забійників, де проти 37% старих за віком шахтарів було лише 6% молоді [269, с. 5].

За даними архівних документів, у Луганській окрузі у 1928 р. підлітки, як і раніше, продовжували працювали на тяжких роботах та по ночах. Однак є й дані, що засвідчують інше – вони не допускалися на тяжкі, підземні та нічні роботи [160, арк. 97]. У 1929 р. стан молоді Донбасу покращився порівняно з попередніми роками. Помітно зросла частка молодих робітників у складі робочої сили. Зокрема, на заводі ім. Ілліча кількість підлітків збільшилася з 2500 до 3200 осіб, загальний показник молоді, що працювала на виробництві, зріс з 30 до 40%.

Позитивним моментом у становищі робітників різних вікових груп наприкінці 1920-х рр. було зростання заробітної платні. На тому ж заводі ім. Ілліча на 1 жовтня 1925 р. пересічна зарплата становила 53 руб., на 1 серпня 1927 р. досягла 61 руб. й на 1 жовтня 1928 р. – 65 руб., учні заробляли лише

23 руб. У спілці харчовиків зарплатня молоді становила на 1 вересня 1928 р. 45 руб., а учнів – 24 руб. [240, с. 67].

Актуальним було й питання використання жіночої праці у виробничій сфері, особливо в нічний час, що було неприпустимим у першій половині 20-х років. Жінки також звільнялися від робіт протягом 8 тижнів до пологів і 8 тижнів після них зі збереженням повного заробітку і наданням їм безкоштовної медичної допомоги. Матерям-годувальницям, які працювали, через кожні 3 години роботи надавалася перерва на 30 хвилин, аби погодувати дитину [731, с. 273-274]. Пом'якшення спостерігалось у 1925 р., коли було фактично скасовано заборону на нічну працю жінок [770, с. 17, 20].

Проте жінок заборонялося приймати на підземні та понаднормові роботи і нічну працю [95, арк. 35 зв]. Але в охороні їхньої праці зустрічалися ускладнення. Наприкінці 1920-го р. переведення їх з підземних робіт на поверхневі гальмувалося відсутністю у розпорядженні рудників теплового одягу та взуття, а також і тим, що в шахтах жінки отримували більш високу зарплатню, аніж на поверхні [96, арк. 20]. Реалії дещо відрізнялися від теоретичних детермінацій і статистично відбилися у певних арифметичних показниках. У тому ж 1920-му р. на Софіївському руднику працювала 101 жінка. З цієї кількості під землею – 16 осіб. На Веровському руднику кількість працюючих жінок була дещо більшою – 275 осіб, з яких 51 – на підземних роботах.

У 1924 р. на Сталінському заводі «Південсталь» через те що окремого систематизованого обліку часу роботи підлітків, жінок, що годували немовлят, за зібраними комісією даними, не здійснювалося, дані за березень 1924 р. приблизні. Тож на 1.556.715 осіб-годин по усьому підприємству втрата на роботі підлітків та жінок-годувальниць становила 227.80 годин, або 1,5% робочого часу [11, арк. 56].

У квітні 1928 р. зверталася увага на застосування жіночої праці на підземних роботах у копальнях Донбасу як на порушення трудового кодексу

[490, с. 501]. Взагалі ж фактори, які спричинювали це, мали глибоке коріння. Доволі часто даними проблемами нехтували як робітники, так і керівництво.

Тож, вимагалось щонайшвидше покращити умови техніки безпеки. Задля підсилення впливу органів праці на виконання трудового законодавства уряд видав закон, який надавав інспекторам праці право накладати адміністративне стягнення на адміністрацію установ і підприємств за порушення норм трудового законодавства [242, с. 187]. Не обходилося і без вирішення питань порушення правил техніки безпеки та охорони праці на виробництві без карного вироку. Лише по спілці гірників станом на 1929 р. винятково за порушення норм техніки безпеки було притягнуто до суду 216 інженерно-технічних працівників, з яких більше половини було визнано винними [785, с. 114].

У цілому ж утілення на виробництві заходів щодо поліпшення охорони праці робітників передбачало в першу чергу збільшення фінансування, асигнування, розширення мережі периферійних закладів промислової санітарії (лабораторій і кабінетів) та проведення науково-дослідних робіт з техніки безпеки і промислової санітарії НКПраці та НКЗдоров'я. У Донбасі з метою поглибленого вивчення рятувальної справи в гірничій промисловості було відкрито спеціальний науковий інститут у Макіївці, про який йшла мова вище. На нього покладалось обслуговування гірничої справи всього союзу [242, с. 186].

У 1929 р. стан техніки безпеки в Донбасі залишався незадовільним. Робота у цій галузі покладалась на спеціальні бюро, організовані скрізь, за винятком Краснодонського рудоуправління (Луганська округа). Але на 58% шахт бюро складалось з однієї особи, причому лише 37% тих, хто видав безпекою, за кваліфікацією були гірничими інженерами, інші ж – гірничими техніками зі стажем роботи від 19 місяців. Їхня робота зводилась до канцелярського листування [258, с. 43].

Низький рівень або відсутність кваліфікації робітників сприяли спалаху пожеж на підприємствах регіону. 29.05.1929 р. Сталінська окрпрофрада

розіслала циркуляр усім господарчим та профспілковим органам, у якому зазначалося: «За останній час збільшилася кількість пожеж на фабрично-заводських підприємствах Союзу. Згоріло декілька фабрик, що завдало промисловості серйозні збитки. Повідомлення з місць сповіщають, про те, що спостерігалось навмисне шкідництво» [130, арк. 1].

Зважаючи на високу небезпеку здобичі вугілля, науковці з Макіївського інституту серйозно переймалися теоретичними питаннями рятувальної справи при вибухах, підземних пожежах, обвалах й ін. нещасних випадках. До 1924 р. ця справа не підлягала вивченню з експериментально-психологічної точки зору. До керівництва відповідними науковими розробками було запрошено професора А.І. Нечаєва з Гірничого відділу ВРНГ, який у травні 1924 р. прибув у Донбас.

Разом з лікарем В.А. Правдолюбовим і інженером А.І. Гармашем він обстежив 50 осіб – членів рятувальних команд, що працювали у Донбасі, з яких 4 були завідувачами рятувальних станцій, 6 – інструкторами, 26 – активними членами команд (респіраторами) і 14 – були у резерві. Серед обстежених, згідно з експериментом, 55% виявилися хорошими робітниками, 45% – посередніми.

У 1924 р. на цю тематику у клубі Гірничих діячів професор А.І. Нечаєв прочитав лекцію, в якій доповів про те, як восени 1924 р. за його рекомендацією лікар Ротенберг (ініціали не встановлено) провів експеримент над рятувальниками регіону, особливо щодо їхньої психологічної підготовки, використовуючи різні методи тестування та практичної перевірки орієнтації у складних ситуаціях [435, с. 23-25].

Незважаючи на колосальну кількість заходів, упродовж 1920-х рр. проблема не досягла свого кінцевого вирішення. Говорячи про побічні фактори, які негативно впливали на стан техніки безпеки, слід зауважити на низькому рівні медичної допомоги, раціону та умов харчування, проблемах зі спецодягом, що сприяли поглибленню проблем, а не їхньому остаточному викоріненні.

Так, у 1925/26 р. за даними перевірки, постановка медичної допомоги була на 71 шахті регіону. Було встановлено, що 50% шахт знаходилися від лікувальних установ більш ніж на 2 версти, у 18% лікустановах меддопомогу надавали помічники лікарів [156, арк. 144 зв] що знижувало рівень наданої допомоги. Траплялися випадки, коли за наявності лікарні організація пункту першої допомоги на підприємстві помилково визнавалася зайвою (Лідіївка) [104, арк. 45 зв].

Зокрема, Т.А. Ніколаюк акцентує нашу увагу на тому, що внаслідок низького рівня медичної допомоги робітникам погіршувалася продуктивність їхньої праці. Так, Міжвідомча комісія уряду СРСР, яка вивчала на протязі червня 1929 р. санітарний стан 55 шахт 30 округів Донбасу, виявила, що на 41 шахті не було пунктів першої допомоги, внаслідок чого 82% шахтарів мали звертатися за допомогою до районних лікарень [772, с. 64].

Не дотримувалися вимоги щодо спецхарчування робітників шкідливих виробництв. Часто на підприємствах, де була встановлена видача працівникам молока, такими заходами нехтували. У 1928/29 р. в Донбасі відбулося деяке зниження кількості робітників, які отримували спецхарчування молоком (61,6% проти 66,3% й збільшення тих, які отримували жири (32,5% проти 31,2%). Найгірше постачання молоком здійснювалося у металургійній промисловості, де воно видавалося 13,2% робітників. Це пояснювалося відсутністю власних молочних ферм при металургійних гігантах регіону і неспроможністю робкоопів і «Молочарсоюзу» налагодити постачання цих підприємств достатньою кількістю молока.

У 1929 р. на шахтах розпочалося обладнання приміщень для прийому їжі в обідню перерву. Так, на шахті №3 Гришинського рудоуправління тресту «Донвугілля», було відведено для харчування приміщення з пропускною спроможністю 40 осіб, де було розміщено кип'ятильник з питною водою [106, арк. 10].

Що стосується спецодягу, то у 1928 р. у Луганській окрузі він видавався із перебільшенням на 50%, аніж було заплановано нормами НКП. У гірничій промисловості спецодяг видавався згідно з колективним договором, але поганої якості, тому був недовговічним. По заводу «ОР» спецодяг натурою видавався лише на 70%, за інший платилася грошова компенсація [160, арк. 97]. У 1929 р. по підприємствах тресту «Донвугілля» деякі види спецодягу не видавалися більше 6 місяців. Не кращою була справа і на підприємствах «Південсталь». Тому на деяких підприємствах замість спецодягу шахтарям видавали гроші, що викликало обурення робітників [109, арк. 72-73]. У 1929 р. на більшості нових лазень з вугільних рудників Донбасу і Криворіжжя було влаштовано 15 сушарень [64, арк. 104], де робітники могли сушити виробничий одяг після прання.

Дбало керівництво і про відпустки для робітників. У 1927 р. місячною відпусткою користувалися на рудниках переважна частина підземних робітників, усі підлітки і незначна частина поверхневих робітників. З кожним роком, в міру зростання здобичі шахт, відсоток підземних робітників збільшувався, і тому кількість робітників з правом на місячну відпустку збільшувалася не лише абсолютно, а й у відсотках до загальної кількості робітників. Тому у 1926/27 р. право на місячну відпустку поширилося майже на 6% усіх робітників по «Донвугіллю» (40% їх мало право на двотижневу відпустку).

Середньомісячна зарплатня одного робітника з першої групи в поточному році становила близько 57 руб., а з другої – 40 руб., так що звичайно на одного робітника по «Донвугіллю» припадало 50 руб. чистої зарплатні. Потім, 60% усіх робітників (із середньою місячною відпусткою) мали отримати протягом року за час відпустки чи за невикористані відпустки по 57 руб., а решта 40% (з двотижневою відпусткою) – по 20 руб., так що звичайно на кожного робітника мало припадати по 42 руб. за увесь рік, чи 7% від середньої річної зарплатні. Це було б правильним за умови, якби усі робітники, що використали повністю своє право на відпустку, пропрацювали

увесь рік, за виключенням відпустки, а не 5,5 місяця, як це було [123, арк. 89-89 зв]. У 1928 р. декретні відпустки по Луганській окрузі були надані на 100%. Претензії ж робітників на додаткові відпустки не зменшилися.

Якою ж була позиція самих робітників і яке практичне виявлення вона мала? Загальновідомо, що соціально-трудова відносина є індикатором усього комплексу суспільних відносин. Їхній характер та ступінь досконалості обумовлюють якість трудового життя, рівень соціальної злагоди в суспільстві, сприяють розвитку продуктивних сил. Однак будь-які відносини не можуть бути конструктивними повсякчас, адже закономірно, що через низку об'єктивних чи суб'єктивних факторів в їхній генезі конфлікт є неминучим.

Прикладом наявності трудових конфліктів був у досліджуваній період промисловий регіон Донбас. Там низка трудових конфліктів періоду 20-х років була відгомном загальної соціально-економічної ситуації, що склалася в країні, і супроводжувалася відображенням негативних прогалин, пов'язаних з революційними подіями, громадянською війною та ін. Однак проекти соціальних змін, які декларувала влада, пов'язані зі стабілізацією та гармонізацією основ життєдіяльності суспільства, потребували чітко виокремленого смислового поля з нормативним вектором, спрямованим на врегулювання соціально-трудова відносин, що передбачало необхідність створення міцного фінансового фундаменту, якого, по-суті, бракувало та правової бази. Оскільки дана площина була слабо розвиненою, тотально контролюваною, досягти внутрішнього консенсусу було складно. Робітник, якого персоніфікували центральною фігурою, протягом усіх десяти років відчував прорахунки, яких припускалося керівництво. У той же час радянське керівництво чітко окреслило свою трудову політику, в якій вихідною передумовою трудового законодавства було те, що в країні не було і не могло бути трудових конфліктів, це лише результат порушення законодавства про працю [600, с. 97].

Подібних порушень законодавства про працю у промисловому Донбасі було занадто. Конфлікти робітництва з адміністрацією, спрямовані на відстоювання своїх прав у формі страйків, «волинок» були наявними як у першій, так і в другій половині 1920-х рр. Наприклад, у 1923 р. разом у Донецькій губернії страйкували 34235 осіб, в основному гірників. З них сім днів страйкували 700 робітників Софіївського рудника Петровського комбінату «Південсталь» та три доби – 1503 особи на копальні «Бунге» (Єнакієве). За підрахунками сучасних дослідників, збиток від їхніх страйків склав 70 млн пудів невидобутого вугілля. Причиною виступів було невдоволення невчасною виплатою зарплатні, а також неспроможністю профспілок впливати на робітників. У результаті вимоги робітників були задоволені на 27,2%; частково – на 13,8%; незадоволені – на 59,1% [763, с. 28].

У другій половині досліджуваного десятиліття свого розмаху зазнали й трудові конфлікти, що виникали під час укладання колективних угод. Вони мали місце у Донбасі.

Таблиця 4.8

Трудові конфлікти в окружних містах Донбасу, що виникли під час укладання колективних угод [92, арк. 30]

Окружні міста	I півріччя 1926/27 р.		I півріччя 1927/28 р.	
	Кількість конфліктів	Кількість учасників	Кількість конфліктів	Кількість учасників
Артемівськ	34	13596	37	3161
Луганськ	12	3104	21	1382
Маріуполь	17	4868	19	3634
Сталіно	42	7407	27	1363

Дані підтверджують, що конфлікти зростали переважно в Артемівському, Луганському та Маріупольському окружних центрах (хоча кількість учасників останніх помітно зменшувалася) і, навпаки, скоротилися у Сталіно.

Характерно, що для 1920-х рр. були поширеними й «волинки». Одна із них сталася 28.12.1928 р. на шахті «Капітальна» Риковського рудоуправління, спричинена незадоволенням забійників шахти важкими умовами праці, які вимагали від адміністрації забезпечити робітників спецодягом та зменшити норми праці. У разі невиконання вони погрожували адміністрації зверненням до суду. Заяву до заводоуправління підписало 77 робітників [520, с. 70]. У виникненні конфлікту було звинувачено шахтний комітет, який, за висновками ревізійної комісії і районного комітету професійних гірників, мало приділяв уваги заявам робітників. Шахтний комітет було розпущено [92, арк. 12-13, 21, 23].

Станом на серпень 1929 р. на підприємствах регіону відбулась низка «волинок» (шахти Італія, Макіївка, шахта 4/5, Провіданс, Будьонівка, Проходка №17, Тіссена, Рутченкова, на Сталінському заводі й серед робітників Укрпайстрою), були причиною яких незадовільні умови праці [130, арк. 10]. Також проводилася агітація місцевими партійними організаціями і проти самих страйків. Активних бунтівників заарештовували органи ДПУ.

Доволі часто законодавство не реалізовувалося згідно зі встановленими доктринами, через що у Донбасі, як і раніше, панував високий рівень травматизму (щорічно травмувалося понад половину шахтарів) [634, с. 96].

Досягнення Уряду в галузі охорони праці полягали у проведенні заходів щодо правильного виконання трудового законодавства. Найбільший відсоток правопорушень становили порушення правил охорони праці на шкідливих роботах (20,7%), далі йшли порушення норм робітничого часу та відпочинку (16%), оплати праці (8,7%). Серед порушень санітарних правил найпоширенішими були дефекти в обладнанні робітничих приміщень, що становили 35%, допоміжних приміщень – 16,7% і т.ін. Найголовніші порушення техніки безпеки стосувалися обладнання (29,9) і утримання приміщень (34,3%). Ці порушення викликали значну кількість конфліктів. За 9 місяців 1925/26 р. таких конфліктів нараховувалося більш ніж 4,6 тис.

випадків. Головними причинами конфліктів були питання зарплатні (69%) і охорони праці (11%). Конфлікти було врегульовано на користь робітників на 37% і компромісно – на 37% [245, с. 78].

Доволі поширеним явищем було порушення трудової дисципліни: прогули, невиконання розпоряджень адміністрації, засинання під час роботи, крадіжки інструментів та матеріалів, недотримання правил безпеки (куріння у газових шахтах) та ін. Що стосується прогулів, то у 1928 р. на шахтах Донбасу в середньому на одного робітника вони становили 26,2 дня, а на металургійних заводах – 7,1 дня [635, с. 53]. Отже, наприкінці досліджуваного періоду робітники проявляли невдоволення умовами праці, порушуючи трудову дисципліну.

У 20-х рр. в Донбасі були характерні національні протиріччя. Наприклад, на шахті №29 Сталінської округи німці були невдоволені російськими робітниками, погрожуючи їм звільненнями. Росіяни ж звинувачували німців у пристрасті до спиртного, виражаючи невдоволення їхніми більш високими ставками, скаржачись, що їм не вистачало на продукти харчування [647, с. 206]. Взагалі, багатьом робітникам регіону часто навіть складно було уявити свою національну приналежність.

Кампанія зі зниження розцінок, розпочата навесні 1929 р., також спричинила невдоволення робітничих мас, що мало доволі гострий прояв у Донбасі. Страйкували навіть іноземні робітники, які не підтримували державні нововведення з перегляду норм і розцінок, вимагаючи повернути старі розцінки, скасовані без їхньої згоди з місцевою адміністрацією. Дослідниця Т.А. Нечаєва доводить, що експлуатація трудящих в умовах комуністичної тоталітарної системи мало чим відрізнялася від капіталістичної, адже радянська держава експлуатувала робочу силу, не стимулюючи її матеріально, за рахунок обмеження рівня споживання робітників [665, с. 75]. Серед причин робітничих заворушень у 20-х рр. було і невдоволення тривалістю робочого дня, адже скорочення його на

підприємствах до 7 годин, яке розпочалося у 1928 р., втілювалося повільними темпами, через невиконаність в умовах індустріалізації.

Підсумовуючи аналіз питання поширення нещасних випадків на підприємствах регіону наприкінці досліджуваного періоду, зазначимо, що перші роки індустріалізації, спричинені стратегічною метою, вимагали «делікатного» підходу владних органів щодо винесення на порядок денний питання про поліпшення умов праці на виробництві, хоча гучно декларувалися. Документи кінця 20-х років свідчать, в 1928/29 р. за окремими видами в промисловості Артемівської округи призупинилося зростання показника загальної кількості нещасних випадків. Але різко збільшився показник нещасних випадків зі смертельним наслідком [110, арк. 61]. Та показники звітів, на жаль, не завжди були об'єктивними.

Отже, у 1920-х рр. питання охорони праці і техніки безпеки ставилося владними органами на порядок денний, оскільки необхідність швидкої відбудови промисловості, а наприкінці досліджуваного періоду – час початку форсованої індустріалізації, першої п'ятирічки – призвела до постановки грандіозних завдань щодо реалізації промислових планів.

Завдяки спеціально організованим уповноваженим органам ставилося за мету реалізувати законодавство у сфері охорони праці і техніки безпеки з метою підвищення їхнього рівня, особливо у Донбасі – стратегічно важливому промисловому центрі. Окрім необхідності забезпечення правовою базою, увага надавалася фінансовим питанням, тобто проблемам асигнування виробничої галузі у даному напрямку. Часто асигновані урядом кошти використовувалися не за призначенням, що спричинювало негативні наслідки у роботі зношеного застарілого обладнання. Дещо покращилося становище наприкінці досліджуваного періоду, коли (1928/29 р.) у регіоні було витрачено 86% коштів, асигнованих на техніку безпеки. Однак цей показник був все ще незадовільним.

Недостатнє фінансування галузі та недотримання законодавства було наслідком високого рівня травматизму в регіоні. З початку 20-х рр.

розпочалася перевірка місцевих відділів охорони праці та підприємств з боку уповноважених органів та профспілок. Виявлені правопорушення були спричинені понаднормовими роботами, застосуванням праці малолітніх та малодосвідчених підлітків. Умови праці були вкрай негативними (слабке освітлення, відсутність належної медичної допомоги, антисанітарний стан, відсутність спецодягу, проблеми зі спецхарчуванням та низькою зарплатнею).

Окреслені негативи сприяли поширенню нещасних випадків (станом на 1924 р. більш ніж 80% нещасних випадків припадало на Донбас). Вони спостерігалися як серед робітників, так і серед інжтехперсоналу. У 1929 р. регіон за частотою травматизму останніх випереджав Ленінград. Негативною була позиція влади з головною метою досягти найвищих показників у розвитку індустріалізації, нехтуючи рівнем організації праці. Наприкінці 20-х рр. не вдалося вщент викоринити випадки порушення трудового законодавства щодо підлітків. Тим не менш, воно випереджало по удосконаленню європейське. Однак були й позитивні моменти – підвищення зарплатні. Нехтували й умовами праці жінок, які навіть працювали на підземних роботах копалень регіону.

4.3.Санаторно-курортне лікування та фармацевтичне забезпечення населення ліками

Кожна людина, як представник будь-якої цивілізованої спільноти, потребує високоякісного забезпечення соціальними благами. Зі здобуттям нашою країною незалежності значну частку в економічному розвитку зайняв приватний сектор, що помітно вплинуло на систему створення соціальних гарантій людству. Скоротилися асигнування держави й на розвиток санаторно-курортної допомоги у промислових центрах, зокрема, у Донецькому регіоні. До того ж, за останні 20 років так і не вдалося втілити

теоретичні завдання щодо впровадження страхової медицини, яка б дозволила покращити стан санаторно-курортної справи в країні.

Історія має досвід впровадження останньої у 20-х роках минулого століття, який дійсно відображає низку як позитивних, так і негативних моментів, у тому числі з питань утворення санаторно-курортної мережі в Донбасі та забезпечення населення, особливо робітничого, вказаною допомогою. Потрібно відзначити, що за тогочасних умов становлення нової влади були зроблені перші кроки для забезпечення населення, особливо робітників, профілактичною допомогою. Мова йде про направлення останніх до будинків відпочинку, санаторіїв і курортів на кошти лікарняних кас. На посилення охорони праці також були спрямовані заходи влади, пов'язані з націоналізацією аптечної справи, а також великих приватновласницьких лікувальних закладів і курортів. Клопотання про надання касам права користування курортами України було порушено Наркоматом праці вже взимку 1919 р. [740, с. 198]. А 20 березня 1919 р. Ленін підписав декрет про націоналізацію курортів і поставив питання про використання їх для відпочинку трудящих.

В. Ленін говорив, що «перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудящий» [630, с. 72]. Згідно з цим гаслом він ставив пролетарія на першу сходинку у системі соціального забезпечення, у тому числі щодо відпочинку та оздоровлення. Але для цього треба було створити потужну матеріальну базу. Питання з будівлями для курортів та будинків відпочинку великих складнощів не завдало, бо використовувалися колишні маєтки, але наступним кроком було їхнє обладнання ліжками та необхідними апаратами, що передбачало вкладання коштів.

Уже на початку 1920-рр. у складі відділів охорони здоров'я діяв також санітарно-курортний підвідділ, який розподіляв путівки, підвідділ медекспертизи (освідчував інвалідів, службовців, «нетрудовий елемент»), військовий підвідділ [750, с. 98]. Документи свідчать, що станом на 1921 р. санаторно-курортного обслуговування потребували хворі робітники та

червоноармійці. Надаючи великого значення справі оздоровлення як дорослого населення, так і дітей, уряд республіки ставив завдання вирішення питання санаторно-курортного лікування і організації будинків відпочинку. Так, 19 квітня 1921 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про будинки відпочинку для робітників». Виконкомам і губпрофрадам уряд пропонував надати кращі будинки і дачні місцевості для їхньої організації [790, с. 357].

Слід підкреслити, що важливим напрямком медико-профілактичної допомоги населенню був розвиток санаторно-курортної справи в найважливішому в економічному відношенні районі України – Донбасі, де створювалася слов'янобахмутська група курортів, до складу якої увійшли рекреаційні зони Куп'янського, Ізюмського і Бахмутського повітів, а також слов'янські озера. На цих курортах налагоджувалася робота водогрязелікарень [38, с. 94-94 зв.; 39, арк. 21; 40, арк. 46; 562, с. 167-168].

Зокрема, робота водогрязелікувальних закладів у Слов'янську у 1922 р. була такою: хворими було прийнято 16224 грязьових ванн, рапних – 30982, інших – 3775, разом – 55282. У 1923 р. грязевих – 31216, рапних – 47547, інших – 14793, разом – 101599, тобто на 100% більше, ніж у 1922 р. У Бердянську у 1922 р. відпочивальниками було прийнято грязьових ванн – 1589, рапних – 2282, разом – 3871, а у 1923 р. грязьових – 5063, рапних – 4982, інших – 1922 процедури, разом – 11967, тобто на 200% більше, ніж у 1922 р., що засвідчувало зростання бальнеологічної бази курортів.

На курортах функціонували крім грязелікарень і солевани, електролікарняні кабінети, солярій, рентген, лабораторія, кабінети функціональної діагностики, котрі постачалися згідно з планом. Дбали і про дозвілля відпочиваючих. Наприклад, для їхніх розваг у Слов'янськ запрошували симфонічний оркестр і драматичну трупу [14, арк. 22 зв].

З квітня по 1 серпня 1921 р. для оздоровлення працівників Донбасу на курортах загальносоюзного значення було надано та використано місць:

- Слов'янськ надав 250 місць, використано усі.
- Крим відповідно – 950 та 600 місць.

- Чорномор'я – 300 та 150 місць.
- Кавказ надав 310 місць, які цілковито використано.
- Бердянськ надав 175 місць, з котрих використано 75.
- Шафрановка (кумис) надала 20 місць (кількість використаних невідома).

Крім того, на місцевих курортах для відпочивальників було надано:

У Бахмуті 200 місць, з яких використано 120.

У Маріуполі – 100 місць (скільки використано – невідомо).

У серпні губернський відділ охорони здоров'я мав можливість відправити працівників Донбасу на такі курорти: Слов'янськ – 75 осіб, Бердянськ – 70, Маріуполь – 100, Бахмут – 150 осіб. Крім того, до Таганрога було відправлено 450 дітей і 1000 дорослих [691, с. 36-37].

Найбільш привілейованою групою щодо забезпечення місцями на курортах була партійно-радянська номенклатура (1,5-2 місячні відпустки) [577, с. 122-123]. Іншою групою пільговиків щодо забезпечення санаторно-курортною допомогою були робітники шахт та промислових підприємств. Таким чином, у суспільстві існували нерівні можливості для різних соціальних груп щодо отримання медично-профілактичних послуг.

Відпочинок та оздоровлення робітників були у центрі уваги профспілкових організацій. Влітку 1923 р. під час курортної кампанії 143 робітники маріупольських державних заводів отримали путівки на курорти і 246 – у будинки відпочинку [567, с. 268-269]. Зокрема, з 15 січня по 15 квітня губздравом було заореновано на Слов'янському курорті 50 ліжок для водогрязелікування донецьких робітників, а також 54 місця на загальнодержавних курортах Криму, Кавказу та Чорноморського узбережжя. На весняний сезон було заброньовано 52 місця на державних курортах та на літній сезон – 640 місць. Зокрема, 130 місць на курортах Кавказької мінеральної групи, 275 – на Слов'янському курорті та 65 – в Криму на курорті в Алупці. Таким чином, за півроку на курорти було відправлено 1526

осіб (враховуючи 3 черги на 130 місць на Кавказських курортах) [73, арк. 285]. загалом за весняний та літній сезони 1923 р. через курорти Слов'янська та Криму пройшло 909 осіб: Слов'янськ – 801, Крим – 108. Крім того, курорти використала ще й 81 особа [119, арк. 220]. Підрайком профспілки металістів Луганської округи за останній сезон 1923 р. відправив на курорти 89 осіб робітників, а у будинки відпочинку – 406. У 1924 р. путівки на курорти отримало 40 осіб, а в будинки відпочинку – 52 [147, арк. 42].

Але дістати путівку було нелегко. Дослідниця О.М. Мовчан наводить приклад, який підтверджує цей факт. «Все время рискуя жизнью за дело пролетариата, выполняя все возложенные обязанности, за что потерял свое здоровье, испытывая все тернистые пути за дело социализма... До настоящего времени работаю на ответственных постах и потому на вышеизложенное прошу Губком не забывать моей работы так, что я за такую потерю все мое здоровье и все мои больные нервы расстроены, то прошу меня отправить на курортное лечение и обеспечить меня в материальном отношении...» (березень 1923 р.)» [664, с. 391]. Судячи зі змісту даного тексту, робітник також був змушений боротися за місце «під сонцем».

Авторка підкреслює, що боротьбу за курортні місця вела і місцева номенклатура. Секретар Донецького губкому Е. Квірінг у квітні 1924 р. надіслав до ЦК РКП(б) телеграму з проханням вплинути на Наркомздрав, щоб той виділив регіону курортні місця у кількості не менше минулорічного сезону: на Кавказ – 150, до Криму – 100, на курорти Слов'янська – 150 – і пояснив: «Багато хворих комуністів чекає можливості виїхати (на) курорти (на) початку травня» [664, с. 394].

Мережа будинків відпочинку, незважаючи на складнощі економічного характеру, щороку зростала. У 1923 р. тільки робітники Донбасу щомісяця одержували 1500 путівок у санаторії і будинки відпочинку Кисловодська, Єсентуків, Євпаторії та ін. [731, с. 278-279]. Навесні 1923 р. розпочав своє функціонування будинок відпочинку у Святогорську, про який відпочиваючі

давали дуже позитивні відгуки. Маріупольський будинок відпочинку на 50 осіб було відкрито на початку літа 1923 р. Протягом першого сезону в будинку відпочинку оздоровилося 260 відпочиваючих. В 1924 р. цей заклад було розширено для обслуговування 100 осіб одночасно. На оздоровлення в Святогорськ приїздили робітники з усього Донбасу: гірники, металісти, будівельники та ін. У першу ж чергу відправляли робітників від верстата [465, с. 18-19].

У 1924 р. в Донбасі працювали такі будинки відпочинку: у колишньому Святогорському монастирі на 850 ліжок, біля Луганська на 100, біля Таганрога на 150; загальна кількість місць разом з Маріуполем дорівнювала 1200 ліжок [615]. Будинок відпочинку ім. Артема (колишній Святогорський монастир) містився під горою, вздовж берега р. Донець. Інший будинок відпочинку «Лиса Гора» розташований неподалеку від Луганська, а ще у 1920 р. колишній будинок поміщика Голуба в с. Весела Гора на Сіверському Дінці був переданий під будинок відпочинку для луганських жителів. У Маріуполі та Таганрозі будинки відпочинку розміщувалися на березі Азовського моря [258, с. 14].

Улітку 1924 р. було підсумовано основні помилки минулорічної курортної кампанії в Донбасі, і як головне зазначалося недостатнє відправлення робітників у будинки відпочинку, особливо на курорти. У 1924 р. в розпорядженні Донбасу на курортах було 1030 місць, а в будинках відпочинку, як вже зазначалося, – 1200. Таким чином, впродовж оздоровчої кампанії зазначеного року спроможні були відпочити на курортах за 3 строки їх роботи, виходячи з півторамісячного перебування кожного хворого на курорті, 3090 донецьких робітників, а у будинках відпочинку, виходячи з місячного перебування кожного відпочиваючого, за 5 місяців – ще 6000 осіб. Тобто загалом в санаторно-курортних закладах і будинках відпочинку могло оздоровитися 9090 осіб. Відповідно до постанови президії Донецької губпрофради, ці місця розподілялися за принципом: 90% усіх місць спілкам виробничим і 10% – невиробничим, з них 90% місць відводилося виключно

для робітників з виробництва [525, с. 8] і лише 10% – для службовців і членів їхніх родин.

На деяких підприємствах спостерігалися й випадки невикористання курортних місць робітниками та держслужбовцями. Станом на травень 1924 р. таких було: будинок відпочинку у Святогорську: 5 місць для робітників, 2 – для службовців. Кисловодськ та П'ятигорськ – по 1 місцю для робітників. Будинки відпочинку: у Таганрозі – 1 місце для службовців, Луганськ – 1 для робітників, Таганрог та Маріуполь – по 1 для службовців, в губсанаторій Таганрога – 2 місця для службовців, Святогорський губернський будинок відпочинку – 5 місць також для них, а у Слов'янському курорті – відповідно 1 місце [131, арк. 51].

Взагалі, робота курортів та санаторіїв була налагодженою. Робітники, які проходили відпочинок, зокрема, на Слов'янському курорті, дуже добре про нього відзивалися. Кожен робітник мріяв там відпочивати, на відміну від санаторію №3, де видача обідів іноді розтягувалася на 7 годин [476, с. 15]. У 1924 р. 60-річний відпочиваючий гірник у Святогорському будинку відпочинку зазначив: «... 40 років, як працюю на шахті, відпочиваю вперше в житті. ...Добре відпочив, годують чудово, сумувати не дають» [253, с. 16].

Станом на 1925 р., коли відбудовчий період завершувався, поліпшилася мережа курортних закладів. Якщо у 1921 р. в УСРР у 77 будинках відпочинку оздоровилися 20 тис. осіб, то в 1925 р. таких закладів діяло вже 139, де відпочивало майже 76 тис. осіб [738, с. 43]. За даними І.О. Кузенко, загальна кількість робітників Донбасу, які відпочивали на курортах у 1925 р., збільшилася порівняно з 1924 р. на 5179 осіб, або на 56,6% [615].

Як зазначалося у місцевій пресі, на Бердянському курорті спостерігався посилений приплив хворих із села. Адміністрацією курорту були надані усі зручності селянам, які проходили лікування [428]. У 1925 р. Слов'янський курорт, розрахований на 700 ліжок, що розпочав роботу з 25 липня і завершив 3 жовтня [437], оздоровив 5500 осіб. При курорті працювало 7 санаторіїв: 6 – для дорослих та 1 дитячий на 50 ліжок. У дитячому серед

відпочивальників 15% становили селянські діти та 85% – діти робітників. Умови оздоровлення порівняно з 1920 р. значно покращилися, адже тоді надходили скарги з боку хворих на погане харчування [38, арк. 94], у 1925 р. хворих годували вже по 4-5 разів на день [294].

Вищенаведені дані засвідчують класовий підхід у забезпеченні населення санаторно-курортною допомогою. Щорічно для членів профспілок Донбасу у відповідних закладах бронювалася тисяча місць, що становило третину путівок на республіканські курорти [661, с. 50-51]. Інші індустріальні регіони СРСР отримували їх значно менше.

У подальший період ситуація з курортною кампанією у Донбасі була такою. З 1 травня по 1 жовтня 1925 р. (курортний сезон) в Донбасі функціонували 3 будинки відпочинку в Маріуполі, Луганську і Красногорську, розраховані на 140 ліжок, 60 і 1150 місць. Період відпочинку становив 21 день. За весь курортний сезон у будинках відпочинку оздоровилося 9407 осіб. У всіх домах відпочинку у 1925 р. було здійснено капітальний ремонт [256, с. 10]. Тогочасна преса свідчила, що стан будинків відпочинку, зокрема, у Маріуполі був чудовий, але всі вони були переповнені. Місць для робітників, які бажали оздоровитися у цих закладах, не вистачало.

Якщо у 1921/22 р. в будинки відпочинку в країні робітники направлялися виключно для посиленого харчування, що було викликано економічними умовами – голодом та загальною розрухою, то у 1925 р., коли стан дещо покращився, поряд з правильним гігієнічним режимом, хорошим харчуванням в санаторно-курортних закладах почала проводитися санітарна пропаганда. Відпочивальників навчали елементарним правилам особистої і загальної гігієни, а також ознайомлювали з використанням для оздоровлення фізичних вправ. Тобто робітника навчали: як жити, як харчуватися, як утримувати своє житло, як запобігати явищам, шкідливим для здоров'я.

По суті 1925 рік став рубіжним у розвитку курортної справи, оскільки у цей час вже з'явилася мережа установ (курорти, будинки відпочинку), в яких

певні соціальні групи населення, особливо робітники, мали можливість оздоровитися. Щороку ця можливість зростала завдяки розширенню мережі курортно-оздоровчих закладів та удосконаленню інфраструктури закладів відпочинку.

Однак зазначені досягнення були суперечливими. По-перше, через класові пріоритети не всі працівники найманої праці мали можливість оздоровитися у спеціальних закладах. По-друге, класові пріоритети поступалися політичним, внаслідок чого найбільш привілейованим прошарком радянського суспільства були представники номенклатурної еліти, а не робітники. Такий дисбаланс породжував невдоволення соціальною політикою більшістю населення, що штовхало владу на пошук шляхів її вдосконалення.

На роботі культурно-оздоровчих закладів негативно позначилося й те, що вони мали частково виконувати функції лікувальних закладів, не маючи для того необхідної бази, оскільки відправляли значний відсоток хворих – понад 25-30%.

У 1926 р. у санаторіях Слов'янського державного курорту за соціальним складом розподіл вже був таким: робітників – 62%, службовців – 20,4%, селян – 7,6%, інших – 10% [615]. Ці дані вже свідчать про скорочення місць (порівняно з вищенаведеними показниками за 1924-й р.): для робітників на 1%, а службовців – на 3%, збільшення для селян на 3,6%, а інших – на цілих 7%.

Серед селян, що відправлялися на курорти за вимогою Президії Донецького губвиконкому, мали становити 90% «селяни від рала». Тому для отримання путівок вони мали проходити медичний огляд через місцеву та окружну комісії.

Місцева ж преса свідчила, що охорона здоров'я плугатарів з кожним роком підвищувалася. Хворі незаможники та батраки почали направлятися на курорти. Так, до Бердянського курорту у 1925 р. було надіслано багато мариупольських селян «...майже 24% з усієї кількості хворих, що перебували

на курорті». Крім того, спеціально для них там було відкрито санаторій на 150 ліжок [422].

У 1927 р. в Луганській окрузі місця для селян на курорти розподілялися таким чином:

- 1) Лозово-Павлівський і Краснолучський райони – по 2;
- 2) Алчевський, Ровенецький, Кам'янобрідський, Сорокинський та Дмитріївський – по 3;
- 3) Успенський, Петрівський, Новосвітлівський, Станично-Луганський та Слов'яносербський – по 4;
- 4) одне місце відводилося міськраді.

При цьому зверталася увага райвиконкомів на те, аби відбір селян на курорти здійснювався виключно з числа селян-хліборобів [3, арк. 72 зв].

Окрім робітництва та селян, змогу відпочити мали й інженерно-технічні робітники Донбасу, які проводили свої відпустки і поза межами регіону. Так, у санаторіях Криму у 1927 р. відпустку провели: платно – 15,6% осіб, безкоштовно – 7,1%; на Кавказі: платно – 13,5% осіб, безкоштовно – 4,5% [483, с. 16].

У 1927 р. по Сталінській окрузі було відправлено на курорти: дорослих – 51 особу, молоді – 9 осіб, або 15%; а у будинки відпочинку: дорослих – 80 осіб, молоді – 40 осіб, або 33,5%; у колонію робітничої молоді – ще 10 осіб [134, арк. 2].

У подальших роках робота курортів виявилася в таких показниках:

Слов'янський курорт пропустив таку кількість хворих:

у 1928 р. –	7316
1929 р. –	7500
1930 р. –	12312
..... у 1931 р. –	13500 осіб.

У 1930 р. пропускна спроможність Слов'янського курорту становила 20% загальноукраїнської курортної системи. Курорт, оточений з усіх боків заводами та шахтами, являв собою зелений оазис в індустріальній місцевості.

Бердянський курорт (на березі Азовського моря на початку Бердянської коси) займав 590 га. Його пропускна спроможність збільшувалася з року в рік, становлячи:

1927 р. –	3311 хворих
1928 р. –	4893,
1929 р. –	7423,
1930 р. –	9000 хворих

На березі Дінця у Святогорську діяв будинок відпочинку ім. Артема для робітників (на 2000 ліжок) [67, арк. 4, 6, 8, 12].

Однак архівні документи свідчать, що навіть наприкінці досліджуваного періоду санаторно-курортна допомога охоплювала дуже незначний відсоток робітників Донбасу, які її потребували. Так, за мінімальної норми задоволення робітників курортною допомогою 30 місць на 1000 осіб в 1928 р. відсоток задоволення по Донбасу був лише 15%. Відсоток забезпечення робітничого населення радгоспів та колгоспів був лише 1,5 місця на 1000 осіб. Туберкульозних хворих з відкритими формами було направлено до санаторіїв у 1928 р. 3 на 1000 застрахованих при нормі 8 на 1000 застрахованих. Особливо незадовільним був стан у сенсі санаторної допомоги дітям. У 1928 р. з Донбасу на курорти було направлено лише 640 дітей, що складає 0,25% дитячого населення регіону. Відсоток охоплення робітничого населення будинками відпочинку також незначний: 45 місць на 1000 осіб [67, арк. 6 зв].

Але була можливість відпочити за власні кошти. Так, у 1928 р. у місцевій пресі розмістили рекламу, в якій райком «Металіст» сповіщав усіх робітників і службовців про можливість покупки путівок до місцевого курорту. Орієнтовна вартість при місячному лікуванні: на Лимані – понад 150 руб., Кавказ – 170 руб., Крим до серпня – 150 руб., на серпень і вересень – 180 руб. У місцевому будинку відпочинку – 55 руб. [410].

Кількість санаторних ліжок по окремих курортах Донбасу розподілялася так [67, арк. 152]:

Таблиця 4.9

Кількість ліжок по курортах Донбасу (1920-1929 рр.)

Назва курорту	1929 р.		1928 р.	1927 р.	1926 р.	1925 р.	1923 р.	1920 р.
	Кількість санаторіїв	Кількість ліжок	Кількість ліжок	Кількість ліжок	Кількість ліжок	Кількість ліжок	Кількість ліжок	Кількість ліжок

Продовження Табл. 4.9

Слов'янськ	7	1225	1225	1075	1020	280	985	1088
Бердянськ	2	360	330	300	300	220	220	-

Дані таблиці відбивають тенденцію зростання кількості ліжок станом на 1929 р., але збільшення було незначним порівняно з першою половиною 1920-х рр.

За соціальним складом хворі на курортах розподілялися таким чином [67, арк. 156]:

Таблиця 4.10

Розподіл хворих по курортам Донбасу у 1928/29 р.**за соціальним станом**

	Слов'янськ		Бердянськ	
	Санаторні	Амбулаторні	Санаторні	Амбулаторні
Робітники:				
1929 р.	2528	80	726	136
%%	56%	5,2%	48,4%	10%
1928 р.	1847	60	692	186
Службовці:				
1929 р.	852	525	378	432
%%	18,6%	34,3%	25,2%	30,8%
1928 р.	863	308	273	335
Селяни:				
1929 р.	324	57	193	52
%%	7,2%	3,7%	13%	4%
1928 р.	241	20	106	30
Члени родин застрахованих:				
1929 р.	677	674	132	541

%%	15,8%	44%	8,5	38,5
Інші трудящі: 1929 р. %%	119 2,4%	122 8%	72 4,8%	154 10,8%
ІНШ: 1929 Р. %%	- -	74 4,8%	2 0,1%	75 5,9%
Разом	4510	1532	1503	1390
З них дітей	435	80	1	103

Як бачимо на прикладі таблиці, найбільший відсоток хворих, що потрапляли до курортів, припадав на робітників, за якими слідували службовці та члени родин застрахованих. Селяни мали значно менші можливості оздоровитися на курортах Донбасу. Категорія «інші трудящі» складала найменші показники.

У 1929 р. в Донбасі кошти з Центру для відправки хворих на курорти були обмежені. Тому Сталінський окружний відділ Державного політичного управління звертався до голови окрвиконкому м. Сталіно з проханням виділити курортні місця чи гроші для купівлі цих місць [129, арк. 6]. Усе ж архівні документи підтверджують, що наприкінці 1920-х, у 1930 році путівки отримували не лише робітники, але й селяни, видавалися путівки хворим незаможникам або наймитам незалежно від того, чи були вони членами Комітету незаможних селян [128, арк. 51, 53, 64, 67].

Елементом нового соціалістичного побуту було й оздоровлення дітей.

Ще у 1926 р. на заводі ім. Ілліча передбачалося відправити до таборів відпочинку 200 осіб. Було проведено збори на користь таборів, робітничий клуб влаштував виставу. У Бердянську до табору передбачалося відправити 300 осіб, на що також збиралися кошти. У Швейтресті було утворено комісію по влаштуванню дитячих таборів. Влаштовано виставу. Зібрано понад 400 руб. Майже в кожному районі були організовані дитячі площадки [261].

Відповідно до постанови Секретаріату ВЦРПС від 21 березня 1930 р., профспілкові організації забезпечували оздоровлення 90% дітей робітників

серед усіх, що оздоровлювалися в Донбасі, 70% – у великих промислових центрах, 60% – в інших районах і 35% – в Поліссі та прикордонній зоні [734, с. 49].

Отже, аналіз розвитку санаторно-курортної бази в Донбасі, що була створена у 1920-х рр., свідчить, що її діяльність була спрямована на забезпечення профілактичною допомогою населення регіону відповідно ідеологічним принципам. Другою за значенням групою пільговиків були робітники. Значна увага приділялася проблемам оздоровлення дитячого населення.

Однак рівень забезпечення робітничого населення Донбасу курортами не відповідав встановленій нормі. Так, замість необхідних 30% частка забезпечених курортним відпочинком становила 15%, а відсоток робітників радгоспів та колгоспів, які отримували путівки до курортних закладів, не перевищував 15%. Таке відставання зумовлювалося слабкою фінансовою базою. Тим не менш нова влада створила міцний фундамент розвитку курортної справи у промисловому Донбасі.

Сучасний імідж *фармацевтичної галузі* в нашій державі не має того яскравого відтінку, яким «забарвлена» система охорони здоров'я в розвинених країнах світу. Відомо, що нині в 30 країнах використовуються різноманітні системи страхової медицини, упровадження якої на законодавчому рівні розпочала й Україна у 1996 р. Рівний економічний доступ населення до якісних медикаментів – одне з актуальних питань, що висувається на порядок денний представниками фармацевтичної галузі. Але, оскільки система страхової медицини так і залишилася у зачатковому стані розвитку, а фармація для широкого загалу споживачів і досі пов'язана з поняттями «неякісні ліки», «дорогі медичні препарати», «завищені ціни на медикаменти», особливо в гірничопромислових регіонах, де через екологічні проблеми населення частіше вдається до придбання медикаментів, вважаємо за доцільне з'ясувати особливості розвитку медико-фармацевтичного

забезпечення в Донбасі крізь призму історичної ретроспективи – у 1920-ті рр., коли впроваджувалася робітнича (страхова) медицина.

Стан аптечної справи в Донбасі на 1920-й рік визначався діяльністю незначної кількості аптек. На початку 1800-х рр. у Лисячій Балці (нині Лисичанськ), що на Луганщині, було відкрито аптеку зусиллями лікарів Іоганна Даля та Камінського. Станом на 1868 р. на Луганщині вже функціонувало 4 аптеки, а у 1890 р. – 6. З усіх аптек у 1898 р. працювала лише одна вільна аптека. Витрати на купівлю ліків за вказаний рік становили 4980 руб. 98 коп., і того ж року була відкрита земська аптека з вільним продажем ліків [682, с. 166, 168]. У Донецьку першу аптеку відкрито у 1825 р., у 1868 р. тут працювали 4 аптеки, а у 1890 – 16. У 1902 р. кількість аптечних закладів зросла до 29, а у 1916 р. – до 79. У Луганську аптек було наполовину менше, аніж у Донецьку: 1902 р. – 15, 1916 р. – 28 [597, с. 114].

Медико-фармацевтичне забезпечення в Донецькому басейні у перші роки радянської влади мало як позитивні, так і негативні моменти. У зв'язку з націоналізацією низки установ, що у дорадянські часи знаходилися в приватній власності, Декретом Ради Народних Комісарів від 17 травня 1919 р., для правильної постановки аптечної справи в країні та *в інтересах забезпечення населення доступною лікарською допомогою*, усі аптеки та склади аптекарських товарів були також націоналізовані. Влада передбачала націоналізацію і з метою припинення злочинної спекуляції аптекарськими товарами та врегулювання справи їх постачання. Відповідно до вказаного Декрету, усі запаси медикаментів, предметів аптечного обладнання, що знаходилися в приватних руках, ревізувалися і в супроводі відповідних списків мали здаватися у відділи охорони здоров'я місцевих Рад депутатів. Будь-яка приватна торгівля медикаментами і предметами аптечного обладнання заборонялася. Відпуск медикаментів могли здійснювати лише аптеки і націоналізовані аптекарські склади [487, с. 124].

У грудні 1920 р. було ухвалено аналогічний декрет РНК УРСР «Про націоналізацію аптечної справи». До початку липня 1920 р. всі аптечні

домоволодіння республіки були передані в державну власність. Це призвело до скорочення кількості аптек, оскільки значна частка приватних власників вдавалися до знищення аптек та приховування медикаментів [597, с. 118].

Для керівництва аптеками створювалися фармацевтичні відділи та комісії. У губернському та повітових відділах охорони здоров'я створювалися фармацевтичні підвідділи, котрі займалися організацією постачання аптек медикаментами та іншими товарами аптечного асортименту, контролювали діяльність аптек та аптечних установ, розробляли нормативні документи.

Фармацевтичний підвідділ Донецького губернського відділу охорони здоров'я розпочав свою діяльність у 1920 р. Він здійснював націоналізацію аптечної справи по всій губернії. При всіх районних відділах охорони здоров'я були організовані фармпідвідділи.

При губернському відділі охорони здоров'я був організований і широко розгорнутий губернський склад медикаментів і госпітальних речей. Запаси складу утворювалися за рахунок колишнього земського складу, а також з вагону медикаментів, наданих губернським революційним комітетом у розпорядження губвідділу охорони здоров'я [513, с. 32]. Але губернія у повному обсязі не забезпечувалася. До того ж губсклад змушений був задовольняти не лише міські, рудничні та інші лікувальні заклади, часто доводилося забезпечувати й військові частини, що проходили через Донецький басейн [530, с. 177].

Відсутність спеціалістів, спроможних працювати при складі, змусила губвідділ охорони здоров'я здійснити в порядку трудової повинності мобілізацію драгістів й залучити їх до роботи [72, арк. 2]. За даними рапорту начальника санітарного управління Донбасу З.А. Мазеля до НКОЗ УСРР у липні 1920 р. для організації медикаментозної допомоги населенню Донецької губернії потрібно було залучити також 75 фармацевтів [71, арк. 6].

Одночасно розпочалася організація повітових фармакологічних підвідділів. Зокрема, 27 січня 1920 р. було створено Луганський

фармпідвідділ. Фармацевтичний відділ Луганського райсануправління було виокремлено пізніше інших відділів районного управління. Згодом фармпідвідділом було організовано районний розподілювач санітарного майна, через який здійснювалося постачання міських та повітових, вільних та лікарняних аптек, у першу чергу лікарень промислових підприємств. Роботу підвідділу гальмували недостатній штат працівників, їхня слабка підготовка та відсутність досвіду роботи [189, арк. 3]. На той час у самому Луганську працювало 7 аптек та 1 губернський склад-розподілювач. Стан аптек був задовільним, але повітові розподілювачі існували не скрізь.

У деяких повітах, наприклад, Таганрозькому, фармпідвідділів не було й аптеки знаходилися у приватній власності. Через нестачу кваліфікованих кадрів, у деяких містах аптеками замість фармацевтів керували аптекарські учні [72, арк. 52-53].

Деінде існували лабораторії. Так, в Юзівці, лабораторія колишнього товариства «Фармагален», окрім тинктур та екстрактів, виробляла ефір, хлороформ (2,5 гілограм за добу, а щомісячно від 3 до 5 пудів), борну кислоту, глауберову сіль та нафталін. Але все що вироблялося, розповсюджувалося по повітах без будь-якого контролю губфармпідвідділу. У деяких частинах Донецької губернії (Маріупольський та Боково-Хрустальний райони) було можливим культивування лікарських трав, задля чого розроблявся детальний план їхнього збору та посіву [72, арк. 2].

У Бахмуті вже у січні 1920 р. діяла Спілка службовців аптек, до складу якої входило 40 осіб. 28 січня цього року відбулися його установчі збори, під час котрих було відзначено, що завданням спілки є організація аптечних комітетів, які мали керувати аптечною справою, а також контроль над діями підприємців-аптекарів з метою попередження спекуляції ліками. Також наголошувалося на фактах систематичного приховання приватними аптекарями певних медикаментів, таких як аспірин, тіокол, касторка, пірамідон і ін. [215].

Серед осіб, які працювали у 1920 р. в Санітарному управлінні Донбасу, були відомі фармацевти: *Авербух Лев Савелович* – начальник фармацевтичного відділу з 28.05.1920 р. (мав досвід роботи завідувача фармацевтичним підвідділом губернського відділу охорони здоров'я Донбасу); *Габай Калман Соломонович* (працював завідувачем аптекою постачання автомобільного відділу ВУНК м. Москва та фармацевтом Луганської аптеки та ін.); *Баженов Михайло Андрійович* – з 27.05.1920 р. начальник медпостачання фармацевтичного відділу (до обіймання нової посади був керівником міської аптеки в Луганську); з 1.06.1920 р. посаду начальника відділу постачання обійняв *Монастирський Веніамін Давидович* – фармацевт-драгіст (до вказаного періоду працював драгістом аптеки та був агентом з медзабпечення при фармвідділі губернського відділу охорони здоров'я) [71, арк. 92].

Архівні документи свідчать, що фармацевти мали відповідний досвід роботи у фармацевтичній галузі. Уже на початку 1921 р. у Луганському повітовому санітарному управлінні працювало 30 фармацевтів. У січні вказаного року до Луганського повіту було приєднано Алчевський район, де працювало 15 фармацевтів. На 1 липня 1921 р. кількість фармацевтів у Луганську збільшилася до 54 осіб [191, арк. 15]. У Донецькій губернії на 1.10.1921 р. працювало 352 фармацевти [787, с. 279].

Але рівень підготовки та кваліфікація фармацевтів, які працювали в аптеках Донбасу, не завжди відповідали вимогам часу. Щоб встановити загальний порядок у справі врегулювання професійної роботи медперсоналу, РНК затвердила (від 17.04.1924 р.) Правила професійної роботи медперсоналу, у тому числі й фармацевтів. Згідно з вказаною постановою право на фармацевтичну кваліфікацію мали: а) особи, які закінчили хіміко-фармацевтичні інститути, фармацевтичні технікуми, дворічні фармацевтичні школи і дев'ятимісячні короткострокові фармацевтичні курси за програмою Головопрофосвіти 1924 р.; б) особи з іноземною фармацевтичною освітою, що мали відповідні свідоцтва і склали встановлений іспит при вищих

фармацевтичних школах Союзу РСР; в) особи, які мали свідоцтво на кваліфікацію магістра фармації, провізора й аптекарського помічника... Усім особам, які мали фармацевтичну кваліфікацію, надавалося право на роботу за фахом в аптеках, аптечних складах, бактеріологічних, органотерапевтичних, судово-хімічних лабораторіях і на фармацевтичних заводах [487, с. 264].

Влада повсякчас переймалася розширенням мережі допоміжних медичних установ. Із запровадженням системи страхової (робітничої) медицини у 1922 р. вона розпочала організацію аптек при поліклініках, де безкоштовно відпускалися ліки для робітників та службовців [597, с. 128]. З метою збереження аптечної мережі НКОЗ 5 травня 1922 р. дав дозвіл на тимчасову передачу деяких аптек у приватну власність (дія цього закону припинилася у 1924 р.). У зв'язку з переведенням державних аптек на госпрозрахунок (розпорядження НКОЗ від 1 липня 1922 р.) вони розпочали відпускати незастрахованим громадянам медикаменти за плату, а застрахованим – безкоштовно, за рахунок органів соціального страхування [582, с. 277].

Диференційний підхід у питанні надання можливості застрахованим особам отримати медикаменти в аптеках за сучасних умов складно оцінити, адже нині значна кількість аптек перебуває у приватній власності, до того ж вони більшою мірою забезпечені іноземними препаратами, яких часто не знайти в державних аптеках. Питання полягає ще й у цінових показниках на ліки. І незважаючи на те що надання можливості отримання робітниками медикаментів безкоштовно не мало чіткого системного характеру через низку загальноісторичних умов, усе ж були спроби втілення в життя вказаних завдань владою, що можна вважати важливим позитивним кроком того часу, навіть якщо зазначений процес мав ідеологічне забарвлення.

Поступово прослідковувалися зрушення в аптечній справі. Стала зміцнюватися матеріальна база аптек, покращилася організація праці фармацевтів, поліпшувалося аптечне обладнання. Однак у той же час відчувалися значні труднощі у забезпеченні населення ліками. Кількість

аптек усе ще не відповідала потребам часу, а їхня матеріальна база в цілому залишалася слабкою, бракувало фармацевтичних кадрів [677, с. 76].

У 1923 р. аптечну мережу перевели на господарський розрахунок. З цього часу аптеки розпочали відпускати населенню медикаменти за плату, а застрахованим громадянам – безкоштовно, за рахунок органів соціального страхування [582, с. 277]. У Луганську в зазначений період функціонували аптеки відкритого типу, з яких в одній ліки відпускалися безкоштовно для застрахованих та їхніх родин. Дві аптеки працювали на госпрозрахунку – для решти населення. При всіх лікувальних закладах були аптеки закритого типу, безкоштовними ліками вони забезпечували застрахованих та членів їхніх родин. У рудничній частині у вказаний період діяло 3 аптеки відкритого типу [133, арк. 110-110 зв].

З 1924 р. в Україні були організовані окружні аптекоуправління, які підпорядковувалися відділам охорони здоров'я окружних виконкомів. Аптекоуправління при Луганському окружному відділі охорони здоров'я було відкрито 1-го вересня 1924 р. й функціонувало згідно з Положенням, прийнятим Всеукраїнською радою з реорганізації аптечної справи й затвердженим колегією НКОЗ України [192, арк. 2]. Статут аптекоуправління було затверджено Луганським окрвиконкомом від 21 травня 1926 р. Статутний капітал встановлено – 37476 руб. 84 коп. Згодом Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР свідчив, що 15 січня 1927 р. зареєстровано Луганське окружне аптекоуправління та відомості про нього зведені до реєстру трестів під №97.

У 1924 р. Луганську округу забезпечили медикаментами на 17 тис. крб, у 1925 р. – на 31 тис. [349]. У 1925 р. через введення плати за ліки по рецептах вільно практикуючих лікарів безкоштовний відпуск ліків у Луганську здійснювався за рецептами особам, які були членами профспілок, лише в аптеці №5 [322]. Загалом, у середині 20-х років у Луганській окрузі функціонувало 6 аптек, які знаходилися у безпосередньому адміністративно-господарському веденні аптекоуправління при загальному нагляді

Інспектури. Медторгів в окрузі не було. Згодом з усіх 6-ти самооплатних аптек дві в окружному центрі здійснювали у невеликих розмірах безкоштовний відпуск ліків за рецептами застрахованим особам.

На жовтень 1926 р. мережа Луганського аптекоуправління складалася з 4-х міських та 6-ти сільських аптек, а також 2-х магазинів «Санітарія та гігієна». Але багато районів округи взагалі не мали госпрозрахункових аптек.

За даними архівних документів, більшість з них була прибутковою, але були й збиткові (див табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Прибуткові та збиткові аптеки
Луганського аптекоуправління у 1926 р.**

Прибуткові	Збиткові
1-ша Держаптека в Луганську 16734,30 крб	Варваропільська аптека 126,27 крб
2-га Держаптека в Луганську 20754,61 крб	Гусинівська аптека 435,52 крб
3-тя Держаптека в Луганську 2517,17 крб	Магазин №10 583,58

Постачання аптек та магазинів товаром здійснювалося аптекоуправлінням винятково з усього складу за встановленими цінами з надбавкою 5% на фрахт, відпуск товарів для інших установ здійснювався з надбавкою 10,8% на собівартість (у той час пересічна ціна відпущеного рецепту дорівнювала 6,1 коп., по рудничній мережі – 9,6 коп., по міській робітничій мережі – 12 коп.) [192, арк. 2-3].

15 січня 1927 р. зареєстровано Луганське окружне аптекоуправління та відомості про нього зведені до реєстру трестів під №97. Предметом діяльності аптекоуправління було правильне обслуговування населення лікарською допомогою, постачання його предметами санітарії і гігієни, а також виконання доручень Інспектури охорони здоров'я з постачання лікувальних закладів медикаментами й медичним майном.

До аптекоуправління входили: усі державні аптеки, магазини санітарії і гігієни, розподільні комори, хіміко-фармацевтичні лабораторії та інші державні аптечні установи, що відпускали медикаменти і медичне майно. Це аптекоуправління являло собою єдине підприємство, що діяло на засадах госпрозрахунку, мало права юридичної особи і право самостійно проводити свої операції. Аптекоуправління отримало повноваження на самостійне відкриття нових аптек та інших аптечних установ, але переміщати й закривати існуючі їм дозволялося лише рішенням Інспектури охорони здоров'я.

Аптекоуправління було зобов'язано виконувати доручення Інспектури охорони здоров'я щодо закупівлі, збереження і відпуску для її потреб медикаментів і медичного майна за принципом безприбутковості, нараховуючи фактично зроблені організаційні витрати. Воно також мало відпускати ліки із аптек за ціною, не вище, встановленої НКОЗ УСРР аптекарської такси. Державна скарбниця за борги аптекоуправління не відповідала [80, арк. 7, 10, 21, 24, 39]. В цілому обіг аптекоуправління за 1925/26 р. склав 330 тис. руб., з яких для сільської мережі медикаментів було продано на 25 тис. руб. і для робітничої – на 50 тис. руб. [200, арк. 147 зв].

Районні аптеки постачалися 1 раз на місяць за капітальними вимогами та 1 раз за додатковими, міські – 2 рази на місяць за капітальними вимогами і, крім того, у проміжках місяця – за додатковими. Таке роздрібнене постачання пояснювалося відсутністю достатньої кількості товарів на складі. Окрім позапланового постачання аптекоуправління здійснювало постачання і планової мережі Луганської округи.

Штат аптекоуправління та його філій нараховував 90 осіб різної кваліфікації, з них 8 працювали в апараті, 7 – на складі, останні – у філіях – аптеках та магазинах. У цілому, у вказаний проміжок часу роботу аптекоуправління можна вважати задовільною, була низка досягнень, наслідків зловживань в результаті перевірки не виявилось [208, арк. 21-25,

29]. У 1927 р. до складу аптекоуправління входило разом 9 аптек і 1 склад медпостачання, з них 3 аптеки і склад в Луганську і 6 аптек в окрузі.

Аптекоуправління Маріупольської Інспектури охорони здоров'я, відомості про яке зведено до реєстру №56, було зареєстровано 2 червня 1926 р. Мета була ідентичною з Луганським аптекоуправлінням. Статут було затверджено 15 квітня 1926 р. Статутний капітал складав 69401 руб. 45 коп., з нього основного – 31002 руб. 72 коп., і зворотного – 38398 руб. 73 коп.

До складу аптекоуправління входили такі підприємства: склад-розподілювач; держаптеки № 1, 2, 3, 4 – м. Маріуполь; №5 – порт; №6 – село Будионе, №7 – станція Розовка, №8 – станція Волноваха, №9 – станція Кременчик, №10 – сільська станція Керань, №11 – село Первомайське, №12 – село Берестове, №13 – село Андріївка, №14 – село Новоспасівка, №15 – село Ялта, №16 – село Сартана, №2, №17, №18 – місто Бердянськ, магазин санітарії та гігієни №1 – м. Маріуполь.

У рамках діяльності аптекоуправління був розвиток сільської аптечної мережі, широкого кредитування мережі приватників та об'єднання господарчо-розрахункових аптек з дільничними [81, арк. 8-9, 11-11 зв, 57].

Народний комісаріат зовнішньої та внутрішньої торгівлі УСРР свідчив, що 16 березня 1927 р. до реєстру трестів відносно Старобільського аптекоуправління його зареєстровано під №69. Предмет його діяльності не відрізнявся від Луганського та Маріупольського аптекоуправлінь. Статут його було затверджено 11 березня 1926 р. Уставний капітал становив 20382 руб. 12 коп.

На Старобільщині місцезнаходження окремих закладів було таким: окружний аптечний склад – м. Старобільськ, в якому діяла й міська аптека. Сільські аптеки функціонували: по одній на станції Чертково хутір Михайлівський, і в Слобода Старобільського округу; фармацевтична лабораторія – м. Старобільськ, місцезнаходження керівника – м. Старобільськ [82, арк. 8, 13, 15].

Задля підвищення рівня кваліфікації фармацевта в Донбасі у січні 1925 р. на загальних зборах аптек Луганська було ухвалено заснувати науково-фармацевтичний гурток, до завдань якого входило розширення знань аптекарських працівників, покращення постановки роботи в аптеках та фармацевтичних закладах [353]. Однак не знайдено даних щодо практичної реалізації вказаних намірів.

У 1920-х рр. проблема забезпечення медикаментами, особливо робітничого населення, незважаючи на запровадження страхової медицини, стояла досить гостро. Тому під час засідання президії комітету Сталінської каси соціального страхування від 22.07.1924 р. заборонили безкоштовну видачу ліків з аптек «Робмеду» за рецептами лікарів, яких застраховані запрошували до дому за плату. Було запропоновано направляти хворих з такими рецептами до платних аптек [131, арк. 129].

Як зазначила у своїй праці О.М. Мовчан, застраховані на початку 20-х рр. не могли придбати в аптеках елементарні ліки, оскільки постачання останніх здійснювалося за певними групами медикаментів у розмірі від 15 до 60% потреби. Проблемою постачання аптек страхової медицини у 1927 р. було слабе асигнування на заклади «Робмеду». Через вказані недоліки робітництво було майже позбавлене можливості користуватися безкоштовними ліками [662, с. 148-149]. Головною причиною забезпечення застрахованих робітників ліками на належному рівні був слабкий розвиток мережі допоміжних медичних закладів – аптек [661, с. 29]. У цілому ж «...аптеки районних центрів, що існували при медичних закладах, у яких працював некваліфікований персонал, обслуговували хворих переважно простими готовими ліками. У той же час платні госпрозрахункові аптеки готували ліки за складними рецептами. Сільські, при відповідних сільських медичних дільницях, щоденно готували від 40 до 100 одиниць ліків за нескладними рецептами, однак останні, виготовлені фельдшерами або акушерками, котрі поєднували лікувальну роботу з фармацевтичною, мали низьку якість. Однак і в міських аптеках вона не завжди була задовільною,

хоча кращою, ніж у сільських» [664, с. 295]. В аптеках також відчувалася гостра потреба у видачі та придбанні мінеральних вод та асигнуванні спеціальних сум для цієї мети [131, арк. 66].

Сільська мережа аптек розвивалася повільно. У перших числах січня 1925 р. окружний комітет Червоного Христа відкрив у селі Поповка Берестоватського повіту свою аптеку [431], однак такі випадки у 1920-і рр. були нечастими. Крім того, у сільських аптеках звичайно бракувало ліків. З цього приводу газета «Кочегарка» (1926 р.) писала: «...Немає ліків в аптеці на руднику «Красний профінтерн». Лікар дасть рецепт, а ліків немає [303]. В результаті сільські мешканці були змушені купувати медикаменти у місті. Однак в деяких містах платних аптек було обмаль, наприклад, у Бердянську працювала лише одна платна аптека. Селяни, що приїжджали, щоб замовити або отримати ліки, мали чекати у черзі по 3-4 години [424].

Через брак ліків були неукомплектовані заводські та шахтні аптечки. Наприклад, на шахті №22 Голубовського руднику аптечка була, але в ній бракувало всіх необхідних медикаментів. «Ушибає робітник палець і змушений через пусток бігати за верстуву у лікарню, оскільки в аптечці немає медикаментів» – скаржилися робітники у місцеву пресу [287]. Крім того, в аптеках робітничих районів Донбасу, особливо у Сталінському та Артемівському, були проблеми з розфасовкою ліків у спеціальних ємностях (через брак скляної аптечної тари їх відпускали у жорстянках з-під консервів) [85, арк. 24].

Домашня аптечка була для багатьох селян дивиною, особливо для тих, що мешкали у глухих сільських кутках. А так звані «ліки», що купувалися селянами на базарі, – «гвардійські», «краплі молодості», «довголіття», не мали лікувальних властивостей. Нерідко були позбавлені аптечок і робітники в містах. Через це існувала необхідність пропагування серед міського та сільського населення домашньої аптечки як цінного супутника, який надавав першу допомогу при нещасних випадках [454, с. 24].

І лише з грудня 1927 р. по всіх аптеках було поновлено безкоштовний відпуск ліків. Але першими з грудня минулого року його розпочали дві периферійні аптеки, до яких у січні-лютому наступного року підключилися ще дві аптеки, які щомісячно відпускали ліки за 7154 рецептами [384]. Третя державна аптека обслуговувала застрахованих і незастрахованих працівників, щомісячно вона звичайно відпускала ліки за 410 платними і 1278 безкоштовними рецептами, а крім того, 3092 одиниці ліків – ручного відпуску [147, арк. 48, 96]. Однак аптекоуправління в Луганську недостатньо обслуговувало населення медикаментами [169, арк. 464].

У 1928 р., у зв'язку зі згортанням нової економічної політики в Україні розпочалося вилучення аптек у приватних власників з метою їхньої націоналізації, оскільки страхова медицина себе не виправдала. Але це не вирішило проблему медикаментозного забезпечення населення. Намагаючись забезпечити ліками мешканців сіл, де аптек не було, аптечний підвідділ Луганського відділу охорони здоров'я запропонував Окрторгу та аптекоуправлінню організувати у таких селах продаж стандартних медикаментів через кооперативну торгову мережу [201, арк. 100].

У 1929 р. аптечна мережа помітно розширилася. Значно зросла кількість аптек й у сільській місцевості. Станом на 1.04.1930 р. в Луганській окрузі функціонувало 26 госпрозрахункових та 2 аптеки при лікувальних установах, де працювало 68 фармацевтів. У Сталінській окрузі діяла 21 госпрозрахункова аптека [76, арк. 22, 25, 37].

Складним було й питання зарплатні у фармацевтичній мережі. Прибутки працівників галузі у 20-х роках дуже коливалися. Зарплатня завідувача аптекою наприкінці 1928 р. в Донбасі відрізнялася в залежності від географічного районування. У місті та промисловому районі оклад завідувача становив 70 руб., у сільському районі – 60 руб. на місяць. Оклад фармацевта у місті дорівнював 55 руб., у промисловому та сільському районах – 47 руб. [201, арк. 2]. Наприклад, для порівняння, у 1926/27 р. зарплатня шахтарів Сталінської округи становила 62,3 руб., поліграфістів –

92,3 руб., службовців – 143,8 руб. [702, с. 200]. А заробітна платня лікарів Маріупольської округи у 1929 р. – лише 85-100 руб. [75, арк. 68]. Щоб мати уявлення, як міг прожити на вказану зарплатню фармацевт, наведемо показники цін того часу на важливі продовольчі і промислові товари. Тож восени 1927 р. на Луганщині ціна на борошно місцевого виробництва становила 40 коп. за пуд [386], а вартість, наприклад, демісезонного дамського пальто – 49 руб. 60 коп. У 1929 р. жіноче або чоловіче пальто вже подешевшало до 20 руб. [702, с. 198].

Отже, 20-ті роки відзначилися складним етапом у реформуванні тогочасної системи охорони здоров'я. У рамках процесу націоналізації установ, що знаходилися у приватній власності, було здійснено одержавлення всіх медичних закладів країни, у тому числі й допоміжних, тобто аптек, аптечних складів, магазинів. З одного боку, цей процес мав негативний вплив, у результаті чого кількість аптек дещо скоротилася на момент передачі їх у власність держави. З іншого ж влада, навіть проводячи класову політику, створила сприятливі умови щодо забезпечення робітництва, особливо в Донбасі, безкоштовною медичною допомогою та ліками. Але його рівень був недостатнім через відсутність необхідних коштів, кадрів та слабкість матеріально-технічної бази фармакологічного виробництва, а також припинення діяльності закладів робітничої медицини. Однак у цей час намітилася тенденція розширення медикаментозного обслуговування населення через розвиток фармакологічного виробництва та збільшення аптечної мережі.

Таким чином, у 1920-х рр. постали проблеми, пов'язані з охороною праці та технікою безпеки, які влада розпочала вирішувати із законодавчого рівня.

У цілому політика керівництва щодо створення виробничих гарантій супроводжувалася пошуком альтернатив виходу з кризового стану. В освітній сфері було відкрито мережі сільськогосподарських, індустріальних та гірничих навчальних закладів у таких містах, як Луганськ, Донецьк, Лисичанськ та ін. Однак соціальна політика щодо студентства була непослідовною, адже позбавляла можливості надання студентам необхідних умов для навчання. Часто відсутність житла, брак гуртожитків спричинювали призупинення навчання. У той же час студенти та викладачі виявляли ентузіазм, бо змушені були працювати не в найкращих умовах. Позитивами слід вважати трансформацію низки технікумів та училищ у вищі навчальні заклади.

Вказуючи на такий елемент соціально-виробничої інфраструктури, як стан виробництва та умови праці, підкреслимо, що було здійснено прорив у регулюванні праці жінок та малолітніх. Хоча на практиці дана сфера характеризувалася низкою порушень встановлених норм праці з боку адміністрації та працівників, влада вдавалася до викорінення недоліків ущент, здійснюючи постійні перевірки та контроль охорони праці й техніки безпеки. Більш того, дбали про реалізацію курортної кампанії в першу чергу для населення регіону, порівняно з жителями інших місцевостей. Але найбільш позитивним у діях Уряду для регіону було створення власної слов'яно-бахмутської групи курортів. Траплялися випадки несправедливого розподілення путівок. Часто прерогативу отримували посадовці, відбираючи при цьому можливість оздоровитися робітничим родинам. У той же час влада дбала про надання курортних місць у базах відпочинку і для сільського населення. Однак кампанія щодо забезпечення останніх була слабо розгорнута порівняно з реалізацією даної політики серед робітників міст. Характерним було надання медикаментозної допомоги у рамках реалізації робітничої медицини. Однак антисанітарний стан та відсутність поблизу лікаря гальмували надання медичної допомоги, кількість аптек зростала повільно.

РОЗДІЛ 5

ПОВСЯКДЕННІ РЕАЛІЇ ТА ПОТРЕБИ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В ДУХОВНОМУ РОЗВИТКУ

5.1. Дозвілля населення та формування нового способу життя

Дозвілля – це сукупність занять у вільний час, за допомогою яких задовольняються безпосередні фізичні, психічні і духовні потреби, в основному відновлювального характеру. До нього в основному відносять відвідування кінотеатрів, театрів, концертів, спілкування з друзями, заняття спортом, розваги, прогулянки, ігри, пасивний відпочинок. На думку дослідників, сучасна соціокультурна ситуація характеризується низкою негативних процесів, характерних для духовного життя українського суспільства, що спричинює втрату духовно-моральних орієнтирів, відчуження людей від культури і мистецтва, істотне зменшення фінансової забезпеченості установ культури, у тому числі й діяльності сучасних культурно-дозвільних центрів [547]. Звертаючись до проблеми, звернімо увагу на процес формування духовного життя майже 100 років тому.

Далекі 20-ті роки минулого століття стали початковим хронологічним плацдармом встановлення більшовицької влади – ідеологічної кузні, яка протягом усього періоду була у пошуках кредиту довіри серед населення. Саме нові проголошені принципи змін у площинах розвитку всіх сфер життя мали стати ліфтом між владою і народом, адже такі стандарти допомагали впроваджувати у свідомість радянського громадянина, що він звільнений від «сервільності» попереднього режиму, а класово-соціальні трансформації кардинально забезпечать найвищий духовний, соціально-економічний, політичний рівень життя і, головне, технологічний спосіб виробництва, аби довести усьому світу свій потужний індустріальний потенціал. Звичайно, психологічно населення сприймало обіцянки влади із

надією на краще життя, але потім швидко розчарувалося. Усвідомленість громадян щодо справжньої економічної ситуації призводила до обурення народних мас. Особливо складним був «період відбудови» (перехід від політики «воєнного комунізму» до нової економічної політики; боротьба з голодом, відбудова виробничої інфраструктури та боротьба за стабільність у соціальній сфері життя). Безумовно, кардинальних змін за перші 5 років не сталося, хоча покращення були наявними. Робітник ще й наприкінці 1920-х рр. скаржився на низку перепон на шляху досягнення життєвої стабільності.

Історичні модифікації завжди були складними місіями для будь-якого уряду. У радянський період, в рамках реалізації нових цілей, зміни стосувалися перш за все реконструкції свідомості, а тому трансформацій культурного коду народу. Особливої тернистості дані зміни зазнали у промислових центрах, прикладом чого був і Донецький басейн, який розвивався як частина єдиного економічного і державного організму СРСР. Це було наслідком урбанізаційних і організаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. Регіон, який став ареною зосередження на своїй території представників різних національностей та країн з різним рівнем культурного надбання, мав досягти консенсусу в новій культурній політиці крізь впровадження єдиної духовної складової з новими звичаями і традиціями, радянськими, колективними за своєю сутністю, спроможної об'єднати представників різних національностей.

Робітничий Донбас, як осередок розвитку важкої промисловості, безумовно, концентрував на своїх теренах доволі велику кількість робітничого населення у містах, яким сільські мешканці, насправді, у сенсі трудової продуктивності не поступалися, хоча часто сприймали крізь «окуляри неосвіченості та необізнаності» тенденції робітничого життя в урбаністичному осередку легшими та перспективнішими за свої. Щодо перспектив з ними можна було погодитися, принаймі, у сенсі ширшого діапазону можливостей розвиватися духовно та отримувати обіцяні владою блага для пролетарів на побутовому рівні та ін. Недаремно керівництво

країною вбачало сенс у піднесенні значення праці як основного елементу культурного розвитку. У той же час, аби збагнути справжній дух «прекрасного» життя робітників, достатньо було лише змінити вектор життя і задіяти себе на виробництві у місті, й таким чином усвідомити справжню картину життя, яку створювала влада обіцянками у молодій країні.

Відбувалася низка перевтілень у культурно-дозвільній сфері життя народу. Дослідник А.С. Бобровський підкреслив, що з переходом суспільства від аграрного до міського у містах зазнала розвитку низка субкультур, що співіснували із культурою маргінального типу. Державою підтримувалися такі субкультури, як пролетарська культура й культура маргінальної більшості. Певного поширення зазнала й елітарна культура, носіями якої були підприємці й інтелігенти [540, с. 122]. С.Л. Андросова зазначає, що культуру Донбасу у 1920-х рр. можна розглядати як модель провінційної культури промислових регіонів України і СРСР, адже дуже багато схожих рис було з іншими регіонами країни [739]. Науковець О.В. Стяжкіна зображає Донбас початку 20-х рр. «... класичною провінцією з мало вираженими політичними і державницькими орієнтирами, багатонаціональним складом, невеликим прошарком інтелектуальної еліти (тобто тих, хто міг би «говорити» від імені народу чи влади), але з великим потенціалом як економічним, так і людським» [709, с. 78-79]. Тож, підстави для формування нової культури були вагомими.

Одним із глобальних завдань періоду 20-х рр. була ліквідація неписьменності. Грамотність проголосили одним з ключових аспектів у розвитку культурно-освітньої сфери. Ленін підкреслював, що однією з найважливіших умов зростання виробництва праці були підвищення освітнього та культурного рівня населення. До революції у Російській імперії письменних було лише 26,3% населення. Станом на 1920 р. Україна займала 2-ге місце по рівню грамотності населення після європейських губерній Росії. Так серед населення віком від 8 років і старше у містах УСРР грамотних було 59%, у сільській місцевості – 27,7% [554, с. 370]. У 1920 р. в Донбасі

освічених жінок серед населення регіону було лише 31-32%, чоловіків – 41-42%. Завдяки розпочатій боротьбі з ліквідацією неписьменності в Донбасі вже у 1923 р. 45,4% чоловіків і 34% жінок називали себе письменними [691, с. 65].

У 1926 р. в Україні половина сільського населення (старше 7 років) була неписьменною – 33,2% чоловіків і 66,6% жінок [596, с. 94]. У тому ж році серед міського населення в Донбасі неписьменними залишалися 17,9%, а серед промислових робітників – 15% [654, с. 154]. У 1926 р. в регіоні письменних чоловіків було 59,6%, жінок – 36%. У боротьбі з неписьменністю був помітним жіночий рух, адже проявлявся в роботі жіночих рад та жіночих відділів, які тісно співпрацювали з відділами освіти у напрямку боротьби з неписьменністю. При цьому їхнім головним обов'язком була пропаганда в масах переваг освіти, вони також залучалися до реалізації питань у створенні шкіл для дорослих, організації клубів, книгозбірень, запису жінок до товариства «Геть неписьменність!». Допомогали при вступі до робітфаків і вищих навчальних закладів [764, с. 15, 17]. На той час вказаний рух був потужною допоміжною силою у боротьбі з неписьменністю.

Окрім жіночого руху, у кампанії боротьби з неписьменністю в країні велику надію покладали на вчителів. Так, наприклад, вчитель Артемівського округу А.Г. Яценко навчив безкоштовно 127 неписьменних. Таких вчителів влада нагороджувала за заслуги [653, с. 30]. Ця діяльність була корисною.

Наприкінці досліджуваного періоду боротьба з неписьменністю не була завершена. Так, у м. Луганськ навесні 1930 р. план ліквідації неписьменності в окрузі на 1929/30 р. було виконано лише на 75%. Серед причин вказувалися: недостатня кількість залучених осіб до ліквідації неписьменності та низький рівень їхньої підготовки. Зауважувалося на недостатньому сприянні ліквідації неписьменності з боку сільрад, клубів, хат-читалень, кооперативних і господарських органів. Президія окрвиконкому визнала за потрібне створити спеціальний фонд для преміювання кращих вчителів, які виявили себе як активісти в справі

ліквідації неписьменності. Низку вчителів, що відзначилися у навчанні грамоті неписьменних, передбачалося нагородити орденом Трудового прапора [172, арк. 98].

Важливою справою у розвитку національних векторів у культурно-освітньому напрямку регіону була політика влади щодо коренізації та українізації. Але останню супроводжували низка перепон, причини яких корінилися у національній складовій краю. Так, у 1923 р. у Донбасі проживало: українців – 44,1%, росіян – 50,3%, інших національностей – 5,6%. З них говорили російською мовою 30%, читали – 21%, писали – 16% [542, с. 37]. У 1924/25 р. в Україну прибуло 116 тис. гірників, будівельників, різноробочих, а разом 258747 осіб з усього світу, з яких у Донбас було направлено понад 172119 осіб. Ще більший приплив був у 1925/26 р. – 315 тис. осіб. Лише з Білорусії в Донбас приїхало 17363 особи. Наприкінці 1925 р. зі 120 тис. робітників Донбасу на частку корінного населення припадало близько 60 тис. [543, с. 44, 59-60, 67-68]. Звичайно такі показники зумовлюють складнощі у здійсненні політики українізації в Донбасі.

На початкових етапах складно сприймалася політика українізації і в шкільних закладах Донецької губернії, де станом на 1.10.1923 р. школу практично не було українізовано. У регіоні було лише 0,4% українських шкіл, 0,7% українсько-російських та 98,9% російських і шкіл інших національностей, хоча 47,9% населення становили українці [721, с. 86]. Але із середини 20-х рр. українізація набирала обертів, зокрема, у клубній та профспілковій роботі. Українською мовою виходила все більша кількість шахтних та заводських газет. Але зазначений процес носив локальний характер. Зокрема, документи Державного архіву Луганської області підтверджують дані, що перший етап українізації (разом 3): 1-й до 1.01.1926 р., другий до 1.05.1926 р., 3-й до 1.01.1927 р. – пройшов в Луганській окрузі непомітно [81, арк. 24].

Станом на 1 січня 1927 р. серед періодичних видань, зокрема газет, які читали жителі регіону, переважали російські. Наведемо дані щодо їхньої абсолютної та відсоткової кількості.

Таблиця 5.1.

**Українські та російські газети, які читало
населення Донбасу у 1927 р. [489, с. 80]**

Район	Національний склад робітничого населення у %%		Українські газети		Російські газети	
	українці	росіяни	абсолютна кількість	у%	абсолютна кількість	у%
Артемівськ	54,7	26,2	5771	12,0	40949	86,8
Луганськ	38,0	55,9	3588	10,5	30547	89,0
Маріуполь	41,9	40,8	2619	16,0	9911	70,0
Сталіно	29,5	62,7	3796	7,3	48304	92,3

Як бачимо, населення читало найбільше російські газети, особливо у містах Артемівськ та Сталіно, де показник прочитаної кількості одиниць був значно вищим.

Іноземні дослідники стверджують, що настрої щодо українізації в Донбасі були неоднозначними, оскільки робітників вона не цікавила, але коли справа доходила до профспілок, то безпосередньо останніх стосувалася [647, с. 208]. Тож вони були охоплені українізацією. Відомо, що найбільша кількість робітників і службовців, членів профспілок, проживала у промислових районах України, зокрема, в Донбасі – 310 тис. осіб. Але організація роботи з українізації профспілкового апарату в Донбасі не дала бажаних результатів. У деяких регіонах робота апаратів окружних рад професійних спілок не була українізована навіть на 1930 р. Бригада, яка перевіряла Луганську ОРПС щодо здійснення політики українізації, константувала, що листування й діловодство проводилося здебільшого російською мовою. Технічний апарат райкомів і більшості завкомів не було українізовано.

Більш успішно здійснювалася українізація держустанов. За даними Луганського окрвиконкому, до січня 1927 р. було організовано рай комісії і заснувано окружні курси українізації, а також гуртки лекторів української мови та ін. Однак в районах українізація здійснювалася доволі кволюю, неперіодичною. Активну участь у ній брали лише здебільшого райінспектори освіти. Розмовною ж мовою у районах скрізь була російська. При прийнятті на посаду службовців ступінь знань української мови ними не враховувався. Обмаль було гуртків та курсів української мови. Щоб активізувати опанування службовцями української мови, Президія окрвиконкому визнала за необхідне до 15 лютого вказаного року провести перевірку щодо знання цієї мови та звільняти тих посадових осіб, які нехтували справою українізації. Передбачався контроль за мовою листування [3, арк. 1-2].

Процес українізації та ліквідації неписьменності був нелегким у Донбасі, оскільки потребував залучення значних коштів, часу та усвідомлення населенням необхідності їхньої реалізації. Влада максимально залучала наявні сили, піклуючись про організацію культурно-просвітницьких установ, бо розвиток духовної сфери був однією з головних цілей останньої в реалізації поставлених завдань [516, с. 264]. Директиви з центру (згори) мали координувати на місцях окружні та міські ради, які, окрім практичної господарської діяльності, мали займатися організацією і розвитком культурно-просвітницьких установ, що сприяло підвищенню культурного рівня населення [227, с. 35-36]. Як Писав Р. Салівант, у культурній галузі також були здійснені кроки для утвердження росту української літератури, мистецтва, історіографії та науки. Програма була визначеною не лише в її намірах стимуляції використання української мови, але і в її бажанні прийняти культурні настрої, які були українськими і не завжди узгодженими з центральною догмою [492, с. 111]. У Донбасі місцеві органи влади піклувалися про відкриття культурних установ: театрів, клубів, палаців культури, сільбудів, будинків-читалень. Організовували при них червоні

куточки з метою просвітницької роботи. Значна увага приділялася гуртковій діяльності.

Безумовно, центральним і чи не головним центром здобуття знань були бібліотеки. Влада дбала, аби бібліотечна справа отримала поступового розвитку. Взагалі, на початку 1920-х рр. близько 86% інженерів та техніків Донбасу регулярно читали журнали, 92% – газети, 79% – книжки. Серед журналів найбільш популярними були «Инженерный работник», «Наука и техника», «Вестник знаний». Важливу роль у розповсюдженні іноземної літератури відіграла створена у червні 1921 р. Центральна міжвідомча комісія по закупівлі іноземної літератури [747, с. 103].

На 1 грудня 1925 р. в Україні функціонували 6263 бібліотеки з книжковим фондом 11 408 977 екземплярів. Діяло понад 7,5 тис. пересувних бібліотек і обмінних пунктів, які обслуговували сотні тисяч читачів. З 1926 по 1929 р. кількість бібліотек в Україні збільшилася у півтора рази, загальна кількість яких досягла 9375, у тому числі 2261 міських і 7114 сільських. Кількість читачів з 1927 по 1930 р. збільшилася з 135 580 до 2 044 325 осіб [699, с. 89, 191].

У 1925 р. на Луганщині функціонували 8 окружних та міських бібліотек із загальним фондом 350 тис. книжок [514, с. 64]. В усіх робітничих клубах працювали профспілкові бібліотеки та читальні, які нараховували майже 152 тис. книжок [621, с. 132]. В одному лише Луганську на вказаний період працювало 7 бібліотек, в яких нараховувалося 65 тис. книг. В Юзівці на середину 20-х рр. було відкрито велику бібліотеку, 85 народних читалень [593, с. 96].

Значну роль у справі культурного розвитку відігравали профспілки. Вони закупляли 75% усієї книжкової продукції, яка реалізовувалася на книжковому ринку України. Характерним було відкриття робітничих бібліотек в Донбасі. Їхнє створення при профспілках зумовлювалось метою сприяння розумовому і духовному розкріпаченню широких робітничих мас. Так, у 1921 р. в Донбасі діяло 6 бібліотек профспілки хіміків. Наприкінці

вказаного року у профспілкові бібліотеки Артемівського району було розподілено понад 5,5 тис. книг, газет та інших періодичних видань. У лютому 1923 р. 117 робітничих бібліотек Донбасу отримали 5 тис. видань нової літератури. У жовтні 1923 р. у 89 обстежених бібліотеках профспілок Донбасу нараховувалось 13006 читачів, серед яких 81% становили робітники. В зазначений час в Донбасі було 66 читальних залів, а у жовтні їхня кількість зросла до позначки більше 100 [710, с. 140, 143-144, 148].

З другої половини досліджуваного періоду у сільській місцевості сформувався новий тип бібліотек. Так, 31 жовтня 1926 р. на Маріупольщині на село було направлено 8 пересувних бібліотек з кількістю 1110 книг найновішого змісту, а також з цікавими плакатами. Записалось за жовтень 120 осіб. Перечитано 332 книги. Дорослі селяни складали серед читачів 82%. У вказаному році передбачалося сформувати ще 15 таких бібліотек [451].

Протягом 20-х рр. бібліотеки користувалися найбільшою популярністю серед студентства та робітничої аудиторії. Наприклад, у Луганській округовій бібліотеці у 1928/29 р. серед постійних читачів 33% становили робітники, 52% – студенти і учні, 14% – службовці, 0,4% – торговці [699, с. 190].

Таким чином, адаптація населення до української мови в Донецькому басейні була справою політичною. Реалізація її була складною, адже вона супроводжувалася ліквідацією неписьменності. По суті, у робітника були більш нагальні потреби, ніж культурно-дозвільний розвиток, адже його найбільше хвилювало як прохарчуватися, де жити і чи вистачить на життя коштів, які він заробляв на виробництві. А тому корінного жителя регіону не надто турбували питання, представник якої національності стоїть за сусіднім верстатом на заводі. Безумовно, національний колорит, зосереджуваний в одному регіоні спричинював складнощі в реалізації політики українізації. Тим не менш, остання створювала умови для реалізації постанов з метою українізувати населення.

Зокрема, російський дослідник А.В. Марчуков висловив свою точку зору щодо співвідношення етнічного і національного принципів серед російськомовного населення Донецького басейну. Науковець зауважив, що специфіка етнічного складу робітничого населення УСРР та його орієнтованість на російську мову і культуру обумовили й особливості національної самосвідомості, яка стала важливим фактором у визначенні світосприйняття українського робітника. На це мав вплив поліетнічний склад населення, різницю в якому, на думку автора, в одному колективі робітники не помічали, оскільки сумісна праця і загальні інтереси згуртовували представників різних етносів, «переплавляли» їх в одному пролетарському котлі.

Автор навів приклад Артемівської і Луганської округ Донбасу, де українські робітники були в більшості русифіковані настільки, що між ними і російськими робітниками майже не було різниці ні у мовному колі, ні на побутовому рівні. 15% робітників-українців розмовляли українською, але не літературною мовою, а на суржику. До того ж цю різницю вони навіть не усвідомлювали. Так, у групи комсомольців луганської шахти №5-9 запитали, скільки у їхньому осередку українців. У відповідь пролунала цифра п'ять. Також на питання, якою мовою вони розмовляли вдома, відповіли, що хохляцькою, підкресливши, що у них всі хохли, не вдумуючись навіть, що це ті ж українці. Наприклад, секретар осередку залізничного цеху заводу «ОР» заявив, що у них в осередку не було жодного українця, а лише одні хохли [647, с. 201-201].

Тож, мовні тонкощі взагалі не хвилювали жителів регіону, однак останні переймалися культурним відпочинком, зосередження якого передбачалося у низці закладів, будівництво та створення яких було характерним вже з початку 1920-х рр. Серед них клуби (будинки культури), хати-читальні, театри, кінотеатри, музеї. На розвиток духовного світу населення мали вплив засоби масової інформації – преса, радіо, кіно. Неабияку роль у цьому відіграла й література.

Важливим кроком влади була організація культурно-просвітницьких установ – клубів, кількість яких щороку зростала. Особливо партія зауважувала на необхідності розширювати і поглиблювати клубну роботу спілок. У цьому неабияку роль відводили профспілкам. Наголошувалося на необхідності встановлення тісного зв'язку між роботою клубів з повсякденними питаннями праці, побуту, виробництва і професійного руху, для пожвавлення громадської діяльності робітничих мас. Клуб мав задовольнити потреби в розумовому відпочинку і розвазі, чим успішно повинен був подолати наростання впливу пивної і пияцтва [275, с. 292]. Як зазначила дослідниця Н.І. Коцур, у 1920-х рр. клуби все більше ставали осередками комуністичної пропаганди, центрами виховання робітників в дусі марксистської ідеології [759, с. 75-76].

У сільській місцевості перші клуби (хати-читальні, селянські будинки) як нова форма культурно-освітньої і політико-виховної роботи виникли в Україні з початком встановлення Радянської влади. Як пише О.Ф. Кувеньова, у клубах, сільбудах і хатах-читальнях формувалися нові форми культурного і корисного дозвілля, колективістських взаємин, нові радянські обряди і свята, які розвінчували шкідливу, реакційну суть релігійних обрядів, пропагували новий, соціалістичний побут [614, с. 65].

У Донбасі перші клуби відкривалися вже у 1920-му р. Так, 28 жовтня вказаного року у Бахмуті було урочисто відкрито робочий клуб, при якому були читальня, кімнати відпочинку, драматична й музична студії. Профспілки влаштовували концерти й лекції [232]. Передбачалося у подальшому відкриття науково-технічних клубів у Бахмуті, Юзівці, Таганрозі і Луганську [220, с. 39]. У середині 1921 р. в УСРР вже діяло понад 10 тис. робітничих клубів, хат-читалень, сільбудинків, народних будинків, просвіт та інших установ клубного типу.

Народний дім, який у Луганську було відкрито після Жовтня 1917 р. на базі гірничо-комерційного технікуму, став колискою формування культурного розвитку міста. При ньому діяли гуртки художньої

самодіяльності, спортивні. Там виступали колективи багатьох театрів Радянського Союзу. У 1927 р. поет В. Маяковський читав свої вірші зі сцени Народного дому, а у 1928 р. виступав О. Серафимович [594, с. 34].

Як свідчать архівні документи за 1920/21 р., Луганську «Просвіту» мали за мету перетворити в пролетарський клуб імені Ткаченка та розгорнути там широку культурно-освітню роботу серед робітничих мас [127, арк. 25 зв].

Маріупольський будинок просвітництва було організовано Маріупольським відділом союзу робітників освіти 1 травня 1923 р., але робота в ньому розпочалася лише восени, тобто з початком нового навчального року. У Будинку просвітництва проводилася велика гурткова робота. До 1 квітня 1924 р. там існувало 3 марксистські гуртки з кількістю членів до 150 осіб. Також проводилася велика педагогічна робота. Існував профкружок і кружок загального розвитку для технічного персоналу шкіл.

Клуб у Слов'янську станом на 1924 р. нараховував 680 членів, раніше їх було 402. Склад гуртків клубу був таким: у 2-х марксистських кружках працювало 137 осіб, спортивному – 130, професійному – 118, безбожників – 106 і драматичному – 50. Бібліотека працювала слабо через недостатність книг. Відвідування читальні збільшилося з 1085 до 7250 осіб на місяць і продовжувало зростати.

У клубі «Донсоди» середня відвідуваність на добу становила 50 осіб, а до клубної роботи були залучені лише 663 особи [272, с. 20]. При ньому діяли: ігрова кімната, драматична та художня студії, читальня, де висіла стіннівка «Червоний Содовець», яка була найбільш популярною серед робітників. У 1923 р. відвідувачами клубу була лише молодь, на початку 1925 р. вже нараховувалося 1030 членів різних вікових груп, які намагалися у вільний від роботи час потрапити до клубу для відпочинку і спілкування [276, с. 18].

На середину 1920-х рр. у країні нараховувалося понад 2 тис. клубів, 8 тис. сільбудів і хат-читалень [738, с. 45]. В Луганську у зазначений час працювало 5 клубів, 59 драматичних колективів. У Юзівці на середину 20-х

рр. діяло 2 клуби. У 1925 р. в Донбасі нараховувалося майже 300 червоних кутків, які входили до мережі установ культурно-освітньої роботи. Вони створювалися для залучення немолодих селян до культури [654, с. 155].

Загалом же у сільській місцевості певну роль у просвітництві селян відігравали хати-читальні. У 1925 р. жителі Донбасу скаржилися на організацію останніх, яка з місця так і не зрушувалася. Тому зверталися до Політпросвіти з проханням допомоги [461]. Робітники вимагали більш налагодженої роботи клубів та будинків відпочинку. Зокрема, робітники заводу «Краски» у селі Красногорки прохали прискорити для них організацію «Червоного кутка», де вони могли б почитати та поспілкуватися під час сніданку [286]. Наприклад, у будинку відпочинку с. Закотне не проводилася будь-яка культурно-просвітницька робота. Будинок, за свідченням жителів у місцевій пресі, став будинком побачень [288]:

Не культарбота, а страданье:

Нет лекций, места нет кружкам,

Не сельбудынок – дом свиданий

По всем укромным уголкам

Завбудом смотрит беззаботно,

Как-будто он тут ни при чем...

В такое место культарботы

Нас не заманишь калачом.

Скарги населення були небезпідставними. Адже клубна робота насправді була позбавлена матеріальної підтримки. Головне, що влада вважала її першочерговим завданням, – донести до робітництва ідеї нової ідеології. Так ідеологічна пропаганда комуністичної партії доносилася до молоді через клубну роботу [515, с. 3-7]. Як зазначив С.І. Наконечний, «... правдиво пояснювали їм (молоді – авт.) труднощі і значущість перших років непу, укріплюючи їхню віру у перемогу соціалізму» [771, с. 10-13].

Дослідник Н.І. Мальцев вказав на недоліки у діяльності клубів, які були обумовлені перш за все матеріальним характером (застарілість приміщень, відведених під клуби), але господарські організації на це уваги не звертали, гальмуючи будівництво нових закладів культури [645, с. 31].

Особливо бракувало клубних приміщень в Донбасі, де вони часто розміщувалися у колишніх казармах, повітах і навіть в конюшнях, через що переважна кількість робітників і їхніх родин залишалися поза культурно-масовою клубною роботою. Незважаючи на це не всі кошти, відпущені на культурне будівництво, витрачалися за призначенням [759, с. 75-76].

Як пише В.П. Стюпкін, для Донбасу було розроблено три типи будинків культури в архітектурному сенсі. Оскільки клубна архітектура розпочала зароджуватися лише у 1926/27 р. в Москві, то у Донбасі доводилося ще застосовувати змішані архітектурні прийоми, адже застосований будівельний матеріал (бутовий камінь) в регіоні обмежував архітектурні можливості [704].

В Донбасі у деяких місцях замість садів-клубів існували сади як заклади для веселощів з видовищами, де за вхід брали кошти, але культурної роботи не проводилося. Населення, незадоволене цим, клопотало до місцевих органів влади, щоб сади відпочинку надати безкоштовно робітникам для проведення лекцій та спортивних занять [270, с. 11].

Нарікання робітників спричиняла і платність відвідування кіносеансів. Так, у 1925 р. у клубах Сніжнянського рудоуправління, де щоденно демонстрували кінокартини, ціни на сеанс були недоступні для робітників. Квиток коштував 25, 35 і 45 коп. [286]. Це потребувало врегулювання питання місцевими органами влади.

Однак у діяльності клубів була й низка позитивних аспектів. Сам факт їхньої організації, навіть з ідеологічними пріоритетами діяльності, свідчив про новий вектор в духовному житті населення. Адже в складні 1920-і рр., коли панували соціальні відхилення, вираженою була кримінальна сторона життя з усіма її наслідками, виникла необхідність в організації осередку для

морального відпочинку робітника, який сприяв налаштованості населення на позитив.

Кількість клубних установ поступово зростала. Напередодні першої п'ятирічки одні лише гірники Донбасу мали більше, ніж 160 клубів. Окрім художньої самодіяльності, у клубах Донбасу поширеними були вечори питань та відповідей, екскурсії по місцях революційної, бойової і трудової слави, лекції на актуальні теми, диспути і т.ін. Поширеною була і робота в гуртках [645, с. 42].

Мережа клубів у промислових районах України у 1928 р. перевищувала 900 одиниць. Мережа червоних кутків нараховувала до 8 тисяч одиниць. За перше десятиріччя Радянської влади профспілки широко розгорнули культурно-просвітницьку роботу та роботу по фізичному оздоровленню і вихованню молоді і дорослих робітників. У даному напрямку профспілки вели культурно-просвітницьку роботу сумісно з державними органами просвітництва, яка концентрувалася в клубах та червоних кутках на підприємствах і в установах. В них робітник отримував не лише політичне виховання, але й відпочинок [466, с. 42].

У 1929 р. в системі профспілок діяло 826 великих клубів, у тому числі для гірників – 164, металістів – 71, хіміків – 32, сільськогосподарських робітників – 36 і т.д. У 1929 р. було організовано 10 764 червоні кутки, понад 70% яких діяли на промислових підприємствах та близько 16% – при робітничих гуртках. Червоний куток тресту «Донвугілля» протягом року обслуговував 85 тис. осіб [699, с. 194-195].

Наприкінці 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про хати-читальні», в якій наголошувалося на невідповідності мережі вказаних закладів культурним потребам селянства. Тому пропонувалося протягом 5 років забезпечити відкриття нових хат-читалень у кожній сільраді. Так, вже наприкінці 1929 р. колектив Краматорського металургійного заводу відкрив 13 червоних кутків у підшефних селах. А з 1.10.1929 по 1.03.1930 рр. в окрузі

було організовано 62 червоних куточки [652, с. 133, 135]. Донбас був осередком відкриття та діяльності сотень хат-читалень та червоних куточків.

Духовний розвиток населення Донбасу у період 20-х рр. був різнобічним. Театральне мистецтво мало розвиток у регіоні ще у ХІХ ст., коли багаті купці влаштовували перегляд вистав труп, яких запрошували з інших міст Російської імперії. Радянський лад вніс свої корективи. З 1920 р. почав свою роботу перший у Донбасі театр у Костянтинівці. Інтенсивно розвивалося будівництво театрів у Луганську, де восени 1922 р. в Народному будинку на Пушкінській вулиці почалися спектаклі першого в Донбасі радянського професійного театру. Луганський обласний музично-драматичний театр було засновано в 1922 р. У ньому працювали дві групи акторів, які грали у постановках українською та російською мовами [713, с. 127]. В Юзівці вже у другій половині 1924 р. працював один театр, де тижневий репертуар розподілявся за таким принципом: революційна п'єса, п'єса з російської чи зарубіжної класики, комедія, «а інші вечори змішаного типу». Планувалося організувати й спектаклі для дітей за умов наявності електрики вдень [703]. У 1925 р. у місті працювало вже 2 театри. Працювали театри в основному при клубах. Зокрема, у 1924 р. при клубі Анненських рудників було відкрито театр. У Ровеньківському районі функціонував театр ім. Т.Г. Шевченка. У с. Верхнє при клубі також діяв театр, був і в Горлівці. У Костянтинівці театральна робота була поставлена слабо. Також працювали театри у Маріуполі, Єнакієвому [611, с. 107-110]. До театрів приїздили трупи з виставами з Києва, Сталінграда та інших міст, але власного професійного театру у Донбасі у 1920-ті рр. так і не було. Серед причин слід вказати насамперед на брак державних коштів для розвитку театрального мистецтва. Через те що із серпня 1925 р. майже всі театри було переведено на госпрозрахунок, у Донбасі деякі драмсекції, зокрема, Єнакіївського клубу, давали вистави безкоштовно. Однак з 5 червня 1924 р. на квитки встановили ціни від 1 руб. 30 коп. і вище.

Важливу роль у культурно-просвітницькому житті регіону відіграло кіно. Влада піклувалася про відкриття кінотеатрів, особливо в робітничому Донбасі. Кіно поряд з театром було осередком формування нової свідомості радянського громадянина. Мережа кінотеатрів, що формувалася в Донбасі, поступово збільшувалася. В Луганську у першій половині 20-х рр. працювали 2 кінотеатри – «Світло і знання» по Ленінській вулиці і «Червоний маяк» [163, арк. 14]. В Юзівці у 1925 р. діяли 2 кінотеатри, в Луганську кіно крутили вже у 4 кінотеатрах.

У 1924 р. кінематограф користувався особливою увагою у широкому робітничому середовищі, хоча у Донбасі постачання робітничих театрів кінокартинами було нерегулярним. Із 105 екранів, які належали робітничим організаціям, лише менше половини отримували кінострічки від Всеукраїнського Фото-Кіно-Управління (ВУФКУ), а інші не діяли.

За даними тогочасної преси («Донецкий профессионалист»), зміст кінокартин, які ВУФКУ надсилало до Донбасу, за визначенням компартійних органів, був «ідеологічно шкідливим». Так, у лютому та березні 1924 р. по Донбасу демонструвалися кінострічки: «В дружбе море яда», «На ложе смерти и любви», «Тайное ожерелье», «Только в смерти желаний покой», «Дай мне забвенье, родная», «О, бурь уснувших не буди» та ін.

Більшість з картин після однієї чи двох постановок знімалися з прокату політконтролем. За оцінкою профробітників, не меншою мірою зашкоджувала робітнику «господарська» політика ВУФКУ. Адже аби отримати картину художнього змісту, театр повинен був обов'язково брати «у навантаження» ще іншу картину «бульварного типу». Більш того, високі прокатні ціни, які брало ВУФКУ, не давали можливості кінотеатрам отримувати потрібні картини. Бували випадки, коли робітничі клуби отримували картину ВУФКУ за надвисокими тарифами [270, с. 14].

6.03.1925 р. в Донбасі відбулося засідання комісії по затвердженню плану кінокартин на березень місяць. Зазначалося, що на даний період у регіоні показували таке кіно: «Аліта», «Червоний партизан». Через те що у

вказаний період проходила низка партійних конференцій, для показу замовили також кіно «Укразія». Але картини революційного змісту надходили до Донбасу із запізненням. Проте після їх отримання робітники дивились їх за мінімальними цінами [132, арк. 6].

У березні 1925 р. по рудниках Донбасу, а саме у «Краснотворческому», «Лідієвці», шахтах №32, №9, №5, №4-5, «Обеточная», №8, №12, «Красногоровка», «Смелянка», Нікополь-Маріуполь, Нарбудинок, Петровський рудник, шахта №1, Авдіївка, Боссе, демонструвалися такі кінокартини: «Вечір гумору», «Тепла компанія», «Амур за кермом», «Пригоди містера Веба», «Процес Клемансо», «Азейда», «Василь Грязнов», «Червоний тил», «Дитя Карнавалу», «Дипломатична таємниця», «Лукреція Борджиа», «За владу рад», «Феодора», «Червоні партизани», «Анна Болейн», «Ринок підлості».

Однак не усі картини приваблювали населення. Кіноглядачів не влаштували завищені ціни і характер змісту фільму. Так, на руднику Ветка робітники скаржилися на високу ціну за білети в кіно: від 50 до 80 коп. На Краснотворческому ж руднику робітники висловлювали невдоволення змістом стрічки «Амур за кермом». На думку робітників, ця картина мала негативний моральний та ідеологічний вплив, тому правлінню клубу запропонували більше не демонструвати таку непристойність. Тому коли на травень 1925 р. йшов відбір картин для показу робітникам, то такі стрічки, як «Тисяча і одна ніч» і «Життя кличе» були забраковані як такі, що не відповідають запитам робітників.

У вересні 1925 р. у кінопрокаті крутилися картини: «Острів рівності», «Привид щастя», «На крилах вгору», «Пародія на 3 мушкетери», «Герой дня», «Втрачена та знайдена», «Степан Халтурин», «Вороги», «Шлях на Схід», «Вбивство», «Серце гір», «Акіра та біла хризонтема», «Сержант Омеллі», «Хто був батько?». У жовтні 1925 р. ставилися картини: «Чорна кістка», «Загадка чорного материка», «Капітан Январь», «Кузниця», «Її

репутація», «Тиждень кохання», «Терор», «Магнітна аномалія», «Кохання королеви».

У 1925 р. на території Сталінської округи у робітничих селищах при рудниках і заводах діяло 25 клубних робітничих екранів і 10 сільських стаціонарних екранів в селищах Сталінської округи, які постачалися кінофільмами Донецьким обласним відділом ВУФКУ. Однак за недостатності значної кількості картин Донецьке відділення мало можливість давати лише по 5-6 програм на тиждень для обслуговування усіх 35 екранів. Такий стан викликав справедливе нарікання робітників і селян, які вимагали більш-менш регулярної постановки картин. Для правильного постачання екранів потрібно було мінімум 13-17 програм на тиждень. Тому і звернулися до Всеукраїнського Фото-Кіно-Управління з проханням збільшити кількість програм, що відпускалися Донецьким ВУФКУ для постачання Сталінської округи [132, арк. 8-8зв, 19, 23, 32, 34, 48, 56].

Реклама кіно у період 20-х рр. здійснювалася лише на рівні плакатів і афіш, також через місцеву пресу. У першій половині досліджуваного десятиліття у м. Сталіно постановою Сталінського окрвиконкому від 24.04.1924 р. за №32/43, яку було розклеєно по місту, введено податок з плакатів, афіш і реклам. Вирішено приступити до стягнення податку з 1.10.1924 р. Про це у квітні 1927 р. Сталінський окрфінвідділ сповіщав завідувача Держкіно №2, йому, згідно з цією постановою, податок слід було стягувати з 1.10.1923 р. [133, арк. 42]. Судячи зі змісту документа, ймовірно, цього не здійснювалося до самого 1927 р. Причиною могла бути халатність і невідповідальність завідувача та його підлеглих.

Наприкінці 1929 р. наголошувалося на необхідності поширення кінофікації Донецької округи, притягуючи кошти самообкладання та громадських організацій. Зверталася увага на необхідність постачання кіно з боку ВУФКУ дитячими кінофільмами. Підкреслювалася необхідність поліпшення якості фільмів, а також своєчасного постачання, здешевлення прокату [652, с. 135].

Однак не все було гаразд у сфері організації культурного життя. Зі звіту, надісланого з Донбасу в Політбюро ЦК ВКП(б), дізнаємося, що «... у 1928 р., хоча й будувалися окремі Палаци праці, але вони являли собою лише поодинокі островки. Не кажучи вже про театри. В Донбасі були шахти, в яких не було куточку, де можна було б розгорнути хоча б маленьку культурну роботу. Не дивно, що в регіоні було розвинене пияцтво і поножовщина» [124, арк. 39].

Розвивалося музичне мистецтво. У Донбасі перше місцеве об'єднання композиторів відбулося у 1928 р. У 1930 р. було організовано Донецьку філармонію [654, с. 157]. Музичні програми транслювалися по радіо. Так, у Луганську у другій половині 20-х років по місцевому радіо часто виступав з концертами музичний колектив кінотеатру «Червоний маяк», для дітей в ефірі звучала опера «Берізкини іменинниці» [640].

Свого розвитку зазнала і музейна сфера. Вже у 1920 році було створено Луганський краєзнавчий музей. В його фондах нараховувалось більш ніж сто тисяч експонатів [713, с. 129]. У 1924 р. приватний музей М.І. Стефановича було націоналізовано. Його директором призначили С.О. Локтюшева. Крім того, відкрили музей робітничої молоді, музей масової просвіти, Луганський окружний музей, очолений С.І. Стефановичем, державний соціальний музей Донбасу (завідувач О.В. Малиношевський), художній музей, музей історії культури, музей санітарії, малі музейні осередки. На середину 20-х рр. працював краєзнавчий музей. У Луганську працювала крайова комісія з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, націоналізації художніх цінностей і предметів старовини, які надходили до колекції музеїв [596, с. 296].

У період 20-х років духовну сферу спіткав партійний контроль, як і усі сфери життєдіяльності суспільства. Як вже вказувалося, цензурі підлягали кінострічки, не виключенням були й театральні п'єси. Організовувалися перевірки книгарень, складів з книгами, навчальних закладів з метою виявлення й вилучення «шкідливої літератури». Навіть склалися списки

забороненої літератури. Контролювався процес ввезення та вивезення за межі УСРР будь-якої друкованої продукції. Жорсткою була політика цензури в Донбасі, яка прокотилася хвилею вилучення й утилізації книгозбірень низки населених пунктів [517, с. 8]. Наприклад, у 1923 р. з невеликої Дебальцівської книгозбірні (нараховувала 15 тис. томів), яка належала культурно-просвітницькому товариству, Донецьким Центральним управлінням у справах друку було вилучено 2013 книг [648, с. 82, 88], серед яких 647 примірників були віднесені до книг антирадянського характеру [607, с. 276, 278].

Безумовно, літературний розвиток Донбасу, як і країни в цілому, не стояв на місці, однак він був ідеологічно забарвленим. Більш того, важливе значення у виданні літератури у контексті політики українізації був друк останньої українською мовою. У 1920-х рр. цьому сприяли кооперативні установи країни, які здійснювали видавництво та поширення українських книжок, зокрема, й українською мовою. Усе це здійснювалося паралельно з процесом українізації. Однак цього не можна було сказати про кооператив «Робітник Донбасу», який не видав жодної книжки українською мовою [583]. Цей факт є одним з прикладів перепон на шляху здійснення політики українізації у національно-колеритному регіоні.

У першій половині досліджуваного періоду літераторам-початківцям Донбасу була надана можливість друкуватися на шпальтах газети «Всесоюзная кочегарка». У 1924 р. створено Спілку пролетарських письменників Донбасу під назвою «Забой» і засновано під такою ж назвою літературно-художній журнал [593, с. 34].

До речі, у місцевій пресі робкори друкували не лише власні літературні твори, а й скарги на тяжкі умови життя, низьку зарплатню, небезпечні умови праці, проблеми у стосунках з місцевою владою. Громадські кореспонденти часто дорікали службовцям у тому, що вони трималися осторонь громадської діяльності і не брали участі у профспілковій, культурно-просвітницькій та іншій роботі. Останні ж виправдовувалися на подібні зауваження: «Справа в

тому, що службовці вищих кваліфікацій працюють по 10-11 годин над цифрами, або взагалі на розумовій роботі, маються на увазі службовці заводів та рудників. Тож їм після такої роботи не захочеться читати навіть газету, не те що йти кудись навіть...» [437, с. 9].

Якби лікар чи інженер скаржилися на умови своєї праці та низький рівень зарплатні, не говорячи вже про побут, чи мали б останні таку можливість надрукуватися у місцевій пресі як робітники? - Звичайно, ні. Причина зрозуміла – ідеологічно центральною фігурою був пролетарій, який скаржився у тому числі й на інтелігенцію. Владі такий хаос був навіть вигідним, адже її хаяли не прямо, бо «невісткою» у багатьох випадках були ті ж лікарі та ін., хоча самі, як і робітники, були жертвами радянського соціально-політичного місива.

Окрім втоми, характерною для населення була лінь. До речі, культурні забавки часом заворожували населення до такої міри, що робітники не бажали витратити час на суботники. Частина їх часто бавилися на танцювальних вечорах. Як писалося у місцевій пресі: «Соромно, товарищі!» [248]. Але поведінка робітника цілком зрозуміла, бо він мріяв про святковий відпочинок. Моральний релакс допомагав відволіктися від нагальних проблем. Однак часто забавки супроводжувалися поширенням пияцтва, що впливало на внутрішній стан в регіоні. Порушуючи поведінку, населення вдавалося до криміналу. Подолати соціальні відхилення та викоринити їх за 10 років так і не вдалося.

Тому влада намагалася організувати дозвілля за власним сценарієм, не забуваючи і про святкову культуру. Хоча остання здебільшого знов-таки була інструментом ідеологічного виховання суспільства. В цілому у 1920-х рр. населенням святкувались як офіційні, так і релігійні свята. Сучасні дослідники звертають увагу на спільні риси для офіційних свят, серед яких були: символізм, організованість і чітке планування [497, с. 25-26]. Н.Т. Гогохія, аналізуючи значення та роль святкової культури в тоталітарній державі, підкреслила, що з 1920-х рр. свята перестали бути приватною

справою, отримавши державне й партійне освячення. Свята отримали державну санкцію «червоних днів» у календарях, адже влада вбачала в них потенціал соціального виховання населення [560, с. 131].

Обов'язковою постановою Президії Луганського окрвиконкому від 6.05.1927 р. «Про правила відкриття публічних видовищ, веселощів, зборів, клубів, ходів і маніфестацій» зазначалося, що дозвіл на їхнє влаштування видавався окружним адмінвідділом, а у сільській місцевості – райвиконкомами [3, арк. 97 зв]. Таким чином регламентували порядок влаштування свят.

Не можна оминати факту розвитку фізкультурного спорту в Донбасі, який мав важливе значення у період 20-х рр., враховуючи рівень захворюваності населення. Владою пропагувався здоровий спосіб життя. Еволюційний шлях розвитку фізкультури і спорту був однією з основних культурних складових духовного розвитку населення регіону.

У 1923 р. фізкультурна галузь зазнала свого перепідпорядкування органам виконавчої влади, при яких розпочало створення губернських, округових, районних, міських рад фізичної культури, яким підпорядковувалися заклади соцвиховання та профосвіти регіону, які займалися фізичним розвитком дітей і молоді. З 1927 р. фізкультура стала обов'язковим предметом у школах, але фактично години фізвиховання нерідко віддавалися під інші дисципліни або скорочувалися взагалі, що перешкоджало реалізації задумів місцевих владних органів щодо фізичної культури.

Та незважаючи на низку перерахованих перепон у напрямку розвитку фізкультурного спорту, результати стрімкого просування фізкультурної ідеї в широкі народні маси у 1920-х рр. були доволі помітними. За підрахунками сучасних дослідників, фізичною культурою у 1929 р. в регіоні було охоплено понад 35 тис. осіб (у 1923 р. порівняно – 20 тис. осіб). На думку О.М.Гальченко, фізкультура та спорт на кінець досліджуваного періоду стали виразником цілком конкретних інтересів помітного прошарку населення

регіону, а спортивно-масові заходи – невід’ємною складовою регіонального культурного розвитку [745, с. 13-14].

Наприкінці 20-х років, не звертаючи уваги на низку проблем фінансового характеру, обговорювалися перспективи розвитку духовної сфери Донбасу. Зокрема, на XIII округовому з’їзді рад, що проходив в Луганську у 1929 р., наголошувалося на необхідності поліпшення усіх сфер життя населення, зокрема й розвитку духовної [467, с. 40]. Такі кроки місцевих органів влади засвідчують підвищення їхнього зацікавлення до проблем культурної політики, враховуючи, що на початку 1920-х рр., культурно-просвітницька робота рад була на останньому місці серед інших завдань [474, с. 25].

Звертаючи увагу на видатки на культурно-просвітницьке дозвілля, слід підкреслити, що у листопаді 1923 р. середні витрати на культурно-просвітницький розвиток на особу становили: у гірняків – 0,18 (у середн. московському руб.), тобто 1,2%; у металістів – 0,19 (у середн. московському руб.), тобто 1,3%; у хіміків – 0,22 (у середн. московському руб.), тобто 2,1%; разом в умовних московських руб. – 0,19, тобто 1,3% [217, с. 26]. Річний видаток робітничих сімей в Україні на культурно-просвітницькі витрати у 1925 р. становив 2,3%, у 1926 – 2,4%, у 1927 – 2,6%. Показники свідчать про незначне зростання витрат робітників на задоволення культурних потреб [260, 38], які у другій половині 1920-х рр. не зростали.

Отже, культурне будівництво, побудова розважальних споруд (театри, музеї, бібліотеки, клуби, хати-читальні, філармонія та ін.) у Донбасі в зазначений період характеризувалося значними досягненнями. Цей процес потребував виділення значних коштів, що вимагало від керівництва міст та селищ докладання певних зусиль. Безумовно, від розвитку духовної сфери максимально залежав розвиток індустріалізації, курс на яку було проголошено на межі завершення періоду відбудови. Старт нового промислового темпу потребував максимального залучення робочих рук. Але значущість праці пропагувалася на ідеологічному рівні, що передбачалося

здійснити крізь культурний розвиток. Та враховуючи людський потенціал, слід підкреслити, що кожна людина потребує розваг, відпочинку від буденності, морального та фізичного звільнення від життєвих проблем. Але навіть у цьому сенсі колективізм складно було втілити. Вирізнялися й такі, хто топив його в горілці, іграх. Доволі поширеними були венеричні захворювання. Усе ж офіційно культурна політика здійснювалася. Партійний контроль був характерним для усієї духовної сфери. Навіть свято було ще одним інструментом влади, яка формувала за його допомогою, крізь свої ідеологічні постулати, масову свідомість. Політконтроль спостерігався в усіх векторах дозвілля та просвітницької діяльності, ретельно перевірялися театральні постанови, кінокартини, радіопередачі, видання літературних творів. Але на рахунок влади слід віднести й позитивний вирок, адже за 10 років було побудовано низку культурно-освітніх установ. Цим створювалось культурне середовище, збагачене суто новим, свіжим і докорінно не схожим на духовне полотно попереднього режиму. Ідея колективу не залишала шансу поширення епідемії самотності, з якою світ стикнувся сьогодні. В цілому ж такий дисбаланс вимальовував «біле й чорне», тому звертає нашу увагу на досвід і проблеми минулого, враховуючи історичні помилки та необхідність врегулювання даних проблем у сучасних умовах розвитку. Низку аспектів не завадило б у нинішніх умовах реалізувати.

5.2. Соціальні аномалії та девіантна поведінка жителів регіону

Період 1920–х рр. був трансформаційним етапом в історії нашої держави. Зміна класового устрою, яка супроводжувалася адаптацією населення до нових ідеологічних принципів політики більшовиків, відбилася на буденному житті суспільства. Окремо слід сказати про робітничий регіон Донбас, де прошарок населення був доволі колоритним у сенсі зосередження представників різних національностей, які направлялися та добровільно стікалися до вугільного басейну з метою пошуку роботи та житла. Слід

вказати і на фактори внутрішнього порядку в регіоні, де ще на початку непу процвітав бандитизм. У такому ареалі психіка жителів була не усталеною, бо кожен був у пошуках себе як особистості – радянського громадянина. Влада ставила пролетарія у центр суспільства, а робітник у той же час не міг зрозуміти, чому проголошені керівництвом життєві стандарти так повільно утілювалися на практиці і не відповідали лозунгам. Утім, в інтересах партії було виховання культурного, досвідченого, з відповідним рівнем освіти робітника. При цьому ставилося за мету контролювати останнього як на виробництві, так і на відпочинку, роблячи з нього «гвинтик» суспільства. Та незважаючи на низку заборон у сенсі організації свого життєвого процесу, робітник нерідко нехтував встановленими принципами і жив у своїх інтересах, у свою чергу нехтуючи здоров'ям, роботою та родинними інтересами. Часто це зводилося до поширення аномальних випадків поведінки, пов'язаних з поширенням пияцтва, азартних ігор, дебоширства та інших відхилень.

Розуміючи необхідність щонайшвидшого викорінення вказаних соціальних аномалій, влада шукала альтернативу деструктивним формам робітничого дозвілля. Так, роль виховного центру для робітництва у 1920-х рр. відводилася клубам. Там влаштовувалося культурне дозвілля пролетарія з метою викорінення у них шкідливих звичок («Покинь пивну, – іди до клубу...») (із пам'ятки члена клубу)) [704]. Клуби організовувалися як осередки розумного відпочинку, класового виховання і підвищення культурного рівня. Ще на початку 1920-х рр., аналізуючи бюджет часу російського робітника, дослідник С.Г. Струмлілін зазначив, що якщо робітничий клуб не замінить ще доволі скудне робітниче дозвілля у чайних, пивних та трактирах, то останні з початком непу можуть утворити достатньо спокуси і приманок на шкоду культурним забавкам.

Так і сталося. Слід зазначити, що «алкогольне дозвілля» було притаманне різним верствам населення. І цей висновок не є безпідставним, адже незважаючи на те що у радянській державі йшла запекла боротьба з

вказаними аномаліями, викоринити останні так і не вдалося [504, с. 138]. Особливо вирізнявся регіон концентрації великої кількості робітничого прошарку – Донбас, оскільки, за даними місцевої преси зазначеного десятиліття, тут прогрес пияцтва наприкінці 1920-х рр. усе ще залишався вражаючим: «... якщо співставити п'яні досягнення Ленінграда і Донбасу, кошмарні результати ленінградців поблідніють перед тутешніми... Більш за все пиячить молодь. Донбас побив всесоюзний рекорд пияцтва» [412].

Більшовицький уряд проголошував свою політику антиподом тій, що була у Царській Росії. Сухий закон, що діяв з 1914 р., – точка опори нової влади у справах викоринення такого прояву девіантної поведінки, як алкоголізм. Тому офіційно боротьба із «зеленим змієм» розпочалася у 1919 р., коли було вийшов «Про заборону виготовлення і продажу спирту...». Російський науковець Н. Лебіна [627, с. 23] зазначає, що його видання було швидше продовженням політики тотальної націоналізації усіх видів виробництва. Це твердження можна прийняти до уваги, оскільки ті результати невиваженої антиалкогольної політики, які країна матиме через 10 років перебування більшовиків біля керма державної машини, повністю підтвердять зазначену думку науковця.

Політику, відповідну політиці російського уряду, проводив і український Раднарком. Вже 20 серпня 1920 р. він заборонив без відповідного дозволу виробництво спиртних напоїв, а особи, винні у виготовленні, зберіганні та продажу самогону підлягали позбавленню волі строком на 5 років з конфіскацією майна. Це був перший документ, який регулював політику боротьби з пияцтвом та алкоголізмом в УСРР.

Підкреслимо, що пияцтво у тяжкі 20-ті рр. було масовим по усій країні. Але місцями його найбільшого прояву були робітничі поселення, серед яких і ті, що розташовувалися у Донбасі. На нашу думку, серед причин цього були й такі: а) масове стікання до регіону людей у пошуках робочого місця; б) закоренілі алкогольні звичаї населення, особливо у сільській місцевості, де під час свят вживання спиртних напоїв було нормою; в) соціально-

економічна нестабільність початкового періоду в регіоні, що спричиняла аномальну поведінку його жителів (це було характерним для усієї країни) [501, с. 38], адже фактор нерозуміння «що буде завтра» автоматично ставав індикатором неприйнятої поведінки в суспільстві, яке кидало виклик владі.

Вчений Г.А.Бордюгов вказав на проблеми, які поглибили розвиток алкоголізму з переходом країни до непу, назвавши серед його причин збільшення безробіття і фінансові проблеми, якої не давали можливості налагодити широку систему соціального забезпечення [544, с. 67]. Керівництво добре усвідомлювало ці проблеми, але незначний термін перебування біля керма влади позбавляло його стратегічності у своїх кроках. У травні 1921 р. на X Всеросійській конференції Ленін заявив, що «...на відміну від капіталістичних країн, де пускають в хід такі речі, як горілку та інший дурман, ми цього не допустимо, як би вони не були вигідні для торгівлі, але вони ведуть нас назад до капіталізму». У травні 1922 р. на XI з'їзді РКП(б) Леніним взагалі було поставлено питання про категоричну заборону продажу горілки» ні в приватних, ні в державних закладах торгівлі. Так керманичі ще доволі замолодої держави розпочали боротьбу із соціальною «пошестю» під назвою «алкоголізм».

Зі свого боку населення також розуміло необхідність боротьби з пияцтвом, але само воно здолати «пошесть» не могло. Потрібен був масовий виклик, який би через призму побудови нової культурної піраміди поряд з просвітницькими заходами поставив робітника та усе населення на щабліну духовного розвитку, запобігши його деградації. Так, наприклад, поетичний витвір відображав дух того часу, звертаючи увагу на необхідність викорінення самогону та оживлення хати-читальні [613, с. 158]:

...На столе стаканы, чашки
И пузатый самовар,
Слесарь в кремовой рубашке
Сыплет умные слова.
До утра журчит беседа,

Речь течет отпускника:
 - От невежества все беды,
 Нужен свет для мужика.
 Оживить избу-читальню,
 Надо выжечь самогон,
 С заводскою наковальней
 Нужен братский перезвон.

Справді, у досліджуваний період в регіоні алкоголізм та масове пияцтво були дуже поширеними. Взимку 1920-го р. у найголовніших районах Донбасу були розміщені полки Трудової армії. Серед населення розвивалося пияцтво, що доволі обурювало трудоармійців [112, арк. 36]. Тому на початку діяльності нової влади створення відповідної організаційно-правової системи боротьби з пияцтвом було серед головних пріоритетів. Адже, як свідчить статистика, на горілку і тютюн у 1920-х рр. селяни витрачали в 4,4 раза більше, ніж на культурні потреби [664, с. 156].

Випадки пияцтва спостерігалися серед різних верств населення. Архівні документи підтверджують низку прикладів, зокрема, покарання за вживання алкогольних напоїв та нехтування роботою й представників інтелігенції. Так, наприклад, 19 січня 1921 р. начальник санітарного управління Донецької губернії З. Мазель звітував перед НКОЗ України, що за час його відсутності в губернії лікарі Струков та Розумовський були заарештовані Губернським надзвичайним комітетом за пияцтво. Суть наказу №136 по санітарному управлінню Донецької губернії полягала в такому (дослівний переклад документа з російської) [70, арк. 53, 57]:

«11 жовтня 1920 р. під час занять начальника кошторисно-фінансового відділу Донгубсануправління, лікар Розумовський, не з'явившись на службі напився й був заарештований комендантом міста. Дізнавшись про це, сердобольний начсанупр Луганського району лікар Богоявленський вирушив на допомогу своєму другу та звільнив його з-під арешту, до того ж після звільнення начсанупр Богоявленський, незважаючи на високу посаду,

яку він обіймав, заохочуючи пияцтво, виписав для випивки лікарю Розумовському рецепт на спирт. Вдвох лікарі Розумовський та Богоявленський напилися знов. До того ж в ніч на 12 жовтня лікар Розумовський, відчуваючи ще потребу в спирті, відправився до центрального складу Сануправління. Не звертаючи уваги на крики караульних, лікар Розумовський намагався підійти до складу й тільки після двох пострілів, даних караульними вгору, вказаний громадянин, будучи в нетрезвому вигляді, зупинився та почав втікати, але був затриманий та відправлений до надзвичайного комітету, така ж участь спіткала й лікаря Струкова, якого також затримали за пияцтво. Звертаючи увагу на те, що у Радянській Республіці ніким не повинно заохочуватися пияцтво, а особливо відповідальними робітниками, які займають високі посади, начсанупр Луганська лікар Богоявленський знімається мною з посади, яку він обіймає, й повинен попасти під суд революційного трибуналу за пияцтво й неправильне використання лікарських прав.

Доводжу до відома усіх інших лікарів, що за неправильну видачу їм рецептів на спирт чи інші спиртні напої, буду прохати Ревтрибунал застосувати найвищі міри покарання, оскільки такі товариші неправильною видачею спирту не лише спричиняють пияцтво у такі серйозні моменти будівництва робітничої держави, але й компрометують високе звання лікаря.

Начальник кошторисно-фінансового відділу Розумовський відсторонюється мною від посади й предається суду Ревтрибуналу. Лікаря Струкова неодмінно направити до Олександро-Грушевська на місце свого призначення. Військовому командирі Олександро-Грушевського райсанупра наказую встановити догляд за його поведінкою.

Наказ цей розіслати по всіх райуправліннях, розмістити у пресі для усвідомлення усіх лікарів Донецької губернії.

Начальник і Військкомандир Санітарного
Управління Донецької губернії, Мазель».

Цікаво, що за даними архівних документів, у 1922 р. більше всього пиячила і погано поводитися міліція, яка мала бути гарантом порядку. Також у більшості своїй пияцтво спостерігалось серед комскладу і серед працівників, які обіймали серйозні посади. Рядові пиячили рідко [118, арк. 7].

І хоча у Сталіно, наприклад, у вересні 1921 р. до місцевого відділку міліції надійшло 3 заяви про незаконне винокуріння, всі вони були розкриті. Станом на 15 жовтня 1921 р. надійшло 2 заяви про цей злочин, які також було розкрито. Як свідчать фонди Донецького губерньського управління міліції, таємне винокуріння спостерігалось навіть серед міліції. Карточна гра, пияцтво, проституція, спекуляція також були поширені серед міліціонерів, хоча з боку населення скарг з цього приводу не було [136, арк. 5, 7].

Головною з «хвороб у партії» також було пияцтво. Як зазначалося в аналітичній записці Донецького губкому за 1922 р.: «В Донбасі епідемія банкетів не пішла особливо широко... Пияцтво йде, головним чином не на банкетах, а в тісному колі, вилізаючи на світ сварками. В основному п'ють господарники й комсклад міліції, теплу п'яну компанію в якому-небудь місці... надто міцні кола самогону в масі й недостатньо стійкі члени партії» [664, с. 368-369].

Владні органи намагалися побороти це соціальнонебезпечне явище. 30 вересня 1922 р. президія Донгубвиконкому ухвалила заходи боротьби з пияцтвом в регіоні. Крім того, було запропоновано: 1) встановити строгий контроль над продажем спирту з боку міліції із залученням винних у злочині його продажу до кримінальної відповідальності: а) «порушити клопотання перед центром у найкоротший термін виробити заходи по покаранню [п'яниць], посиливши їх мало не до виселення [таких осіб], та навіть застосування вищої міри покарання»; б) категорично заборонити продаж одеколонів у губернії, що вироблявся спирто-трестами [22, арк. 24]. Та справа в тому, що певною мірою сама влада і була винна у розповсюдженні та поширенні алкоголізму, адже у 1922 р. гірникам безконтрольно

видавалися спиртні напої в рахунок заробітної платні чи премій за виконання тяжких робіт.

Згідно з цією постановою восени 1922 р. розпочалася кампанія боротьби з виробництвом та продажем самогону. Тільки за грудень 1922 р. по Донецькій губернії був проведений 121 обшук з виявлення самогонних апаратів та самогону у населення, внаслідок яких відібрано самогонних апаратів – 237, самогону у відрах – більше 14. Знайдено заквасок у відрах – 810. Загальна кількість протоколів, складених з цього приводу, становила 44 [24, арк. 12].

Того ж року відділом управління Донецькгубвиконкому по м. Бахмут було видано «Обов'язкову постанову №9» від 27.05.1922 р., в якій ухвалювалося: «...За порушення порядку у державних і громадських закладах, на публічних зборах чи під час загальнонародних веселощів, театральних вистав за сварки, бійки і іншого роду буйства у публічних місцях і взагалі за порушення громадського порядку карали винних стягненням штрафу на користь голодуючих в залежності від стану та соціального положення у розмірі до 2500 руб. зразка 1922 р.» Такій само карі – штрафу на користь тих, хто голодує, підлягали і особи, які з'являлися у публічних місцях у п'яному вигляді. Штрафу у розмірі до 5 тис руб. за зразком 1922 р. підлягали особи, винні у розповсюдженні винної торгівлі без дозволу вживання вина та спиртових виробів у місцях і закладах громадського харчування та відпочинку [127, арк. 27].

Особливо суворо контролювався процес викорінення самогоноваріння на селі. 14.02.1923 р. це питання спеціально обговорювалося на засіданні Президії ВУЦВК. В результаті боротьба із самогоноварінням була визнана ударною. Щодо осіб, винних у цьому злочині, пропонувалося застосування мір покарання, зокрема, адміністративного характеру. З метою щонайбільшого поширення постанови її було розіслано на місця директивним листом. У циркулярі місцевим органам юстиції наголошувалося: «1) ретельно стежити за пресою, в якій з'являлися замітки

про самогонщиків та їхніх покровителів і здійснювати по кожному такому повідомленню термінове розслідування; 2) у всіх випадках виявлення пияцтва серед посадових осіб терміново притягувати останніх без розбору у їхньому посадовому стані до відповідальності за 109 статтею Кримінального кодексу з усуненням від посади; 3) при встановленні покровительства посадових осіб самогонщикам притягувати їх до суду з усуненням з посади; 4) до відповідальності притягувати й осіб, що отримували спирт для лікувальних чи технічних потреб і збували його приватним особам; 5) за появу у нетверезому стані в суспільних місцях винних притягувати до відповідальності за ст. 175 Кримінального кодексу; 6) вимагати від чинів міліції та карного розшуку планомірної боротьби з пияцтвом, звернувши особливу увагу на готелі, постоялі двори, базари, ресторани, де належить проводити перевірку частіше і раптовими нарядами» [693, с. 122-123].

У Донбасі кампанія боротьби із самогоноварінням проводилася з 1 по з 15 березня 1923 р. По 12 квітня 1923 р. міліцією було відібрано у селян 53% самогонних апаратів, які вони мали і добровільно здано ще 123 апарати [24, арк. 86].

Під час наступного етапу кампанії, проведеного з квітня по липень 1923 р. в Старобільській окрузі, міліцією було конфісковано 61 відро самогону, 195 апаратів по його виготовленню, 98 відер закваски. Також виявлено більше 200 осередків самогоноваріння [311]. А взагалі, в Старобільській окрузі випадки пияцтва населення призводили до скарг з боку населення у місцеву пресу. Так, за повідомленням газети «Красный пахарь», на хуторі Проказіно Підгорівського товариства спостерігається «самогонне братання» представника Підгорівської сільради Дудецького (ім'я не встановлено) з місцевими куркулями Череватим (ім'я не встановлено) та Кобиляцьким (ім'я не встановлено). В результаті [якого] куркулі що хотіли, те й робили, захоплюючи для садиби вулиці, розпочинали будівництво серед дороги» [310].

Обов'язковою постановою №7 «Про боротьбу з пияцтвом» губвиконком постановив: 1) особи, винні у незаконному виготовленні, збуті або зберіганні з метою збуту спирту, горілки і взагалі приготуванні спиртних напоїв і спиртвмісних речовин (самогону) підлягали судовій відповідальності за статтею 140 Кримінального кодексу до трьох років попереджувальних робіт з конфіскацією усього або частини майна. Також винними визнавалися особи, які з'являлися у нетверезому стані в публічних місцях [24, арк. 10].

У серпні 1923 р. кількість обшуків по губернії вже становила 738, в результаті яких було виявлено 415 випадків самогонваріння. Затримано 493 особи самогонщиків. Відібрано 272 самогонних апаратів та порушено судових справ: за виготовлення – 557, за продаж – 297. Загальна кількість складених протоколів становила 854.

Дані наступної таблиці свідчать про боротьбу з пияцтвом у вересні та жовтні 1923 р. по Донецькій губернії, яка виявилася у таких показниках [24, арк. 14-15]:

Таблиця 5.2

Боротьба з пияцтвом у Донецькій губернії у вересні 1923 р.

Назва округу	Кількість Обшуків	Виявлено осередків	Затримано самогонщиків	Відібрано апаратів	Відібрано самогону у відрах
Бахмутський	252	153	137	76	206. 26.
Луганський	77	19	32	13	7-15
Маріупольський	18	2	7	6	3-3
Старобільський	10	10	10	3	1-12
Таганрозький	63	36	12	38	4-3
Шахтинський	37	22	20	15	5-
Юзівський	12	53	74	37	7-

Дані таблиці свідчать про те, що найбільше обшуків було здійснено у Бахмутській окрузі, за якою слідують Луганська та Таганрозька. Найменше – у Старобільській та Юзівській округах. Найпотужнішим по виробленню самогону та концентрації самогонщиків був Бахмутський округ, за яким слідували Юзівський, Таганрозький, Луганський.

Таблиця 5.3

Дані по боротьбі з пияцтвом у Донбасі у жовтні 1923 р. [24, арк. 16]

Назва округу	Кількість обшуків	Виявлено осередків	Загримано самогонщиків	Відібрано апаратів	Відібрано самогону у відрах
Бахмутський	397	98	119	57	12 в. 18 б.
Луганський	104	33	27	83	9-14
Маріупольський	21	16	-	7	5-8
Старобільський	10	10	10	3	1-12
Таганрозький	50	27	41	17	3-
Шахтинський	91	29	29	12	6-2
Юзівський	79	60	86	27	8-

Відповідно до зазначених показників, порівняно із серпнем (див. табл. 5.2), у жовтні 1923 р. значно зростає кількість обшуків в округах та відповідно виявлених осередків самогоноваріння. У деяких округах збільшилася кількість самогонщиків. Дані настановлюють на висновок, що заходи покарання за злочин самогоноваріння не лякали населення регіону, яке розширяло свій промисел з його виготовлення дедалі стрімкіше.

До того ж, з 1923 р. в Україні було дозволено державну та приватну торгівлю спиртними напоями. Як стверджують сучасні науковці, значна частина величезних прибутків від цієї торгівлі не потрапляла до державної скарбниці [781, с. 111]. Зокрема, у Донбасі, за свідченням архівних документів, проживали кілька осіб, які займалися продажем алкогольних

напоїв. Так, жителю Артемівська Априамову Івану Єфимовичу у 1922 р. було видано довідку, яка свідчила про те, що з боку відділу управління і підвідомчих йому адміністративних установ до виробництва ним у місті Маріуполь оптової винної торгівлі у 1923 р. перепони не зустрічалося. Зі свого боку І.Є. Априамов написав підписку Губвідділу Управління, в якій зобов'язувався керуватися при продажі вина існуючими правилами та законоположеннями про виноторгівлю, та добросовісно виконувати надруковане на цей рахунок розпорядження [139, арк. 1, 6].

З вересня 1922 р. у м. Шахтах товариш Самсон Крикорьян мав оптовий склад, строк на дозвіл якого вийшов з 1.06.1923 р., тому він прохав новий дозвіл. Заперечень до нього не було [140, арк. 5].

У 1922 р. громадяни Іван Кирилович Чіча і Тимофій Наумович Кузнецов написали заяву до Губвиконкому з проханням про видачу дозволу їм на право закупки вина у Бердянському і Маріупольському повітах для відкриття у м. Маріуполі оптового винного складу, оборот якого мав бути в одну тисячу відер вина. Свідоцтво на право проведення оптової торгівлі вином громадянам Т.Н. Кузнецову й І.К. Чічі було видано на підставі наказу Губвиконкому від 4.03.1922 р. Строк діяльності свідоцтва був до 1.07.1923 р. [141, арк. 4, 15].

15.11.1922 р. До Донецьгубвиконкому від Якубова Меєра Яковича і Сорокіної Наталі Микифорівни було надіслано листа-заяву, в якому вказано на бажання вказаних осіб відкрити оптовий склад виноградних вин у м. Луганську. Дозвіл прохали видати з 1.01.1923 р. В результаті було видано свідоцтво на право оптової торгівлі вином вказаним громадянам в Луганську по 28-й лінії, будинок №24 на підставі наказу губвиконкому від 1.07.1923 р. [142, арк. 1-3].

Деяким особам доводилося давати пояснення представникам міліції з приводу «неналежної поведінки», через вживання алкогольних напоїв. Так, на доповіді в Донецькому відділку кримінального розшуку громадянин Іоффе Адольф Маркович з цього приводу писав: «...Випив одну стопку

горілки у їдальні «Кавказ», за що заплатив 10 млн. Випивав з одним таганрозьким купцем, який продав Іоффе А.М. рибу...». На запитання, чи часто там Іоффе випивав, він дав відповідь, що вперше, оскільки взагалі мало вживав спиртного [143, арк. 2 зв].

Змальований стан зображує особливий гострий підхід влади у проведенні антиалкогольної політики. Вплив алкоголю на стан здоров'я, а особливо на поведінку радянського громадянина, наштотували керівництво на визначення центральної ролі робітника. Займалися ж продажем спиртного, вина в основному особи, які не мали судимості. Адже, за свідченням документів, вони проходили у відділку міліції перевірку, а отримували дозвіл займатися оптовою торгівлею, організацією винних складів лише за резолюцією міської ради.

У лютому 1924 р. в Україні було видано спеціальний наказ органам міліції, в якому наголошувалося:

- «1. Не пропускати жодного п'яного, не склавши протоколу.
2. Встановити нагляд за наявними слюсарнями, ковальськими та ін. майстернями, в яких виготовлялися, ремонтувалися і збивалися самогонні апарати.
3. Преміювати співробітників міліції за успішну діяльність у боротьбі із самогоном.
4. Самогонщиків дискредитувати в очах мас шляхом проведення сільських сходок, влаштування показових процесів і т.ін.
5. Організувати групи сприяння боротьбі із самогоном, залучаючи до них сільські осередки і жінок – «дружину того, хто п'є, яка страждає на селі і селищі перш за все»».

Тож міліціанти, незважаючи на власну поведінку, літеру закону по відношенню до населення, що споживає алкоголь, виконували. Винятком були відповідальні працівники, яких правоохоронці боялися притягувати до кримінальної відповідальності за злочин. Тому, за даними інформаційного звіту Луганського окружного парткому за 1-й квартал 1925 р., одними із

найбільш поширених «захворювань» партійної організації були пияцтво, карточна гра. Дебоширство у звітний період зменшилося [150, арк. 11]. Однак заходи боротьби були непослідовними. Якщо у 1923 р. Донецький губернський виконавчий комітет та міліція розпочали боротьбу з виготовлення самогону, то вже у 1924 р. зберігання самогонного апарату без мети збуту не визнавалося карним злочином, за нього залучалися лише до адміністративної відповідальності, внаслідок чого витрати населення на спиртні напої у 1920-х рр. зростали. Це засвідчують статистичні дані, наведені у праці «Проблеми економіки труда» [479, с. 367], С.Г.Струмлінім, який досліджував зміни структури бюджетів сімейних робітників ССРСР за період з 1922 по листопад 1927 рр. за даними бюджетних обстежень (Див. табл. №5.4.):

Таблиця 5.4

**Витрати на спиртні напої (у %%)
сімейних робітників ССРСР з 1922 по листопад 1927 рр.**

Грудень 1922 р.	Листопад 1923 р.	Листопад- Грудень 1924 р.	Листопад 1925 р.	Листопад 1926 р.	Листопад 1927 р.
0,4	0,4	1,0	2,1	2,4	2,8

Дані таблиці відбивають помітне зростання видатків на алкоголь у порівнянні роки, особливо з 1925 р.

І хоча рівень прибутків донецьких робітників не був високим, вони знаходили кошти на спиртні напої. Це підтверджують, зокрема, статистичні дані, надруковані у журналі «Донецкий профессионалист» (1924 р.), де поміж з показниками доходів різних категорій робітників представлені й ті, що характеризують витрати їхніх різних професійних груп (гірняків, металістів та хіміків) на першочергові життєві потреби, а також на спиртні напої у 1922/23 р. [218, с. 5]:

Таблиця 5.5

**Витрати (у %%) на спиртні напої робітниками
Донбасу у 1922/23 р.**

Гірняки		Металісти		Хіміки	Разом	
1923	1922	1923	1922	1923	1923	1922
2,0	1,2	2,1	1,5	1,0	1,9	1,3

За наведеними даними робимо висновок, що за рік спостерігалось помітне зростання витрат на алкоголь.

Цей процес спостерігався і надалі. До того ж у середині 20-х рр. владі було зрозуміло, що заборонити самогонваріння у тих історичних умовах навряд чи вдасться. До того ж, виникла потреба вишукування нових джерел поповнення державної скарбниці у зв'язку із курсом на індустріалізацію. Тому вже влітку 1925 р. влада була змушена взяти на себе виробництво горілки і ввести винну монополію. Так фактично закінчився державний експеримент 1919 р. із заборони виготовлення та продажу алкоголю, внаслідок якого помітно скоротилося самогонваріння, особливо в містах, але збільшилося виробництво на державних горілчаних заводах, що сприяло збільшенню вживання алкогольних напоїв населенням, особливо сільським.

У своїй праці І. Дубинська, проводячи аналіз бюджетів робітничих сімей в Україні у 1925-1927 рр., наводить дані про витрати населення на спиртні напої, зауважуючи на тенденції їхнього щорічного зростання (Див. табл. №5.6) [260, с. 33]:

Таблиця 5.6

**Частка витрат на алкоголь у річних
бюджетах родин робітників УСРР**

Частка витрат у бюджетах	1925 р.	1926 р.	1927 р.

родин			
Спиртні напої	1,9%	2,9%	3,0%

Показники таблиці свідчать про помітне зростання витрат на спиртне.

Досліджуючи історію повсякденного життя робітництва періоду 1920-х рр., дослідниця О.М. Мовчан аналізує питання витрат робітничих родин, у тому числі і на горілку, порівнюючи дані по Україні з Російською Федерацією. Як стверджує автор, видатки робітничих родин в УСРР були нижчими, аніж в Росії. Однак, на нашу думку, Донбас був виключенням у цьому сенсі. Вплив вживання горілки у 1920-х рр. на поведінку робітництва був значним, що виявилось у масових невиходах на роботу у дні після отримання получки та після свят, зокрема, на деяких шахтах Кадіївського району (до 50%) [658, с. 39, 271].

Продовжуючи дослідження пияцтва, зауважимо, що вживали алкоголь різні верстви населення, здорові і хворі. У газеті «Рабоче-селянское слово» (1925 р.) один з громадських кореспондентів повідомляв, що в одному з кооперативів інвалідів громадянин Михайло Кліка «напившись п'яним під час роботи, вживав нецензурні слова, не звертаючи увагу на зауваження, які робив йому виробничий комітет [фабзавком – авт.]. З'явившись п'яним на загальні збори робітників майстерні інвалідів, повсякчас розмовляв, заважаючи роботі зборів» [458]. Отже, поведінка п'янички-інваліда обурювала робкора, який пропонував подібні явища викорінювати. І таких листів до редакцій газет і бюро скарг державних органів надходило безліч.

Тогочасна преса повідомляла навіть про випадки пияцтва і «неблагочестивої» поведінки священнослужителів. Так, у статті «После молитвы – пьянство...», надрукованій у тій самій газеті, містилась інформація про те, що «у селищі Азовське ще у грудні 1924 р. прибув на конях громадянина Губаря (напевно голова сільради – авт.) Новопавловський піп Шишкін (ім'я не вказано). Після обходу села «з молитвою», наповнивши свої мішки припасами, ці двоє «благочестивих» друзів відправилися до громадянина Чистик (ім'я не вказано), де

влаштували попойку. На зворотному шляху у Ново-Павлівку, добре «нагрузившись», приятелі співали на все горло і загубили по дорозі хрест і епітрахель (щось у вигляді передника – частина богослужбового одягу). Так попівська братія обманює селян і пиячить на їхні трудові гроші» [457].

Але траплялись випадки більш «гарячої» поведінки духовних наставників. Так, у статті «Пьяные пастыри – овцы обманутые» повідомлялось, що навесні 1925 р. диякон Пологовської церкви Степан разом з попом тієї ж церкви Коньковим ходили «з поздоровленнями» на перший день Пасхи до домівок селян, де їх пригощали самогоном. В результаті «дістався додому Коньков як-небудь, а диякон так «нализався», що по дорозі почав залицятися до дівчат. «Пойдемте ко мне! У меня и пап-и-и-ро-сочки есть и в-о-до-чка! Я угощу, хе-хе!». Впіймав він доньку попа Конькова, вона вирвалася від нього і кинулася до батька шукати спасіння. Диякон за нею в попівську квартиру... Там один одного пов'язати хотіли...». У висновку сількор повчально написав: «Нехай же подумують громадяни про своїх пастирів, які одурманюють народ різними релігійними забобонами і є носіями розбещеності і розпусти» [460].

Підкреслимо, що висвітлення антиморальної поведінки духовенства на шпальтах преси періоду 20-х років було пов'язано з антирелігійною пропагандою та антицерковною політикою уряду. Тим паче наприкінці досліджуваного періоду у промислових містах регіону спостерігалось відходження від релігії робітничого класу та молоді. Знизився рівень авторитету священика через падіння моральних якостей, вживання спиртних напоїв та ін. Зазначені дії населення стрімко висміювало, відображаючи поведінку служителів церкви у місцевих газетах

Пиячила й медична інтелігенція. Так, у селі Новоспасовка лікар Новоспасівської лікарні Сардановський і фельдшер Кожушников випивали у службовий час. «Треба призивати до порядку наших лікарів» [463] – вимагали робітники, які надіслали до газети «Молодий шахтар» донос про «виробничі досягнення» місцевих лікарів.

Прославилися у цьому часописі і комсомольці артемівського осередку ЛКСМУ, які напилися у сільбудинку і дебоширили, через що на них було заведено кримінальну справу у місцевому відділку міліції під назвою «Історія про п'яних комсомольців» [414]. А комсомольці села Волчярівки Лисичанського району, які неодноразово напивалися і хуліганили залишалися безнаказаними. Майже усі вони курили самогон, потім напивалися і п'яні шалалися по вулицях. Скільки б питання про їхню поведінку не піднімалося на комсомольських зборах, воно не вирішувалося [416].

Як бачимо, серед комсомольців та членів партії пияцтво було типовим явищем. Пили і члени ревізійних комісій, які перевіряли комсомольські та партосередки. У лютому 1925 р. село Берестове, що на Маріупольщині, за повідомленням газети «Робітничо-селянське слово», відвідав ревізор окрфінвідділу Гольштейн. Напившись, він, за свідченням місцевого сількора, «вирішив за необхідне безпощадно ганяти коней по селу в пошуках вина, підриваючи своєю поведінкою авторитет радянської влади в очах селянства. Населення [з цього приводу – *авт.*] говорило: «Якщо у ревізора ОКРФО Гольштейна був вільний час, він зміг би його використати для розмови з селянством, хоча б про податок, про виграшну позику. ... Очевидно, для Гольштейна пияцтво важливіше» [459].

Місцеві керівники нижчого рангу в Донбасі пиячили безпросипно. Наприклад, начальник пожежної команди на Свердловському соляному руднику Дубінін залишав у кімнаті вартового лише тих, хто з ним випивав. Коли ж 23 серпня 1925 р. на рудничній колонії сталася пожежа яку тушити її було нікому, бо начальник команди був п'яним, а із дружинників з'явилися тільки двоє [298].

Пиячили і пересічні громадяни. Так, у козачій станиці Хомутово (де мешкало станом на 1925 р. 540 жителів), більшість населення систематично вживали алкоголь. Напивалися не лише дорослі, а й молодь....Самогон варили навіть члени президії сільради, які мали бути застрахованими від

раптової появи міліції [429]. Про таких «героїв» сількори склали сатиричні вірші. Один з них про голову Степанівського КОВ Алексеєва, який, незважаючи на те, що був членом трійки по боротьбі із самогоном, підпільно займався його виготовленням. Про це було надруковано у бахмутській газеті «Кочегарка» [296]:

У нас запрещають попойки,
Борьба с самогоном проводится,
Но сам Алексеев, член тройки.
Без пьянки никак не обходится.
Творец самогонной настойки
Гордится оказанной честью –
Ведь шутка ль – сам член страшной тройки
Сражен его брагой на месте (автор Леший)

А представник Троїцької сільради Попаснянського району Шевченко (ім'я не встановлено) отримав такий поетичний вирок сількора [281]:

Шевченку ищут всюду, всюду:
По сельсовету, по селу,
А он, набрав бутылок груды,
Припал старательно к столу.

И с кулачком известным дружно
Служебно делит свой досуг...
Давно сказать Шевченке нужно:
Тебе не место в раде, друг.

За повідомленням газети «Робітничо-селянське слово», пиячили «без просипу» поголовно всі колгоспники сільгоспкомуни «Красная Украина» у селі Єлісеєвка. Щойно привозили з Бердянська вино (а привозили його багато... і в кредит), починалося пияцтво. «Наші сільгоспкомуни повинні бути прикладом для селянства. А пияцтво треба ліквідувати» – закликала

читачів редакція газети [464]. У Красному Лучі під час получки на шахті №2 кол. Віоліна також було багато п'яних. Деякі робітники навіть заробляли на спиртному, закупаючи самогон у найближчих селах і під час получки спродуючи його на шахті [305]. Такою ж справою займалися і у селі Троїцьке, де як бідні вдови, так і «міцні» середняки «тихо і потроху» підторговували вином. Місцева влада не звертала на це уваги, а сільський міліціонер «дивився на це крізь пальці», звичайно, не без певної користі для себе [459]. Надзвичайно розвиненим було самогоноваріння й у хуторі ім. Шевченка (Слов'янський район), де боротьбу з пияцтвом ніхто не проводив [296]. Аналогічна ситуація склалась у селі Нижньому (Попаснянський район), де самогон варили усі, хто міг купити необхідне приладдя, проте місцева влада залишалась байдужою до такого становища. Незважаючи на бійки, буйства, хуліганство, матюки призводили навіть до різанини на вулицях села [281].

Місцем споживання алкоголю часто були їдальні, де зазвичай продавали алкогольні напої. Замітка під назвою «Не столовая, а сплошное безобразие», надрукована у газеті «Кочегарка» закликала правління Ровенецького кооперативу змінити становище у їдальні, де «...сорокаградусна ллється рікою, «мат» густо висить у повітрі, скрізь п'яні компанії і сам завідувач їдальні завжди п'яний [крім того – *авт.*], скрізь бійки, що доходять до різанини, а біля робкоопа п'яні валяються у калюжах» [293]. До речі, й самі робкоопи могли позмагатися у конкурсі «Найкращий підбір товарів». Наприклад, у селі Луганському (Петрівського району) у багатолавковому кооперативі окрім «російської гіркої», майже нічого не було [291].

У Шарапкінському районі їдальня №3 Должанського робкоопу не встигала запасатися «гіркою». Пияцтво, бійки і нецензурна лайка були безперервними, і це нікого не дивувало. У відношенні пияцтва район був першим по Луганському округу [289]. У кооперативі Горлівського рудника,

де жваво торгували горілкою, жінки скаржилися міліції на п'яних чоловіків, але міліція на ці скарги не реагувала [278].

Бездіяльність працівників охорони правопорядку щодо боротьби з підпільним продажем самогону підтверджує замітка під назвою «Самогонний преїскурант», розміщена в газеті «Кочегарка» за 1925 р.: «Будь-яку кількість самогону може отримати бажаючий на шахті №15 Сніжнянського рудоуправління. І недорого: пляшка в 30-40 градусів коштує 1 руб.! Вам хочеться міцніше? Завітайте у селище при станції Соф'їно Бродське до товариша Жукова – гоне самогон до 60 градусів, тобто такий, що дух захоплює. За пляшку бере лише 1 руб. 20 коп. Там же є і мед «Петя» – називається – градусів, так, 70. Це – на 1 руб. 50 коп. за пляшку. Але якщо получка була давно і грошей у вас мало, то вам відпустять і за рубль. А міліція спить, нічого не бачить, спить непробудно, не шелехнеться, точно спляча царівна з дитячої казки. Чи не знайдеться такого лицаря, котрий зміг би пробудити цю сплячу царівну?» [281].

До речі, час получки був найзапеклішим у споживанні спиртних напоїв. Після цього робітники, які пиячили у дні получки, наприклад, на шахтах Аннінського рудника, тиждень не виходили на роботу. Тому у дні видачі зарплатні в Кадіївці, аби робітник не пропивав свій заробіток, гастрономічні магазини зачинялися на 3 дні. Але у цей час активізувалися спекулянти, які підпільно продавали алкоголь робітникам. Як писалося у тогочасній пресі, «... світ не без «добрих людей», колишні самогонщики стали таємно торгувати «гіркою». За декілька днів до получки вони її набирають у великій кількості у магазинах, а потім продають по 1 руб. 50 коп. замість 1,20 руб. Наживалися спекулянти й у центрі Щербинівського рудника, де розміщався розпивочний рундук. Через відсутність «сорокаградусної» крамниці робкоопу, рундук торгував жваво. Користуючись випадком, приватні продавці відпускали горілку за ціною 1 руб. 60 коп., замість 1 руб. 12 коп., за якою вона продавалася у робкоопі. Причому порожній посуд приймали по 3 коп. замість 12 коп. [285]. Через те, що спостерігався продаж казенного

хлібного вина (водки) виноторговцями за цінами, що були вище таксованих постановою РПО «Про продажні ціни на хлібне вино» від 2.09.1925 р., місцевий відділ торгівлі зобов'язав усіх виноторговців на видному місці у магазинах вивішувати преїскурант [79, арк. 54].

Тож пияцтво набуло в Донбасі надзвичайного поширення, що відбилося на розмірах бюджетних витрат робітничих родин на алкоголь, які перевищували середньостатистичні по Україні в 1,4 раза.

Відповідно до даних ВУРПС, витрати із сімейного бюджету робітників Донбасу на придбання спиртних напоїв становили 4% [702, с 204]. В цілому робітники споживали алкоголь майже у два рази більше за службовців [599, с. 60]. Так, у Луганську в 1926 р. попит на спиртні напої зріс у порівнянні з 1925 р. у 2,2 раза. По Артемівській окрузі дані, отримані з окружної міліції за 1925 р. і перший квартал 1926 р., засвідчують значне поширення самогонваріння серед населення: за час з 1.01.1925 по 1.01.1926 рр. складено протоколів 2865 з приводу викриття осередків самогонваріння, відібрано самогонних апаратів 824, відібрано самогону – 4695 літрів [417].

Загальносоюзні показники щодо подушної норми споживання горілки робітниками в абсолютних розмірах та у відсотках представлені і у працях С.Г.Струмліна [708, с. 64], який звертається до порівняння 1927/28 та 1932/33 рр. Так, за його даними, у 1927/28 р. подушна норма її споживання ними на рік становила 61%, а у 1932/33 р. – 79%.

Питання структури витратної частини бюджету робітничих сімей України у 1926-1929 рр. висвітлювалося В.М. Довгополом, який наводить підрахунки їхніх витрат у карбованцях та відсотках за різними статтями споживання, у 1927/28 р. та 1928/29 рр. Він констатує помітне зниження витрат на спиртне у 1928/29 р., порівняно з 1926/27 і 1927/28 рр. [571, с. 56]. Так, на одну сім'ю на місяць витрати в руб. становили: у 1926/27 р. – 2,96; у 1927/28 р. – 3,13; у 1928/29 р. – 2,05 руб. У підсумку до бюджету сім'ї (у %) їхня частка сягала: у 1926/27 р. – 2,6; 1927/28 р. – 2,6; 1928/29 р. – 1,6%.

З часом пияцтво поширилося і серед жінок, неповнолітніх дітей, навіть молодшого шкільного віку, внаслідок чого споживання алкоголю на душу населення регіону зросло. Наприклад, у м. Луганську у другій половині 1920-х рр. щомісячно споживалося 5700 відер горілки. Це говорить про те, що збільшився і випуск продукції Луганського горілкового заводу. Ситуація щодо алкоголізму в Донбасі визначалась рівнем споживання алкогольних напоїв. Динаміка випуску горілочаних напоїв також мала тенденцію до зростання, а це призводило до низки негативних наслідків, зокрема, хуліганських вчинків, бійок, моральних образ, насильств та ін.

У той же час в Луганській окрузі велася вперта боротьба щодо виявлення самогонних апаратів. Самогоноваріння у 1927/28 р. вже не мало масового розповсюдження і в порівнянні з 1926/27 р. воно знизилося на 72,1%. Але замість самогоноваріння поширилося шинкарство (таємний продаж горілки), що збільшився на 50%. Шинкарством переважно займалися колишні «самогонщики», а також приватні крамарі та власники їдалень та пивних [222, с. 62], що сприяло зростанню споживання горілки. З цього приводу у 1928 р. газета «Молодой рабочий» у замітці «Дві цеберки на особу» повідомляла: «Прогрес пияцтва вражаючий: в Луганську, наприклад, подушне використання горілки з 0,2 цеберки у 1924 р. зросло до 1,88 цеберки у 1927 р. По Сталіно збільшення у 4 рази... У Ленінграді звичайно робітник пропиває 4 руб. 60 коп., у Харкові – 2 руб. 67 коп., а в Луганську – 4 руб. 80 коп., у Сталіно – 5 руб. 33 коп. (не враховуючи пива і привозного вина). Якщо ж додати і це, офіційні статистичні показники, за даними Української ради профспілок, зростуть до 7-8 руб. Зовсім нерідкі випадки, коли сезонники пропивають 1/3-1/2 заробітку...» [412]. Алкоголізм розповсюджувався швидкими темпами: вживання спиртних напоїв робітниками з 1924 по 1928 рр. збільшилося у 8 разів [712, с. 205].

Запої робітників призводили до періодичних зупинок виробництва, що мало колосальний негативний вплив на економічну складову та соціально-виробничу сферу. У 1928 р. лише одне «Донвугілля» за 6 місяців, внаслідок

пияцтва, не додало 55 млн пудів вугілля. Виходи на роботу скоротилися до небувало низького рівня, замість 21 до 12 або 13 виходів на місяць. По Єкатеринінському, Рутченківському, Сталінському, Горлівському рудоуправліннях у серпні лише 66% робітників виходили на роботу [412].

А випадки появи на роботі у нетверезому стані для багатьох робітників були нормою. До того ж не вдалося викоринити таку поведінку навіть у 1930-му р. На прохідних заводів регіону контролери неухважно перевіряли робітників щодо тверезості. В результаті з них 26 лютого 1930 р. на завод пропустили робітника, який був таким п'яним, що при вході в цех моментально звалився на землю і міцно заснув. Преса наголошувала: «Товариш контролер, треба пильніше стежити за тими, хто прибуває в цех» [484].

Така ситуація не влаштовувала владу, яка наприкінці 1920-х рр. розгорнула боротьбу з алкоголізмом у трьох напрямках: скорочення виробництва та продаж спиртних напоїв, активізація лікувально-примусових заходів, покращення культурно-просвітницької роботи [544, с. 67].

«Постанова III з'їзду профспілок Сталінської округи про боротьбу з алкоголізмом...» від 22.11.1928 р. свідчила, що центральне місце у всій культурній роботі мала займати боротьба з пияцтвом, якому потрібно було оголосити жорстку війну. З'їзд запропонував витіснити з клубів та палаців праці продаж у буфетах будь-яких спиртних напоїв, включаючи пиво, а на зміну організувати чайні. Зауважувалося на необхідності мобілізації громадськості на боротьбу з пияцтвом: проведенні громадських судів над алкоголіками, організації лекцій та бесід про шкоду алкоголю членами товариства. Накреслювалися заходи організації протиалкогольного диспансеру, зауважувалося на необхідності сприяння його роботі з боку профспілок [691, с. 88-89].

У 1928 р. було утворено Загальносоюзне товариство по боротьбі з алкоголізмом. На той час в Україні існувало лише 2 наркологічних диспансери, один з них функціонував у м. Сталіно. Алкоголіки, які

потрапляли до диспансеру, вважалися не хворими, а «класово неповноцінними дезорганізаторами соціалістичного наступу» [702, с. 206]. У січні 1929 р. на металургійному заводі ім. Ілліча у Маріуполі було відкрито наркодиспансер [584]. Відпрацювавши більше місяця, він завоював довіру робітників заводу. Усього за час роботи його відвідало 525 осіб (193 первинних хворих), систематично лікувалися 24 хронічних алкоголіки і 139 курців [449]. Житлкооперативи Маріуполя розпочали організацію осередків антиалкогольного товариства за місцем проживання робітників [448].

Зважаючи на особливе значення Донбасу для індустріалізації та значне поширення серед його населення споживання алкоголю, керівництво держави приділяло особливу увагу боротьбі з алкоголізмом у цьому робітничому центрі. Наприкінці 20-х років рішенням Ради антиалкогольних товариств було організовано антиалкогольну «кіноекспедицію» до Донбасу, з кінопересувкою, пересувною виставкою, доповідачами. Протягом місяця експедиція відвідала 28 рудників, провела там велику кількість доповідей та лекцій, демонстрували кіно, а в деяких місцях вдалося навіть організувати осередки товариства тверезості [509, с. 10].

Того ж часу в Україні виник перший в Радянському союзі театр антиалкогольної пропаганди. Він гастролював по містах і робітничих селищах Донбасу і, окрім антиалкогольних спектаклів, проводив з відвідувачами бесіди та лекції на антиалкогольні теми.

З часом виявилися результати боротьби з пияцтвом і алкоголізмом. Якщо до 1927 р. після Пасхи були сотні п'яниць, які влаштовували бійки та чинили хуліганство на вулицях регіону, то в останні 2 роки ситуація помітно змінилася. У 1929 р. за пияцтво під час Пасхи було затримано лише 8 осіб, по Макіївці також 8 [252].

япротягом 1920-х рр. у рамках антиалкогольної політики світ побачила низка видань пропагандистського характеру. Ще у 1926 р. в Артемівську виходила одноденна газета «На боротьбу с алкоголізмом и венеризмом», яка друкувала просвітницькі статті: «Санітарне просвітництво у справі

оздоровлення трудівників»; «Алкоголізм та його наслідки»; «Алкоголь сприяє поширенню венеричних захворювань»; «Що таке венеричні захворювання»; «Чому випущена горілка». Окремі номери газет виходили під гаслами: «Охорона здоров'я трудящих – справа рук самих трудящих», «Боротьба за здоров'я є в той же час боротьбою за комунізм»; «Робітник, пам'ятай, що самогонщик – твій ворог, що одурманює тебе заради наживи»; «Сифіліс – не ганьба, а нещастя»; «155-а стаття кримінального кодексу суворо карає тих, хто заражає іншого венеричною хворобою»; «Боротьба з венеричними захворювання – ударне завдання дня»; «Чому випущена горілка» [417].

Важливу роль у пропаганді здорового способу життя відігравав журнал «Путь к здоровью» за 1920-ті рр., в якому розміщалися замітки, що розтлумачували шкідливість пияцтва: «Фронт боротьби з пияцтвом», «Пиво і пивна, «На боротьбу із самогоном», «Горілка та потомство», «Пісні про пияцтво» [455]. Задля підсилення змістовності статей, до них додавалися гумористично-саркастичні карикатури, що зображали у неприглядному вигляді п'яниць.

У 1929/30 р. на замовлення товариства боротьби з алкоголем через видавництво «Наукова думка» і Держвидав України було видано серію книг «За тверезість», що нараховували 14 найменувань. Виходив друком з аналогічною назвою і журнал товариства [781, с. 112].

Одночасно поширювалися адміністративні заходи боротьби з пияцтвом та алкоголізмом. У серпні 1929 р. Президія Луганської міської ради видала обов'язкову постанову №15 «Про торгівлю спиртовими напоями», яка забороняла у м. Луганську, як у центрі, так і на околицях, торгувати горілкою, горілчаними виробами та пивом, у дні революційних свят, а у районах фабрично-заводських підприємств також у дні видачі заробітної платні робітникам, однак не більше 2-х разів на місяць. Крім того, міська рада не допускала продажів і відпуску горілки, горілчаних виробів, пива й виноградного вина в робітничих клубах, сільбудах, буфетах театрів, кіно,

гуртожитках, лазнях, громадських садах, а продаж горілки й горілчаних виробів – у закусочних та їдальнях громадського харчування державних, кооперативних і приватних. Торгівля алкогольними напоями заборонялася і під час чергового призову до лав Червоної Армії. Повсюдно не дозволявся продаж алкогольних напоїв неповнолітнім, також заборонялася реклама алкогольних виробів (у пресі, на плакатах і об'явах) та виставка алкогольних напоїв у вітринах магазинів. Допускалося лише розміщення відповідних вивісок на крамницях, які торгували вином або іншими спиртними напоями. Особи, винні у невиконанні постанови, підлягали в адміністративному порядку штрафу до 100 крб, або примусовим роботам до 1 місяця [315, с. 55-56].

Але, незважаючи на численні намагання влади, проблему пияцтва та алкоголізму не було остаточно подолано. Як зазначив сучасний дослідник І.В.Іщенко: «Глобальними чинниками, які б зупинили появу нових покидьків суспільства, могли стати лише соціально-економічна стабілізація, динамічне виробниче зростання в республіці та країні» [755, с. 14], чого владі у повному обсязі досягти не вдалося. Науковець зауважив, що жодна державна та громадська структура (на кшталт протиалкогольного товариства, створеного у липні 1928 р.) не була спроможною побороти цю соціальну хворобу в умовах швидко змінюваної економіки. До того ж, культурні розваги – головний інструмент у боротьбі з алкоголізмом у період непу, – не зазнали максимального втілення у життя населення, знову ж таки, через соціально-економічну нестабільність в країні [598, с. 30-31].

Окрім пияцтва серед соціальних аномалій періоду 1920-х слід виокремити і проституцію. Для розробки заходів організації боротьби із цим соціальним лихом, а також для координування зусиль різних організацій та установ у цій кампанії, при Наркомздор'я на підставі обіжника ВУЦВКу, ВУРПСу та Наркомздор'я від 17 лютого 1923 р. створювалася Українська Центральна Рада по боротьбі з проституцією [15, арк. 21]. І хоча економічні проблеми сприяли поширенню проституції в країні, у Луганську, наприклад,

за даними газети «Луганська правда», у 1927 р. остання не зазнала такого значного поширення, як у великих містах [376].

Серед соціальних відхилень досліджуваного часу свого прояву зазнали й азартні забавки⁹ населення. На сучасному етапі у низці регіонів України йде стрімка боротьба з підпільною організацією ігорного бізнесу. Незважаючи на законодавство щодо заборони грального бізнесу в країні, трапляються випадки виявлення закладів зосередження ігрових автоматів, казино і т.ін. Не винятком є і промисловий Донбас, де, як склалося історично, ігрові заклади почали з'являтися майже 100 років тому.

Загалом, типовими формами відпочинку населення станом на 1923 р. були прогулянки, танці, спорт, тобто розваги фізичного характеру; а також естетичного; розумового (шашки, шахи), а крім того азартні ігри (карти, лото). Останнім надавали перевагу 39,5% працюючих чоловіків та жінок та 11,1% домогосподарок [478, с. 30-31].

Втім, азартні ігри призводили до психологічної залежності гравців, та, у свою чергу, значних витрат на них. З іншого ж боку, для їхніх організаторів це був бізнес, який приносив значні прибутки [502, с. 182]. Ще з поновленням ігорного бізнесу на початку непу дозволялися ігри в лото, механічний іподром, карткові ігри (вінт, преферанс, бридж, безик). Однак у подальшому ігорні заклади почали обкладатися податком, а організатори бізнесу мали отримувати дозвіл на такого роду промисел [505, с. 11]. Цікаво, що з листопада 1921 р. влада офіційно дозволила продаж гральних карт. Почали з'являтися ігорні будинки та клуби, доходи від комерційної діяльності яких йшли у місцевий бюджет.

З 1 листопада 1925 р. у м. Сталіно було відкрито казино (1-ша лінія №39), у якому грали в комерційні ігри: Шменн-де-фер, Преферанс, Винт, Мауз та інші. Гра у Шмен-де-Фер розпочиналася о 18:00. При казино діяв

⁹ *Азартна гра* – будь-яка гра, обов'язковою умовою участі в якій є сплата гравцем грошей..., що дає змогу учаснику як отримати вигреш (приз) у будь-якому вигляді, так і програти внесені гроші залежно від випадковості.

першокласний буфет. Іноді відвідувачами ігорних будинків були робітники [702, 195-196].

Місцева та регіональна преса того часу часто друкувала дописи про шкідливість азартних ігор для населення. Так, одна з них під назвою «Убить биксу!» у газеті «Кочегарка» повідомляла, що у середні 20-х років на базарі Голубовського рудника з'явилася азартна гра «бікса». «...Тільки-но получка, так робітники і залишають у господаря бікси усі кошти ...» [280]. Слов'янський базар також був переповнений біксами, попками і іншими різноманітними забавками. «Люди виграють, програють. Більше, звичайно, останнє. Поряд з тими, хто увійшов в азарт, збирається багато народу. Спритні люди нишпорять по чужих кишнях, як по своїх власних. Пора уже покінчити з біксами і попками, тоді і для любителів хазяйнувати по чужих кишнях не буде спокуси» [281], – закликала ця газета в іншій статті.

Однак проблема полягала і в тому, що ігроманія «з'їдала» не лише час дозвілля, а й робочі години. Так, допис «Козел і розвиток мозку» в «Кочегарці» повідомляла, що робітники водокачки при Первомайському руднику ще у 1924 р. «заразилися» карточною хворобою. Навіть під час чергування вони кидали роботу і збиралися, аби пограти в «козла». Серед постійних учасників цієї гри були: інструктор Брусков, помічник Афанасьєв, учні Левченко і Афанасьєв, а картярів Волков, який доводив, що «козел» сприяв розвитку мізку [281].

Поширеними азартні ігри були і серед селян. Наприклад, у селі Радоловка, за даними газети «Рабоче-селянское слово», у 1925 р. карткова гра «звила міцне гніздо». «Багато селян тільки й думають про те, як пограти чи відігратися «в очко». Програється сімейна ссуда, гроші від проданого коня чи корови і т.ін. Як не сумно, але картковий азарт більш за все розвинений серед членів місцевого комнезаму» [462] – скаржився сількор з Радоловки.

Траплялися випадки, коли громадські кореспонденти писали до місцевої преси у римованій формі, критикуючи поширеність азартних ігор у

Донбасі. Один із них, «Вредные увлечения», був надрукований у «Кочегарці» [281]:

Один у бикса. Те в лото –
 Огромна власть азартной страсти –
 А третья группа – те за то,
 Чтобы тянуть у попки счастье.
 Четвертые идут легко
 На все невзгоды и лишения.
 Чтоб честно вытрусить «в очко»
 Свою последнюю кишенью.
 Бывает, заведется грош,
 Чтобы купить себе обновку.
 Но страсть не слушает: – даешь!
 И грош летит на «сороковку».

Аналогічні публікації друкувались в газеті «Луганська правда». Наприклад, у дописі «Невинное развлечение», автор розповідав про відкриття в у 1927 р. у Красному Лучі будівлі, що спочатку призначалася для тирю, грального залу для гри в «Лото», де «...усі поспішають виграти, чути сміх, веселу розмову. Все зійшло нанівець – газети, журнали» – писав житель Красного Луча – «Заплатив за карту 20 коп. й сиди – накривай цифри. Закрив 5 цифр підряд, кричи: «готово, гони монету»...Грала до тих пір, доки гроші тихенько переходили до кишені власника, який за гру брав 40 коп., а за вечір його прибуток становив 150-200 руб. Серед гравців вирізнялися робітники, дрібні службовці, підлітки...Робітник, який програв сьогодні 3 руб., повертається завтра з метою відігратися й знову несе господарю 3 руб. ...» [382].

Тож у період 20-х рр. ХХ ст. азартні ігри набули у Донбасі поширення. Вони мали величезний вплив на жителів регіону. Ігроманами ставали робітники та фабрично-заводські робітники, прибутки яких «перетікали» в

казино, на гру в преферанс, шменде-фер, винт, мауз та інші комерційні ігри, у тому числі й лото. Для професійних гравців вони були джерелом прибутку, інші ж, захоплюючись азартом, ставали жертвами ігорних ділків. Поголовне захоплення картковими іграми негативно впливало на психологічний стан гравців, зумовлюючи ігрову залежність. Як зазначає дослідниця І.О. Дмитрик, на шкідливі звички у досліджуваній період селяни витрачали більше коштів, ніж навіть на гігієнічні потреби [752, с. 11].

Таким чином, узагальнюючи вищевикладене, підкреслимо, що 1920-і рр. – час трансформацій у всіх сферах життя. Зміна політичного вектора, економічного градієнта не дала можливості реалізувати проголошені соціальні принципи у буденному житті населення регіону. Потерпав від цього й «привілейований» робітничий клас. Нестабільність спричинила девіантну поведінку відхилень населення у вигляді пияцтва та алкоголізму, ігроманії і проституції. Влада вдалася до кампаній боротьби із зазначеними соціальними аномаліями, однак викоринити вщент їх не вдалось. Найголовнішою причиною цього залишався низький культурний рівень населення. Робітничий Донбас у сенсі поширення алкоголізму та пияцтва був лідером не лише на теренах УСРР, але й випереджав Ленінград. Це мало негативні наслідки: 1) для виробничого процесу, 2) реалізації соціальної політики та для здоров'я людей. Насправді у першій половині 20-х рр. уряд та місцеві органи переймалися розв'язанням вказаних проблем на законодавчому рівні, почавши стрімко трансформувати офіціоз у практику лише з 1923 р. Реальна ж політика боротьби із соціальними аномаліями розпочалася проводитися з другої половини досліджуваного часу, досягши апогею у 1928/29 р.

Того часу в Донбасі був дозволений ігорний бізнес. Азартні ігри занурювали населення з головою у світ гри. Їхні видатки на гру зростали, крім того, виникала психологічна залежність гравців від гри. Негативним був прояв залежності від азарту їхньої гри не лише у часи дозвілля, а й під час виконання виробничих обов'язків.

Проституція в Донбасі не набула того прояву, що в інших регіонах країни.

Таким чином, соціально-економічний, бурхливий технологічний розвиток, які ставилися пріоритетними у політиці нової влади у період 20-х рр. минулого століття, визначив основні напрямки і в духовному житті суспільства. Та перш за все нова економіка, новий технологічний устрій передбачали задіяння у промисловості максимальної кількості робочих рук і кваліфікованих інженерів з метою виведення гірничої та машинобудівної промисловості, потужним концентрантом якої був Донбас, на передовий рівень розвитку.

Однак населення, задіяне у виробництві Донбасу, потребувало морального релаксу, тож нерідко смакувало реліктовими традиціями у власному дозвіллі. Традиційність у вживанні алкогольних напоїв, незважаючи на низку заходів, що впроваджувалися владою, панувала. Серед причин слід в першу чергу назвати нестабільність соціально-економічної ситуації (можна порівняти з 1990-ми рр.), а також психологічний фактор. Робітничий клас сподівався на трансформацію обіцянок нової влади щодо надання відповідних соціальних благ у життя, однак безліч робітників так і залишилися жити у землянках, голодувати, отримувати мізерну зарплатню за тяжку працю. В результаті поширилися пияцтво, алкоголізм. Донбас у даному питанні випереджав Ленінград. Характерною була, говорячи сучасною мовою, ігроманія, яка, з одного боку, була для певних верств джерелом колосального доходу, а для азартних людей – джерелом спустошення кишень та моральної деградації. Усе це призводило до девіантної поведінки певних верств населення. Поширеним був бандитизм.

Влада, розуміючи, що така картина ніяк не вписувалася у доктрини комунізму та врешті-решт соціалізму, бо неадекватний люд не спроможний

вивести промисловість на нові сходи досягнень, розпочала запроваджувати та втілювати в життя нові напрямки в розвитку духовної сфери. Поряд з освітніми реформами, перш за все ставилося питання ліквідації неписьменності та проведення українізації. Серед культурних заходів позитивним слід назвати кроки щодо утворення низки закладів культури, клубів, хат-читалень та ін. з метою максимального охоплення населення регіону освітою та ідеологічним вихованням. Незважаючи на ідеологічні пріоритети, досягнення у даній сфері були вагомими. Тому у сучасних умовах варто звернути увагу на історичний досвід 1920-х рр. у цій царині, адже попри усі плюси «електронного дому» людина позбавляється реального життя у соціумі (прогулянок на свіжому повітрі, влаштування дозвілля у кінотеатрах, театрах, клубах, яких вже майже не існує, відвідування бібліотек і т.н.), що призводить, на думку психологів, до епідемії самотності. Як бачимо, у певних напрямках історичний досвід минулого є доволі повчальним у сучасних умовах розвитку суспільства.

ВИСНОВКИ

Промисловий Донбас періоду 1920-х рр. був головним індустріальним осередком, де значна частина населення належала до привілейованого робітничого класу. Процес формування соціально-виробничої інфраструктури регіону розпочався у складних умовах соціально-економічної ситуації, що склалась у країні. На початку 1920-го року розруха, що була наслідком війни та революційних подій, ставила перед новою владою стратегічні завдання ліквідації її наслідків в усіх сферах життєдіяльності суспільства, по-суті, навіть будівництва заново низки установ та створення житлово-комунального комплексу. Україй складна фінансова ситуація змусила владу тактично переорієнтуватися на розвиток ринкової економіки, хоча стратегічно така політика владу не влаштовувала, що призвело до витискання приватника зі згортанням нової економічної політики наприкінці 20-х років.

В умовах розрухи жорстке централізоване управління усіма сферами життя було влучним інструментом і мало певні переваги. Тому позитивні моменти у відновленні й розвитку соціально-виробничої сфери у відбудовний період слід віднести на рахунок досягнень компартійного керівництва. Однак у другій половині 20-х років за умов стабілізації суспільного життя воно стало гальмувати суспільний розвиток.

На початку досліджуваного десятиліття соціальна напруга в Донбасі була надзвичайно високою, що зумовлювалося низьким рівнем розвитку соціальної інфраструктури регіону. Водночас економічні та культурні запити населення постійно зростали. Розрив між рівнем запитів і можливістю їхнього задоволення спричиняв соціальні заворушення, зокрема, інтенсивний страйковий рух. Населення потребувало підвищення заробітків, покращення житлово-комунальних послуг, побутових умов, санітарного стану міст, а

головне – покращення рівня продовольчого постачання. Рівень охорони праці взагалі не відповідав елементарним нормам.

Підсумовуючи діяльність продовольчих, торговельних і фінансово-кредитних установ, треба підкреслити, що їхнє становлення відбувалося в часи голоду, розрухи та зміни вектора в економічній політиці уряду. Та економічна ситуація, в якій опинилася молода радянська держава, змушувала владу задуматися над стратегією виходу з економічної кризи, що була наслідком не тільки революційних подій та громадянської війни, а й політики воєнного комунізму. З одного боку, керманічі, які проголосили нові ідеологічні цінності, зокрема, щодо привілейованого стану пролетарія в суспільстві з наданням йому всіх необхідних соціальних благ для створення найкращих умов життя, розробили стратегію соціалістичного суспільного устрою, при цьому залишаючи поза увагою інші верстви населення. З іншого боку, керівництво бачило можливість утілення в життя нових соціальних завдань лише на теоретичному рівні, не маючи уяви щодо практичного подолання негараздів, які мали прояв у регіоні.

Продовольчий стан Донбасу на початку 1920-х рр. був украй тяжким, адже Донецьку губернію спіткав недорід, який досяг апогею у 1921-1922 рр. і повторився у 1925 р. Для донецьких шахтарів надходила допомога з різних міст України та Російської Федерації. Зі свого боку, селяни Донецької губернії змушені були надавати допомогу голодуючим у Поволжі, залишаючись без хліба. Продовольчий голод у регіоні позначився на усіх сферах суспільного життя. Призупинився розвиток промисловості, що негативно позначилося на економіці Донецького басейну. Одним з періодів продовольчої кризи був і 1928 р., коли стався неврожай. У результаті ціни на продовольство стрибнули вгору. Хлібна криза 1928-1929 рр., слабке постачання необхідними овочами робітничого населення призводили до його невдоволення. Постулати, проголошені владою щодо робітника – центральної постаті радянського суспільства, на практиці не були

реалізовані, бо навіть у 1929 р. він був позбавлений елементарного продовольчого мінімуму.

Широкого розвитку набула система громадського харчування у промисловому Донбасі. Навіть на сучасному етапі вона не має тих масштабів, яких досягла наприкінці 1920-х рр. Кількість закладів громадського харчування в Донбасі була найбільшою, порівняно з іншими регіонами. Уже восени 1920 р. у Донецькій губернії кількість їдалень для дорослих дорівнювала 111. Позитивну роль у розвитку громадського харчування відіграла споживча кооперація. У 1925 р. розвиток системи громадського харчування в регіоні позначився збитковістю. Але індустріалізація сприяла збільшенню мережі закладів громадського харчування, особливо в Донбасі – більш ніж у 20 разів наприкінці досліджуваного часу. Уперше в історії країни було налагоджене безкоштовне харчування безробітних, хоча і не у значних розмірах. Загалом у другій половині 20-х років помітно покращилася якість харчування робітників. Але ціни у закладах громадського харчування були неусталеними, через що населення скаржилося місцевій владі та висловлювало своє невдоволення у пресі. У різних містах регіону траплялося спекулятивне підвищення цін, що впливало на видатки населення. Залишав бажати кращого санітарний стан їдалень.

У Донбасі в період 20-х років розвивалася державна, кооперативна та приватна торгівля. Продовольча криза, голод, економічне відставання, відсутність фінансового фундаменту наштовхували керівництво держави на необхідність раціонально зважити зусилля та знайти практичний вихід із ситуації, що склалася. У результаті В.Ленін пішов на економічну реформу, наслідком чого було впровадження нової економічної політики у березні 1921 р. Березневий декрет давав право офіційно ввести елементи приватної торгівлі, яка свого часу (1918 р.) була заборонена в країні, але на вказаний період розвивалася у вигляді «мішечництва» та інших формах.

Справа в тому, що державний сектор економіки стикнувся зі значними економічними труднощами, тому впровадження елементів ринкової економіки було вигідним. Приватна торгівля швидко стала популярною через нижчі ціни, аніж у кооперації та державній торгівлі. Однак керівництво країни це не влаштовувало, через що влада вдалася до адміністративно-правових дій з метою формування перепон на шляху розвитку приватної торгівлі, аби зміцнити тверді позиції державного та кооперативного торговельного сектора. У результаті наприкінці 20-х років було здійснено витіснення приватного сектора з ринку внутрішньої торгівлі. Але незважаючи на його офіційну ліквідацію, у регіоні приватна торгівля була поширеною ще й у 1929 р.

У досліджуване десятиліття свого розвитку набула й фінансово-кредитна система. Утворювалися відповідні установи (банки та ін.), які видавали кредити. У сфері торгівлі перевагами в отриманні приватних послуг користувалася кооперація. Банки в Донбасі були відкриті вже з 1922 р. У 1927 р. розпочалося певне скорочення фінансово-кредитних установ, які були посередниками у наданні кредитів, а постановою «Про кредитну реформу» (1930 р.) було введено пряме банківське кредитування.

Житлово-побутова сфера регіону на 1920-й р. була занедбаною. Упровадження непу сприяло поживленню житлобудівництва, особливо завдяки діяльності житлових кооперативів. Для досліджуваного десятиліття були характерні: націоналізація житла, тимчасова денационалізація житлового фонду, будівництво за рахунок коштів, які асигнувалися урядом, та розвиток житлово-будівельної кооперації, будівництво житла трестами та приватне будівництво. Найуспішнішим було будівництво житла трестами, але й воно супроводжувалося перепонами, пов'язаними із затримкою видачі кредитів банками.

Незважаючи на комплекс робіт, розгорнутих владою щодо забезпечення жителів Донецького регіону житлом, житлова норма наприкінці досліджуваного періоду для робітників там була значно нижчою (від 3,8 до 5

кв. м), аніж встановлена згідно з нормативно-законодавчою базою –13,65 кв. м. Краще забезпечувалися житловою площею в Донбасі спеціалісти, службовці – від 6 до 18 кв. м. Деякі представники вищого технічного персоналу жили у квартирах з кількістю кімнат від 4 до 7, у той час, як деякі робітники й досі не мали власного житла та змушені були знімати помешкання у жалюгідному стані.

До вищеозначених проблем додавалися негаразди, пов'язані із санітарним станом міст і селищ регіону, покращення якого потребувало насамперед будівництво водогонів, каналізаційних стоків та налагодження пожежної справи. Щодо останньої, то її було виведено на новий рівень. Електрифікація в регіоні не досягла максимальних результатів, практично ж її реалізація не була доведена до кінця. Будівництво перших водогонів у великих промислових містах слід віднести на рахунок досягнень влади, однак стан каналізації так і залишався слабким протягом десяти років. Упорядкування міст, супроводжуване освітленням вулиць, замощенням доріг, поява зелених насаджень дещо удосконалилися лише наприкінці досліджуваного періоду. Порівняно значними були розміри асигнування на комунально-побутовий устрій регіону із державного бюджету і становили 25% усіх капіталовкладень, що дорівнювали в Україні 11,7 млн руб. у 1928 р.

Проблема транспорту в регіоні набула особливого значення з початком індустріалізації. Спроби місцевої влади забезпечити регіон місцевим транспортом – автобусами і трамваєм були реалізовані, але фінансові складнощі гальмували процес забезпечення транспортними засобами у необхідній кількості. Здійснювався ремонт шляхів та містків, але повільними темпами.

Створення виробничих гарантій робітничому населенню виявилось у започаткуванні радянської системи технічної освіти, запровадженні законодавчої бази з проблем техніки безпеки та охорони праці у боротьбі з виробничим травматизмом. При цьому здійснювалися також заходи щодо забезпечення ліками та курортного відпочинку різних верств населення

регіону з метою оздоровлення працюючих на підприємствах важкої промисловості. Влада розуміла необхідність створення всіх можливостей фундаментального духовного розвитку, звісно, відповідно до ідеологічних догм політики Радянської влади.

Розпочався процес кадрової підготовки робітників та ІТР для важкої промисловості й сільського господарства. Було створено низку навчальних закладів технічного та сільськогосподарського профілю. Донбас у цьому питанні відзначився як позитивною, так і негативною діяльністю. Однак негативні сторони були переважно викликані об'єктивними причинами. Зокрема, до позитивних слід віднести:

- ❖ формування мережі навчальних закладів відповідного технічного та аграрного профілю;
- ❖ задіяння великої кількості сільського і міського населення до навчання в них;
- ❖ підготовку власної науково-педагогічної еліти;
- ❖ формування досвіду із запровадження потужного інституту практики як у сільськогосподарських, так і в технічних закладах освіти;
- ❖ трансформація низки технікумів в інститути протягом досліджуваного десятиліття.

Серед негативних аспектів були:

- відсутність належної матеріально-фінансової бази, яка виокремлювала певні недоліки, пов'язані з: неналежною оплатою праці викладачів та проблемами видачі стипендій; відсутністю місць у гуртожитках; високими цінами на харчування для студентської молоді; відсутністю знижок на білети в театри, кіно і т.ін., незадовільним станом приміщень та ін.;
- відсутністю раціонально підготованих та упорядкованих навчальних планів та ін.

У 1920-х рр. гострими стали проблеми, пов'язані з технікою безпеки та охороною праці на підприємствах Донецького басейну. Час вимагав мобільного вирішення цих питань через необхідність прискорення темпів розвитку важкої промисловості. Значна роль у цій площині відводилася профспілкам.

У Донбасі запроваджувалися та втілювалися на практиці всі необхідні заходи з метою запобігання травматизму з різними наслідками. Так, коли у 1921 р. було створено Всеукраїнський інститут праці (м. Харків), його філію відкрили і в Донецьку. Оскільки ставка робилася на профілактичні превентивні заходи, інститут надавав науково-практичну допомогу господарським і профспілковим організаціям з питань охорони праці. Однак роль профспілок перебільшувати не можна, бо часто їхні представники нехтували цією проблемою. Як наслідок – незначне скорочення показників травматизму наприкінці досліджуваного періоду та більш того – збільшення показників нещасних випадків зі смертельним кінцем. Загальна картина хоча й зображала результати діяльності владних органів у даному напрямку, усе ж локальні показники доволі часто її викривляли, що дає нам змогу констатувати про наявність вагомих прогалин того часу. Серед причин недоліків підкреслимо:

- надмірні плани індустріальними стрибками досягти небувалого рівня розвитку промисловості;
- ідеологічні догми, що завуальовували діяльність влади у цьому напрямку;
- відхід від нової економічної політики позбавив додаткових коштів, що надходили для покращення стану охорони праці й техніки безпеки від приватних власників, у той же час останні не дотримувалися вимог і нерідко знущалися над робітниками. Як результат сказаного – трудові конфлікти тощо;
- формальне скорочення робочого дня.

Позитивною стороною було:

- ✓ створення законодавчої бази у сфері техніки безпеки й охорони праці;
- ✓ удосконалення рятувальної справи та виведення даної проблеми на науковий рівень;
- ✓ покращення умов праці робітничої молоді наприкінці досліджуваного періоду, хоча в Донбасі у багатьох містах праця неповнолітніх і досі використовувалася;
- ✓ приділення уваги жіночій праці;
- ✓ створення власної групи курортів та відправлення пролетарів та їхніх сімей на відпочинок і лікування;
- ✓ безкоштовне забезпечення населення ліками (однак розвиток фармацевтичної галузі супроводжувався й негативними аспектами, зокрема, платністю в госпрозрахункових аптеках).

Духовне життя було сповнене суперечностей та дисонансу, наслідком чого став прояв девіантної поведінки населення. Поширювалися алкоголізм та пияцтво. Споживали алкоголь усі – від робітника до лікаря, від керівника сіль/міськради до представників міліції та духовенства. Так і побили рекорд, посівши лідируючі позиції зі споживання спиртного на рік на душу населення в СРСР. Алкоголізм був наслідком внутрішнього бунту населення проти реалій радянської дійсності і став поширеним особливо серед молоді та старшого покоління, які відчували свою соціальну незаохочуваність.

Поширення зазнала й ігроманія, яка розвивалася власниками ігорних будинків з метою заощадження нелегальним шляхом коштів, тобто наживи на іграх, в яких брали участь пригнічені життям жителі та схильні до азарту. Ігрова залежність мала такі ж фактори психологічних звичок і притаманностей, що й нині. Лише масштаби розвитку були менші, аніж ті, з якими веде боротьбу влада в сучасних умовах.

У такій ситуації влада розуміла, що на цей виклик потрібна відповідь. Діалог почали встановлювати за допомогою створення культурної бази в регіоні. Свого розвитку набули театральне та кіномистецтво, музейна справа.

Бібліотеки стали осередком знань, де кількість читачів з кожним роком зростала. Але найголовнішим проектом влади у культурному ареалі було створення робітничого клубу. Це був центр універсального духовного розвитку, де можна було відпочити морально та фізично. У клубах грали в розумові ігри, читали книги, займалися танцями та співом, долучалися до театру. На нашу думку, це величезний позитивний досвід Радянської влади в культурній сфері, що було зруйновано в нашій державі з переходом до демократичного розвитку і кардинальної відмови від принципів тогочасної радянської ідеології. Дух колективу – той необхідний елемент, який слід відродити в сучасному духовному житті регіону та країни в цілому. Адже нині є увесь пласт, фундаментальне підґрунтя для його реалізації. А тоді, навпаки, у матеріальному сенсі його доводилося будувати та створювати, маючи при цьому незначне асигнування, але була ідея.

З одного боку, намагання влади покращити стан соціально-економічної сфери Донбасу були не марними. Враховуючи економічні умови того часу, уряд мобільно реалізовував соціально-виробничу політику, однак вона часто мала локальний характер прояву чи, навпаки, вирішувалася на вищому рівні, спрямовуючи свої дії на практичну реалізацію теоретичних декларацій регіонального діапазону.

Вивчення розвитку соціально-виробничої інфраструктури в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст. дає підстави зробити такі рекомендації щодо реформування сучасної галузі:

- у культурній сфері відновити дух корпоративізму, аби запобігти глибокого прояву «епідемії» самотності;
- відновити соціальні гарантії найманих працівників з наданням їм можливості отримувати житло хоча б на умовах безвідсоткового кредиту, при цьому заохочуючи молодь до роботи на виробництві та підвищуючи рейтинги технічних спеціальностей;

- розгорнути кампанію сільського житлобудівництва та відновлення зруйнованого фонду з метою заохочення випускників вишів працювати на периферії;

- з метою реалізації попереднього пункту, призупинити тенденцію закриття шкіл та лікарень у селах, запобігаючи таким чином скороченню робочих місць, а навпаки, у рамках політики заохочення прагнути збільшити останні;

- відродити систему громадського харчування в регіоні та країні в цілому, підкреслюючи власні традиції та історичний досвід минулого, лімітуючи по максимуму систему фастфуду, замінивши її гарячими обідами.

Але треба визнати, що тогочасний досвід пройшов складні етапи, які супроводжувалися низкою перепон ідеологічного, соціального та матеріального, фінансово-економічного характеру. Однак у вкрай тяжких умовах, коли країна ще не встигла повністю оговтатися від війни та революційних заворушень, було досягнуто значних результатів у всіх сферах життєдіяльності населення регіону. Сьогодні ж цивілізаційний стрибок обходить стороною регіон. Повільними темпами здійснюється реформа медицини, але значного розвитку набув фармацевтичний бізнес, коли вартість ліків не відповідає їхній якості та купівельній спроможності пересічних громадян. Радянська система громадського харчування 20-х рр. – досвід створення доступного харчування для усіх верств населення. Нині ж заклади з доступними обідами функціонують лише на деяких підприємствах. Тогочасний приклад утілення ідей колективу має слугувати уроком у розвитку сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України

Фонд 1 (*Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)»*)

Опис 3.

1. Спр. 1494. Протоколи засідань Президії Старобільського окрвиконкому та матеріали до них (7 січня – 23 грудня 1923 р.). – 370 арк.
2. Спр. 3442. Протоколи засідань пленуму Луганського окрвиконкому та організаційних нарад при секретаріаті окрвиконкому (3 квітня – 17 листопада 1927 р.). – 23 арк.
3. Спр. 3443. Протоколи засідань президії Луганського окрвиконкому та матеріали до них (11 січня – 23 грудня 1927 р.). – 273 арк.
4. Спр. 3445. Обов'язкові постанови президії Луганського окрвиконкому про впорядкування дорог і мостів, про боротьбу з шкідниками сільського господарства та збирання квартирного податку на 1926-27 р. (27 травня 1927 р.). – 10 арк.
5. Спр. 3454. Протоколи засідань президії Маріупольського окрвиконкому (4 січня – 16 травня 1927 р.). – 108 арк.
6. Спр. 3455. Протоколи засідань організаційних нарад Маріупольського окрвиконкому та засідань президії міської Ради (30 березня – 9 листопада 1927 р.). – 74 арк.

Опис 4.

7. Спр. 90. Документи о финансировании фондов социального страхования рабочих, использования труда подростков и женщин в промышленном производстве УССР (постановление, циркуляры,

протоколы и выписки из протоколов, переписка). (18 мая – 17 декабря 1922 г.). – 19 л.

Опис 7.

8. Спр. 53. Приказы УГКП Донбасса. Документы о строительстве Штеровской ГРЭС Донецкой губернии, снабжении строительными материалами, инструментами, обеспечении рабочих строительства продуктами питания (протокол, отчеты, докладные записки, ведомости, переписка) (9 ноября 1922 – 10 сентября 1923 г.). – 165 л.
9. Спр. 81. Документы о производственно-финансовой деятельности, снабжении продуктами питания, количественном составе рабочих и служащих предприятий треста Югосталь (протокол, баланс, доклад, сведения) – 1 сентября 1922 – 15 июня 1923 г. – 156 л.

Опис 9.

10. Спр. 940. Отчеты студентов технических вузов УССР о прохождении летней производственной практики на промышленных предприятиях республики. (1924 г.). – 270 л.
11. Спр. 1508. Докладная записка комиссии ВСНХ СССР и ВЦСПС о результатах обследования производительности и оплаты труда на Сталинском сталелитейном заводе Донецкой губернии (октябрь 1922 – 1 августа 1924 г.). – 64 л.

Фонд 2. (Рада Народних Комісарів Української РСР)

Опис 1.

12. Спр. 872. Протоколи і витяги з протоколів... про роботу транспорту в Донбасі (1920 р.). – 67 арк.
13. Спр. 554. Протоколи засідань Ради... постачання донецьких робітників продовольством (1920 р.). – 138 с.

Опис 2.

14. Спр. 771. Витяги з протоколів засідань (курортна справа). (1923 р.). – 177 арк.

Опис 4.

- 15.Спр. 320. Справа про затвердження плану роботи..по боротьбі з проституцією. (1925-26 рр.). – 24 арк.
- 16.Спр. 809. Витяг протоколів засідань Президії Донецького губвиконкому про відкриття філії банку в Донецькій губернії. (1925 р.). – 50 арк.
- 17.Спр. 904. Витяги з протоколу засідань Президії Луганського окрвиконкому про будівництво в Луганську (1925 р.). – 11 арк.

Опис 5.

- 18.Спр. 1290. Справа про розгляд доповідної записки Артемівського окрвиконкому по телефонній мережі в Артемівській окрузі. (1926 р.) – 8 арк.

Фонд 5. (Народний Комісаріат внутрішніх справ)**Опис 1.**

- 19.Спр. 236. Отчеты о деятельности уездных продовольственных комиссий (упродкомов) Донецкой губернии за июнь и август 1920 г. (1920 г.). – 31 л.
- 20.Спр. 408. Материалы о деятельности пожарного п/отдела коммунального отдела Донецкого губисполкома (1921 р.). – 34 л.
- 21.Спр. 805. Материалы о деятельности Донецкой губернской чрезвычайной пожарной комиссии (14 марта – 27 декабря 1921 г.). – 27 л.
- 22.Спр. 1211. Протоколы заседаний президиума и сессий Донецкого губисполкома. (6 мая – 18 декабря 1922 г.). – 70 л.
- 23.Спр. 1764. Отчеты и сведения о деятельности пожарного подотдела Донецкой губернии (1923 г.). – 59 л.
- 24.Спр. 2118. Материалы и борьбе с самогонварением. (23 января – 19 декабря 1923 г.). – 97 л.

Опис 2.

25.Спр. 1270. Материали о ликвидации губернских и организации окружных советов (1925 г.). – 60 л.

Опис 3.

26.Спр. 1243. Материали по результатам обследования. (1928 г.). – 67 л.

27.Спр. 1401. Материали по обследованию. – 59 л.

Опис 5.

28.Спр. 686. Доклад комиссии по обследованию жилищного и промышленного строительства в Донбассе за 1926/27 гг. (1927 г.). – 68 л.

29.Спр. 754. Доклад о состоянии коммунального хозяйства Мариупольского округа. (1927 г.). – 42 л.

Фонд 30. (Народний комісаріат фінансів УРСР)

Опис 1.

30.Спр. 262. Річні, піврічні, квартальні та місячні звіти Донецького губерньського фінвідділу про діяльність за 1921, 1922, 1923 роки. (1921-1923 рр.). – 153 арк.

31.Спр. 888. Звіти Донецького губерньського фінвідділу про його діяльність за січень-червень, листопад 1923 р. та матеріали до них. 1 січня – 1 жовтня 1923 р. – 184 арк.

32.Спр. 1300. Місцевий бюджет Донецької губернії на 1923/24 р.» (1923 р.). – 217 арк.

33.Спр. 1584. Матеріали про ліквідацію Центрального українського бюро по обліку та розподілу держфондів при уповноваженому Наркомшляхів СРСР на Україні (протоколи, накази, звіти, кошториси, доповідні записки, акти). (1 вересня 1923 – 4 липня 1924 р.). – 229 арк.

34.Спр. 3817. Бюджет Старобільського округу на 1925/26 р. та протокол міжвідомчої бюджетної наради при Наркомфії УРСР по його розгляду. (14 – 16 жовтня 1925 р.). – 128 арк.

Фонд 34. (Высший Совет народного хозяйства УССР (г. Харьков, г. Киев))**Опис 2.**

35.Спр. 23. Документи о снабжении ЦККП Донбасса техническими материалами и рабочих продовольствием (протоколы, доклады, переписка). (21 июля 1920 – 15 февраля 1921 гг. – 254 л.

Опис 3.

36.Спр. 96. Документы о техническом, продовольственном снабжении Донбасса и оплате труда рабочих горнодобывающей промышленности (приказы, справки, ведомости, переписка). (17 марта – 1 ноября 1921 г.). – 163 л.

Опис 5.

37.Спр. 338. Документы о деятельности Донецкого губсовнархоза и его отделов (протокол, докладные записки, переписка). (1 января – 1 мая 1921 г.). – 35 л.

Фонд 45 (Управління головного уповноваженого Наркомздорів'я РРФСР у справах курортів України)**Опис 1.**

38.Спр. 5. Загальне листування з Слов'янськими мінеральними водами (курортами) (1920 р.). – 56 арк.

39.Спр. 39. Листування зі Слов'янським курортом (1921 р.). – 99 арк.

40.Спр. 176. Листування зі Слов'янськом (1921 р.). – 79 арк.

Фонд 166. (Народний Комісаріат освіти Української РСР)**Опис 1.**

41.Спр. 939. Звіт Донецького губернського відділу народної освіти про його роботу за серпень 1920 р. – липень 1921 р. і матеріали до нього (1920-1921). – 20 арк.

Опис 2.

42.Спр. 1370. Доповіді про роботу, кошториси витрат та листування з Луганським вечірнім робітничим технікумом про початок занять, надсилку учбових програм, відпуск коштів на утримання та ін. (8 грудня 1922 – 13 грудня 1923 рр.). – 16 арк.

Опис 6. Т. 3.

43.Спр. 3930. Листування з Луганським вечірнім робітничим технікумом про проходження студентами практики та стажу (16 березня 1927 – 20 квітня 1929 р.). – 55 арк.

**Фонд 337. (Українська державна загальнопланова комісія при
Українській економічній нараді (Укрдержплан))**

Опис 1. Т. 1.

44.Спр. 44. Протоколи засідань Донецької губекономради (1922-1923 рр.) – 29 арк.

45.Спр. 199. Статут Об'єднаних телефонних підприємств Наркомпоштелю РРФСР, постанови Раднаркому УРСР, доповідні записки Укрдержплану про утримання й управління телефонною мережею на Україні (30 жовтня 1922 р. – 21 квітня 1923 р.). – 39 арк.

46.Спр. 203. Матеріали про організацію радіозв'язку на Україні (27 вересня 1922 р. – 19 березня 1923 р.) – 147 арк.

47.Спр. 448. Протоколи засідань Донецької губекономради. (1923 р.). – 40 арк.

48.Спр. 569. Проект постанови Укрекономради, протокол засідання комісії по електрифікації України при секції енергетики Укрдержплану та доповідь Укрдержплану про електрифікацію м. Бахмута. – (9 січня – 12 лютого 1923 р.) – 11 арк.

49.Спр. 573. Матеріали про електрифікацію районів Донбасу (проект положення, протоколи, виписки з протоколів, доповіді, звіти, пояснювальні записки, огляди) – (18 квітня 1923 р. – 27 травня 1925 р.) – 339 арк.

- 50.Спр. 1322. Матеріали про електрифікацію губерній України в 1924/25 – 1926/1927 рр. / протоколи, виписки з протоколів, доповіді, огляди (10 червня 1924 – 27 червня 1927) – 87 арк.
- 51.Спр. 1544. Протоколи засідань комісії по перегляду цін на предмети робітничого постачання в Донецькій губернії при Укрдержплані та матеріали до них (13 лютого 1924 р.). – 78 арк.
- 52.Спр. 1999. Бюджет Донецької губернії на 1924/25 р. та матеріали до нього. Т.1. (1924 р.). – 65 арк.

Опис 1. Т. 2.

- 53.Спр. 3395. Огляд економіки Луганського округу (1925 р.). – 58 арк.
- 54.Спр. 3396. Огляд економіки Маріупольського округу (1925 р.). – 299 арк.
- 55.Спр. 3406. Огляд економіки Сталінського округу (1925 р.). – 48 арк.
- 56.Спр. 3407. Огляд економіки Старобільського округу (1925 р.). – 73 арк.
- 57.Спр. 3631. Матеріали про стан охорони праці в промисловий травматизм на Україні (постанови, протоколи, доповідь, листування). (23 вересня 1925 – 16 липня 1926 рр.). – 61 арк.
- 58.Спр. 3829. Протоколи пленумів Артемівського окрплану (1926–1927 рр.). – 68 арк.
- 59.Спр. 4871. Економічний нарис Луганського округу (1926 р.) – 152 арк.

Опис 1. Т. 3.

- 60.Спр. 5671. План житлового будівництва на Україні на 1927/28 р., та матеріали до нього (1927 р.). – 140 арк.
- 61.Спр. 6585. Протоколи засідань Маріупольського окрплану (1928 р.). – 199 арк.
- 62.Спр. 6598. Протоколи засідань Стаобільського окрплану та матеріали до них (21 січня – 31 грудня 1928 р.). – 199 арк.
- 63.Спр. 7400. Перспективний 5-річний план розвитку радіомовлення та радіофікації України на 1928/1929 – 1932/33 рр. і матеріали до нього та

- план підготовки кадрів радіо й кіно робітників на 1931 р. (1928 р.). – 85 арк.
- 64.**Спр. 1646. Звіт відділу економіки праці тресту «Югосталь» про стан охорони праці (1927 р.). – 55 арк.
- 65.**Спр. 6145. План розвитку громадського харчування на Україні (1927 р.). – 20 арк.
- 66.**Спр. 7372. Протоколи засідань соціально-культурної секції і матеріали до них та план роботи секції на 1928/29 р. План Українського курортного управління по експлуатації українських курортів на 1928/29 рік і пояснювальна записка до нього (24 грудня 1927 – 28 листопада 1929 р.). – 66 арк.
- 67.**Спр.8383. Матеріали про стан і перспективи розвитку курортної справи на Україні (постанови, протоколи, плани, контрольні цифри, звіти, доповіді). – (5 листопада 1929 – 26 травня 1931 р.) – 214 арк.

Фонд 340. (Народний комісаріат продовольства)

Опис 1. Т. 3.

- 68.**Спр. 4926. Материалы об организации столовых на Украине (19.11.1920 – 3.01.1921 г.). – 135 л.

Опис 2. Т. 4.

- 69.**Спр. 6606. Телеграфные сводки и сведения Донецкого губпродкома о средних рыночных ценах на продовольствие, топливо и предметы первой необходимости по губернии за 1922 г. (январь – март 1922 г.) – 25 л.

Фонд 342. (Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР)

Опис 1.

- 70.**Спр. 79. Матеріали про організацію Санітарного управління (Санупра Донецької губернії) (1 травня – 31 грудня 1920 р.). – 90 арк.

71.Спр. 281. Листування про комплектування штатів відділів охорони здоров'я і лікувальних установ Донецької губернії (1 липня – 28 грудня 1920 р.). – 111 арк.

72.Спр. 346. Листування з Донецьким губ відділом охорони здоров'я про стан аптечної справи в губернії і постачання медикаментами; вимоги на медикаменти (31 січня – 24 грудня 1920 р.). – 176 арк.

73.Спр. 1886. Матеріали про організацію робітничої медицини в Донецькій губернії (4 січня – 29 грудня 1923 р.). – 409 арк.

Опис 2.

74.Спр. 756. Листування про надання медичної допомоги застрахованим робітникам промислових підприємств (2 вересня – 3 вересня 1925 р.). – 181 арк.

Опис 3.Т.1.

75.Спр. 282. Звіти окрінспектур охорони здоров'я про склад відповідальних співробітників на 1 жовтня 1929 р. (1929 р.). – 160 арк.

76.Спр. 881. Статистичні відомості про стан мережі медично-санітарних установ на 01.04.1930 р. округи Донбасу (1930 р.). – 40 арк.

Фонд 423. (Народний комісаріат торгівлі УСРР)

Опис 1.

77.Спр. 27. Документи про постачання робітників Донбасу промисловими і продовольчими товарами, надання кредитів робітникам і торговим організаціям, форми кредитування кооперації (протоколи, доповідні записки, листування). (20 листопада 1922 – 18 лютого 1924 рр.). – 34 арк.

78.Спр. 128. Документи про організацію, реєстрацію, діяльність та ліквідацію Донецького товариства сільськогосподарського кредиту «Донецький сельбанк» (постанова, протоколи, статут, заключення,

посвідчення, списки, листування). (30 липня 1923 – 28 липня 1928 рр.).
– 161 арк.

Опис 2.

79.Спр. 119. Постанови окрвиконкомів України про стан і розвиток внутрішньої торгівлі в округах та матеріалах до них (1 серпня 1925 – 30 грудня 1926 рр.). – 77 арк.

80.Спр. 457. Документи про реєстрацію Луганського округового аптекоуправління (постанова, статут, заключення, посвідчення, листування). (1927 р.). – 21 арк.

81.Спр. 458. Документи про переведення на статутне положення та реєстрацію Маріупольського аптекоуправління (постанови, виписка з протоколу, баланс, статут, заключення, інвентарний опис, оголошення). (15 квітня – 30 вересня 1926 р.). – 70 арк.

82.Спр. 462. Документи про реєстрацію Старобільського округового аптекоуправління (постанови, виписки з протоколу, баланс, статут. Заключення, акти, посвідчення, списки, листування) (1 квітня 1926 – 16 березня 1927 р.). – 69 арк.

Опис 4.

83.Спр. 228. Документи про організацію та реєстрацію Луганського пайового товариства громадського харчування «Луганський нархарч» (протокол, баланс, статут, заключення, посвідчення, оголошення, листування). (13 травня 1927 – 20 лютого 1929 рр.). – 59 арк.

84.Спр. 229. Документи про організацію та реєстрацію Сталінського округового пайового товариства громадського харчування «Окрнархарч» (протоколи, баланс, статут, довідки, заключення, посвідчення, листування). (28 травня 1927 – 27 грудня 1929 рр.). – 124 арк.

Опис 8.

85.Спр. 730 Документы о снабжении рабочих Донбасса продуктами питания, формах обслуживания в рабочей кооперации (выписки из

протоколов, докладные записки, сведения, акты, выводы и заключения, переписка). (30 июля – 14 августа 1930 г.). – 212 л.

Фонд 539. (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції)

Опис 7.

86.Спр. 755. Документы о снабжении рабочих Донбасса и Криворожья продуктами питания (постановления, протокол, докладные записки, справка, сведения). (1 августа – 9 октября 1929 г.). – 120 л.

87.Спр. 838. Документы о состоянии общественного питания в промышленных центрах Украины (постановления, докладные и объяснительные записки, резолюция, сведения, переписка). (8 марта – 18 сентября 1930 г.). – 205 л.

88.Спр. 1171. Документы об обследовании жилищного строительства и водоснабжения в Донбассе (постановления, протоколы, программы, докладные записки, сведения). (1 октября 1927 – 1 октября 1930 г.). – 139 л.

Фонд 582. (Державний комітет статистики України)

Опис 1. Т. 1.

89.Спр. 2495. Квартальные сведения обследований состояния водопроводов по округам Украины за 1926/27 гг. (1927 г.). – 171 л.

90.Спр. 3414. Переписка с Мариупольским статбюро (18 февраля 1927 – 3 января 1928 г.). – 35 л.

Фонд 2605. (Ради професійних спілок України)

Опис 6.

91.Спр. 178. Сведения об изменении рыночных цен по губерниям и уездам (1921 г.). – 143 л.

- 92.Спр. 1161. Сведения о трудовых конфликтах, которые рассматривались в специальных конфликтных комиссиях Украины. Обследование РКК. (1929 г.). – 37 л.
- 93.Спр. 1435. Отчетные карточки о несчастных случаях рабочих каменноугольной промышленности (1930 г.). – 203 л.

Фонд 2623. (Народний комісаріат праці УСРР)

Опис 1. Т. 1.

- 94.Спр. 201. Цируляри Наркомпраці і УСРР і відділу ринку праці про облік і розподіл робочої сили (15 лютого – 16 липня 1919 р.). – 109 арк.
- 95.Спр. 324. Звіти, доповіді про роботу Донецького губвідділу охорони праці (3 січня – 14 грудня 1920 р.). – 70 арк.
- 96.Спр. 465. Документи про роботу повітових відділів праці Донецької губернії (протоколи, звіти, доповіді, листування). (1 січня – 12 грудня 1921 р.). – 159 арк.
- 97.Спр. 1304. Протоколи, ревізійні акти інспекторів праці по обстеженню підприємств та листування з трестом «Південсталь» про охорону праці та техніку безпеки на заводах і рудниках Донбасу (1923-1926 рр.). – 343 арк.
- 98.Спр. 1311. Документи про роботу Донецького губвідділу охорони праці (протоколи, звіти). (1923 р.). – 88 арк.

Опис 1. Т. 2.

- 99.Спр. 2232. Протоколи, положення, доповіді, пропозиції, документи про надання позик житлово-будівельним кооперативам (протоколи, циркуляри, інструкції, листування). (12 листопада 1925 – 28 липня 1926 рр.). – 394 арк.
100. Спр. 2256. Протоколи засідань комітетів бірж праці та комборбезів Донбасу, Чернігівського, Житомирського, Полтавського і Кременчуцького округів та матеріали до них (1 січня – 1 листопада 1925 р.). – 554 арк.

- 101.** Спр. 2597. Протоколи нарад оргбюро по скликанню Всесоюзного з'їзду з питань техніки безпеки гірничих робіт та листування з Наркомпраці СРСР, ВРНГ, Донецьким державним кам'яновугільним трестом (Донвугілля), Південним металургійним трестом (Південсталь), Південно-рудним трестом про стан техніки безпеки в гірничій промисловості (1 жовтня – 14 жовтня 1926 р.). – 698 арк.
- 102.** Спр. 2611. Протоколи, акти, заключення технічних інспекторів праці та листування з окрвдділами праці про розслідування нещасних випадків по Артемівському округу (2 грудня 1926 – 21 листопада 1927 рр.). – 571 арк.
- 103.** Спр. 2645. Документи про заходи сприяння будівництву робітничих жител (протоколи, плани, кошториси, пояснювальні записки, листування). (4 жовтня 1926 – 23 червня 1928 рр.). – 573 арк.
- 104.** Спр. 2896. Інструкції, протоколи нарад при відділі охорони праці Наркомпраці УСРР та листування з Південсталлю, окрвдділами праці про розслідування причин нещасних випадків на рудниках і рятувальну справу в гірничій промисловості (28 жовтня 1927 – 27 лютого 1929 рр.). – 62 арк.
- 105.** Спр. 2897. Протоколи, циркуляри, акти, доповідні записки ВРНГ, Дніпропетровського райкому ВСРМ Наркомпраці УСРР та листування з окрінспекціями праці про асигнування коштів на охорону праці та техніку безпеки (13 липня – 31 грудня 1927 р.). – 533 арк.
- 106.** Спр. 2943. Відомості обстеження шахт, креслення, анкети про техніку безпеки кам'яновугільної промисловості Артемівського округу (25 травня 1927 – 26 грудня 1929 рр.). – 107 арк.
- 107.** Спр. 2944. Відомості та листування з окрінспектурами праці про житлове будівництво в 1927/1928 рр. (14 вересня 1927 – 20 липня 1929 рр.). – 133 арк.

- 108.** Спр. 3351. Документи обслідування стану житлового будівництва в Донбасі (доповіді, протоколи). (27 березня – 10 квітня 1928 р.). – 39 арк.
- 109.** Спр. 3362. Постанова Наркомпраці СРСР про затвердження норм спецодягу в гірничій промисловості, доповідні записки, відомості, листування з окрвдділами праці, трестами «Союзвугілля», «Донвугілля» про санітарно-гігієнічні умови праці в гірничій промисловості України (10 вересня 1928 – 6 листопада 1929 рр.) – 111 арк.
- 110.** Спр. 3436. Звіти Артемівського окрвдділу праці та Луганської санінспекції за 1928-1929 р.; таблиця санітарного стану робочих приміщень в гірничій промисловості на 1 жовтня 1929 р. (1928/29 р.). – 169 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Фонд 1. (Центральний комітет комуністичної партії України)

Опис 20.

- 111.** Спр. 161. Переписка с наркоматами УССР (продовольствия, земледелия, труда и социального обеспечения) о продовольственном обеспечении в губерниях, ходе продразверстки, создании правления Всеукраинского кооперативного союза, комитетов незаможных селян, проведении «Недели семьи красноармейца», пенсионном обеспечении инвалидов труда и войны, перемещении сотрудников и др. вопросам (2 февраля – 27 декабря 1920 г.). – 165 л.
- 112.** Спр. 215. Сводки, бюллетени информационного отдела ЦК КП(б)У и Донецкого губкома партии о партийном и советском строительстве, работе губкома партии, деятельности ревкома,

- политическом и экономическом положении губернии и др. вопросам (20 января – 25 декабря 1920 г.). – 96 л.
- 113.** Спр. 314. Телеграфные сводки Политотдела Донбасса о политическом и экономическом положении Донбасса, производственных показателях и трудовой дисциплине в каменноугольной промышленности и трудовых частях Донбасса, культурно-массовой работе среди трудящихся и др. вопросам (2 августа – 24 ноября 1920 г.). – 139 л.
- 114.** Спр. 374. Протоколы заседаний кооперативных комиссий, совещаний кооперативных работников губкомов КП(б)У, общегородских кооперативных конференций. Отчеты, доклады, сводки, циркуляры, инструкции Александровского, Донецкого, Екатеринославского, Киевского, Кременчуцкого губкомов партии о работе кооперации. Доклад о кооперативном строительстве в Галиции (27 января – 14 февраля 1920 г.). – 196 л.
- 115.** Спр. 643. Сводки информационного отдела ВУЧКа о политическом и экономическом положении в губерниях, настроениях рабочих и др. (10 июля 1921 – 2 января 1922 гг.). – 116 л.
- 116.** Спр. 749. Положения, тезисы Агитропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просветительской, внутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганде, работе советских, партийных, кооперативных и частных издательств, едином плане распределения печатных изданий, проведении недели укрепления ячеек после чистки партии, продналоге, борьбе с бандитизмом, праздновании дня 1-го мая, помощи Донбасу, соцобеспечении и другим вопросам (2 февраля 1921 – 19 ноября 1921 гг.). – 116 л.
- 117.** Спр. 831. Назва: Протоколы заседаний коллегии женотдела Донецкого губкома КП(б)У, 1-го губернского съезда работниц и крестьянок Донбасса и совещания заведующих уездными

- женотделами. Отчеты, сводки, циркуляры, инструкции женотдела губкома партии по организационным и текущим вопросам работы женотделов Донбасса (7 марта – 21 октября 1921 г.). – 138 л.
- 118.** Спр. 1067. Назва: Выписки из протоколов, отчетов, докладов Волынского, Донецкого, Екатеринославского, Запорожского, Киевского и Николаевского губкомов КП(б)У о политическом и экономическом положении губерний Украины, состоянии организационно-партийной, агитационно-пропагандистской работы и др. вопросам (1 сентября – 10 декабря 1922 г.). – 227 л.
- 119.** Спр. 1295. Назва: Протоколы 2-го съезда Горнорабочих Донецкого бассейна, заседаний поюза Горнорабочих. Стенографический отчет совещания, информационные бюллетени и отчеты о деятельности губернского отдела Всероссийского Союза горнорабочих (1 февраля 1922 – 9 марта 1923 гг.). – 304 л.
- 120.** Спр. 2055. Циркулярные письма ЦК КП(б)У, тезисы к докладам, резолюции совещаний, выписки из постановлений партийных органов, справки, статистические и другие документы о состоянии и развитии коммунального хозяйства в республике, жилищно-строительной кооперации, улучшении быта рабочих, жилищном строительстве в промышленных районах. Обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б)У о жилищном кризисе и жилкооперации на Украине (13 января – 16 декабря 1925 г.). – 127 л.
- 121.** Спр. 2086. Материалы к докладу комиссии ЦК РКП(б) по выработке мероприятий о кооперации. Справки, обзоры, статистические сведения о кооперативном строительстве на Украине, перевыборах органов правления и контроля низовой потребительской кооперации. Справка информационно-потребительского отдела ЦК КП(б)У о работе губкомов партии в области жилкооперации (1925 г.). – 183 л.

- 122.** Спр. 2280. Доклад, докладные записки, письма, ведомости правления Южного металлургического треста «Югосталь» при ВСНХ СССР в ЦК КП(б)У о производственной деятельности и финансовом положении треста, состоянии рабочей силы, средней заработной плате рабочих и служащих по предприятиям «Югостали» и др. вопросам (январь – 30 декабря 1926 г.). – 151 л.
- 123.** Спр. 2504. Переписка с окружками КП(б)У, СНК УССР, ВСНХ УССР, профсоюзными органами, промышленными предприятиями, докладные записки Металлургического треста «Югосталь», Каменноугольного треста «Донуголь» и других предприятий о состоянии и перспективах развития угольной, металлургической, машиностроительной, химической промышленности, ходе строительства на Днепрострое и Штеровской электростанции и других промышленных предприятиях (10 января – 21 декабря 1927 г.). – 199 л.
- 124.** Спр. 2723. Докладная записка ЦК КП(б)У в Политбюро ЦК ВКП(б) о культурно-бытовом обслуживании рабочих Донбасса. Справки партийных и советских органов, переписка о реорганизации треста «Донугля», снабжении Донбасса рабочей силой (1928 г.). – 63 л.
- 125.** Спр. 2952. Итоги работы и выводы Центральной комиссии ЦК КП(б)У по пересмотру итогов административно-технического персонала треста «Донуголь». Докладные записки, письма правления треста «Донуголь» в ЦК КП(б)У о производственной деятельности, реорганизации системы управления каменно-угольной промышленности Донбасса, продовольственном снабжении рабочих и др. вопросам (23 января – 18 декабря 1929 г.). – 95 л.
- 126.** Спр. 3122. Стенограмма, протоколы заседаний Комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о снабжении рабочих Донбасса (23 июля – 18 сентября 1930 г.). – 71 л.

(УКП) та її губернські комітети 1920-1925 рр.)

Опис 1.

127. Спр. 134. Протоколи засідань Донецького губкома УКП (2 іюля 1920 – 27 вересня 1921 г.). – 38 л.

Державний архів Донецької області

Фонд 57 (*Юзівський окружний комітет незаможних селян «КНС» м. Юзівка, Юзівського округу, Донецької губернії*)

Опис 1.

128. Спр. 163а. Постанова СНК СРСР і Народного Комісаріату фінансів. Переписка з здоров'ямислужбами про надання медичної допомоги членам КНС (1930 г.). – 90 л.

Фонд 288 (*Сталинський окружний відділ охорони здоров'я Сталинського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів г. Сталіно, Сталинського округу Донецької губернії*)

Опис 1.

129. Спр. 46. Резолюція Сталинського окружного комітету КП(б)У про доповідь про роботу фракції окрисполкома. Переписка з Сталинським окружкомом КП(б)У, Госполитуправлінням і др. про будівництво лікарни і збільшенні койок для хворих, про засоби для придбання путівок в санаторії і др. (вересень-листопад 1929 г.). – 20 л.

Фонд 401. (*Сталинський окружний Комітет професійного Союзу працівників народної їжі «Окрнарпит» г.*

Сталино, Сталинского округа)

Опис 1.

- 130.** Спр. 1. Циркуляры Сталинского окрпрофсовета и переписка с ним о принятии мер против пожаров на предприятиях нарпита, об оздоровлении рабочих и служащих их лечением и путевками на курорт, о надзоре за проведением городских производственных конференций, о приеме в члены союза и др. (1929 г.). – 21 л.

**Фонд 837. (Сталинский окружной Совет профессиональных Союзов
«Окрпрофсовет» г. Сталино, Сталинского округа)**

Опис 1.

- 131.** Спр. 21. Протоколы заседаний президиума Юзовского комитета районной страховой кассы, комиссии по разбору дела о враче Щелбыкине. Акт ревизионной комиссии Юзовской страховой кассы. Переписка с Украинским профессиональным бюро о представлении неиспользованных мест в домах отдыха (1924/25 г.). – 124 л.
- 132.** Спр. 83. Положение о Совете рабочего кино при городском совете профессиональных союзов. Протокол первого совещания членов киносовета г. Сталино (03 марта– 5 декабря 1925 г.). – 64 л.
- 133.** Спр. 84. Циркуляры Донецкого обласного отделения кинофикации. Акты государственного кино «Горняк г. Сталино. Переписка с финотделом, отделами Сталинского окружного Исполнительного комитета и др. о задолженности, рекламировании картин и др. Справка о тарификации сотрудников Госкино «Горняк». (02 января – 25 апреля 1925 г.). – 57 л.
- 134.** Спр. 100. Переписки Сталинского окружного Совета профессиональных союзов с крастнотворческим рудничным комитетом о массовой экономработе, о несчастных случаях на заводах, шахтах. О выпуске курсантов горными профтехническими курсами за 1927-1928

г. По рудникам Маккомбината (16 февраля 1925 – 18 сентября 1928 гг.). – 100 л.

135. Спр. 271. Протоколы заседаний Сталинского окружного отделения Союза связи (17 января – 17 декабря 1927 г.). – 35 л.

Фонд 1145. *(Донецкое губернское управление рабоче-крестьянской советской милиции губернского исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Г. Бахмут, Донецкой губернии)*

Опис 1.

136. Спр. 94. Доклады начальников уездных и районных милиций о их деятельности (1 августа – 1 декабря 1921 г.). – 10 л.

137. Спр. 257а. Устав о государственном гербовом сборе, постановления, приказы, циркуляры, инструкции и другие документы Совета Народных Комиссаров УССР, начальника милиции республики, Донецкого губернского исполкома и др. о праве административного выселения граждан из занимающих ими помещения, выдаче временных свидетельств на жительство, торговле, о санитарном состоянии, благоустройстве города и др. вопросам. (5 июля – 18 декабря 1922 г.). – 116 л.

Фонд 1146. *(Донецкий губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. г. Артемовск, Донецкой губернии)*

Опис 1.

138. Спр. 29. Приказы и доклады о деятельности отдела Народной Связи. Сводки о состоянии телефонно-телеграфной связи по Донецкой губернии. (7 января – 28 декабря 1921 г.). – 374 л.

139. Спр. 61. Дело о выдачи разрешения на право торговли вином гр.-ну Априатову И.Е. (1922 г.). – 12 л.
140. Спр. 62. Дело о выдачи разрешения на право торговли вином товарищу «Докавину» (18 декабря 1922 – 26 июля 1923 гг.). – 13 л.
141. Спр. 63. Дело о выдаче разрешения на право торговли вином гражданину Кунецову Т.Н. и Чича И.К. (14 ноября 1922 – 25 мая 1923 гг.). – 15 л.
142. Спр. 64. Дело о выдаче разрешения на право торговли вином гражданам Якубову и Сорокиной (15 – 22 декабря 1922 г.). – 8 л.
143. Спр. 67. Дело о наложении штрафа на гр.-на Иоффе А.М. за распитие спиртных напитков (1923 г.) – 5 л.
144. Спр. 73. Описи имущества, оборудования Артемовской телефонной станции. Отчеты о работе телефонных станций Донецкой губернии. (27 сентября 1924 – 30 марта 1925 г.). – 335 л.

Фонд 1147. (Управление Славянской уездной рабоче-крестьянской милиции, г. Славянск, Славянского уезда, Донецкой губернии)

Опис 1.

145. Спр. 134. Приказы Славянского уездного исполнительного комитета о борьбе бандитизмом, пьянством и хулиганством. Инструкции об организации самоохранны в селах и деревнях. (5 мая – 26 декабря 1922 г.). – 82 л.

Державний архів Луганської області

Фонд П-34. (Луганський окружний комітет КП(б) України)

Опис 1.

- 146.** Спр. 3. Политдоклады Луганского окружкома Донцкому губкому КП(б)Украины об организационной, политико-массовой работе и хозяйственном состоянии округа (март – декабрь 1923 г.). – 73 л.
- 147.** Спр. 6. Отчеты и выводы о состоянии профсоюзной работы в Луганском округе, о работе биржи Труда, годовой отчет Луганского подрайкома Всесоюзного собза рабочих металлистов с мая 1923 г. по май 1924 г., отчеты о работе Луганского участкового комитета профсоюза железнодорожников (май 1923 – декабрь 1924 гг.). – 198 л.
- 148.** Спр. 29. Выписки из протоколов, постановления, циркуляры ЦК КП(б)Украины, губкома КП(б)У по вопросам деятельности Окружкома партии (12 января – 19 ноября 1925 г.). – 168 л.
- 149.** Спр. 31. Протоколы пленумов Луганского Окружкома КП (б) Украины. (10 февраля – 3 декабря 1925 гг.). – 43 л.
- 150.** Спр. 56. Информационные отчеты об организационно-партийной, политико-массовой работе и хозяйственном положении в округе за 1925 год (январь – декабрь 1925 г.). – 246 л.
- 151.** Спр. 103. Протоколы пленумов Луганского Окрпарткома (11 января 1926 – 26 декабря 1926 гг.). – 86 л.
- 152.** Спр. 150. Годовой отчет Окружкома КП(б) Украины об организационно-партийной, массово-политической работе и хозяйственном состоянии округа за 1926 г. (1926 г.). – 59 л.
- 153.** Спр. 156. Экономический обзор Луганского округа. (1926 г.). – 103 л.
- 154.** Спр. 173. Доклады, сведения, переписка о режиме экономии и снижении цен в промышленности и кооперативной системе округа, о работе промышленных предприятий и хозяйственных затруднениях в промышленности; Отчет о работе Окржитлсоюза за период с октября 1925 г. по январь 1926 г. Приказы по Донецким железным дорогам (январь – декабрь 1926 г.). – 149 л.

- 155.** Спр. 183. Информация хлебного отдела народного комиссариата внутренней торговли УССР, Луганской окружной инспектуры внутренней торговли о состоянии хлебного рынка и хлебозаготовок (январь – октябрь 1926 г.). – 87 л.
- 156.** Спр. 189. Бюллетень окружной плановой комиссии о состоянии народного хозяйства округа. Протокол 2-го окружного совещания всех видов инспекции охраны труда с представителями профорганов округа. План работы Луганского окружного отдела труда на 2-й и 3-й кварталы, отчеты отдела за 1-й, 2-й и 4-й кварталы 1926 года и за 1925-1926 операционный год Луганского окружного статистического бюро о составе безработных и устройстве их на работу (1 февраля 1926 – 13 января 1927 гг.). – 154 л.
- 157.** Спр. 402. Выписки из протоколов заседаний бюро и секретариата Округкома КП(б)У, резолюции, докладные записки о состоянии кооперации и торговли в округе (11 января – 3 ноября 1927 г.). – 198 л.
- 158.** Спр. 408. Протоколы совещаний рабочих кооперативов округа, заседаний Луганской окружной комиссии по снижению розничных цен. Доклады, докладные записки, статистические таблицы окрпарткома, райпарткомов, кооперативных товариществ о снижении розничных цен (3 марта – август 1927 г.). – 217 л.
- 159.** Спр. 458. Докладные записки, выводы, предложения, материалы округкома и райпарткомов КП(б)У о состоянии украинизации в Луганском округе (3 марта 1927 – 20 февраля 1928 гг.). – 134 л.
- 160.** Спр. 712. Резолюции, выводы и предложения, материалы по обследованию партийного и комсомольского аппаратов округа, работы по рационализации производства, правильного использования рабочей силы, о переходе на 6-ти часовой рабочий день и использовании врубовых машин на предприятиях угольной промышленности. Тезисы доклада о состоянии охраны труда и техники безопасности на предприятиях округа (18 января – 27 октября 1928 г.). – 106 л.

- 161.** Спр. 839. Акты обследования состояния работы Луганского сельхозинститута и вечернего рабочего техникума (3 сентября – 21 декабря 1928 г.). – 15 л.
- 162.** Спр. 1059. Докладные записки, материалы об электроснабжении, водоснабжении Донбасса и о состоянии связи в Луганском округе (30 января – 22 июля 1930 г.). – 55 л.
- 163.** Спр. 1070. План строительства культурн-бытовых учреждений и улучшения коммунального благоустройства города Луганску (1930 г.). – 19 л.

Фонд П-190. (Луганский Райпарком КП(б)Украины)

Опис 1.

- 164.** Спр. 11. Телеграммы Донецкого губпарткома Совнаркому УССР о положении в губернии (июнь – июль 1920 г.). – 10 л.
- 165.** Спр. 14. Протоколы заседаний бюро Донецкого губпарткома (31 мая – 9 октября 1920 г.). – 33 л.

**Фонд 242. (Луганский уездный комитет Совета рабочих,
крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск,
Луганского уезда, Донецкой губернии)**

Опис 1.

- 166.** Спр. 3. Протокол заседания коллегии райнаробраза по вопросу о зачислении работников в ударники и снабжении продовольствием детдомов (13 сентября – 14 сентября 1920 г.). – 2 л.
- 167.** Спр. 27. Переписка отделов уисполкома и райиполкома с волостными комитетами по административным вопросам (25 апреля – 22 декабря 1920 г.). – 203 л.
- 168.** Спр. 167. Ежемесячные доклады о деятельности и проблемы уездного наробраза (5 января 1921 – 14 января 1922 гг.). – 135 л.

Фонд 243 (*Луганский окружной исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (окриполком, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии) (1923 – 1930 гг.)*)

Опис 1.

- 169.** Спр. 514. Протоколы заседаний Президиума Окрисполкома (23 декабря 1927 – 24 декабря 1928 г.). – 616 л.
- 170.** Спр. 644. Протоколы заседаний президиума горсовета г. Луганска (12 января – 19 декабря 1928 г.). – 146 л.
- 171.** Спр. 698. Выписки из протоколов заседаний ВУЦИК по вопросу об улучшении материального положения студентов. Докладная записка Луганского филиала профсоюза РОБОС об организации вечернего университета (14 мая 1928 – 5 апреля 1929 гг.). – 37 л.
- 172.** Спр. 893. Протоколы заседаний президиума Луганского Окрисполкома (18 апреля – 5 мая 1930 г.). – 140 л.
- 173.** Спр. 900. Протоколы заседаний президиума Окрисполкома (8 января – 13 апреля 1930 г.). – 48 л.
- 174.** Спр. 1254. Протоколы заседаний президиума Окрисполкома (1 января 1929 – 8 апреля 1930 г.). – 106 л.

Фонд 258. (*Луганский Окружной дорожно-автомобильный отдел при окрисполкоме г. Луганск Луганского округа. 1926 – 1930*)

Опис 1.

- 175.** Спр. 1. Постановления, циркуляры СНК УССР, наркомата внутренних дел, Окрисполкома об организации форм управления путями местного значения (ноябрь 1926 – декабрь 1927 гг.). – 57 л.
- 176.** Спр. 4. Протоколы заседания президиума Окрисполкома (июнь – декабрь 1927 г.). – 156 л.

177. Спр. 10. Переписка с Окрисполкомом о дорожном строительстве в округе. Инструкция по производству обследования дорог местного значения (февраль – октябрь 1928 г.). – 78 л.

178. Спр. 23. Переписка с Окрисполкомом, райисполкомами о проведении недели «автодорога», гужевой повинности, сроках представления и формах отчетов. (февраль – сентябрь 1929 г.). – 64 л.

Фонд 401. *(Луганская окружная инспектура народного образования окружного исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии; с 1925 г. – г. Луганск, Луганского округа (1923 – 1930 гг.))*

Опис 1.

179. Спр. 354. Краткие исторические обзоры и сведения о наличии вузов, рабфаков и техникумов в Луганском округе. Правила и условия приема студентов в институты, техникумы и рабфаки на 1928 – 1929 учебный год (январь – ноябрь 1930 г.). – 314 л.

Фонд 405. *(Луганский уездный отдел Народного образования уездного исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии (1920 – 1923 гг.))*

Опис 1.

180. Спр. 32. Протоколы заседаний ГубОНО и выписки из приказов ЦОНО по личному составу. Отчеты о работе районного отделов народного образования. Переписка со школами об укомплектовании штатами, откомандировании учителей на педкурсы и др. (4 января 1922 – 5 мая 1923 гг.). – 522 л.

Фонд 411. *(Луганский Вечерний Рабочий техникум Луганского Уездного отдела народного образования, г. Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии, с 1923 г. – Луганский Вечерний Рабочий техникум Округного отдела народного образования (г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии), (с 1925 г. Луганского округа); (с 1931 г. – Луганского района; с 1932 г. – Донецкой области). (1922–1923 – 1926–1929 гг.))*

Опис 1.

- 181.** Спр. 7. Отчеты о работе техникума за 1922/23 учебный год. Списки слушателей техникума (1923 г.). – 145 л.

Фонд 530. *(Луганський повітовий продовольчий комітет Донецького губерньського продовольчого комітету)*

Опис 1.

- 182.** Спр. 15. Приказы по Луганскому уездному продовольственному комитету (1 марта – 31 декабря 1921 г.). – 150 л.

Фонд 553. *(Луганское окружное паевое товарищество общественного питания, г. Луганск, Луганского округа)*

Опис 1.

- 183.** Спр. 1. Циркуляры инструкции правления украинского паевого товарищества «Укрнархарч», Центральной секции рабочей кооперации «Церабсекция» (14 сентября – 16 февраля 1928 г.). – 94 л.
- 184.** Спр. 2. Протоколы организационного собрания по созданию Луганского окружного паевого товарищества по общественному питанию и совместных заседаний представителей Урнарпита и Луганского окружного паевого товарищества «ТОП», членов правления по организационным вопросам (7 мая 1927 – 3 января 1928 гг.). – 22 л.

- 185.** Спр. 5. Циркуляры и переписка с правлением паевого товарищества «Народное питание» Всеукраинской центральной кооперации «Уцербсекция» о недостатках и улучшении работы в буфетах, столовых, о строительстве и открытии столовых, о заготовке овощей и др. (1 октября 1928 – 9 марта 1929 гг.). – 163 л.
- 186.** Спр. 7. Протоколы заседаний правления Луганского окружного паевого товарищества общественного питания (10 октября 1928 – 23 февраля 1929 гг.). – 105 л.
- 187.** Спр. 16. Переписка с правлением Украинского паевого товарищества об организации горячих завтраков при школах фабзавуча, об организации чайных-кафе, об экономии хлеба, о ликвидации Украинского паевого товарищества «Народное питание» и др. (7 января – 27 марта 1928 г.). – 195 л.

Фонд 576. (Правление Луганского уездного Единого потребительского общества; г. Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии)

Опис 1.

- 188.** Спр. 12. Циркуляры Союза потребительских обществ Донецкого бассейна и переписка с ним о распределении продуктов по рабочим кооперативам промышленных предприятий (1920 г.). – 151 л.

Фонд 580 (Луганское Санитарное Управление санитарной части Донбасса г. Луганск, Луганского района, Донецкой губернии 1920–1923 гг.)

Опис 1.

- 189.** Спр. 49. Доклады и отчеты о деятельности отделов санитарного управления о состоянии зубоврачебного дела в уезде (2 января – 11 ноября 1921 г.). – 61 л.

- 190.** Спр. 84. Постановления, распоряжения СНК УССР, Уездного исполкома, отдела здравоохранения. Доклады о деятельности отдела здравоохранения, отчет о деятельности охматотдела за год. Список работников уисполкома (15 декабря 1922 – 23 августа 1923 гг.). – 234 л.
- 191.** Спр. 88. Протоколы заседания секции Горсовета при уездном отделе здравоохранения (17 декабря 1922 – 25 декабря 1923 гг.). – 54 л.

Фонд 589 (*Луганская окружная инспектура здравоохранения*

Окружного исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа, Донецкой губернии (1923–1930 гг.))

Опис 1.

- 192.** Спр. 268. Отчеты и доклады о деятельности фармацевтической инспектуры (1 октября 1924 – 16 апреля 1925 гг.). – 44 л.

Фонд 597. (*Відділ місцевого господарства Луганського окружного*

Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1923–1930 гг.))

Опис 1.

- 193.** Спр. 7. Обязательные постановления, выписки из протоколов заседаний Луганского окрисполкома и переписке с отделом коммунального хозяйства об организации клуба и библиотеки в саду «1-е Мая», о предоставлении квартир для рабочих завода им. Октябрьской Революции (4 января – 22 ноября 1923 г.). – 357 л.
- 194.** Спр. 18. Планы и отчеты работе окружного отдела коммунального хозяйства (сентябрь – декабрь 1923 г.). – 72 л.

- 195.** Спр. 34. Инструкции Донецкого губернского исполкома по национализации и денационализации домостроений (октябрь 1925 г.). – 33 л.
- 196.** Спр. 35. Планы, доклады и отчеты о работе подотделов окружного отдела местного хазяйства (июнь 1925 г.). – 84 л.
- 197.** Спр. 52. Цыркуляры и инструкции Высшего Совета Народного Хозяйства об организации окружных органов местного хазяйства и промышленности, об улучшении быта робочих (май – декабрь 1925 г.). – 318 л.
- 198.** Спр. 67. Протокол совещания работниов окрместхоза о состоянии строительства. Тезисы и доклады об очердных задачах местного коммунального хазяйства (ноябрь 1927 г.). – 38 л.
- 199.** Спр. 72. Сведения о состоянии коммунального хозяйства в районах (1 марта – 11 декабря 1926 г.). – 68 л.
- 200.** Спр. 85. Доклады и отчеты о работе Луганского Окрисполкома и Окрместхоза за 1925-1926 гг. Сведения о территории, поселении, о сельском хозяйстве и промышленности Луганского округа (1925/26 г.). – 160 л.
- 201.** Спр. 90. Протоколы заседаний Президиума Луганского Окружного Исполнительного Комитета (10 сентября – 20 декабря 1928 гг.). – 254 л.
- 202.** Спр. 102. Обязательное постановление Луганского Окрисполкома о квартирной плате в поселках городского типа. Доклад о работе Окрместхоза и акты обследования строительных работ (4 января – 16 августа 1929 г.). – 23 л.
- 203.** Спр. 111. Отчеты о работе Окрместхоза и Луганского городского отдела коммунального хозяйства за 1928-1929 гг. Контрольные цифры по первому пятилетнему плану развития коммунального хозяйства Луганского округа (5 ноября 1929 – 5 июля 1930 гг.). – 60 л.

Фонд 611. (Уповноважений Українського пайового товариства народного харчування по Луганському округу. 1925–1929 рр.)

Опис 1.

- 204.** Спр. 5. Протоколи засідань правління і Совета содействия Українського паєвого товариства общественного питания «Укрнарпит»: план работ «Укрнарпита» на 1925/26 операційний год (10 октября 1925 – 12 августа 1926 гг.). – 213 л.
- 205.** Спр. 17. Выписка из протокола заседания Совета Наркома УССР о деятельности Украинского паєвого товариства Нарпита и циркуляры этого товариства (1 июля 1926 – 31 апреля 1927 гг.). – 40 л.

Фонд 617. (Транспортно-матеріальний відділ («УТРАМОТ») при Луганском уездном совете народного хозяйства, Луганск, Луганского уезда, Донецкой губернии)

Опис 1.

- 206.** Спр. 14. Постановления, приходы СНК и СНХ УССР Донецкого губернского и Луганского уездного исполнительных комитетов (январь – декабрь 1921 г.). – 56 л.

Фонд 678. (Луганское окружное отделение Всеукраинского паєвого товарищества государственно-розничной торговли «Ларек» г. Луганск, Луганского округа)

Опис 1.

- 207.** Спр. 12. Выписки из протоколов заседаний Луганской Окружной комиссии по внутренней торговли, информация Наркомвнуторга о состоянии рынков товаров пищевой промышленности, переписка с отделениями госбанка, поставщиками по организационным

производственным и хозяйственным вопросам (23 декабря 1924 – 1 октября 1925 гг.). – 595 л.

Фонд 690. *(Луганское окружное аптекоуправление окружной инспектуры здравоохранения, г. Луганск, Луганского округа Донецкой губернии; с 1925 г. – г. Луганск Луганского округа (1923–1930 гг))*

Опис 1.

208. Спр. 6. Протоколы заседания аптекоуправления. Сметы расходов аптек. Акты обследования деятельности аптек (12 июля 1926 – 8 мая 1927 гг.). – 252 л.

Фонд 734. *(Луганский окружной отдел торговли «Окрторг» Окружного Исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Луганск, Луганского округа Донецкой губернии. Спецотдел)*

Опис 1.

209. Спр. 12. Переписка с НКТ УССР, окротделом ГПУ, окрисполкомом о борьбе со спекуляцией хлебом, об укрупнении райсоюзов и др. Докладная записка окрисполкому о перспективах снабжения рабочих мукой с партотделом. Акты проверки цен на зернофураж у частных торговцев. Список служащих Уполнаркомторга (21 октября 1927 – 30 сентября 1928 гг.). – 100 л.

210. Спр. 262. Выписки из протоколов заседаний комиссии по борьбе с ажиотажем и спекуляцией в торговле, о ненормальностях в работе госторга. Переписка Наркомвнуторгом УССР, Окрисполкомом, окротделом ГПУ и др. о регулировании перевозок хлеба и закупке его у частных лиц, о регулировании мучного хлебного рынка в г. Луганск и

др. Анкетные листы работников Окргнторга и список торговых агентов (10 сентября 1924 – 05 августа 1926 гг.). – 262 л.

Фонд 1106. *(Луганская станция скорой медицинской помощи – городского отдела здравоохранения, г. Луганск Луганского округа; с 1931 г. – Луганского района; с 1932 г. – Донецкой области; с 1935 г. – Ворошиловградская станция скорой медицинской помощи городского отдела здравоохранения, г. Ворошиловград Донецкой области (1927–1933 гг.; 1935–1937 гг.))*

Опис 1.

211. Спр. 1. Протоколы производственных совещаний и общих собраний врачей скорой помощи (3 мая 1927 – 12 октября 1930 гг.). – 15 л.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

- 212.** Абезгауз Э.Л. Современное положение дела с электрификацией Донбасса / Абезгауз // Народное хозяйство Украины. – Х., 1923. – №1-3. – С. 30-33. С. 30.
- 213.** Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. До десятих роковин Жовтня / М.О.Авдієнко. – Х., 1927. – 101 с.
- 214.** Алексеева (ім'я не встановлено). Квалификация женского труда / Алексеева // Донецкий профессионалист. – 1925. – №1-2. – С. 17.
- 215.** Бахмутская правда. – 1920. – 20 января.
- 216.** Берзин А.Н. Благоустройство населенных мест Украины к 10 годовщине Октябрьской революции / А.Н.Берзин // Профилактическая медицина. – 1927. – №10. – С. 68-92.

217. Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923-1924 гг. / М.Буяновер // Статистика труда в Донбассе. – Артемовск, 1924. – №1. – С. 14-34.
218. Бюджет донецкого рабочего // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С.4-5.
219. Бюллетень Артемовского Центрального рабочего кооператива. – 1925. – №12 (август).
220. В Донецком губсовпрофе и Союзах // Донецкий шахтер. – 1921. – №1-2. – С. 39-40
221. Василюк (ім'я не встановлено). Из матеріалів про громадське харчування / Василюк // Кооперативне будівництво. – 1928. – №23. – С. 51-52.
222. Відчит Луганського Окрвиконкому за 1927 та 1928 роки. До XIII Округового з'їзду рад. – Луганськ, 1929. – 113 с.
223. Вісті ВУЦВК. – 1930 р. – 1 березня.
224. Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 червня.
225. Вісті ВУЦВК. – 1930. – 3 червня.
226. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Х., Всеукраинское издательство. – 1929. – 11 с.
227. Власенко С. Горсоветы на Украине (их работа и ближайшие задачи) / С. Власенко. – Харьков, 1927. – 44 с.
228. Внимание Донецкой кооперации // Донецкий кооператор. – 1923. – №3. –С. 2-3. – С. 2.
229. Ворошиловец. – 1929. – 23 ноября.
230. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 12 ноября.
231. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 14 ноября.
232. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 2 ноября.
233. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 24 ноября.

234. Генкин А. «Полоса испытаний» (О продовольственных перспективах) / А. Генкин // Донецкий коммунист. – 1921. – №2. – С. 18-19.
235. Головченко С. Итоги советского строительства в Константиновском районе / С. Головченко // Забой ВКП(б). – 1927. – №12. – С. 62-69.
236. Голос рабочего. – 1930. – 20 июня (Десятидневная газета рабочих и служащих Рыковского рудника).
237. Голос рабочего. – 1930. – 6 апреля (Десятидневная газета рабочих и служащих Рыковского рудника).
238. Гончарко М. Кон'юктурний огляд споживчої кооперації України за будівництво / М. Гончарко // Кооперативне будівництво. – 1928. – №23. – С. 53-58.
239. Гринер А. Основные элементы рационализации труда в угольной промышленности СССР / А. Гринер // Горный журнал. – М., 1927. – №12. – С. 714-719.
240. Гродзінський М. Становище робітничої молоді / М. Гродзінський // Вісник профруху України. – 1929. – №13. – С. 66-67.
241. Два роки п'ятирічки УСРР. Матеріяли до звіту Уряду за 1929 та 1930 роки XII Всеукраїнському з'їздові Рад. – Х., 1931. – 267 с.
242. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28): Матеріяли до звіту Уряду одинадцятому з'їздові рад. – Харків: Видання Секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР. – 1929. – 204 с.
243. Движение рыночных цен по г. Бахмуту с 1 апреля по 1 мая 1923 г. // Донецкий кооператор. – 1923. – №5. – С.39-40.
244. Демьяненко А. А. О технических кадрах Донугля / А. А. Демьяненко // Горный журнал. – М., 1929. – №11. – С. 1896-1909.
245. Деятельность рабоче-крестьянского правительства Украины. Отчет десятому всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов / Издательство Секретариата Всеукраинского

Центрального исполнительного комитета и управления делами Совета народных комиссаров УСРР. – Х., 1927. – 147 с.

246. Диктатура труда. – 1920. – 13 ноября.
247. Диктатура труда. – 1920. – 19 июня.
248. Диктатура труда. – 1920. – 20 июня.
249. Диктатура труда. – 1920. – 21 декабря.
250. Диктатура труда. – 1929. – 10 сентября.
251. Диктатура труда. – 1929. – 15 января.
252. Диктатура труда. – 1929. – 7 мая.
253. Дом отдыха в Святогорске // Донецкий профессионалист. – 1924. – №8. – С.16.
254. Донбасс в 1921 году. Отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. – Донбасс, 1921. – 301 с.
255. Донбасс в 1922-1923 г. Отчет Донецкого губернского исполнительного комитета VII губернскому Съезду советов и Совету труда и обороны. – Донецк, 1923. – 200 с.
256. Донецкий профессионалист. – 1925. – №1-2 (21 января). – С. 10.
257. Донецкий профессионалист. – 1926. – №6 – С. 8.
258. Дроб Г. Ремонт здоровья рабочего / Г. Дроб // Донецкий профессионалист. – 1924. – №8. – С.14.
259. Дроб Г. Стан техніки безпеки в гірничій промисловості Донбасу (За матеріалами обслідування Урядової Комісії) / Г. Дроб // Вісник проффруху України. – 1929. – №20. – С. 38-43. – С. 38.
260. Дубинская И. Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925–1927 гг.: Данные текущего обследования / И. Н.Дубинская. – Х., 1928. – 160 с.
261. За здоровую смену. – 1926. – 20 июня.
262. Задачи жилищной и жилищно-строительной кооперации // Жилище рабочего. – 1924. – №1. – С. 6-7. С. 6-7.
263. Зайцев Н. Донецкий сельхозбанк за четыре года / Н. Зайцев // Забой ВКП(б). – 1927. – №12. – С. 52-58.

- 264.** Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1920 рік. – Харків: Видання Народнього Комісаріату юстиції УСРР. – Т. 1. – 1920. – 557 с.
- 265.** Збірник обов'язкових постанов виданих Луганською міськрадою. – Луганськ, 1930. – 130 с.
- 266.** Зеленов В. И. Рабочий день и заработная плата инжтехперсонала Донбасса / В. И. Зеленов // Инженерный труд. – 1925. – №4. – С. 12-13.
- 267.** К вопросу о необходимых оборотных средствах для Донецкой кооперации в целях планомерного снабжения рабочего населения Донбасса // Донецкий кооператор. – 1923. – №6. – С.10-11.
- 268.** К вопросу организации торговли в Донбассе // Донецкий кооператор. – 1923. – №4. – С. 9-10. – С. 10.
- 269.** Квалифицированный труд и несчастные случаи // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С.5.
- 270.** Кино – лучшее орудие просвещения // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С.11.
- 271.** Киржнер Д., Турубинер Б. Условия труда и быта инжтехперсонала украинской горной промышленности / Д. Киржнер, Б. Турубинер // Инженерный работник. – 1928. – №11-12. – С.153-163.
- 272.** Клубы // Донецкий профессионалист. – 1924. – №8. – С. 20.
- 273.** Комаров В. Б. Травматизм в горной промышленности СССР / В.Б.Комаров // Горный журнал. – М., 1929. – №3. – С. 298-314.
- 274.** Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. / [сост.: Ю. В. Бабко, Ю. Н. Бугаевский, Т. Н. Колишер и др.]; [редкол.: В. И. Юрчук (пред.), Ю. Н. Ельченко, Г. К. Крючков и др.]. – К.: Политиздат. – (Пролетарии всех стран, соединяйтесь!). 1918–1941: Т. 1. – 1976. – 1064 с.
- 275.** Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918–1956. – К.: Держполітвидав України, 1958. – 703 с.

- 276.** Королев В. В клубе / В. Королев // Донецкий профессионалист. – 1925. – 21 января. – С. 18.
- 277.** Короткий огляд діяльності робітничо-селянського уряду України за 1924–1925 рік. – Видання організаційно-інформаційного відділу управління справами Ради народніх комісарів УСРР. – Харків, 1926 р. – 189 с.
- 278.** Кочегарка на Горловском руднике. – 1928. – 22 июля.
- 279.** Кочегарка. – 1925. – 1 августа.
- 280.** Кочегарка. – 1925. – 10 июня.
- 281.** Кочегарка. – 1925. – 11 октября.
- 282.** Кочегарка. – 1925. – 16 декабря.
- 283.** Кочегарка. – 1925. – 18 июня.
- 284.** Кочегарка. – 1925. – 19 июня.
- 285.** Кочегарка. – 1925. – 2 декабря.
- 286.** Кочегарка. – 1925. – 2 октября.
- 287.** Кочегарка. – 1925. – 20 июня.
- 288.** Кочегарка. – 1925. – 21 октября.
- 289.** Кочегарка. – 1925. – 22 октября.
- 290.** Кочегарка. – 1925. – 28 октября.
- 291.** Кочегарка. – 1925. – 30 сентября.
- 292.** Кочегарка. – 1925. – 4 августа.
- 293.** Кочегарка. – 1925. – 5 ноября.
- 294.** Кочегарка. – 1925. – 6 августа.
- 295.** Кочегарка. – 1925. – 7 октября.
- 296.** Кочегарка. – 1925. – 9 декабря.
- 297.** Кочегарка. – 1926. – 1 августа.
- 298.** Кочегарка. – 1926. – 1 сентября.
- 299.** Кочегарка. – 1926. – 16 апреля.
- 300.** Кочегарка. – 1926. – 21 февраля.
- 301.** Кочегарка. – 1926. – 24 июля.
- 302.** Кочегарка. – 1926. – 3 января.

- 303.** Кочегарка. – 1926. – 5 ноября.
- 304.** Кочегарка. – 1926. – 5 серпня.
- 305.** Кочегарка. – 1926. – 6 февраля.
- 306.** Кочегарка. – 1926. – 8 октября.
- 307.** Кочегарка. – 1926. – 13 ноября.
- 308.** Красный Донбас. – 1920. – 2 декабря.
- 309.** Красный Донбас. – 1920. – 20 декабря.
- 310.** Красный пахар. – 1923. – 24 июня.
- 311.** Красный пахар. – 1923. – 29 июля.
- 312.** Красный шахтёр. – 1920. – 19 декабря.
- 313.** Кульченко В. Дефекты житлового будівництва / В. Кульченко // Вісник профруху України. – 1929. – №17. (травень). – С. 20-22.
- 314.** Лебедев И. К вопросу о непрерывной производственной практике студентов-геологов / И. Лебедев // Инженерный работник – 1928. – № 11-12. – С. 1-4.
- 315.** Луганська міськрада: Збірник обов'язкових постанов / під керізн. А. Ф. Довбиша. – Луганськ: Видання Луганської міськради, 1930 р. – 127 с.
- 316.** Луганська правда. – 1921. – 1 вересня.
- 317.** Луганська правда. – 1921. – 2 вересня.
- 318.** Луганська правда. – 1921. – 10 травня.
- 319.** Луганська правда. – 1921. – 14 травня.
- 320.** Луганська правда. – 1921. – 18 травня.
- 321.** Луганська правда. – 1921. – 2 листопада.
- 322.** Луганська правда. – 1921. – 22 грудня.
- 323.** Луганська правда. – 1921. – 24 грудня.
- 324.** Луганська правда. – 1921. – 30 жовтня.
- 325.** Луганська правда. – 1921. – 31 червня.
- 326.** Луганська правда. – 1921. – 7 липня.
- 327.** Луганська правда. – 1921. – 8 травня.

328. Луганська правда. – 1922. – 11 жовтня.
329. Луганська правда. – 1922. – 12 жовтня.
330. Луганська правда. – 1922. – 14 травня.
331. Луганська правда. – 1922. – 15 жовтня.
332. Луганська правда. – 1922. – 17 травня.
333. Луганська правда. – 1922. – 27 січня.
334. Луганська правда. – 1922. – 30 березня.
335. Луганська правда. – 1922. – 4 березня.
336. Луганська правда. – 1925. – 13 лютого.
337. Луганська правда. – 1925. – 17 вересня.
338. Луганська правда. – 1925. – 17 лютого.
339. Луганська правда. – 1925. – 18 вересня.
340. Луганська правда. – 1925. – 18 жовтня.
341. Луганська правда. – 1925. – 18 серпня.
342. Луганська правда. – 1925. – 18 червня.
343. Луганська правда. – 1925. – 2 грудня.
344. Луганська правда. – 1925. – 2 липня.
345. Луганська правда. – 1925. – 20 червня.
346. Луганська правда. – 1925. – 21 лютого.
347. Луганська правда. – 1925. – 21 червня.
348. Луганська правда. – 1925. – 22 вересня.
349. Луганська правда. – 1925. – 22 квітня.
350. Луганська правда. – 1925. – 24 червня.
351. Луганська правда. – 1925. – 25 лютого.
352. Луганська правда. – 1925. – 27 лютого.
353. Луганська правда. – 1925. – 27 січня.
354. Луганська правда. – 1925. – 28 квітня.
355. Луганська правда. – 1925. – 29 травня.
356. Луганська правда. – 1925. – 3 вересня.
357. Луганська правда. – 1925. – 30 січня.

358. Луганська правда. – 1925. – 4 листопада.
359. Луганська правда. – 1925. – 4 лютого.
360. Луганська правда. – 1925. – 5 серпня.
361. Луганська правда. – 1925. – 7 березня.
362. Луганська правда. – 1925. – 8 грудня.
363. Луганська правда. – 1926. – 2 червня.
364. Луганська правда. – 1926. – 30 січня.
365. Луганська правда. – 1926. – 30 червня.
366. Луганська правда. – 1926. – 31 січня.
367. Луганська правда. – 1926. – 9 квітня.
368. Луганська правда. – 1927. – 13 серпня.
369. Луганська правда. – 1927. – 9 серпня.
370. Луганська правда. – 1927. – 1 вересня.
371. Луганська правда. – 1927. – 10 грудня
372. Луганська правда. – 1927. – 10 серпня.
373. Луганська правда. – 1927. – 10 червня.
374. Луганська правда. – 1927. – 11 серпня.
375. Луганська правда. – 1927. – 11 червня.
376. Луганська правда. – 1927. – 12 березня.
377. Луганська правда. – 1927. – 12 серпня.
378. Луганська правда. – 1927. – 13 жовтня.
379. Луганська правда. – 1927. – 13 листопада.
380. Луганська правда. – 1927. – 13 травня.
381. Луганська правда. – 1927. – 15 квітня.
382. Луганська правда. – 1927. – 2 серпня.
383. Луганська правда. – 1927. – 20 березня.
384. Луганська правда. – 1927. – 20 квітня.
385. Луганська правда. – 1927. – 22 січня.
386. Луганська правда. – 1927. – 23 серпня.
387. Луганська правда. – 1927. – 23, 26 серпня.

388. Луганська правда. – 1927. – 24 квітня.
389. Луганська правда. – 1927. – 24 серпня.
390. Луганська правда. – 1927. – 25 серпня.
391. Луганська правда. – 1927. – 25 січня.
392. Луганська правда. – 1927. – 27 січня.
393. Луганська правда. – 1927. – 28 серпня.
394. Луганська правда. – 1927. – 28 травня.
395. Луганська правда. – 1927. – 29 вересня.
396. Луганська правда. – 1927. – 31 травня.
397. Луганська правда. – 1927. – 4 січня.
398. Луганська правда. – 1927. – 5 липня.
399. Луганська правда. – 1927. – 9 вересня.
400. Луганська правда. – 1927. – 9 серпня.
401. Луганська правда. – 1927. – 9 червня.
402. Луганська правда. – 1927. – 31 серпня.
403. Луганська правда. – 1928. – 10 січня.
404. Луганська правда. – 1928. – 17 січня.
405. Луганська правда. – 1928. – 2 лютого.
406. Луганська правда. – 1928. – 21 лютого.
407. Луганська правда. – 1928. – 28 лютого.
408. Луганська правда. – 1930. – 2 квітня.
409. Мажников Г. Нещасные случаи в Донбассе в 1923 г. / Г. Мажников // Статистика труда в Донбассе (Орган Донецкого губернского совета профессиональных союзов). – 1924. – №1. – С. 51- 61.
410. Металлист. – 1928. – 10 марта.
411. Многолабочное строительство в Донецкой губернии // Донецкий кооператор. – 1923. – №4. – С.16-17.
412. Молодой рабочий. – 1928. – 20 октября.
413. Молодой шахтер. – 1925. – 19 августа.
414. Молодой шахтер. – 1925. – 22 февраля.

415. Молодой шахтер. – 1925. – 26 февраля.
416. Молодой шахтер. – 1926. – 15 января.
417. На борьбу с алкоголизмом и венеризмом. – 1926. – 8 апреля.
418. Народне господарство України в 1924–1925 рр.: Статистичний довідник. — К., 1925. – 296 с.
419. Народное хозяйство Украины в 1921 г. / Отчет Украинского экономического совета Совещ. совету труда и обороны. – Харьков, 1922. – 564 с.
420. Народное хозяйство Украины. Сборник очерков и статей по хозяйственному строительству Украины / Издательство Украинского Совета Народного хозяйства – Х., 1921. – 125 с.
421. Наша правда. – 1926. – 10 квітня.
422. Наша правда. – 1926. – 2 травня.
423. Наша правда. – 1926. – 3 січня.
424. Наша правда. – 1926. – 4 березня.
425. Наша правда. – 1926. – 4 лютого.
426. Наша правда. – 1926. – 5 березня.
427. Наша правда. – 1926. – 5 січня.
428. Наша правда. – 1925. – 24 липня.
429. Наша правда. – 1925. – 29 жовтня.
430. Наша правда. – 1925. – 30 жовтня.
431. Наша правда. – 1925. – 31 грудня.
432. Наша правда. – 1925. – 8 серпня.
433. Наша правда. – 1926. – 20 лютого.
434. Нейтер А. Робітнича кооперація та безперервна торгівля / А. Нейтер // Вісник профруху України. – 1929. – №17. – С. 15-16.
435. Нечаев А. П. Опыт психологического исследования спасательных команд Донецкого бассейна / А. П. Нечаев // Горный журнал. – М., 1925, №1. – С. 23-25.

436. Обзор рыночных цен Донбасса // Донецкий кооператор. – 1923. – №6. – С. 32-33.
437. Орловский М. Почему служащий принимает слабое участие в общественной работе / М. Орловский // Донецкий профессионалист. – 1925. – №1-2 – С. 9.
438. Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины 4-му Всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов 16-20 мая 1920 г. – Х: Всеукраинское издательство. – 34 с.
439. Павлов А. Заочное обучение / А.Павлов // Инженерный труд. – 1929. – №1. – С. 20.
440. По рабочим жилищам // Донецкий профессионалист. – 1925. – №1-2, 21 января. – С. 19-20.
441. Постановление Кооперативного Комитета Украины о районах деятельности кооперативных организаций от 7 мая 1920 года // Бюллетень Союздонбассейна. – 1920. – №3. – С. 1-16.
442. Потребительская кооперация на Украине за пять лет. 1918-1922. – Харьков: Издание Вукоопспилки, 1923. – 213 с.
443. Приазовская правда. – 1922. – 11 апреля.
444. Приазовская правда. – 1922. – 21 января.
445. Приазовская правда. – 1922. – 25 января.
446. Приазовская правда. – 1922. – 29 марта.
447. Приазовская правда. – 1922. – 9 мая.
448. Приазовский пролетарий. – 1929. – 1 января.
449. Приазовский пролетарий. – 1929. – 6 января.
450. Приазовский пролетарий. – 1929. – 13 июля.
451. Приазовська кооперація. – 1926. – №2. – 19 грудня.
452. Профилактическая медицина. – 1924. – №11-12. – С.8
453. Профтехническое образование в Донбассе // Донецкий шахтер. – 1921. – №4. – С. 20-22.

454. Путь к здоров'ю. – 1926. – №1 (4).
455. Путь к здоровью. – 1926. – №1, 2.
456. Работа Донецких профсоюзов // Донецкий профессионалист. – 1926. – №6. – С. 1-2.
457. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 1 февраля.
458. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 1 января.
459. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 12 февраля.
460. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 15 мая.
461. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 24 мая.
462. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 5 апреля.
463. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 5 марта.
464. Рабоче-селянское слово. – 1925. – 8 февраля.
465. Рабочие на отдыхе // Донецкий профессионалист. – 1924. – № 9. – С. 18-19.
466. Радченко А. Десять лет профдвижения Украины / А. Радченко. – Харьков, 1928. – 47 с.
467. Резолюції XIII Округового з'їзду рад про стан і перспективи культурного будівництва в Луганській окрузі. – Луганськ, 1929. – 70 с.
468. Ренке В.П., Ширай П.А. Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля: По материалам переписей 1923 и 1929 гг. / В. П. Ренке, П. А. Ширай. – Х.: Издание Донугля, 1929. – 98 с.
469. Решения Партии и Правительства по хозяйственным вопросам / Сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков; Под общ. ред. К.М.Боголюбова, М.С.Смиртюкова. – М.: Изд-во Политической литературы. – 1967. – Т.1 (1917–1928 годы). – 784 с.
470. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні 3б. док. і матеріалів. Березень 1917 – березень 1921 рр. / АН УРСР, Ін-т історії; Архівне упр. УРСР; Ред. П. П. Гудзенко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 757 с.

471. Рубин И. Электрификация без электриков / И. Рубин // Донецкий шахтер. – 1922. – №5(9). – С. 12-13.
472. Румянцев В. Поселки-сады / В. Румянцев // Донецкий шахтер. – 1921. – №4. – С. 27-28.
473. Рыковец. – 1928. – 7 января (ежемесячная газета рабочих и служащих Государственного завода им. А. И. Рыкова (Металлистов).
474. Рязанов (ім'я не встановлено). По постановке культработы в Союзе / Рязанов // Рабочий народного питания. – 1923. – №2. – С. 25-26.
475. Ряппо Я. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы / Я. Ряппо. – Х., 1925. – 43 с.
476. Славянский курорт // Донецкий профессионалист. – 1924. – №8. – С.15
477. Советская Украина в 1925 году. Речь на десятом окружном съезде советов в г. Луганске, Луганск: Государственное издательство Украины. – 1925 г. – 30 с.
478. Союзное строительство. Пленум Донецкого Губсовпрофа // Донбасс. – 1922. – №2. – С. 28-29.
479. Струмилин С. Г. Бюджет времени русского рабочего / С. Г. Струмилин. – М.; Пг.: Вопросы Труда, 1923. – 40 с.
480. Торговая хроника Союздонбассейна // Донецкий кооператор. – 1923. – №3. – С. 26 – 29.
481. Третья Донецкая губернская конференция по охране труда // Донецкий шахтер. – 1921. – №1-2. – С. 41-42.
482. Турубинер Б. Несчастные случаи среди ИТР горняков / Б.Турубинер // Инженерный труд. – 1929. – №2. – С. 52.
483. Турубинер Б. Отпуска ИТР горняков / Б. Турубинер // Инженерный труд. – 1929. – №1. – С. 16-20.
484. Ударник. – 1930. – 9 марта.
485. Финансовая хроника Союздонбассейна // Донецкий кооператор. – 1923. – №3. –С. 24-26.

- 486.** Финансовая хроника Союздонбассейна // Донецкий кооператор. – 1923. – №4. – С.29-30.
- 487.** Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду УРСР. К: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т.І. –771 с.
- 488.** Чернов М. Торгівля УСРР 1927-1928 року / М. Чернов // Кооперативне будівництво. – 1928. – №22. – С. 5-11.

МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ, БРОШУРИ

- 489.** Dmytryshyn B. Moscow and the Ukraine, 1918-1953: A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy / B. Dmytryshyn. – New York, 1956. – P.p. 656.
- 490.** Edward Hallet Carr and R. W. Davies. Foundations of a Planned Economy, 1926–1929: A history of Soviet Russia / E. H. Carr, R. W. Davies. – Vol. 1, Part 2. New York: Macmillan, 1972. – P.p. 570.
- 491.** Hiroaki Kuromiya. Stalin's industrial revolution. Politics and workers (1928-1932) / H. Kuromiya. – Cambridge, Cambridge University Press. – 1990 – P.p. 364.
- 492.** Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917-1957 / R. Sullivant. – New York, 1962. – P.p. 452.
- 493.** Theodore H. Friedgut. Iuzovka and revolution. Volume II. Politics and evolution in Russia's Donbass, 1869-1924 / T. H. Friedgut / The Harriman Institute, Columbia University. – Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994. – P.p. 519.
- 494.** 4 найзасміченіших міста Луганської області. [Електронний ресурс від 20.04.2010 р.] – Режим доступу: www.greenparty.ua/news_22573.html
- 495.** 70 лет в пути (история луганского трамвая). – Луганск: РИО ОАО «ЛОТ», 2004. – 179 с.
- 496.** Аліман М.В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко С.Д. Гелей та інші. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 383 с.

- 497.** Андросова С. Місце свят у повсякденному житті населення Донбасу / С.Андросова // 61-ша Міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання». –Х., 2008. С. 25-26.
- 498.** Бабенко С. Г. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / Укоопспілка, Львівська комерційна академія / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук та інші. – Львів: Інститут Українознавства НАНУ, 1995. – 409 с.
- 499.** Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / Б.М. Бабій. – К., 1961. – 376 с.
- 500.** Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д. Бакулев. – М, 1955. – 671 с.
- 501.** Barabash Yu. V. Deviant Behaviour of Different Social Groups in the Donbass Region. 1920s / Yu. V.Barabash // *Bylye Gody*. 2013. №28 (2). P. 37-42.
- 502.** Барабаш Ю. В. Азарт як вид дозвілля та метод прибутку у Донбасі в 1920-х рр. / Ю. В.Барабаш // Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених (12 квітня 1912 року)». – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – 272 с. – С. 181-184.
- 503.** Барабаш Ю. В. Благоустрій поселень Донбасу в 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2012 р. – Луганськ: Вид-во «Нюлідж», 2012. – С. 16-20.
- 504.** Барабаш Ю. В. Висвітлення у виданнях радянського періоду та сучасності соціальних відхилень у Донбасі в 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2012. – Вип. 24. – С. 138-143.
- 505.** Барабаш Ю. В. Витрати населення Донбасу у 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 29. – Луганськ, 2011. – С. 9-14.

- 506.** Барабаш Ю. В. Державна торгівля в Донбасі. 1920-ті рр. / Ю. В. Барабаш // Маловідомі сторінки вітчизняної історії (архівні розвідки): Матеріали круглого столу кафедри архівознавства та суспільно-правових наук СНУ ім. В.Даля, 28 лютого – 1 березня 2014 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2014. – С. 3-6.
- 507.** Барабаш Ю. В. Деякі проблеми робітничої молоді Донбасу в 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Дні науки історичного факультету. – 2012: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених, 12-13 квітня 2012 р. Секція «Кафедри української історії та етнополітики» / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2012. – С. 5-7.
- 508.** Барабаш Ю. В. До питання житлових проблем на Луганщині на початку здійснення нової економічної політики / Ю. В. Барабаш // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 27. – Луганськ, 2010. – С. 3-8.
- 509.** Барабаш Ю. В. До питання поширення пияцтва та алкоголізму в Донбасі у 1920-Х рр. / Ю. В. Барабаш // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2011 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2011. – С. 7-11.
- 510.** Барабаш Ю. В. До питання розвитку громадського харчування на Луганщині напередодні першої п'ятирічки / Ю. В. Барабаш // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. №9 Частина 2. – Луганськ, 2010. – С.113-117.
- 511.** Барабаш Ю. В. До Питання становлення торговельної мережі в Донбасі у 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Маловідомі сторінки історії України: пошуки, роздуми, факти / Матеріали семінару молодих вчених, аспірантів і студентів, 24 жовтня 2011 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 5-7.
- 512.** Барабаш Ю. В. Електробудівництво та енергопостачання в Донбасі у 20-х роках ХХ ст. / Ю. В. Барабаш // Сумська старовина. Видання Сумського державного університету та Чернігівського національного

- педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Суми: Сумський державний університет – 2012. – №№XXXVI-XXXVII. – С. 155-163.
- 513.** Барабаш Ю.В. Забезпечення фармацевтами Донбасу в 1920-х рр.: деякі аспекти проблеми / Ю. В. Барабаш // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції, присвяченої 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ, 4-11 листоп. 2013 р., / Харк. нац. мед. ун-т; [редкол.: І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко, В. А. Мац]. Х.: ХНМУ, 2013. – С. 31-33.
- 514.** Барабаш Ю. В. Культурно-дозвілєва діяльність населення та соціальні аномалії в Донбасі у 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // «Шлях Суверенної держави» до 20-річчя проголошення незалежності України: матеріали міжнародної наукової конференції, 16 вересня 2011 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 63-66.
- 515.** Барабаш Ю. В. Місце клубних установ у повсякденному житті Донбасу. 1920-ті рр. / Ю. В. Барабаш // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2013. – Вип. XXXVIII. – С. 3-7.
- 516.** Барабаш Ю. В. Особенности реализации национально-культурной политики советской власти в Донбассе в 1920-х гг. (на примере ликвидации неграмотности и украинизации) / Ю. В. Барабаш // Известия Сочинского государственного университета. – Сочи, 2013. №3 (26). С. 263-265.
- 517.** Барабаш Ю. В. Особливості культурного розвитку населення Донбасу. 1920-ті рр. / Ю. В. Барабаш // Історичні записки. – Луганськ, 2013. – С. 6-10.
- 518.** Барабаш Ю. В. Особливості функціонування фінансово-кредитної системи в Донбасі упродовж 1920-х рр. / Ю.В.Барабаш // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна / ред.-кол.: Д. М. Чорний (відп. ред.) та ін. – Х., 2013. – С.41-45.

- 519.** Барабаш Ю. В. Підготовка інженерно-технічних кадрів на Луганщині у 20-30-ті рр. XX ст. Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу / Ю. В. Барабаш / Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 19-22.
- 520.** Барабаш Ю. В. Поведінка робітників Донбасу у трудовому повсякденні 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 5-6 жовт. 2012 р. / [упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко, В. В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 68-71.
- 521.** Барабаш Ю. В. Проблеми комунального господарства Донбасу в 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – №23(220). – 2011. – С. 88-93.
- 522.** Барабаш Ю. В. Проблеми харчування в Луганську: історична ретроспектива та сучасний стан / Ю. В. Барабаш // Сучасні проблеми історії України: матеріали методологічного семінару кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля та філії відділу історії України XIX – поч. XX ст. Інституту історії України НАН України, 19 жовтня 2010 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – С. 8-11.
- 523.** Барабаш Ю. В. Розвиток електрозв'язку в Донбасі у 1920–х роках / Ю. В. Барабаш // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2010. Випуск 42 (12) – 2010. – С. 65-70.
- 524.** Барабаш Ю. В. Розвиток зв'язку на Луганщині у 1920-х рр. (краєзнавчі студії з вітчизняної історії як елемент духовного розвитку студентської молоді) / Ю. В. Барабаш // Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля / за заг. ред. проф. О. Л. Голубенка. – Луганськ: вид-во Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля, 2010. – С. 116-117.

- 525.** Барабаш Ю. В. Санаторно-курортна допомога в Донбасі (1920-ті рр.) / Ю. В. Барабаш // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. № 11 (165) Частина 1 – Луганськ, 2011. – С. 5-9.
- 526.** Барабаш Ю. В. Система громадського харчування в Донбасі у 1927-1930 рр. / Ю. В. Барабаш // Наукові записки національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2012. – Вип. 19. – С. 159-167.
- 527.** Барабаш Ю. В. Соціальні потреби населення Донбасу у 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Барабаш // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. №8 Частина 2. – Луганськ, 2013. – С. 22-29.
- 528.** Барабаш Ю. В. Соціальні проблеми робітничого Донбасу у 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Барабаш // Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 29 квітня 2009 р. – Луганськ, 2009. – С. 14-16.
- 529.** Барабаш Ю. В. Соціально-виробнича сфера Донбасу періоду 20-х рр. ХХ ст. у сучасній історіографії / Ю. В. Барабаш // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 40. – Луганськ, 2013. – С. 9-14.
- 530.** Барабаш Ю. В. Соціально-політична діяльність Уряду УСРР з розвитку фармацевтичної мережі Донбасу у 1920-х рр. ст. / Ю. В. Барабаш // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / ред.-кол.: О.Б.Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – Вип. 8. – С. 175-180.
- 531.** Барабаш Ю. В. Становлення та розвиток пожежної охорони у Донбасі в 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Історичні записки: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. П. Михайлюк. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – Випуск 34. – С. 9-13.
- 532.** Барабаш Ю. В. Становлення транспортних комунікацій на Донбасі у 1920-х рр. / Ю. В. Барабаш // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.

- Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 247-249.
- 533.** Барабаш Ю. В. Студентство технічних ВНЗ Донбасу у 20-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Барабаш // Історичні і політологічні дослідження, №3-4 (45-46), Донецьк, 2010. – С. 178-183.
- 534.** Барабаш Ю. В. Умови праці та промисловий травматизм на підприємствах Донбасу у 1920-і рр. / Ю. В. Барабаш // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011 – Випуск 108. – С. 4-7.
- 535.** Барабаш Ю. В. Формування системи сільськогосподарської освіти в Донбасі на початку становлення Радянської влади / Ю. В. Барабаш // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 25. – Луганськ, 2010. – С. 19-23.
- 536.** Барабаш Ю. В. Частная торговля в Донбассе. 1920-е гг. / Ю. В. Барабаш // Известия Сочинского государственного университета. – Сочи, 2013. №4-2 (28). С. 233-236.
- 537.** Барабаш Ю. В., Жицька К. В. До питання економічного напрямку діяльності професійних організацій Луганщини у 20-х рр. ХХ ст. (фінансовий аспект) / Ю. В. Барабаш, К. В. Жицька // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 30. – Луганськ, 2011. – С. 3-7.
- 538.** Бережной И. Г. Развитие общественного питания на Украине / И. Г. Бережной, Л. Г. Голдфарб, В. И. Пшеничный.– Киев: Вища школа, 1980.– 213 с.
- 539.** Беспечный Т. А. Штэровская ГРЭС им. Ф.Дзержинского. Очерк / Т. А. Беспечный. – Донецк, Донбасс, 1970. – 72 с.
- 540.** Бобровський А. С. Концептуальні основи державної політики щодо соціокультурного розвитку міст Донбасу в 20-30-х рр. / А. С. Бобровський // Історичні і політологічні дослідження, №1-2 (43-44), 2010. – С. 118-125.

- 541.** Бойко Н. К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства (анализ массовых статистических источников 20-30-х годов) / Н. К. Бойко. – К.: Выща шк., 1990. – 155 с.
- 542.** Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років Інститут України НАН України / П. М. Бондарчук. – К., 1998 – 87 с.
- 543.** Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.) / П. М. Бондарчук // НАН України. Інститут історії України. – К., 2002. – 162 с.
- 544.** Бордюгов Г. А. Социальный паразитизм или социальные аномалии? (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, бродяжничеством в 20–30–е годы) / Г. А. Бордюгов // История СССР. – 1989. – №1. – С. 60-73.
- 545.** Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть. – 2007. – №4-5. – С. 70-78.
- 546.** Борисенко М. В. Житло і побут міського населення України у 20-30 роках ХХ століття [Текст]: монографія / М. В. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 270 с.
- 547.** Бочелюк В. Й., Бочелюк В. В. Дозвіллезнавство. Навчальний посібник / В. Й. Бочелюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 208 с. / [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk11.htm
- 548.** Бут О. М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки: (На матеріалах парторганізацій України, 1921-1941 рр.) / О. М. Бут. – К.: Либідь, 1990. – 223 с.
- 549.** Валуйська Л. І. Висування робітників на керівну адміністративно-господарську роботу в Донбасі (1926-1928) / Л. І. Валуйська // Український історичний журнал. – 1974. – №7. – С. 72-77.

- 550.** Верменич Я. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень / Я. Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 2. – 2008. – С. 9-28.
- 551.** Вища школа Української РСР за 50 років: У 2-х ч. (1917-1967 рр.). Ч.1.: 1917-1945 / Кер. авт. колективу В. І. Пітов. – К.: Вид-во Київ. Ун-ту, 1967. – 368 с.
- 552.** Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: В. Верстюк, В. Горобець, С. Кульчицький (кер. авт. кол.), О. Русіна, В. Смолій, О. Толочко, В. Шандра. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – 506 с.
- 553.** Возвращаясь к истокам: Науч.-попул. очерки / Сост. Н. Ф. Бабенко; Редкол.: З. Г. Лихолобова (руководитель) и др. – Донецк: Донбас, 1990. – 199 с.
- 554.** Гапоненко Л. С. Рабочий класс в октябрьской революции и на защите ее завоеваний. 1917-1920 гг. / Л. С. Гапоненко. – Т.1. – М.: Наука, 1984. – 496 с.
- 555.** Гарарук Л. В., Коцур А. П. Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921-1929 рр.) / Л. В. Гарарук, А. П. Коцур. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2007. – 200 с.
- 556.** Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921-1923 гг. / Э. Б. Генкина. – М.: Наука, 1969. – 519 с.
- 557.** Герасименко О. О. Місце виробничої практики в навчальному процесі вузів УСРР в 1920-ті рр. / О.О.Герасименко // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № ¾. – Донецьк, 2003. – С. 115-120.
- 558.** Герасименко О. О. Молодь Донбасу: формування соціального складу студентства у 1920-ті роки / О. О. Герасименко // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. – Кн.10. – Донецьк. – 2003. – С. 214-223.
- 559.** Гетьман Г. А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР) / Г. А. Гетьман. – Харьков: Изд-во ХГУ. – 1985. – 248 с.

- 560.** Гогохія Н. Т. Святкова культура тоталітарного режиму / Н. Т. Гогохія // Вісник Донецького національного університету, сер. Б: гуманітарні науки, вип. 1, 2009. – С. 126-131.
- 561.** Годун Н. Ю. Радіомовлення в УСРР 20-30-х рр.: об'єкт політичної цензури / Н. Ю. Годун // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип.17. – С. 72-86.
- 562.** Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30-е годы) / А. В.Гонтар. – К.: Вища шк., Одесса, 1990. – 204 с.
- 563.** Горинов М. М. Нэп: поиски путей развития / М. М. Горинов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.
- 564.** Григорчук П. С. Трансформація внутрішньої торгівлі України в 1921-1925 рр. / П. С. Григорчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. [Електронний ресурс]. – 2007. – Вип. 12. – Режим доступу: www.info-library.com.ua/books-text-11350.html
- 565.** Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу, 1921-1927: (На матеріалах Укр. РСР) / П. П. Гудзенко, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна. – К., 1980. – 329 с.
- 566.** Гутянський С. К. Здійснення Ленінських принципів народної освіти на Україні / С. К. Гутянський. – К.: Вид-во АН, 1960. – 108 с.
- 567.** Диденко Г. Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Г. Д. Диденко. – К., 1963. – 373 с.
- 568.** Дмитренко В. П. Торговая политика Советского государства в период перехода к нэпу. 1921-1924 гг. / В. П. Дмитренко. – М., 1971. – 275 с.
- 569.** Дмитрик І. О., Нікольський В. М. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі періоду непу (1921-1928 рр.): Монографія / І. О. Дмитрик, В. М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 171 с.

- 570.** Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР / В. М. Довгопол, М. А. Литвиненко, Р. Д. Лях. – К.: Вища школа, 1986. – 239 с.
- 571.** Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В. М. Довгопол. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – 143 с.
- 572.** Донецк: историко-краеведческий очерк / Руков. авт. кол. С. Ф. Поважный. – 2-е изд., испр. и доп. – Донецк: Донбасс, 1981. – 328 с.
- 573.** Донецкий индустриальный институт за 20 лет (1921-1941 гг.). – Сталино, 1941. – 278 с.
- 574.** Донецька філія Ват «Укртелеком». Історія розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dn.ukrtelecom.ua/about/history/before_war
- 575.** Донеччина. Перехрестя цивілізацій. Книга перша. – Донецьк, 2007. – 160 с.
- 576.** Дорош Т. О. Комуністична партія та дорадянська сільськогосподарська інтелігенція України: історія взаємовідносин (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Т. О. Дорош // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 16. – Луганськ, 2007. – С. 45-52.
- 577.** Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. С. Дорошко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 154 с.
- 578.** Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. Рада В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
- 579.** Єременко В. Соціальна економіка / В. Єременко. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, [Електронний ресурс]. – 2003. – 351 с. – Режим доступу: <http://library.if.ua/book/73/5346.html>

- 580.** Жимерин Д. Г. История электрификации СССР / Д. Г. Жимерин. – М., 1962. – 457 с.
- 581.** Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Х., 1927. – 409 с.
- 582.** Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР (в 3-х томах). Т.1. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития / Под ред. А.Е.Романенко. – К.: Здоров'я, 1987. – 480 с.
- 583.** Земзюліна Н. І. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ України в 20-30-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / Н. І. Земзюліна. – Режим доступу до журн.: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca/Gum/2009_8/12.pdf.
- 584.** История Мариуполя. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/История_Мариуполя_в_советский_период
- 585.** История профсоюзов СССР: Учебное пособие / Подгот. Никитской Е. Н., Кабановым П. И., Егоровой А. Г. и др.; Под общей ред. гл-кор. АПН СССР, д-ра исторических наук Г. В. Шарапова. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Профиздат, 1977. – 256 с. – Ч. 1: (1905-1937 гг.). – 256 с.
- 586.** История рабочих Донбасса: В 2-х т. Т. 1. / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1981. – 319 с.
- 587.** История технического развития угольной промышленности Донбасса: В 2-х т. Т. 1. / Под ред. А. Н. Щербань. – К.: Наукова думка, 1969. – 653 с.
- 588.** История Украинской ССР: В 10-ти т. Т.7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 – 1941). – К.: Наук. думка, 1984. – 719 с.
- 589.** Итоги сплошной подворной переписи Донецкой губернии (январь-февраль 1923 г.) Т. 4. Итоги обследования школьных и просветительных учреждений Донбасса на 1-е января 1923 г. – Харьков: Типо-лито-фотоцинкография Военн-Редакц. Сов. УВО им. Фрунзе, 1923. – 79 с.

- 590.** Іванова Н. В. Генезис економічної категорії «інфраструктура» та її роль у суспільному поділі праці / Н. В. Іванова // Ефективна економіка (Електронне наукове фахове видання). [Електронний ресурс] – Дніпропетровський державний аграрний університет. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=392>
- 591.** Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні / Н. І. Іванцова. – Харків, 2007. – 259 с.
- 592.** Історія Луганського краю / В. С. Курило – Луганськ, ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2008. – 400 с.
- 593.** Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. – Донецька область / редкол. тому: П. О. Пономарьов (голова) та ін. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. – 992 с.
- 594.** Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. – Луганська область / Редкол. тому: Ю. Ф. Пономаренко (голова) та ін. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1968. – 940 с.
- 595.** Історія народного господарства Української РСР: у 3-х т., 4-х книгах. – К.: Наукова думка. – 1987. – Т. 1-2. – 423 с.
- 596.** Історія селянства Української РСР. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / Редкол.: І. І. Компанієць (відп. ред.) та ін. АН Української РСР. Інститут історії. – К.: Наукова думка, 1967. – 536 с.
- 597.** Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Х.: Прапор, 1999. – 799 с.
- 598.** Іщенко І. В. Здобутки і прорахунки у боротьбі з аномаліями суспільства в Україні періоду непу (1921 – 1928 рр.) / І. В. Іщенко // Грані. – 2003. – №3(29). – трав. – черв. – С.29 – 31.
- 599.** Іщенко І. В. Розвиток алкогольної ситуації в Україні на тлі непу (1921–1928 рр.): протиріччя та реалії / І. В. Іщенко // Грані. – 2000. – №2(10). – С.57– 64.

- 600.** Кисельова О. І. Трудові конфлікти та трудові спори: поняття, характеристика, співвідношення / О. І. Кисельова // Юридична наука і практика. – 2011. – № 1. – С. 95-99.
- 601.** Кистанов Я. А. Потребительская кооперация СССР (исторический очерк) / Я. А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза, 1951. – 420 с.
- 602.** Клименко Г. Електрифікація – стрижень будівництва економіки. – К., 1962. – 118 с.
- 603.** Климов А. О. Історичні краєзнавчі розвідки: монографія / Анатолій Олексійович Климов; Держ. закл. «Луган. нац. Ун-т імені Тараса Шевченка». – Вид. друге, доп. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 368 с.
- 604.** Климов А. О. Продовольче становище робітників Донбасу наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. ХХ ст. / А. О. Климов // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – №21 (184), 2009. – С. 65-77.
- 605.** Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 роках в Україні / Т. Козацька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 293-302.
- 606.** Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення / О. А. Коляструк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – №982: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 8-21.
- 607.** Костик Є. Діяльність кооперативно-приватних видавництв в умовах радянської цензури 1920-х рр. / Є. Костик // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 274-292.
- 608.** Кострица Ю. Лисичанский горный институт / Ю. Кострица // Новый путь. – 1989. – 12 января.
- 609.** Кострица Ю. От училища – до ВУЗа / Ю. Кострица // Новый путь. – 1988. – 10 сентября.

- 610.** Костюк Є. С. Участь профспілок у розгортанні позаекономічного стимулювання праці на промислових підприємствах: міжвоєнна доба / Є. С. Костюк // Гілея. – Вип. №25. – К, 2010. – С. 119-127.
- 611.** Кравцова Н. С. Становлення професійного театру Донбасу в 20-ті рр. ХХ ст. / Н. С. Кравцова // Історичні і політологічні дослідження, №1(9), Донецьк, 2002. – С 104-114.
- 612.** Кравченко П. Соціально-побутові умови на індустріальних будовах України (20-30-і рр. ХХ ст.) / П. Кравченко. – Вінниця, 1997. – 36 с.
- 613.** Краткая история Советского рабочего класса. 1917-1967 / Под ред. Борисова Ю. С., Гапоненко Л. С., Котеленца А. И., Лельчука В. С. – М., 1968. – 428 с.
- 614.** Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / О. Ф.Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 134 с.
- 615.** Кузенко І. О. Курортна кампанія в Донбасі в період непу / І. О. Кузенко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iipd/2008_1_2/kuzenko.htm
- 616.** Кузенко І. О. Структура доходів робітничих родин Донбасу в період непу. [Електронний ресурс] / І. О. Кузенко // Історичні і політологічні дослідження. Збірник наукових праць. – 2009. – №2. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Iipd/2009_2/12Kuzenko.htm
- 617.** Кузенко І. О., Нікольський В. М. Житлові умови міського населення Донбасу в першій половині 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами перепису 1923 р.) / І. О. Кузенко, В. М. Нікольський // Вісник Донецького університету. Вип. 1. – 2008. – С. 86-91 с.
- 618.** Кульчицький С. В. Ткачова Л. І. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки пршої п'ятирічки / С. В. Кульчицький, Л. І. Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1977. – Вип. 3. – С. 33-43.
- 619.** Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

- 620.** Куницький О. Розквіт і потреби міського народного житлобудівництва / О. Куницький // Народна творчість та етнографія. – 1957. – кн. 4. – 111 с.
- 621.** Курдюмова Е. А. Донбасс на подъеме (1921 – 1925 гг.) / Е. А. Курдюмова. – Донецк: Донбасс, 1976. – 144 с.
- 622.** Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі / К. Гіроакі. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
- 623.** Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті роки ХХ ст. ст. / О. Лаврут // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика, Випуск 15 (2) Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 144-151.
- 624.** Лаврут О. О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті роки ХХ ст. / О. О. Лаврут // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 32. – С. 68-75.
- 625.** Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки / О. О. Лаврут // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Випуск 39. – С. 73-80.
- 626.** Лантух І. В. Перші заходи з відновлення ринкової інфраструктури в Україні при переході до непу І. В. Лантух // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. – Випуск 37-38. – Київ, 2005. – 368 с.
- 627.** Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930-е годы / Н. Лебина. – СПб.: Нева Издательский дом «Летний сад», 1999. – 320 с.
- 628.** Ленин В. И. О кооперации / В. И. Ленин. – Госполитиздат, 1955. – 9 с.
- 629.** Ленин. О воспитании и образовании / Ленин. – М., 1963. – 675 с.
- 630.** Ленін В. І. Про розвиток соціально-класової структури радянського суспільства / В. І. Ленін. – Х., 1970. – 230 с.
- 631.** Липинський В. «Пролетаризація» вищої школи в УСРР у 1920-і роки: справжня та вигадана / В. Липинський // Схід. – 2002. – №6. – С. 88-93.

- 632.** Липинський В., Василенко О. Мережа і структура індустріально-технічних ВНЗ УСРР у 1920-і рр. / В. Липинський, О. Василенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – №14. – С. 259-364.
- 633.** Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.
- 634.** Лихолобова З. Г. Міста Донбасу в роки радянської модернізації: особливості менталітету городян (кінець 1920-х – 1930-ті рр.) / З. Г. Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 12. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 93-105.
- 635.** Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937) / З. Г. Лихолобова. – Донецк, 1973. – 178 с.
- 636.** Лобурець В. Є. Формування кадрів робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В. Є. Лобурець. – Х., 1974. – 158 с.
- 637.** Локотош Б. Н. очерки истории Луганска / Б. Н. Локотош. – Луганск, 1993. – 111 с.
- 638.** Луганский машиностроительный институт: [исторический очерк] / А. Ф. Воронкин, Д. А. Гаркавский, Г. Я. Емченко, В. Я. Филимоненко. – Донецк: Донбасс, 1969. – 267 с.
- 639.** Майорова-Щеглова С. Н. Социальная инфраструктура. Условия реализации сознания, поведения и деятельности / С. Н. Майорова-Щеглова // Тезаурус социологии. Тематический словарь-справочник / Под ред. Тощенко Ж. Т. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с.
- 640.** Макарова А. Город над Луганью / А. Макарова // Їжица. – 2003. – 15 октября.
- 641.** Максимчук Т. А. Донбасс: три страшных времени / Т. А. Максимчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat35.htm>
- 642.** Малафеев А. Н. История ценообразования в СССР (1917-1963 гг.) / А. Н. Малафеев. – М., Мысль, 1964. – 439 с.

- 643.** Малик Я. Й. Економічна політика більшовиків в українському селі в 1919-1920 рр. як передумова голодомору 1933 р. / Я. Й. Малик // Держава та армія: [Збірник наукових праць] / відповідальний редактор М. Ф. Крушинський. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – С. 77-85.
- 644.** Мальцев М. Житлово-комунальне та культурне будівництво у Донбасі в роки першої п'ятирічки / М. Мальцев // Український історичний журнал. – 1971. – №12. – С. 83-88.
- 645.** Мальцев Н. И. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация (Борьба партийных организаций за культурно-технический прогресс в 1926-1937 гг.) / Н. И. Мальцев. – Киев: Вища школа, 1976. – 100 с.
- 646.** Мальцев Н. И. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация / Н. И. Мальцев. – К. – Донецк: Вища шк., 1976. – 112 с.
- 647.** Марчуков А. В. Украинское национальное движение: УСРР. 1920-1930-е годы: цели, методы, результаты / А.В.Марчуков; [отв. ред. В.В.Трепалов]: Ин-т рос. истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 599 с.
- 648.** Масненко В. Цензура в Підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика / В. Масненко // Сучасність (Література, наука, мистецтво, суспільне життя). – 1997. – 6 червня. – С. 81-90.
- 649.** Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / А. А. Матюгин. – М.: Наука, 1962. – 361 с.
- 650.** Меерович М. Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы) / М. Г. Меерович. – М.:РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 303 с.
- 651.** Милая родина: сб. статей Луганского краеведческого музея. Луганск: Виртуальная реальность, 2007. – 792 с.
- 652.** Михайлов О. О. Допомога міста селу в піднесенні культури (1929-1941 рр.) / О. О. Михайлов. – К., 1968. – 195 с.

- 653.** Михайлов О. О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941) / О. О. Михайлов. – К., 1963. – 164 с.
- 654.** Михненко А. Актуальні питання розвитку соціально-культурної сфери Донбасу у другій половині 1920-х – 1930-і роки / А. Михненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2002. – Вип. 14. – 254 с.
- 655.** Михненко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. / А. Михненко // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2001. – С. 128-141.
- 656.** Михненко А. М. Історія Донбасу (1861-1945 рр.): Навчальний посібник / А. М. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 1999. – 464 с.
- 657.** Михненко А. М. Соціальні та культурні процеси в Донбасі у 1920-30-х роках [Доп. на VII міжнар. наук.-практ. конф. «Роль науки, релігії і суспільства у формуванні людської особистості»] // Наука. Релігія. Суспільство. – 2000. – №2. – С. 42-51.
- 658.** Мовчан О. Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920-ті рр. / О. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – №19. – С. 34-58.
- 659.** Мовчан О. М. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – №17. – С. 229-277.
- 660.** Мовчан О. М. Громадське харчування робітників УРСР у 1930-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – №20. – С. 211-238.

- 661.** Мовчан О. М. Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15. – С. 50-51.
- 662.** Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2011. – 312 с.
- 663.** Мовчан О. М. Товаропостачання й споживання робітників УСРР у 1920-ті рр. / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, Випуск 19 (1). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 34-58.
- 664.** Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
- 665.** Нечаєва Т. А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1932 рр. / Т. А. Нечаєва // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С. 75-86.
- 666.** Никольский В. Повторение пройденного. НЕП во втором прочтении / В. Никольский // Донбасс. – 1991. – №2. – С. 138.
- 667.** Нізова Л. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. / Л. Нізова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11. – С. 144-157.
- 668.** Нікітенко К. Приватні підприємства України в умовах переходу до нової економічної політики (1921-1922 рр) / К. Нікітенко // Схід. – 2004. – №2. – С.37-38.
- 669.** Нікітенко К. В. Промислова кооперація Донбасу в умовах нової економічної політики / К. В. Нікітенко // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник наукових статей [Електронний ресурс] // Донецький національний університет, 2008. Кн. 15-16. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/nsid/2008_15_16/08nikitenko.htm

- 670.** Оніпко Т. Державна політика кооперування населення України в роки непу: досвід розширення соціальної бази / Т. Оніпко // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3. – С. 393-397.
- 671.** Оніпко Т. В. Діяльність споживчої кооперації України щодо забезпечення дітей харчуванням у період голоду 1921-1922 рр. / Т. В. Оніпко // Науковий вісник [«Гілея»]: Збірник наукових праць [ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2009. – Випуск 29. – С. 51-58.
- 672.** Оніпко Т. В. Історичні уроки співпраці вітчизняної споживчої кооперації з пайовим товариством «Укрнархарч» у період непу / Т. В. Оніпко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=uk&tl=ru&u=http%3A%2F%2Fwww.nbu.gov.ua%2Fportal%2FSoc_Gum%2FGileya%2F2010_36%2FGileya36%2FI8_doc.pdf&anno=2
- 673.** Оніпко Т. В. Роль закладів громадського харчування споживчої кооперації України у розширенні сфери послуг (1926-1928 рр.) / Т. В. Оніпко. [Електронний ресурс] // Українська кооперація № 4. – 2011. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/onipko.htm>
- 674.** Оніпко Т. В. Роль хлібопекарської промисловості споживчої кооперації України у вирішенні продовольчих проблем у 20-ті рр. ХХ ст. / Т. В. Оніпко // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, ППП МОНУ і НАНУ «Наука і світ», 2009. – №2 – С. 62-69.
- 675.** Осокина Е. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941 / Е. Осокина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 271 с.
- 676.** Охотников Т. С. Индустриализация страны и потребительская кооперация / Т. С. Охотников. – М.: Издательство Центросоюза, 1929. – 50 с.

- 677.** Панорама охорони здоров'я населення України / М-во охорони здоров'я України; А. В. Підаєв, О. Ф. Возіанов, В. Ф. Москаленко, В. М. Пономаренко та ін. – К.: Здоров'я, 2003. – 396 с.
- 678.** Пашківська О. А. Розвиток ґрунтознавства в сільськогосподарських технікумах України в 20-х роках ХХ століття / О. А. Пашківська / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:RpTvGB42kkEJ:nbuvgov.ua/e-journals/INB/20092/09_pashkivska.pdf.
- 679.** Петренко А. Е., Корчанова Ю. А. Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX – начало ХХ ст.) / А. Е. Петренко, Ю. А. Корчанова / [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://209.85.135.132/search?q=cache:SfJTvvNYCdMJ:www.nbuvgov.ua/Portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/petrenko.pdf
- 680.** Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект) / О. А. Пиріг. – К., 1996. – 184 с.
- 681.** Підвищення добробуту трудящих за 50 років Радянської влади. – Львів, 1967. – 274 с.
- 682.** Подов В. И. Курило В. С. История Донбасса. Век XIX-й / В. И. Подов, В. С. Курило. – Луганск: Альма матер, 2001. – 178 с.
- 683.** Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Харків: ДВУ, 1929. – 113 с.
- 684.** Поршнева О. С. Междисциплинарные методы в историко-антропологических исследованиях: Учеб. Пособие / О. С. Поршнева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 157 с.
- 685.** Прилуцький В. І. Розвиток внутрішньої державної торгівлі УСРР у 1920-ті роки / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 174-186.

- 686.** Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – Київ, «Дієз-продукт», 2008. – №3. – С. 86-101.
- 687.** Прилуцький В. І. Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928-1933) / В. І. Прилуцький / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 62 с.
- 688.** Прилуцький В. І. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2006. – №15. – С. 85-107.
- 689.** Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 – 1926/27 роки) / А. Приходько. – Х., 1927. – 105 с.
- 690.** Приходько М. Житло робітників Донбасу / М. Приходько. – К., 1964. – 107 с.
- 691.** Промышленность и рабочие Донбасса: Окт. 1917 - июнь 1941: Сб. документов и материалов / Сост.: В. С. Высоцкая и др.; Редкол.: Э. Л. Абезгауз, В. К. Бураковский, А. Н. Губич и др. – Донецк: Донбас, 1989. – 240 с.
- 692.** Пугач И. М. Непрерывная студенческая практика / И. М. Пугач // Горный журнал. – М., 1929. – С. 315.
- 693.** Пьянство и преступность: история проблемы: монография / Отв. ред. И. П. Лановенко. – К.: Наукова думка, 1989. – 528 с.
- 694.** Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.
- 695.** Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.) / О. Л. Рябченко // Український історичний журнал. – 2009. – №4. – С. 129-143.
- 696.** Сидоренко В. С. Ленінський план ГОЕЛРО і боротьба Комуністичної партії України за його здійснення / В. С. Сидоренко. – Х.: Вид-во Харків ун-ту, 1973 – 186 с.

- 697.** Сидорченко Т. Ф. Виробнича інфраструктура в умовах ринку / Т. Ф. Сидорченко / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:z0tGGQbOG7sJ:www.bdpu.org>
- 698.** Слуцкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики / А. Б. Слуцкий. – К, 1963. – 485 с.
- 699.** Слуцкий О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) / О. Б. Слуцкий. – К., 1957. – 207 с.
- 700.** Споживча кооперація Української РСР: 1917-1967 рр. / Ф. Д. Колеснік, С. Г. Сіденко, О. С. Матковський, Ш. В. Опельбаум [та ін.]. – М.: Экономика, 1967. – 207 с.
- 701.** Стеклов В. Ю. Ленинский план электрификации / В. Ю. Стеклов. – М., Энергия, 1969. – 33 с.
- 702.** Степкин В. П. История Донецка / В. П. Степкин. – Донецк, 2004. – 486 с.
- 703.** Степкин В. П. Первый театр города Сталина / В. П. Степкин / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://infodon.org.ua/stalino/807>
- 704.** Степкин В. П. Рабочие клубы Сталино в 1920-1930-х / В. П. Степкин / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://infodon.org.ua/stalino/744>
- 705.** Степкин В. П., Гергель В. Н. Полная история Донецка / В. П. Степкин, В. Н. Гергель. – Донецк: Алекс, 2008. – 360 с.
- 706.** Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди / За заг. ред. А. Т. Кінкулькіна; упоряд. Г. В. Клокова та ін. – К.: Рад. шк., 1990. – 512 с.
- 707.** Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин. – М.: Изд-во «Наука», 1982. – 472 с.
- 708.** Струмилин С. Г. Социальные проблемы пятилетки. 1928/29 – 1932/33 [Текст] / С. Г. Струмилин; предисл. Г. М. Кржижановский. – 3. изд. – М.; Л.: Госиздат, 1929. – 129 с.

- 709.** Стяжкіна О. В. Пересічна людина Донбасу на початку 1920-х років: У пошуках слова, простора і часу / О. В. Стяжкіна // Нові сторінки історії Донбасу. – Кн. 13/14. – Донецьк, 2007. – С. 76-99.
- 710.** Суровий А. Ф. Профспілки України і робітничі бібліотеки у 1920-х роках / А. Ф. Суровий // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – К.-П., 2007. Випуск 1. – С. 140- 150.
- 711.** Сушко О.О. Непмани соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921-1928). Наукове видання / О.О.Сушко. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 96 с.
- 712.** Сушко О. О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с.
- 713.** Тананакин А. И. Для всех и каждого: Справочник для жителей и гостей Ворошиловграда / А. И. Тананакин. – Донецк: Донбасс, 1988. – 199 с.
- 714.** Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920 гг.) / Ю. И. Терещенко. – К., Наукова думка. – 1986. – 253 с.
- 715.** Тимченко Ю. В. Споживча кооперація України в період непу (1921-1928 рр.) / Ю. В. Тимченко // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. – Випуск 37-38. – Київ, 2005. – 368 с.
- 716.** Ткаченко В. Г. Луганський національний аграрний університет. З віку в вік! / В. Г. Ткаченко. – Луганськ: Арістей, 2006. – 550 с.
- 717.** Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 345-375.
- 718.** Толстов Р. Д. Кооперативне підприємництво в Україні та характер його фінансово-кредитної підтримки в період непу (1921-1928 рр.) /

- Р. Д. Толстов // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. праць. – Випуск 39-40. – Київ, 2007. – 416 с.
- 719.** Тощенко Ж. Т. Соціологія. Общій курс. – 2-е изд., доп. и перераб / Ж. Т. Тощенко / [Електронний ресурс]. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – 511 с.
- 720.** Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) / О. Удод / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/ukr/node/58>
- 721.** Українізація 1920-1930-х років: Передумови, здобутки, уроки / В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, П. М. Бондарчук та ін.; В. А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2003. – 392 с.
- 722.** Фрейлихер Д. Я. Из истории первых массовых коммунистических субботников на Украине / Д. Я. Фрейлихер. – М., 1962. – 151 с.
- 723.** Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания) / А. Халатов. – М.: Всенарпит, 1930. – 56 с.
- 724.** Хромов І. О. Про ефективність діяльності товарних бірж України в роки непу // Історія народного господарства та економічної думки України. Зб. наук. Праць. – Випуск 37-38. – Київ, 2005. – 368 с.
- 725.** Хромов І. О. Товарні біржі України в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): Монографія / І. О. Хромов. – Одеса: принт-студія «Абрикос» СПД Бронкін О. В., 2010. – 148 с.
- 726.** Чайка Я. М. Трансдисциплінарність як принцип організації наукового дослідження у вирішенні комплексних проблем / Я. М. Чайка // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Філософія. Політологія. К. – 2011. – С.30.
- 727.** Чириченко Ю. В. Продовольчі кризи та аграрні реформи в українських землях як фактор розвитку парадигм продовольчого забезпечення / Ю. В. Чириченко // Вісник ДоНУЕТ. Серія Економічні науки / Донецький

- національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. – 2010. – №4 (48). – С. 45-53.
- 728.** Чорнолуцький В. Б. Технікуми в системі освіти УСРР (1922-1929 рр.) / В. Б. Чорнолуцький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск Х. – Запоріжжя: Профосвіта, 2001. – С. 121-129.
- 729.** Шаблій О. Социально-экономическая география Украины / О. Шаблій / Пер. с укр. – Львов: Свит. – 1995. – 645 с.
- 730.** Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках / Г. М. Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 432 с.
- 731.** Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 гг.) / К. Шиян. – К., 1959. – 294 с.
- 732.** Шиян К. К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925) / К.К.Шиян. – К., 1959. – 304 с.
- 733.** Шмидт В. В. На путях проведения 7-часового рабочего дня / В. В. Шмидт. – М., «Вопросы труда», 1929. – 32 с.
- 734.** Эпштейн А. И. Изменения социально-бытовых условий жизни рабочего класса Украины в годы первой пятилетки / А. И. Эпштейн // Вопросы истории СССР (Республиканский межведомственный научный сборник). – Х., 1986. – Вып. 31. – С. 48-54.
- 735.** Ямпонець П. Рівень та склад харчування робітників державної промисловості України в 20-ті роки ХХ століття: історичні аспекти проблеми / П. Ямпонець // Сіверянський літопис. – 2010. – №1. – С. 34-44.
- 736.** Яременко О. О. Соціальна політика як регулятор взаємовідносин соціальних структур і соціальних інститутів / О. О. Яременко / [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=8&n=23&c=252>
- 737.** Ясенов Є. Місто, яке вигадав Юз / Є. Ясенов. – Донецьк «Донеччина», 2009. – 272 с.

- 738.** Ястребов В. І Матеріальний добробут трудящих і культурне будівництво в Українській РСР в 1921-1925 рр. В. І. Ястребов. – К., 1990. – 98 с.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ

- 739.** Андросова С. Л. Культурні процеси в Донбасі в 20-30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. Л. Андросова – Донецьк, 2010. – 20 с.
- 740.** Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / Андрусишин Богдан Іванович. – К., 1997. – 451 с.
- 741.** Барабаш Ю. В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Барабаш Юлія Василівна. – Луганськ, 2008. – 179 с.
- 742.** Бондаренко В. С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації країни (1925-1941 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Бондаренко Віктор Степанович. – Донецьк, 2004. – 222 с.
- 743.** Волкова С. М. Діяльність місцевих органів влади Донбасу в другій половині 20-х – 30-х роках ХХ сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.М. Волкова. – Донецьк, 2011. – 18 с.
- 744.** Волосник Ю. П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921-1928 рр.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.02 / Волосник Юрій Петрович. – Х., 1993. – 233 с.
- 745.** Гальченко О. М. Фізкультурно-спортивний рух у Донбасі (1917-1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. М. Гальченко. – Донецьк, 2008. – 18 с.
- 746.** Гинзбург М. А. Профсоюзы Украины в борьбе за восстановление промышленности. 1921-1925.: дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Гинзбург М. А. – К., 1963. – 258 с.

- 747.** Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті - на початку 1930-х років: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Гнітько Світлана Петрівна. – К., 1996 – 274 с.
- 748.** Гогохія Н. Т. Українське радянське місто 1929-1938 рр.: історико-соціальний аналіз: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Гогохія Нані Тамазівна. – Луганськ, 2003. – 211 с.
- 749.** Годун Н. Ю. Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УРСР в 1928 – 1938 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. Ю. Годун. – Харків, 2008. – 20 с.
- 750.** Гребеннікова О. В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920-1925 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01. / Гребеннікова Олена Вікторівна. – Донецьк, 1997 р. – 212 с.
- 751.** Десятніков О. В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Десятніков Олександр Валерійович. – Черкаси, 2005. – 242 с.
- 752.** Дмитрик І. О. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі в період непу (1921-1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. О. Дмитрик. – Донецьк, 2010. – 20 с.
- 753.** Золотоверхий І. Д. Борьба КП(б)У за культурную революцию на Украине в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.): автореф. дис. на соискание степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 «История УССР» / И. Д. Золотоверхий. – К., 1950. – 21с.
- 754.** Іванцова Н. І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. І. Іванцова. – Х., 2008. – 20 с.

- 755.** Іщенко І. В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921-1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: сек. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Іщенко. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
- 756.** Кабачек В. В. Діяльність місцевих державних органів України по розвитку промисловості в 1921-1922 рр.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Кабачек Володимир Вікторович. – Харків, 2008. – 372 с.
- 757.** Кокорська О. І. Соціальний розвиток міст Донбасу (друга половина 20-х – 30-ті роки ХХ ст.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Кокорська Ольга Іванівна. – К., 1995. – 179 с.
- 758.** Корновенко С. В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Корновенко Сергій Валерійович. – Донецьк, 2000. – 173 с.
- 759.** Коцур Н. І. Соціальне становище міського населення України в умовах непу (1921-1929 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Коцур Надія Іванівна. – К., 1997. – 203 с.
- 760.** Кравчук І. М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М. Кравчук. – Донецьк, 2008. – 20 с.
- 761.** Кравчук І. М. Розвиток вищої освіти в Донбасі у ХХ столітті: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Кравчук Ірина Миколаївна. – Донецьк, 2008. – 198 с.
- 762.** Красноносів Ю. М. Формування кадрів робітників вугільної промисловості України (1926-1939 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.02 / Красноносів Юрій Миколайович. – Донецьк, 1995. – 166 с.
- 763.** Куглер С. А. Проблемы подготовки рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины в 1921-1941 гг.: (На материалах партийных и общественных организаций Украины): дис. ... кандидата.

- истор. наук: 07.00.01 / Куглер Сергей Александрович. – Донецк, 1994. – 210 л.
- 764.** Кушнір Л. В. Діяльність жіночих рад Донбасу (1920-1933 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. В. Кушнір – Донецьк. – 2009. – 20 с.
- 765.** Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Лаврут. – Донецьк, 2004. – 28 с. – С. 8-9.
- 766.** Лантух В. В. Торгівля в Україні в 1921-1932 рр.: дис. ... доктора істор. наук: 07.00.02 / Лантух Валерій Васильович. – Харків, 1995. – 453 с.
- 767.** Лобач К. В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / К. В. Лобач. – К., 1994. – 17 с.
- 768.** Маслов А. О. Внутрішня торгівля України в період НЕПу (1921-1929 рр.): дис. ... кандидата екон. наук: 08.01.04 / Маслов Анатолій Олександрович. – К., 1995. – 226 с.
- 769.** Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / Михненко Анатолій Михайлович. – Донецьк, 2002. – 607 с.
- 770.** Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-і рр.): дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / Мовчан Ольга Миколаївна. – К., 2004. – 420 с.
- 771.** Наконечный С. И. Клубы Украины и коммунистическое воспитание трудящихся в первые годы нэпа (1921-1923 гг.): автор. дис. на соискание учен. степени кандидата истор. наук: спец. 07.571 «История СССР». – Х., 1972. – 20 с.
- 772.** Ніколаюк Т. А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Ніколаюк Тетяна Анатоліївна. – Остріг, 1999. – 337 с.

- 773.** Носань Н. С. Грошова реформа 1922 – 1924 рр. в УСРР: історичний аспект: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Носань Наталія Сергіївна. – Черкаси, 2009. – 211 с.
- 774.** Олійник М. М. Становлення і діяльність профспілок в умовах розвитку приватного підприємництва в Україні (1921-1929 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Олійник Микола Миколайович. – Х., 1997. – 241 с.
- 775.** Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917-1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; Право соціального забезпечення» / О. М. Олійник. – Х, 2003 – 20 с.
- 776.** Орехова С. Є. Історія поштового зв'язку у Донецькій області XIX-XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец 07.00.01 «Історія України» / С. Є. Орехова. – Донецьк, 2006. – 20 с.
- 777.** Орехова С. Є. Історія розвитку поштового зв'язку у Донецькій області XIX-XXI ст.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Орехова Світлана Євгенівна. – Донецьк, 2006. – 503 с.
- 778.** Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: дис. ... доктора істор. наук: 07.00.01 / Пиріг Олександра Андріївна. – К., 2002. – 401 с.
- 779.** Реєнт О. П. Робітники України в 1917-1920 рр. (соціально-політичні та економічні зміни): дис. ... доктора істор. наук: 07.00.02 / Реєнт Олександр Петрович. – К., 1994. – 458 с.
- 780.** Руденко С. В. Методологічні засади сучасних концепцій дослідження історії української філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук: спец: 09.00.05 «Філософія» / С. В. Руденко. – К., 2013. – 40 с.
- 781.** Степанчук Ю. С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст.: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Степанчук Юрій Степанович. – Черкаси, 2006. – 220 с.

- 782.** Слотюк П. В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926–1929 рр. (Історико-економічний аспект): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Слотюк Петро Володимирович. – К., 1992. – 195 с.
- 783.** Стрижак Є. М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920-1930-х років: дис. кандидата істор. наук: 07.00.01 / Стрижак Євген Миколайович. – Черкаси, 2008. – 200 с.
- 784.** Стріонова І. В. Радянська сім'я у 1920-1930-ті роки: державна політика і повсякденна практика (на матеріалах Донбасу): дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук.: 07.00.01 «Історія України» / І. В. Стріонова. – Д. – 2013. – 17 с.
- 785.** Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: дис. ... кандидата. істор. наук: 07.00.01 / Струченков Олександр Вікторович. – 2009. – 277 с.
- 786.** Трубенюк О. М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / Трубенюк Оксана Миколаївна. – К., 2001. – 209 с.
- 787.** Хорош І. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: дисс. ... доктора мед. наук / Хорош Иван Дементьевич. – К., 1964. – 828 с.
- 788.** Хорошун Б. І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Б. І. Хорошун – Київ, 1999. – 35 с.
- 789.** Шиян К. К. Борьба рабочего класса Украинской ССР за восстановление промышленности 1921-1925 гг.: автореф. дис. на соискание научн. степени докт. истор. наук.: спец. 07.00.02 «История УССР» / К. К. Шиян – Харьков, 1961. – 43 с.

- 790.** Яковлева Л. В. Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період НЕПу (1921-1927): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.09 / Яковлева Лариса Василівна. – К., 1994. – 406 с.
- 791.** Ямпонець П. В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період непу (історико-статистичний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України». / П. В. Ямпонець. – К., 2010. – 20 с.